

TÁRSADALOM TUDOMÁNY EGÉSZSÉGÜGY

3. szám

1987

Budapest

**Az
orvostudományi
egyetemek és az
Orvostovábbképző
Egyetem
Egészségügyi
Főiskolai Kar
marxizmus—
leninizmus
intézeteinek
tudományos
közleményei**

**A SZOCIALIZMUS FEJLŐDÉSÉNEK
AKTUÁLIS ELMÉLETI ÉS GYAKORLATI KÉRDÉSEI**

**A nagy októberi szocialista forradalom
70. évfordulója tiszteletére rendezett
tudományos konferencia anyaga**

DEBRECEN, 1987.

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:

Dr. Besenyi Sándor	(SZOTE)
Dr. Blasszauer Béla	(POTE)
Kastelyi Ildikó	(OTE Egészségügyi Főiskolai Kar)
Dr. Kovács László	(DOTE)
Dr. Molnár László	(SOTE)
Dr. Stuber Erviné	(SOTE) a szerkesztőbizottság vezetője
Dr. Szabó A. Ferenc	(SOTE)

A KÖTET SZERKESZTŐI:

Dr. Magyaródi Sándor
Román Irén
Garai Béláné

LEKTORÁLTÁK:

Dr. Kovács Margit
Novákné dr. Rózsa Erzsébet

FELELŐS KIADÓ:

Dr. Halay Tibor c. egyetemi tanár,
intézetigazgató

ISSN 0237-7713

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000692412

D 16.587

Készült 200 példányban, 26,5 A/5 iv terjedelemben
784.87 HAJDÚPAKSZ

ELŐSZÓ

1987. április 2-3-án rendeztük meg Debrecenben az orvostudományi egyetemek és az Orvostovábbképző Egyetem Egészségügyi Főiskolai Kar marxizmus-leninizmus intézeteinek 2. országos tudományos konferenciáját a nagy októberi szocialista forradalom 70. évfordulója tiszteletére.

A tanácskozást dr. Leővey András egyetemi tanár, a Debreceni Orvostudományi Egyetem rektora nyitotta meg, majd ezt követően dr. Hutás Imre egészségügyi államtitkár és dr. Magyaródi Sándor, a DOTE Marxizmus-leninizmus Intézetének igazgatója tartott előadást. A plenáris ülést követően 5 szekcióban folyt a munka. A tanácskozást dr. Halay Tibor c. egyetemi tanár értékelte.

Az elhangzott előadásokat ezúton tesszük közzé.

A PLENÁRIS ÜLÉS ELŐADÁSAI

Tisztelt tudományos ülés!

Kedves elvtársak!

A Debreceni Orvostudományi Egyetem tanácsa és pártbizottsága nevében köszöntöm az orvostudományi egyetemek, valamint az OTE marxizmus-leninizmus intézeteinek 2. konferenciáját, illetve az igen tisztelt kedves résztvevőket.

Külön tisztelettel köszöntöm vendégeinket:

Dr. Hutás Imre egészségügyi államtitkárt,

Dr. Postás Sándort, az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottság tagját, az MSZMP Debrecen Városi Bizottság első titkárát,

Dr. Szombati Bélát, az MSZMP Hajdú-Bihar Megyei Bizottság osztályvezetőjét,

Dr. Lukács Jenőt, az Egészségügyi Minisztérium főosztályvezetőjét,

Kérész Gyulánét, a Művelődési Minisztérium képviselőjét,

Dr. Szomják Editet, a városi KISZ-bizottság titkárát,

Dr. Teslér Katalint, a Hajdú-Bihar Megyei Tanács egészségügyi osztályának vezetőjét

és Dr. Juhász György elvtársat, a Hazafias Népfront Debreceni Bizottságának alelnökét.

Örömmre szolgál, hogy e tanácskozást ebben az esztendőben itt, a Debreceni Orvostudományi Egyetemen rendezhettük meg. Két évvel ezelőtt a Pécsen tartott 1. konferencia követésre érdemes hagyományt teremtett. Az egészségügyi felsőoktatásban dolgozó marxizmusoktatók színe-javát felvonultató tanácskozás jó lehetőséget biztosított a tapasztalatcserére, egymás munkájának, kutatási eredményeinek a megismerésére. Az elhangzott előadásoknak nemcsak tudományos értékük volt, hanem igyekeztünk hasznosítani azokat természetesen az oktató-nevelő munkában is. Ezt a hagyományt szeretnénk most folytatni.

A jelen konferencia középpontjában a szocialista fejlődésünk által felvetett igen fontos kérdések állnak. A nemrég lezajlott szegedi országos tanácskozás is jelezte a feladat aktualitását, a nyitott, megvitatásra és kidolgozásra váró problémák adott voltát.

A mostani tanácskozástól azt várjuk, hogy kísérletet tegyen az igen figyelemre méltó eredmények hasznosítására mind közvetlen működési szféránk, az egészségügy, mind a marxizmus oktatása területén. A Központi Bizottság által kezdeményezett országos tanácskozás nemcsak felmérte az erőket, nemcsak szintetizált, de igen határozottan újabb feladatokat is megjelölt.

Tudományos ülésünk témája és tematikája hozzájárulhat, és reméljük, hozzá is járul nemcsak a problémák feltárásához, de segítséget nyújt a megfelelő megoldás kidolgozásához is.

Külön szeretném megemlíteni és üdvözölni, hogy az előadások nagy csoportja az oktatók működési területének megfelelően az egészségügy gazdasági, etikai és szociológiai vonatkozásaiával foglalkozik. Olyan kérdésekről lesz tehát szó, melyek az oktatásban is nap mint nap felszínre kerülnek, következésképp a konferencián elhangzottakat minden bizonnyal jól lehet majd az oktatómunkában is kamatoztatni.

A marxista műveltség elsajátítása igen fontos hallgatónk számára, minthogy általa olyan tudás és politikai meggyőződés birtokosai lehetnek, amely megkönnyíti és lehetővé teszi a tájékozódást a világ - egyébként korántsem könnyen áttekinthető és érthető - eseményeiben, folyamataiban. Különösképpen szükség van erre ma, amikor bizonyos, korábban deklarált elveket és elméleteket a gyakorlat, mint minden elmélet próbaköve, nem, vagy nem mindenben igazol. E kérdéseket is, miként a többieket, csak a tudomány görcsövén át lehet és szabad megközelíteni, s a maguk realitásában a hallgatók elé tárni. Meg kell mondani nekik, mi az, amit egyértelműen tudunk és állíthatunk. Mi az, ami vitatott és miért vitatott? S végül mi az, ami még további mélyreható tanulmányozást és elemzést igényel?

Ezekkel a gondolatokkal zárom megnyitó szavaimat, s engedjék meg, hogy mind a rangos előadóknak, mind a konferencia résztvevőinek igen eredményes, sikeres munkát kívánjak.

AZ ORVOSETIKARÓL

A hallgatóság marxista filozófiai tudással rendelkező pallérozott elmékből áll, akik a filozófiát, a tudományok tudományát művelik, s így féld, hogy hiányos felkészültséggel csalódást okozok nekik. Hogy mégis vállalkoztam rá, annak az az oka, hogy az orvosetikát a praktikus orvoslás irányából szeretném megközelíteni igazat adva a holbachi tételnek: "Az erkölcsi szabályok mindenkinek szólnak, tehát egyszerűeknek, világosaknak, bizonyító erejűeknek, bárki számára hozzáférhetőeknek kell lenniük: a kötelességeink megalapozására szolgáló elveknek olyan találóknak és általánosoknak kell lenniük, hogy mindenkint meggyőzzenek."

Ezért is érdemes beszélünk erről, mert bár mindenki egyetért azzal, hogy az orvosi etika valamilyen gyakorlati összefoglalására szükség van, az eddigi hazai próbálkozások kudarcba fulladtak - a legtöbb európai, de tengerentúli ország is rendelkezik hasonlóval. Az "orvosetikai kódex" tervezete 200 példányban elkészült, s hamarosan kikerül a nyomdából és akkor lehetőség nyílik arra, hogy társadalmi vitákban - bevonva hivatásos etikusokat - kialakuljon a végleges forma.

Az ember kötelező magatartását törvények, jogszabályok írják körül. Ezek nem természeti, hanem nagyon is emberi törvények, sőt ellentétben állhatnak a természeti igazságokkal és akadályozhatja annak érvényesülését. A "ne öl" biblikus parancsa, amelyet minden újabb-kori társadalom törvényként ír elő, szemben áll a természetes kiválasztódás kényszerével, mely a gyengét eltiporja a faj fennmaradásának értékállósága érdekében. Persze a "ne öl" parancsa visszajára fordulhat a háborúban, amikor a ne öl helyett az öl gyilkos parancsa lép érvénybe.

A törvények jelentik a társadalom számára a legszigorúbb magatartási, cselekvési utasításokat, megszegésük esetén már a megtorlás különböző módjait helyezik kilátásba.

Ezzel szemben a leghalványabb társadalmi szabályozottság az illetlen, az udvariassági előírások, hiszen itt valamiféle titkos közmegegyezést öröklünk át - gyakran eredetét sem kutatva - őseinktől. A büntetés is legfeljebb elnéző mosoly, zavar. Ha halat késsel eszünk, megbocsátható hibát követünk el, még akkor is, ha lesznek, akik durva sértésként értékelik a jelenetet.

Az etika, mint bölcséleti diszciplína, a klasszikus filozófia egyik ága, amely a tudatos, tervszerű cselekedetek értékelésének, normáinak megállapításával foglalkozik. A kortól, társadalomtól függő általános etika speciális alcsoportjai a hivatásrendi etikák, amelyek általában magas presztízsű foglalkozási kategóriák számára mondják meg, hogy mi a jó

és mi a rossz. Petri szerint míg a törvény azt mondja meg, hogy mit nem szabad tenni, az etika hogy mit kell tenni. Persze a valóság ennél sokkal bonyolultabb, de kétségtelen, hogy az etika a törvények és az illem között helyezkedik el, akkor is, ha az orvosi etika rendkívül érzékeny körülmények között fejt ki hatását, ahol helyes, vagy helytelen alkalmazása emberi életet is kiolthat, annak jogi következményei nélkül. Petri példaként a sebészt említi, aki rendkívül kockázatos helyzettel szembe találva magát befejezheti a műtétet, vagy erkölcsi parancsra hallgatva folytatja, ismerve saját képességeit, tudását és értékelve a helyzetet. Ezzel fokozott kockázatot vállalva megmentheti a beteg életét, de nem marasztalható el, ha a kockázat nagyságától visszariad és lemond az esetleges megoldásról.

Az etikai vétség elkövetője, ha arra fény derül, a közvélemény, az orvosi közvélemény rosszallását vívhatja ki, de még súlyosabban eshet latba, ha az orvos saját lelkiismeretével találja magát szembe. És ez talán megkülönbözteti az orvosi etikát sok más etikától. Az orvostól elvárható, hogy magas erkölcsiséggel űzze hivatását és lelkiismerete parancsára hallgasson, ha erkölcsi dilemmával találja magát szembe. Az orvos legszigorúbb bírója saját maga legyen.

Az orvosi etika alapjait 2300 évvel ezelőtt a Kos szigeten működő orvoscsoporthoz tartozó orvosok fejték ki, melyet a későbbiekben Hippokratésznek tulajdonítottak. A hippokratészi orvosi eskü jól fejezi ki azokat a legfőbb irányelveket, melyek e kor és e társadalom orvosai működését szabályozták. Nyilvánvaló, hogy ezek az erkölcsi szabályok üzeneteket hordoznak a mai orvosok számára, akkor is, ha nyilvánvaló, hogy sok olyan vonást mutatnak fel, amely az akkori erkölcsöket jellemzi, vagy a szűkebb korporáció egyéni érdekeit.

A most elkészült magyar orvosetikai kódex átveszi a hippokratészi gondolatokból azokat, amelyek időtállóak. Az alábbiakban ismertetném a tervezet leglényegesebb elemeit.

Az orvosi foglalkozás rendkívül bonyolult volta, a magasabb felelősség embertársai és a közösséggel szemben, valamint a foglalkozás speciálisan bizalmas jellege nem képes teljeskörű, minden helyzetre egyformán alkalmazható szabályozást adni. Tovább nehezíti a szabályozást a tudomány gyors fejlődése, néha váratlan kihívások s új problémák keletkezése, mint napjainkban az AIDS-betegséggel kapcsolatban felmerülő kérdések, viták. Az Egészségügyi Világszervezet Európai Regionális Irodájának 1986. évi kiadványa az európai egészségügyi törvénykezés helyzetéről arról számol be, hogy az országok többsége a törvénykezés mellett etikai és deontológiai kódexet jelentetett meg - hasonló megfontolások alapján - ezeket orvosegyesületek vagy a megfelelő hivatal adott ki. Az orvosi világszövetség számos, nemzetközileg elfogadott deklarációja segítette az álláspontok közelítését. A Magyar Orvosetikai Kódex tizennégy fejezetben tagolja az orvosok egymás közötti, valamint az orvos és beteg viszonyára vonatkozó legfontosabb etikai ajánlásait, hangsúlyozva hogy nem lezárt szabályozó, új rendelkezésekről van szó, hanem olyan magatartási elvekről, amelynek a tu-

domány és a társadalom fejlődésével párhuzamosan tovább kell alakulnia, fejlődnie. Az etikai kódex nem helyettesítheti a törvényeket és jogszabályokat, de nem is adhat felmentést alóla. Az etikai kódex az erkölcs oldaláról kell, hogy erősítse a törvénykezés alapvető elveit, de nem szűkül a törvény magyarázatására.

Az etikai kódex lényegében nem egy kívülről ráerőltetett regulatív mechanizmus, hanem az orvosi rend belső önszabályozásának terméke, amely úgy született, hogy a magyar orvosok döntő többsége úgy érzi, hogy az orvosi hivatás magasabb rendű, szocialista-humanista elveinkkel messzemenően összhangban álló erkölcsiséget követel. A társadalom jogosan várja el, hogy az orvos – éppen a foglalkozás hivatásjellege következtében – a magánéletben és hivatása gyakorlása közben egyaránt magasabb morális követelményeknek feleljen meg.

A kódextervezet a történeti bevezető után az orvos és a beteg kapcsolatával foglalkozik. Megállapítja, hogy az orvosi etika sarkalatos tétele az élet feltétlen tisztelete, a beteggel kapcsolatosan pedig az emberi méltóság tiszteletben tartása. Ennek egyenes következménye, hogy az orvos-beteg régi patriarchális kapcsolatát napjainkban egyenrangúság váltotta fel, amelynek alapja a kölcsönös bizalom. Az orvos akkor felel meg a bizalomnak, ha működése során "A beteg Údve a legfőbb törvény" elvet alkalmazza, ez az elv irányítja diagnosztikus és gyógyító tevékenységét. Működése során szem előtt tartja, hogy a beteg érzékeny, rendkívüli lelkiállapotban lévő egyén, ezzel szemben az orvos, amikor e hivatást választja, tisztában kell hogy legyen azzal, hogy az orvost övező tisztelet együtt jár olyan fokozott figyelemmel, mely végigkíséri a beteg és környezete, szélesebben az egész társadalom részéről, nemcsak hivatása gyakorlása, hanem magánélete során is.

Az orvosok egymás közötti kapcsolatában meghatározó, hogy az orvosi munka többségében nem egyéni teljesítmény, hanem csoportmunka. Az az orvos tehát, aki nem képes orvostársaival tisztességes, kollegális kapcsolatban együttműködni, nem tudja megfelelően ellátni betegeit sem. A kollegális kapcsolatnak nem mond ellent, hogy a beteg gyógyulását veszélyeztető orvosi tévedés esetén, a hibát köteles az ezt észlelő orvos korrigálni és ezt tudatni az érdekelt orvoskollegájával. Az orvosok egymás közötti rivalizálása a beteg bizalmának elvesztésével járhat. A vezető és beosztott viszonyban az orvosok között a szocialista demokratizmusnak kell érvényesülni. Ez együttjár egymás véleményének meghallgatásával, de a döntésnek, a zavartalan és felesleges várakozás nélküli betegellátás érdekében, a felelős vezetőnél kell lennie. A szakvizsgálatok, konzíliumok során közvetve vagy közvetlenül találkoznak a különböző szakterületek képviselői. Ennek etikájához tartozik a korrekt dokumentáció is. Az orvos és a szakdolgozók viszonyában elengedhetetlen egymás munkájának megbecsülése. Az orvostudomány fejlődésével a szakdolgozói munka nagymértékben specializálódik, a munkamegosztásban elfoglalt különböző helyük nem jelent fontossági sorrendet és semmiképp nem jelenthet kiszolgáltatottságot. A hálát alapvetően emberi érzelmi megnyilvánulásnak tekinti, a hálapénzt – bár ennek vannak történelmi gyökerei Magyarországon – a szocializmustól idegen, a szocialista egészségügy vadhajtasának tekinti. Kártékony hatása nemcsak a lakosságban az orvostársadalommal szemben kialakult bizalmi válságban jelentkezik,

de az orvosok között indokolatlan, nemegyszer szélsőséges jövedelmi különbségekben nyilvánul meg. Ennek következménye hiányszakmák és hiányterületek kialakulása, végső soron a betegellátás színvonalának csökkenése. A hálapénz nem választható el a társadalomban más területen jelentkező hasonló negatív jelenségektől (borraváló, csúszópénz), megkülönböztető jegye azonban, hogy az orvos esetén magas presztízszű, hivatásjellegű szakmáról van szó. A vitathatatlan negatív hatás mellett a hálapénz anyagi érdekeltségi viszonyt teremt az orvos és a betegek között és ezzel kedvezően is hathat. Ugyanez az anyagi érdekeltség viszont ellentmondásban van szocialista elveinkkel, fokozza az egyenlőtlenséget a gyógyító ellátásban. A jogszabályok és a társadalmi felfogás jelenleg, ha nem is támogatja, de eltűri a hálapénzt - kivéve a kódexben lefektetett tiltó körülményektől -, ezen túlmenően az orvos lelkiismeretére bízta, hogy az összes körülmény figyelembevételével az adott helyzetben, az adott betegről elfogadható olyan anyagi juttatást, amely megfelel a hálapénz kritériumának. Össztársadalmi és egészségügyi érdek a hálapénz teljes megszűnése lenne, ehhez azonban az indítékokat meg kell szüntetni.

A családtervezés elve világszerte heves viták tárgya, a vitában az egyházak tanaiktól és vérmérsékletüktől függően vesznek részt. Hazánkban a terhességmegszakítást, művi meddőtérítést, fogamzásgátlást jogszabályok határozzák meg. A családtervezésben az etikai elvek nem vonatkoztathatók el sem a helytől, sem az időtől.

Mint hogy Magyarországon a születésszám alacsony - annak ellenére, hogy az állam szociálpolitikája messzemenően igyekszik a gyermekes családok anyagi hátrányát csökkenteni - az orvos kötelessége mindent megtenni annak érdekében, hogy minden terhesség ép, egészséges gyermek születésével fejeződjön be. Ennek érdekében kell szakmai tudását, emberi ráhatását latbavetni. Súlyos etikai problémát vethet fel - veleszületett fejlődési rendellenesség kockázata esetén - a terhesség alatt felismert fejlődési zavarban a megszakítás indikációjának felállítása.

A mesterséges megtermékenyítés, az in vitro megtermékenyítés (lombikbébi) új etikai problémákat vet fel, amelyeknek szaporodásával kell számolnunk.

A gyógyíthatatlan beteg ellátása, ezzel kapcsolatos tájékoztatása és a haldokló beteg ellátása az orvosi működés legtöbb tapintatot és érzéket kívánó területe. Szemben a régi gyakorlattal, mikor a súlyos beteget szinte utolsó pillanatig hitegették, ma egyre erőteljesebb az az igény, hogy a gyógyíthatatlan betegnek is joga van ismerni a valós helyzetet, életkilátását. Nemegyszer későbbi vagyoni jogi vitákat előzhet meg, ha az örökhagyó kívánságainak megfelelően intézkedhet. A népeségben nő a vagyonnal rendelkezők aránya és ezzel a követelés is egyre indokoltabb. A megfelelően tájékoztatott betegnek kevésbé rendül meg a bizalma eredménytelenség esetén kezelőorvosában. Az őszinte tájékoztatás hátránya lehet, hogy a beteg összeomlik, nem engedi magát kezeltetni. Ha nincs is általános szabály, de figyelembe véve a beteg lelkiállapotát, kulturáltságát, egyénileg kell meghatározni, hogy a

tájékoztatás milyen mélységre terjedjen. A tájékoztatás azonban legyen mindig emberséges, megértő. Alapvető jog a "méltóságban meghalni". Az orvosnak a családdal szoros együttműködésben kell kialakítani azt a formát, amely az adott betegnél az összes körülményt figyelembe véve eldöntheti, hogy otthonában vagy gyógyintézetben következzen be az elkerülhetetlen vég. Az intenzív osztály feladata az élet és nem a haldoklás megnyújtása.

Életmentő rendkívüli beavatkozáshoz, de minden műtéthez vagy kockázattal járó diagnosztikus beavatkozáshoz ki kell kérni a beteg beleegyezését, lehetőleg írásban is rögzíteni, ki kell kérni a beteg hozzájárulását kedvezőtlen mellékhatással járó gyógyító eljárások (daganatos beteg sugárkezelése, daganatgátló gyógyszerek alkalmazása) előtt. Ehhez azonban a beteg előzetes tájékoztatása szükséges a várható eredményről, a várható károsodásról, annak kockázatáról.

Az orvos részéről a gyógyító eljárás megválasztásánál nem játszhat szerepet a beteg neme, nemzetisége, színe, elmeállapota, vallása, anyagi helyzete, ideológiai hovatartozása, a társadalomban elfoglalt pozíciója. Reménytelen helyzetben az élet értékének megítélését egy orvos sem vállalhatja magára, helyes, ha orvoscsoport, esetleg más szakterület képviselőjének bevonásával dönt, nem tévesztve szem elől a "méltóságban meghalni" elvet.

A kérdéskörrel összefügg az újraélesztés etikája. Általános alapelv, hogy az újraélesztést újszülöttnél és felnőttnél egyaránt meg kell kísérelni. Az újraélesztéstől tudatosan el lehet tekinteni, ha az alapbetegség olyan mértékben előrehaladott, hogy az az életkilátásokat nagymértékben lecsökkentette.

Az eutanázia - a kegyes halál fogalma - évtizedek óta fellángoló viták tárgya. Aktív eutanáziában az orvosi beavatkozás (gyógykezelés) szándékosan gyorsítja a halál bekövetkezését. Passzív eutanázia az életmeghosszabbító ténykedések elhagyása a beteg iránti irgalomból. Az élet tisztelete tiltja az aktív eutanázia minden formáját, de az orvosra bízta, hogy a haldokló betegnél a fájdalomcsillapítás, esetleg haldoklás megrövidítésének kockázatát vállalja a tisztes halál érdekében. Az aktív eutanázia semmiféle etikai megfontolás alapján nem engedélyezhető.

A passzív eutanázia nehezen körülírható, nehezen meghatározható fogalom, azonban a betegnek és hozzátartozóinak abban a meggyőződésben kell élniük, hogy a reménytelennek látszó állapotban is az orvosok, szakdolgozók mindent megtesznek az életben tartásért. Reménytelen állapotban is biztosítani kell az ápolást, a biológiai fennmaradás körülményeit (folyadék-, kalóriapótlás stb.).

Az egyén egészségi állapotára vonatkozó adatok az egyén legszemélyesebb ügye, és ezért az orvost titoktartás kötelezi. Járványos betegség esetén, ha ezzel veszélyeztetni a közönséget, a titoktartás - de akkor is csak meghatározott körben - oldódik.

Titok övezi elsősorban az olyan betegséggel összefüggő eseményeket, amelyek az egyén jövőjét, életpályáját, társadalmi helyzetét kedvezőtlenül befolyásolhatnák. Ezzel szemben az érintett személynek joga van minden őt érintő eseményről, adatról a részletes tájékoztatást megkövetelni. A titoktartás alól mentességet az orvos számára csak a beteg vagy a társadalom méltányolható érdeke adhat. A titoktartási kötelezettség minden egészségügyi dologra vonatkozik. A számítástechnika orvosi alkalmazása esetén a titokvédelem érdekében minden szükséges intézkedést meg kell tenni.

Súlyos betegség esetén a közeli hozzátartozó tájékoztatása indokolt lehet, de ehhez is célszerű megnyerni a beteg előzetes egyetértését. Felvilágosítást mindig a beteg közvetlen ellátásában részt vevő orvos adjon. A nembetegségek, újonnan az AIDS terjedésének megállításaához alapvetően szükséges az érintettek szexuális magatartására vonatkozó adatok diszkrét kezelése, a bizalom megnyerése.

Az ún. "paramedicinális" (népi orvoslás) eljárások értékelésénél elmarasztalható az indokolatlan elzárkózás ugyanúgy, mint a fenntartás nélküli támogatás. A nem orvosi-biológiai eredeten vélt felfedezéseknél az eredményességi vizsgálatot olyan tárgyilagossággal kell végezni, mint a hivatásos kutatásoknál ez már megszokott.

A tömegtájékoztatás képviselőinek megnyerése az egészségpolitikai célok megvalósításának nélkülözhetetlen feltétele. A társadalom joggal, egyre inkább igényli az egészségi állapottal, az egészségügyi ellátással kapcsolatos ismereteket. Mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy minél valószínűbb, tényszerű információkat szerezhessen a sajtó, természetesen figyelemmel a titoktartási kötelezettségre. Bizonytalan értékű, nem kellően igazolt eljárásról a közvélemény megtévesztő tájékoztatása súlyos etikai hiba.

Új, elfogadott gyógyszeres vagy műszeres eljárás bevezetésénél a közösség számára várható eredmény és a ráfordítási költség mérlegelése és ne az egyéni érdek legyen a döntés alapja (presztizs, műszerek).

A gyógyszerválaszték rendkívül gyors bővülése, az orvosi műszeripar fejlődése mögött jelentős vállalati gazdasági érdekek húzódnak meg. Az új eljárást kipróbáló orvos kötelessége, hogy független maradjon ezektől az érdekektől.

A kutatás etikája külön kezelést igényel.

Az orvosi etikát orvosetikai bizottságok és intézeti etikai tanácsok gondozzák. Az előbbieket olyan társadalmi szervek, amelyek az Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete az illetékes párt- és állami szervekkel egyetértésben jönnek létre. Feladatuk ellenőrző, nevelő és megelőző munka.

Az etikai tanácsok az állami vezetők etikai ügyekben véleményező, tanácsadó szervei. A kettős irányítás koordinálja az EDSZ elnöksége mellett működő Országos Etikai Tanácsot.

Szeretnénk elérni, hogy a kódextervezet társadalmi vitája elindítson egy olyan folyamatot, amely a negatív jelenségekkel szembesülésre készítet és végső soron az etikai helyzet javulását, megtisztulását eredményezheti. Ehhez kérem minden jelenlevő aktív közreműködését.

A SZOCIALIZMUS FEJLŐDÉSÉNEK AKTUÁLIS ELMÉLETI ÉS GYAKORLATI KÉRDÉSEI

Előadói minőségemben bonyolult helyzetbe kerültem, mivel egyetemem előtt szakmámat, szakmám előtt egyetememet képviselem.

Végül is kik vezérelték, kik fogták tollamat?

Mindenekelőtt hallgatóim. Előadásommal közös problémáinkra szeretnék részben válaszolni. Köszönettel tartozom a biztatásért, a józan szkepszisért, és az órákon időnként megnyilvánuló rosszul álcázott ásitásokért is.

Szűkebb szakmám képviselőinek el kell mondanom, hogy a Debreceni Orvostudományi Egyetemen az elméleti munkának igen jó politikai feltételei vannak. Sok az egészségesen gondolkodó, világot járt, új megoldásokat váró – s témánk szempontjából rendkívül fontos – marxista értékrendet igénylő kolléga.

De egyetemünk felé is jelezni kell: hazánkban ma az elméleti munka végzéséhez jók a körülmények. Csak utalni szeretnék a két éve rendezett pécsi tanácskozáunkra, és a nemrég Szegeden rendezett országos elméleti konferenciára.

Szeretném, ha nem keltének kielégíthetetlen igényeket, ezért saját mondanivalóm általam vélt értékét a következő példával szeretném szimbolizálni: Ha valamelyik Debrecen környéki vízből kifognám a mesebeli aranyhalacsát, és a szocializmus vonatkozásában három kívánságomat teljesítené, úgy egy átfogó elméleti, politikai és egy gazdasági kéréssel állnék elő. Ha csak kettőt teljesítené, kérésem a politikára és a gazdaságra vonatkozna. De mit tennék, ha az aranyhalacska csak egy kérésemet teljesítené? Nos, én a japán ipar jelenlegi gondjait kérném. Mivel azonban a gazdaság területén nekem csak óhajaim lehetnek, előadásommal azokhoz szeretnék csatlakozni, akik jelenlegi nehéz és bonyolult ideológiai-politikai helyzetünkől az elmélet segítségével keresnek kiutat.

Ez év februárjában Szegeden megtartott országos elméleti konferenciát követően egyik legfontosabb feladatunk politikai ideológiánk kidolgozása. Várható, hogy mostani konferenciánk hozzájárul e feladat elvégzéséhez.

Előzetesen csak annyit jegyeznek meg, hogy a szegedi tanácskozás a szocializmus magyarországi gyakorlatának igen mély és többaspektusú analízisével mind a gyakorlat, mind az elmélet számára új lehetőséget teremtett hazánkban. Felismertük, hogy olyan fejlődési szakaszba kerültünk, amelyben a szubjektív faktor számára társadalmunk lehetőségei és főleg korlátai világossá váltak. Ezen önmegismerési folyamat egyik fontos eredménye, hogy tud-

juk: az előttünk álló feladatokat nem lehet hamis tudati elemekkel vezérelni. A gyakorlatban ez azzal jár, hogy a szocializmus vélt, vagy korai, vagy megalapozatlanul szocialistának minősített formáiról és eszközeiről fokozatosan lemondunk. E folyamat jellemzője, hogy benne a döntő és meghatározó mozgatóerőket a gyakorlat nemkívánatos következményei és nem az elméleti felismerés hívja életre. Mivel a folyamat egészében nem az elmélet játsza a vezető szerepet, az indokolt korrekció, a realitások figyelembevétele ideológiai életünkben negatív következményekhez vezetett. Ezek közül kettőt szeretnék kiemelni:

1./ Gyakorlati politikánk az elmúlt években - több kísérlet ellenére - pragmatikussá vált, mert az általa végrehajtott szükséges korrekciókat egyelőre nem tudja általános elméleti keretbe elhelyezni. A problémát csak fokozza az a tény, hogy korábban szinte minden a szocializmus építésének közvetlen célrendszerében nyert értelmezést. Ezt követően a gyakorlati politika nem került új elméleti megvilágításba, egyszerűen kilépett a korábbi keretek bénító kötelékéből, de sajnos ezen túl mindeddig nem tisztázta az elvégezhető feladatok és a mozgalom alapvető értékei közötti viszonyt.

2./ Más oldalról viszont az elmélet egyelőre adós az adekvát válasszal. A problémát fokozza az a tény, hogy láthatóan gyakorlatunkban szakítottunk számos, korábban alaptételnek minősülő megállapítással. Szigorúan az ideológia önmozgásán belül maradván - itt tehát eltekintek az egyéb bajoktól - ennek az a következménye, hogy társadalmi méretekben növekszik az ideológiai bizonytalanság. A fő probléma szerintem nem egyszerűen az, hogy jelenleg különböző, negatív és pozitív, igenlő és elutasító, a közvélemény-kutatás és a szociológia eszköztárával feltárható szocializmuskép jelenlétével számolhatunk, hanem az, hogy nekünk sincs adekvát szocializmusképünk, úgy hivatkozunk a szocializmusra, mint a történelmileg lehetséges legfőbb jóra, hogy közben nincs konzisztens szocializmuselméletünk. Világosan látni kell: elméletünk korábbi megszokott kereteit kikezdte a valóságos történelmi folyamat.

Mindez elméletileg új helyzetet teremtett. Megítélésünk szerint a megfogalmazható és megoldható problémák a régi elméleti keretben nem helyezhetők el, bár konzervatív válaszadási törekvésekkel is jócskán lehet találkozni.

Úgy vélem, hogy az elmélet és a gyakorlat ellentmondásának különös esetével van dolgunk. Az, hogy az elmélet és a gyakorlat közötti feszültség feltétlen, elkerülhetetlen, marxisták számára közhely. A helyzet ma sokkal súlyosabb, mivel az elmélet és a gyakorlat kölcsönösen bénítja egymást.¹ A gyakorlat minden újítása szembetalálja magát a korábbi elméleti elvárásokkal, mert ahogy említettük, nem tisztázta időben a gyakorlati feladatok és a marxista értékrend viszonyát, így nem tud elég szocialista lenni.

Ezzel egyidőben jelentkezik a gyakorlat elméletet bénító hatása, mert minden tettét a korábban kidolgozott elméleti tételek megvalósításának minősíti. Azaz a gyakorlat - kifejezetten a legitimációs bázis szempontjából - mást állít önmagáról, mint amit csinál, azaz

a praxis szempontjából nem releváns, a praxisban nem érvényesülő eszmerendszer közvetlen megvalósítójaként állítja be önmagát. Elvont ideológiai eszmerendszerrel történő legitimálás csak a fellendülés időszakában tarthatja ideig-óráig magát, akkor is csak az esetben, ha a politikai életben nincs demokrácia. A "meztelen a király" felkiáltások vagy megcselezetnek, vagy elnyomja a kincstári helyeslés zsivalya, a gyakorlat képviselői pedig bizalmatlanul kezelik a merész elméleti megoldások kezdeményezőit. Rendszerint az történik, hogy a valóságelemzésre épülő elmélet törekvéseit az ilyen gyakorlat elutasítja. Így az elmélet, ha megmarad az adott keretek között, akkor semmi lényeges újat nem hoz létre, ha viszont újat kezdeményez, a praxis által nyer elutasítást. Különös paradoxon, hogy a pragmatistává vált politikai gyakorlat az elmélet szinte minden rezdülésére rendkívül figyelmes.

Az elmélet és a gyakorlat viszonyát jelenleg rendkívül rossznak tartom, így csak egyetlen rendszerfenntartó kiutat látok: az általános megújulását. Úgy ítélem meg, hogy az MSZMP történetében a szegedi tanácskozás ebből a szempontból a változás kezdetét jelenti. Az álláspontok Szegeden jelentős mértékben közeledtek egymáshoz. Két, megítélesem szerint szignifikáns megfogalmazásra mégis felhívnám a figyelmet. Az egyik szerint a tudomány jelentős lépést tett társadalmi valóságunk megismerése érdekében, így eleget tett valóságfeltáró funkciójának, az állásfoglalás most már a politikai faktor dolga. Közbevetőleg jegyzem meg: személy szerint nem hiszek abban, hogy létezik csupán valóságfeltáró, azaz az állásfoglalást mellőzhető társadalomtudomány. Ezzel egyidejűleg a konferencia főelőadója a tudomány további segítségét várja a ma rendkívül fontos politikai ideológia kidolgozásában. Ismételten megfogalmazom: szeretném, ha konferenciánk hozzájárulna ennek kimunkálásához. Megítélesem szerint ebben az egyik irány, az egyik megoldási kísérlet a marxista értékelmélet eddiginél markánsabb kidolgozása, egyben értelmezése lehetne.

Az idealizációról és a társadalomelméletben játszott szerepéről

A nemzetközi kommunista mozgalom gyakorlati problémáinak elméleti feloldása szorosan összefügg az elmélet szerepének értelmezésével. Ez utóbbi viszont nehezen elképzelhető egyrészt az elmélet szerkezetének feltárása, másrészt azon körülmények vizsgálata nélkül, amelyben az elmélet kialakult, majd megszilárdult. Ez tulajdonképpen nem más, mint az elmélet kritikai önvizsgálata, az elmélet önmegújító törekvése.

Mondanivalónk szempontjából a következő lényeges mozzanatokra szeretnék utalni:

- 1./ Közhely talán, de ki kell mondanunk: a marxizmus is értékorientált eszmerendszer. Ez azt is jelenti, hogy a marxizmusban is szükségszerűen van tudomány előtti, a tudományos analízist megelőző előfeltevés. Ez az előfeltevés a kapitalizmus meghaladhatóságának gondolata.

2./ A marxi elméletben, mint minden más elméletben, idealizációkkal találkozunk, pontosabban az elmélet kiépítése szorosan összefügg ideális tudati objektívációk megalkotásával. A marxizmusban ilyen idealizációkat jelentenek az emberi lények mozzanatai, s tőlük elválaszthatatlanul a kommunizmus fogalma is.

A marxizmus kommunizmuselméletének kialakítása a következő főbb mozzanatokat tartalmazta: 1./ az előfeltevést; 2./ a valóság tudományos elemzését, bizonyos tendenciák felismerését; 3./ e tendenciák társadalmi feltételrendszerhez való kötöttségének felismerését; 4./ majd ezt követően két gondolati folyamat együttes alkalmazását, nevezetesen egy valóságos tendencia, a termelőerők fejlődésének korlátlan tételét, illetve egy konkrét feltételrendszer az áru- és pénzviszonyok felfüggesztését. Marx a kapitalizmus két egymásnak ellentmondó alaptendenciájából kiemeli azt, amelynek preferálása megszünteti a nemkívánatos, az egyént az eszköz szerepére degradáló tendenciát.²

A marxi kommunizmuselmélet egyben elválaszthatatlan az emberi lények mozzanatainak felismerésétől. Itt is lényegében a konkrét történelmi feltételek között ellentmondásosan érvényesülő tendenciák korlátlan tételé válsul meg, azaz a kialakított idealizációban az ember potenciális lehetősége tiszta formában manifesztálódik.³

Az idealizációkra épülő tudományos elmélet hatékony eszköz a valóság folyamatainak megismerése, megértése, a lényeg feltárása számára. Míg azonban a természettudományokban az alkalmazott idealizációknak vagy ideális előfeltevéseknek soha sem tulajdonítottak közvetlen létezési státuszt, a természettudósok nem törekszenek az idealizáció közvetlen megvalósítására, a társadalmi praxisban igen csábító, hogy az idealizációkat megvalósíthatónak tekintsük. Ez utóbbi történt a marxizmus esetében is. Marx és Engels A német ideológiában ugyan még arról ír, hogy "A kommunizmus szemünkben nem állapot, amelyet létre kell hozni, nem eszmény, amelyhez a valóságnak hozzá kell igazodnia. Mi kommunizmusnak a valóságos mozgalmat nevezzük, amely a mai állapotot megszünteti. E mozgalom feltételei a ma fennálló előfeltételből adódnak."⁴ Ennek ellenére Marx és Engels a kommunizmust életműük egészében megvalósítható társadalmi állapotként értelmezik. "A marxi teória a kapitalizmus elemzéséből a kommunizmust nem csupán mint történelmi perspektívát, hanem mint politikai cselekvés által fokozatosan realizálható célt vezet le: a politikai hatalom megragadása, a tőkés magántulajdon kisajátítása, s ennek eredményeként a kifejtett árutermelés megszüntetése révén - írja Gedeon Péter. Éppen ezért konstituálja magát az elmélet közvetlenül politikai programként, s megfordítva ezért igazolhatja magát ez a politikai program elméletként".⁵

Jelen előadás keretei között csak utalni tudok arra a kérdésre: mi az oka annak, hogy az idealizáció és a ráépülő elmélet a közvetlen megvalósítható cél programjaként jelent meg, tény azonban, hogy az ezzel való tudatos szakítást először Lenin munkásságában fedezhetjük fel, majd hosszú visszaesés után részbeni szakításként az SZKP újjászervezett programjában. Valószínűnek látszik azonban, hogy a mozgalom mindenkor hamistudati igénye eredményez-

te azt a felfogást, amelyben a kommunizmus nemcsak az emberiség egyik lehetséges fejlődési iránya, hanem törvényszerűen létrejövő egyetlen jövőbeli állapota. Ma már tudjuk, hogy több lehetőséggel is számolnunk kell, így nagyon is reális az önmegsemmisítés lehetősége, a kapitalizmus öntagadó továbbélése, az ártermelést fenntartó létező szocializmus, vagy fejletlen viszonyok között a szocialista orientáció útja.

Felfogásunkban az emberi lényeg mozzanatait, a kommunizmus tétele a kapitalizmust tagadó mozgalom tudományos eszközökkel kialakított idealizációi, amelyekre építve kidolgozható a mozgalom általános értékrendje. Az említettek a valóság által megalapozottak, de nincs és nem is lehet közvetlen létezési státuszuk, nem képezik a társadalmi fejlődés lehetséges állapotát. A fentiekből azonban nem az következik, hogy az idealizáció a társadalmi gyakorlat szempontjából indifferens. Ellenkezőleg, csak határozottan megfogalmazott idealizációk segítségével lehet – természetesen megfelelő valóságanalízist követően – konzisztens társadalmi programot kialakítani. Csak idealizációkra, általános értékekre építve lehet a mindenkor történelmi lehetőségek közül választani. Az idealizációt tehát elvileg tartom megvalósíthatatlannak – ebben az értelemben nem társadalmi állapot –, de mindebből nem következik, hogy segítségünkkel ne lehetne társadalmi állapotot kialakítani, vagy nem lehetne megfogalmazni társadalmi állapotok megteremtésének programját. Ellenkezőleg, az idealizációkban a törekvés irány legáltalánosabb értéke fogalmazódik meg, míg a programokban – optimális esetben – a meghaladás tárgyát képező helyzet analízisét követően az elérendő konkrét célok és eszközök megjelölését kell elvégezni.

Ha elfogadjuk, hogy az idealizáció, mint tudati objektiváció, többszörös gondolati transzformáció és absztrakció eredményeként jön létre, akkor tételünkéből következik, hogy közvetlenül nem is vonatkoztatható semmilyen valós társadalmi helyzetre. A hangsúly a közvetlen van. Éppen ezért a gyakorlatban a valóság és az idealizáció közé mindig konkrét közvetítőket kell beiktatni. Még határozottabban fogalmazva: ha a közvetítettség mozzanata hiányzik, akkor vagy a túlvilágiságot, vagy utópiát megtestesítő idealizációval van dolgunk. Arra a kérdésre tehát, hogy megvalósítható-e a marxizmus, igenlően válaszolok. Ez azonban nem az elmélet eljövendő tiszta formában való egzisztálását jelenti, hanem konkrét helyzetben megvalósuló, tudatos, más lehetőségekkel szembenálló – tehát nem kizárólagos előnyben részesítést. A marxizmus közvetlenül embercentrikus, elkötelezett attitűd, ezért elvileg valamennyi, tőle eltérő elméleti rendszerben kialakult értékek integrálására képes. Egyvalamire azonban képtelen: az emberileg lehetséges tökéletességért való küzdelemben nem kerülheti el a hibákat, az átmeneti visszaeséseket, csak a mindenkor korlátokat küzdheti le anélkül, hogy valaha is korlátlaná válna.

Az emberi lényeg (a munka, a társadalmiság, a tudatosság, az univerzalitás és a szabadság) mozzanatait olyan értékrend alapját képezik, amellyel szemben átfogó elméletek ma sem tudnak fellépni. Egyetlen kivétel van, az elvontan értelmezett vallás.

A marxizmus a vallással szemben egy vonatkozásban hátrányos helyzetben van, mert ígéretei, pontosabban ha ígéreteket tesz, a földi életben számonkérhetők. A vallással szemben azonban óriási előnye, hogy az ember életének ember által való alakításáért küzd a fentebb megjelölt nagyon is humánus célok nevében.

A marxizmus alapértékeinek előadásunkban javasolt értelmezési lehetősége ugyanakkor feloldoz bennünket a földi mennyorszáigígyeret eredeti bűnének terhe alól, továbbá az említett alapértékek kellő nyitottságot biztosítanak más rendszerek által kidolgozott értékek integrálására.

Nem posztmarxista elméletre van szükség, hanem megújuló, gazdagodó marxizmusra, amely eszmei-elméleti háttérrel biztosít a történelmi szubjektum számára.⁶

A kommunizmus nevében fellépő létező szocializmus formációelméleti helyét ma még rendkívül nehéz számunkra elfogadható módon kijelölni. Néhány ismérvére azonban az eddigi történelmi tapasztalatok alapján rá lehet mutatni. A létező szocializmus mindenképp a kapitalizmus eredményes tagadása. Tagadása, de nem meghaladása. Eredményei az eredeti értéktelenítés segítségével jöttek létre, noha utalnunk kell a tévedésekre is. A szocializmus olyan társadalmi állapot, amely alapviszonyában számos, a kapitalizmussal rokon elemet és eszközrendszert tartalmaz. Olyan berendezkedés, amely makroszinten, politikai közvetítők segítségével iktatja ki a tőkés partikularitást, azaz a releváns társadalmi lehetőségek kiválasztásakor a közösségi érdekek érvényesítését részesíti előnyben. Ez utóbbi domináló tendencia, amely számos objektív belső és külső tényező zavaró terében érvényesül. Ebben az értelemben a létező szocializmus történelmi kényszerpályán mozgó társadalom. A létező szocializmus ugyanakkor nem tekinthető kialakult közösségi társadalomnak. Nem az, mert sem a gazdaságban, sem politikai rendszerében mindeddig nem tudta létrehozni a közösségi (gazdasági és politikai) célt megtestesítő makroszféra és az egyének közötti közvetítők rendszerét. A létező szocializmus alapvető világtörténelmi ellentmondása, hogy a kapitalizmuson túlmutató értékek által vezérelt tartós és életképes berendezkedés, amely azonban a legdöntőbb területeken követő, felzárkózó stádiumban van.

A politikai ideológia kidolgozásának szerkezete, és általános működési elve

A politikai ideológia szorosan összefügg az általános ideológiával, de ennek nem derivátuma. Tartalmát mindenképp a politikai léthelyzet határozza meg. Hatékony politikai ideológia feltételezi a rövid és hosszú távú politikai feladatok összhangját a világnézettel, a világnézeten belül az általános értékrenddel.

Az olyan világnézet és általános értékrend, amely mögött nincs eleven, gyakorlati feladatokat megoldó mozgalom, előbb vagy utóbb elveszti eszmei befolyását, de más oldalról viszont a kizárólag gyakorlati feladatokra koncentráló politika, amely képtelen önmagát az

értékmegvalósítás folyamatában elhelyezni, szintén talajtalanná válik, filozófiai értelemben veszti el legitimitását.

Milyen problémákkal kell szembenéznünk, amikor a politikai ideológia kidolgozását tűzzük napirendre?

- 1./ Világosan fel kell tárni azon eszmerendszer korlátait - a politikai ideológiába átcsúsztatott általános ideológia korlátaira gondolok -, amely korábban kvázi betöltötte a politikai ideológia funkcióját.
- 2./ Szembe kell nézni a jelenlegi értékzavar tényeivel. A nagyon is nehezen megoldható gyakorlati problémák mint közvetlen problémák látszólag az általános értékrend megalapozatlanságaként manifesztálódhatnak, mindenestre erősítik a szkepszist, amely - szélsőséges formában - a marxizmus elvi megvalósíthatatlanságát állítja.
- 3./ Az előzőekből következik, hogy ismételten rekonstruálni kell a marxizmus általános értékrendjét. Az esetben, ha feltevésünk helyes, kimondható, hogy nem az általános értékrend bevezetését akarjuk, hanem azt, hogy ennek segítségével vázoljuk fel az előttünk álló problémák megoldási irányát.
- 4./ Tisztázni kell a szocialista-kommunista értékrend lehetséges személyi bázisát. Az említett értékzavar mindenestre évtizedek óta nem ismert felhígulást is kifejez.
- 5./ S végül a lehető legalaposabb valóságelemzésre építve kell kidolgozni a megoldható feladatokat.

A fentiekből csak az esetben alakul ki releváns politikai ideológia --és ezt ismételten alá kívánjuk húzni -, ha fel tudjuk vázolni általános értékrendünket, s ezt követően ezen rendszer és a történelmileg megoldható feladatok viszonyát tisztázni tudjuk. Fontos mozzanat a közösségi értékválasztás terjedelmének megjelölése a partikulárisal szemben. Tudatosan kell vállalni az értékválasztást ennek mindenkorai korlátaival együtt.

A politikai ideológia kidolgozása nem jelentheti a ma empirikusan megfigyelhető, egymásnak is ellentmondó szocializmusképek összegezését, közös nevezőre való hozását. Napjainkban a fő probléma a párt politikai ideológiájának kidolgozása. Ez az elsődleges feladat. Nélküle a párt vezető szerepéről, sőt magáról a pártról - természetesen tartalmi vonatkozásban - ma már nem lehet beszélni. Csak a politikai ideológia kidolgozásával érhető el, hogy fegyverezett és függő helyzetben lévő apparátus helyett ismét kezdeményező párttagságra lehessen támaszkodni.

A politikai ideológia kiművelésekor azzal is számolnunk kell, hogy társadalmunknak a közvetlen és immanens értékkibontakoztatáson túl - ahogy ezt korábban említettük - igen jelentős számú követő feladatot is el kell végeznie, s vállalnia kell saját hibáinak korrekcióját is. Ez is jelzi, hogy a kibontakozás, azaz támogatást élvező változássorozat megke-

dése, vagyis jelenlegi helyzetünk pozitív meghaladása rendkívül bonyolult és kitartást igénylő folyamat.

A politikai ideológia kidolgozásának feladatáról beszéltem. Megfogalmazásom talán egy ponton félreérthető. Mindez nem jelenthet általában – így az induláskor sem – valamiféle eszmei tökéletességet. A politikai ideológia is csak változó rendszerként lehet tartós.⁷

Természetesen sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem mindegy újrafogalmazandó politikai ideológiánk minősége, állapota, de megfelelő körülmények között még a rossz koncepció is többet ér, mint a koncepciónélküliség. Mit értek megfelelő körülményeken? Elsősorban a társadalmi rendszer működőképességét, demokratikus viszonyok által átszőtt szemléletmódok és logikák versenyét, és a rendszer visszacsatoló képességének meglétét.⁸ Ha az említettek biztosítottak, mindez olyan önkorrekcións folyamatot indít el, amely tendenciájában eredményez adekvát politikai ideológiát. Mozgalmunkban modellértékű Lenin forradalom utáni elméleti és gyakorlati tevékenysége.⁹ Lenin több dolgot is vállalt. Vállalta korábbi elképzeléseinek többszöri korrekcióját – azt is, hogy időnként leszavazták –, vállalta a történelmileg szükséges visszavonulást, egyedül az elvtelenséget, a pragmatizmust utasította el.

A kibontakozást keresők hosszú évek után ismét reményteljesen figyelik a Szovjetunióban zajló eseményeket. Szegeden elhangzott: nálunk egy kibontakozott reformfolyamat nehézségei törnek felszínre, míg a Szovjetunióban politikai harc folyik a reform feltételeinek kialakításáért. Én is így látom a helyzetet. De mégis – egy, számunkra nem túl szívdertítő tényre szeretnék utalni. Az SZKP által kezdeményezett folyamat máris elnyerte a szovjet értelmiség legjobbjainak, közöttük a humán értelmiségiek támogatását. Néha úgy érzem, mintha nálunk a folyamat ellenkező irányú lenne. Nagyon örülnék, ha érzésemet a közvélemény-kutatás vagy a szociológiai vizsgálatok eredményei nem igazolnák. Azt azonban vallom, hogy kidolgozandó politikai ideológiáknak a mozgalom tradicionális tényezőin túl határozottan kell nyitnia az értelmiség irányába.

Elméletileg számos vonatkozásban még kidolgozásra váró politikai előadást hallottak tőlem. Szeretném, ha szándékomat nem értenék félre, illetve világos lenne, hogy mi a szándékom. Nem annyira optimizmusomnak, mint a megoldásban való érdekeltségemnek kívántam hangot adni. József Attilával szólva:

"Ó, gépek, madarak, lombok, csillagok!

Meddő anyánk gyerekért könnyörög.

Barátom, drága szerelmes barátom.

Akár borzalmas, akár nagyszerű.

Nem én kiáltok, a Föld dübörög."

1 Balogh István az elmélet és a gyakorlat marxizmuson belüli általános viszonyainak elemzésekor veti fel az általam is használt összefüggést. "Nem csupán arról van szó ugyanis, hogy a marxizmus soha sem lehet egy szűkebb vagy akár tágabb tudományos közösség többé-kevésbé belső ügye, hanem főképpen arról, hogy - mint láttuk - magának ennek a tudományos közösségnek a helyzete, jellege és feladata is jelentősen változik, illetőleg teljesen átalakul a társadalom különböző - kritikus vagy konszolidált - állapotában. Ezért a marxizmus válságát egy nem-megfelelési viszonyként kell felfognunk elmélet és gyakorlat között, amely ellentmondásban áll a társadalom adott - kritikus vagy konszolidált állapotával, a ennek következtében az elmélet és a gyakorlat nem csupán különböznek egymástól (ez önmagában korántsem válságprobléma), hanem kölcsönösen egymásnak korlátaivá válnak."

Balogh István: Szubjektum nélküli történelem? Kézirat.

2 Fenti folyamat részletes és szakmailag megalapozott elemzését Tütő László: A szocializmus gazdasági megalapozása Marxnál c. írásában is megtalálhadjuk. Világosság, 1987. 2. és 3. számok.

3 Vö. Márkus György: Marxizmus és "antropológia". Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.

4 Marx - Engels: A német ideológia. MEM 3. köt. Budapest, 1976. 38. old.

5 Gedeon Péter: Az áruviszony és a társadalmi forma elemzésének néhány összefüggése a marxi elméletben. Társadalomtudományi Közlemények, 1983/2. 208. old.

6 Balogh István sokoldalúan elemzi a marxista mozgalomhoz kötődő történelmi szubjektum formálódásának problémáit és a társadalmi feltételeit. I.m.

7 "Valamely kedvező újítás eredendő fajfenntartási értéke konzervatív, mivel egy hagyományos életmód folytatását teszi lehetővé megváltozott körülmények között."

C.F. Hockétt - R. Ascher: Az emberi forradalom. In: Munka és emberré válás. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 295. old.

8 Vö. Gombár Csaba: Egy állampolgár gondolatai. Kossuth Könyvkiadó, 1984. 154-155. old.

9 Herédi István: A szocialista gazdaság intézményi berendezésének eredeti, módosított és új felfogása. Kézirat.

1. SEKCIÓ

A GAZDASÁGI ÉS A MŰSZAKI HALADÁS PROBLÉMÁI A SZOCIALIZMUSBAN

MŰSZAKI HALADÁSUNK VILÁGGAZDASÁGI FELTÉTELEI

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok "átpolitizálódása"

Ma már meglehetősen általánosan elfogadott az a nézet, hogy a 70-es évek közepétől a technikai fejlődésnek egy olyan új szakasza bontakozik ki, amely társadalmi hatásában minden bizonnyal az ipari forradaloméhoz hasonló jelentőségű lesz.

Számos egyéb következménye mellett ez az új tudományos-technikai forradalom azzal jár, hogy a gazdasági kérdések egyre inkább átpolitizálódnak, mint az már napjainkban is tapasztalható a világgazdaságban. Ez a körülmény szorosan összefügg a műszaki-tudományos haladás élményszerűtől való további lemaradásunk veszélyével, ami valószínűleg a következő időszak egyik fő, ha nem döntő problémája lesz. Vámos Tibor szerint a világ élvonalától a csúcs-technikákban minimálisan 10-15 éves elmaradásunk van már ma is. Ezen elmaradásunkat az a nemzetközi viszonyrendszer is erősíti, amely a fejlett tőkés országok részéről a politikán keresztül befolyásolja a gazdasági és tudományos-műszaki kapcsolatokat is, hiszen a csúcs-technikákat döntően a fejlett tőkés országok monopolizálták.

Ezzel kapcsolatban elsősorban a COCOM-ra kell gondolnunk. Ismert a COCOM 1982. januári kiterjesztése, amelyben a tagországok megegyeztek az elektronikai és számítástechnikai berendezések eladásának korlátozásában, a számítógép-szoftver, a technikai-szervezési-igazgatási ismeretek, valamint a szakértelem tranzferének ellenőrzésében. A gazdasági kapcsolatoknak ez az átpolitizáltsága számos nehézséget okozhat nekünk, mert itt egy minőségi váltásról van szó.

Nem lehet ugyanis egyszerű analógiát vonni a korábbi embargó és a mai, döntően a technológiára vonatkozó, és ezzel összefüggésben a szolgáltatásokra és a know how-ra is irányuló tranzferembargó között. Az előbbi lényegében végtermékre irányult, aminek "megszerzése" viszonylag könnyebben és rövid idő alatt megtörténhetett. Az általa okozott kár sem volt ebből következően számottevő.

Más a helyzet a felgyorsult tudományos-technikai fejlődés körülményei között, amikor az ismeretek és a technológiák nemcsak hogy hallatlanul gyorsan avulnak el, hanem egy-egy termék megszerzésével ezekhez nem lehet hozzájutni költségessége, bonyolultsága, kutatási háttére hiánya stb. miatt. Itt ha valamely ország tartósan lemarad, tényleg végzetes hátrányba kerülhet, függetlenül attól, hogy korábban a hagyományos technika területén mit ért el. Fokozott ez a veszély kis országok esetében, mert ezek csak egy-egy szűk területen lehetnek eleve is képesek csúcstechnika alkalmazására, méginkább fejlesztésére.

Figyelmeztető, hogy a COCOM említett kiterjesztésének következményeként ma már a bio-technológia területén is találkozunk embargóval. Feltehető, hogy éppen a biotechnológia lesz a COCOM egyik közeli alapvető fontosságú területe, vagyis ahová fokozottan kiterjesztik az embargót. Az elmúlt időszakban a nyugati országok már megszüntették bizonyos, kutatásokhoz szükséges enzimek eladását. Ezáltal azt a lehetőségünket is igyekeznek beszűkíteni, amelyben ma még viszonylag jó esélyeink vannak a versenyben, illetve a talpon maradásban. A biotechnológia, amely ma is még inkább csak a jövő technológiája, azért rendkívül fontos, mert ha itt nem leszünk képesek ellensúlyozni vagy kivédeni az embargót, igen hátrányos következményekkel kell számolnunk.

A dolgoknak ez természetesen csak a technikai alapja. Azonban itt is figyelembe kell venni, hogy a fejlett tőkés országok és elsősorban az Egyesült Államok részéről a szocialista országokat igyekeznek differenciáltan kezelni, a "divide et impera" elvét érvényesíteni és arra építeni, hogy az így alkalmazott gazdasági fegyver annál hatékonyabb, minél inkább rászorul egy ország a külgazdasági kapcsolatokra.

Magyarország esetében persze nyilvánvaló, hogy a fejlett tőkés országokkal való kapcsolat a jövő szempontjából döntő jelentőségű, éppen ezért lényeges a magyar kül- és belpolitika ilyen értelmű alkalmazkodási kényszere. Természetesen az alkalmazkodás kérdése a másik oldalról, a szocialista országok, mindenekelőtt a Szovjetunió tekintetében is felvetődik. Gazdasági kapcsolataink nagyon szorosan kötnek bennünket a sajátos KGST-sugaras rendszerből adódóan a Szovjetunióhoz. Nem valószínű, hogy ezen hosszú távon, 15-20 éven belül alapvetően változtatni tudunk, kivéve, ha a kívánatos reform- illetve modernizációs folyamatok az egész KGST-ben, és mindenekelőtt a Szovjetunióban felgyorsulnak, ezáltal belülről gerjesztve az innovációt. Erre a kérdésre más összefüggésben még visszatérünk. A COCOM értelemszerűen egységesen kezeli a szocialista országokat, itt a "divide et impera" elvet nem lehet érvényesíteni, hiszen a technológia "átszivárogtatása" a szocialista országok között teljesen nyilvánvalóan bekövetkezne.

Ugyanakkor a fejlett tőkés országoknak számolniuk kell azzal, hogy a nemzetközi munkamegosztás COCOM által történő szűkítése hosszú távon a komparatív (egyes vélemények szerint abszolút is) előnyök elvesztésével járhat. Természetesen nem kizárt, hogy egy ideig komparatív előnyök származhatnak abból, hogy a fejlett technológiát nem adják át, azonban hosszú távon egy tartós és erőteljes technikai szakadék a munkamegosztás lehetetlenné válását eredményezi általában és mindenre kiterjedően, mint ahogy ezt már a fejlett és a legszegényebb fejlődő országok viszonylatában látjuk. Ez mindenképpen figyelmeztető lehet a jövőt illetően.

A világgazdaságba való bekapcsolódásunk tartósan tehát a fejlett tőkés országok érdeke. 13. Kérdéses, hogy ezt a stratégiát hogyan akadályozzák meg, áldozzák fel a pillanatnyi taktikai előnyök oltárán, a gazdasági meleg- és hidegháború eszközeit alkalmazva, ami nemcsak növekvő politikai feszültségeket okozhat, hanem a jövő kapcsolatok lehetőségét is lebontolja.

Mindezek következtében megnő a politikai manőverezés, taktikázás szerepe a jövőben. Bizonyos legalapvetőbb kérdésekben a katonai-politikai szövetségi rendszerekben a politika összehangolására továbbra is sor kerül, azonban lesznek olyan területek, ahol ezt egyre kevésbé teszik meg az országok. Azzal kell számolni, hogy a gazdasági és politikai kérdések linkage-e a mainál sokkal erőteljesebb lesz. Ezt a világ globális jellege eredményezi a műszaki fejlődés hatásain keresztül.

Az új műszaki-tudományos forradalom egyes jellegzetességei és várható következményei

A mikroelektronika "esete"

Az adott keretek között a műszaki-tudományos fejlődés minden fontos területét (mikroelektronika, robottechnika, informatika, biotechnológia stb.) még csak vázlatosan sem vagyunk képesek áttekinteni a jövő szempontjából, ezért annak az ágazatnak, a mikroelektronikának a fejlődéstendenciáit érdemes elemezni és néhány tendenciáját visszamenőleg is boncolgatni, amely a leginkább előrehaladott, ahol már ma is a leglátványosabb és leginkább érzékelhető a fejlődés. Az elmúlt 10-15 évben itt egy olyan szintáttörés következett be, amely gyökeresen átalakította, illetve folyamatosan alakítja át nem csupán a gazdaságot, hanem a széles értelemben vett társadalmat is, különösen a világ gazdaságilag legfejlettebb részén.

Feltehetően a biotechnika-biotechnológia területén lesz a következő hatalmas ugrás a műszaki-tudományos fejlődésben, amely a mikroelektronikához hasonló, ha nem nagyobb horde-rejű változásokat indukál majd. Hiszen itt egy olyan szintáttörés prognosztizálható, amely a mechanikus, majd a gép-ember elektronikus rendszerekkel szemben az élő organizmust állítja a termelőfolyamat középpontjába, azt teszi általános termelőeszközzé, az válik sajátos tőkévé, újra gyökeresen megváltoztatva a termelő folyamatot. Feltehető, hogy a mikroelektronikai forradalom hatására bekövetkezett változások a társadalmi termelőfolyamatban olyan analógiákat nyújthatnak, amelyek segítségével a jövő bizonyos mértékig megismerhető. Kis túlzással megkockáztatható, hogy ami a mikroelektronikában a ma, az a biotechnológiában a holnap lehet.

Köztudott, hogy a nagy integráltságú áramköri termékek (chipek) előállítására szolgáló bonyolult félvezetőipari technológiák egy hosszadalmas, többfokozatú tervezési, majd egy komplex gyártási folyamatból állnak. Ez utóbbi fázis lényeges része a szelettechnológia vagy elemgyártás, melynek során a szilícium szeleteken 6-12 technológiai réteget alakítanak ki. Ezeken a szeleteken ismétlődő formákban helyezkednek el az egyes elemek, amelyeket később egyenként tokoznak. Ezek képezik az integrált áramkör "szívét".

Az integrált áramkörök gyártásának alapvető jellemzője egészen a közelmúltig a vertikális integráció volt, amelyben a tervezési fázis inkább szellemi munka-intenzív tevékenységből állt, a technikai fázisok pedig főleg konkrét technológiai ismereteket és főleg igen

drága berendezéseket igényeltek. Gazdaságos üzemnagyságot figyelembe véve a tervezési és gyártási költségek aránya 1:10 körül volt.

A kiérlelt technológia mára a funkcióját tekintve teljesen különböző integrált áramkörök esetén is viszonylag mechanikus gyártási folyamatot eredményez. Ennek következtében az eddig vertikálisan integrált folyamatból kiválhatott a szelettechnológia, és önálló szolgáltató szervezetként kezdett el funkcionálni. Végso eredményében így egy olyan "félfogasztói" áramkör-típus termelése alakul ki (felhasználói vagy berendezés-orientált áramköröknek is nevezik őket), amely a felhasználói igények alapján, de nagyrészt tömegtermeléssel állíthatók elő, szemben a készen, katalógusban definiált paraméterekkel vásárolható ún. katalógus (standard, off-the shelf) áramkörökkel. Ezek tehát az egyedi tervezésű és a katalógus-áramkörök között helyezkednek el, tervezésük és gyártásuk egyes fázisaiban előre elkészített elemeket is használnak. A felhasználói igények kielégítését az utolsó 1-3 technológiai réteg kialakításával biztosítják úgy, hogy a tervező egy ún. mesterszeletre dolgozik, amely már áthaladt a legfontosabb és legdrágább technológiai fázison. Ezeknek a félfogasztói áramköröknek a gazdasági jelentősége abban áll, hogy a fejlesztési ráfordítások jelentősen csökkenthetők, és lehetővé teszik az elektronikus rendszerek nagyfokú integrálását.¹

Bár a félkész áramkör a mikroprocesszorral egyidőben már ismert volt, és meg is jelent a piacon, az innováció mégis későn - több, mint tíz éves késéssel, csak a nyolcvanas évek elején - ért be. Ennek egyaránt voltak technikai és gazdasági okai. Az első időben viszonylag kevés logikai funkciót is csak viszonylag nagy szilícium-felületen tudtak előállítani, így a hagyományos integrált áramkörökkel szemben - melyek ára rohamosan csökkent - nem tudtak gazdasági előnyt biztosítani. Ennél fontosabb azonban, hogy nehezen tudtak kiépülni a bonyolult és gyorsan változó félvezetőipari technológiákhoz a megfelelő szerződéses gyártó-felhasználó kapcsolatok. Egyrészt az igényes berendezésgyártó vállalatok elsősorban saját IC-gyártásra rendezkedtek be, ami a piac összeszűkülését eredményezte. Másrészt a félvezető-technológia bonyolultsága önmagában is nehézséget okozott a felhasználóknak a bevezetéssel járó műszaki-kultúra váltás miatt. E problémák megszüntetéséhez a piaci mechanizmusok nem voltak elégségesek.

A "robbanás" a 80-as évek elején következett be, amikor a felhasználói integrált áramkörök világpiaça rendkívül gyorsan növekedett. 1982-ben a teljes IC-piacnak még csak 5 %-át tette ki a forgalmuk, 1991-re már 17 %-ra becsülik részarányukat.²

A felhasználói áramkörök piaci forgalmának növekedése a piacon lévő cégek számával is jellemezhető. 1980-ban még csak 12, 1984-ben már több, mint 100 cég volt jelen ezen a piacon, egyenként 4-8 millió \$-os forgalommal.³ A koncentrációra az jellemző, hogy nincs domináló cég, 10 %-os részesedése csupán egy cégnek, a brit Ferranti-nak van.

Az éles piaci verseny most kezdődik, amely megmutatkozik az árak esésében. Az egyszerű felhasználói áramkörök gyártásában, illetve a gyártás szolgáltatás-jellegű szakaszában sok

új kis cég alakult, ami egy sajátos kettősség eredménye. Egyfelől még ma is igen nagy hiány van magasan képzett, a félvezető technológiához, valamint az elektronikai berendezésekhez egyaránt értő tervező mérnökökből. Másfelől viszont a drága szelettechnológiai kapacitásokkal rendelkező nagyobb cégek a kapacitások kihasználásában, és ezzel együtt a "szilícium-eladásban" érdekeltek, vagyis erőforrásaikat a nagysorozatú katalógus-IC-k gyártására kötik le. A kis sorozatok tervezése és gyártása így a kisebb cégeknek marad. Javítja ezek helyzetét, hogy a felhasználók félnek, hogy a nagy félvezető-gyártó vállalatoknak való kiszolgáltatottságuk miatt azok figyelmen kívül hagyják az ő érdekeiket a piaci helyzet változása esetén. Ezért a nagy felhasználók, a berendezésgyártók inkább olyan, tőlük függő viszonyban lévő kisebb cégeknek adnak megrendelést, amelyek mint önálló szervezetként működő tervező részlegek nem veszélyeztetik az anyavállalat katalógus-áramkörü fejlesztéseit. Ezért a felhasználói áramkörök piacán a leányvállalatként működő tervező központok szerepe nő.

További fontos körülmény, hogy a felhasználói IC-k gyártásához általában elegendő a követő technológiai színvonal. Mivel azonban a kvalifikált munkaerő-költség jelentősebb súllyá válik, mint a katalógus-IC-k esetében, az árcsökkenés üteme csak mintegy fele annak, mint a memória-áramkörök esetében.

Az óriási fejlesztési kockázat a kooperáció szokatlanul erős formáit hozza létre a piacon. Egyrészt általános ipari érdek a nemzetközi szabványok kidolgozása. Másrészt a felhasználók által követelt szállítási biztonság megkívánja, hogy a gyártók nagymértékben összák meg egymással technológiai ismereteiket. Az 1984-ben kezdődött, szinte példátlan erőcsoportosulás, koncentráció meg nyilvánulása, hogy a szerződő felek a K+F költségeket próbálják megosztani. A piaci szövetkezésben, kooperációban az erő tartalma legtöbbször a technológiai ismeret.

A piaci verseny és az ennek megfelelő szakosodás főleg cégek és nem annyira régiók vagy országcsoportok között megy végbe. A versenyben a félvezető-technológiai kultúra fejlettsége, az általános gazdasági környezet, valamint az elektronikai felvevőpiac játszik meghatározó szerepet.

Mint utaltunk már rá, a mikroelektronikai fejlődés kezdeti szakaszában a piac viszonylag korlátozottan képes ellátni szabályozó funkcióját. Ez a felismerés aktivizálta több fejlett tőkések ország iparpolitikáját, többé-kevésbé sikeresen támogatva az ágazat fejlesztését. Az iparpolitikai eszközrendszer azonban nem a korábbi gyakorlatnak megfelelő, elsősorban állami pénzügyi szerepvállalásban jelentkezett, hanem sokrétűbbé vált. Ma főként a vállalatok innovációs készségének fokozását tekinti fő feladatának, és igyekszik a kockázatot megosztani a vállalati szférával. Hátterbe szorulnak a költségvetési jellegű pénzügyi források, ezzel szemben az állam kedvező tőkepiaci feltételeket igyekszik teremteni, a kockázati, vállalkozói tőke szerepének felértékelésével befolyásolja a legszélesebb értelemben vett tőkepiacot.

A mikroszféra közvetlen segítésére, annak közvetlen közelében államilag intézményesített háromféle szervezetet alakítanak ki: innovációs pénzintézeteket, az iparpolitika megvalósítását segítő állami tanácsadó szervezetet és kutató-fejlesztő kapacitást koncentráló szervezeteket.⁴

Ezek közül a kutatás-fejlesztést koncentráló szervezetekről érdemes külön is néhány szót ejteni. Általában kormányzati kezdeményezésre jönnek létre, nem multinacionális nagyvállalatokon belül működnek. Két típusuk a tudományos parkok és az ún. fejlesztési zónák, amelyek a csúcstechnikai iparágakat koncentrálik. Letelepedési és adókedvezményeket, infrastrukturális feltételeket stb. egyaránt biztosítanak. Az Egyesült Államokban ma már több, mint 80 tudományos park működik, Angliában is több, mint 10, az NSZK-ban legalább 17. Úgy tűnik, hogy az Egyesült Államokban mára többé-kevésbé lazárult a tudományos parkok szerveződésének dinamikus szakasza.

Eközben Angliában legújabbán olyan "újgenerációs" tudományos parkok jönnek létre, amelyeket "inkubátorok"-nak neveznek.⁵ Ezek pályázatokat írnak ki újonnan alakuló, illetve néhány fős vállalatoknak, amelyek ingyen vagy csekély térítés ellenében kapnak telephelyet, szolgáltatásokat és helyiségeket. Így az intézményes kutató-fejlesztő kapacitás koncentrációját megalapozó kapcsolatrendszer két meghatározó elemének, az iparnak és az egyetemnek az együttműködése találkozhat az őket dinamizáló tényezővel a vállalkozói tőkével, így a kapcsolatrendszer háromoldalúvá válik. Ebben a konstrukcióban a tudományos-műszaki szempontokkal egyenrangúak a pénzügyi kérdések. Ezek a parkok jelentős nemzetgazdasági súlyú ipari szolgáltató központokká fejlődhetnek, sajátos átmenetet képezve a hagyományos tudományos park és a csúcsiparágak kapacitását koncentráló fejlesztési zónák, az ún. "business park"-ok között.

A fejlesztési zónák, amelyek az előbbiekkal szemben jó kereseti lehetőségekkel, infrastruktúrával és létfeltételekkel nem az egyetemek köré szerveződnek, a dinamikus ipari kapacitásokhoz csalogatják a szakképzett munkaerőt és a vállalkozói tőkét. Ilyenek az Egyesült Államokban a kedvező földrajzi helyzet, a jó közlekedés és a fejlett infrastruktúra miatt vonzó körzetekben spontán módon alakultak ki.⁶

A szolgáltatások a világgazdasági kapcsolatokban

A fejlett tőkés világban kibontakozó technológiaintenzív növekedési szakasz megváltoztatja a világgazdasági értékrendet. Amíg a 70-es évek első feléig a munkaerő-tulajdonosok alkupozíciója volt a legszilárdabb a világgazdaságban, addig a 70-es évtizedben a természeti erőforrások tulajdonosaié. A 80-as években az újabb változások hatására a tőke- és technológiatulajdonosok kerültek kedvező helyzetbe.⁷ A másik oldalról, a technológiainportőrök szempontjából ez kedvezőtlen fordulatot jelentett. Nem pusztán a már korábban említett politikai viszonyrendszerváltozás miatt, hanem azért is, mert a korszerű technológiák egyik meghatározó sajátossága, hogy bennük növekvő mértékben és a korábbiaktól eltérő módon

hatnak egymásra a fizikai és a szolgáltatásinputok. Az, hogy a legfejlettebb tőkés országokban a szolgáltatások ma már a GDP mintegy 2/3-át teszik ki, nem maradhat következmények nélkül a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra sem, növekvő nemzetközi kereskedelmük hatására.

A modern szolgáltatások legdinamikusabb részét az ún. üzleti szolgáltatások teszik ki. Ezek nem pusztán áruk forgalmazásához kapcsolódnak, hanem a termelés szervezéséhez, műszaki specifikációjához is. Közülük a példa kedvéért megemlíthetők a nem-áru biztosítások, a hírközlés, a szakmai és műszaki szolgáltatások, a szabadalmak utáni royalty-k, a reklám, a menedzsment és a lízing, licencek és szabadalmi jogok.

Már a pusztas felsorolás is érzékelteti, hogy főként olyan tevékenységekről van szó, amelyek elsődleges funkciója a megszerzett tudás és információk transzferálása a termelés és az elosztás folyamataiba. A gazdasági fejlettséggel szoros korrelációban van a szolgáltatások tudományos és műszaki tartalma és bővül az általuk, hardvezett információk feldolgozási módjának, valamint továbbítási lehetőségének választéka.

A fizikai és a szolgáltatásinputok növekvő egymásra hatása kettős következménnyel jár: egyrészt olyan termékek megjelenéséhez vezet, amelyek nagy arányban tartalmaznak szolgáltatásokat, mint például a memóriakártyák; másrészt olyan szolgáltatások létrejöttéhez, amelyek meghatározott hardverállományra épülnek, aminek szemléletes megnyilvánulása a személyi számítógéppel történő otthoni bevásárlás. Ezek a sajátos "termékkeverékek" elég laza kapcsolatban vannak az egyedi kidolgozásukhoz szükséges elsődleges termelési tényezőkkel, az élönmunkával és a fizikai tőkével. Ez hatással van a komparatív előnyök, illetve hátrányok alakulására, amelyek a primér termelési tényezők adottságaiban meglévő különbségeken alapultak a hagyományos termelést illetően. Gondoljunk például arra, hogy még olyan hagyományos termelés, mint a textilipar is egyre nagyobb mértékben függ az ún. CAD-CAM- (számítógép által vezérelt tervezés - számítógép által vezérelt feldolgozás) technológiáktól, amelyhez magas szolgáltatástartalmú, számítógépprogramozás formájában megjelenő adatgyűjtés és feldolgozás kapcsolódik. Ezen keresztül a komparatív előnyök "visszajutnak" az alacsony bérű fejlődő országokból a fejlettekbe.⁸

A szolgáltatások immateriális jellege gyakran szükségessé teszi a szolgáltató számára, hogy jelen legyen azon a piacon, ahol szolgáltatását értékesíti, hiszen az nem csomagolható, raktározható és szállítható. A szolgáltató számára az igazi, valóban fontos kérdés tehát a fogadó ország gazdasági tevékenységében való részvétel, nem pedig a külkereskedelmen keresztül történő bejutás az illető ország piacára. Különösen fontos ez az üzleti vállalkozásokhoz kapcsolódó szolgáltatásokra (tanácsadó, műszaki, tervező, reklám-, könyvelési, adatfeldolgozási, menedzsment, pénzügyi, szakmai szolgáltatások).

Mivel a szolgáltatások területén is fontos szempont a méretgazdaságosság, előtérbe kerülnek a szabványosított szolgáltatások. A nagy nemzetközi szolgáltató-cégek között a verseny ezért a világméretű kereslet lecsapolásáért folyik egy-egy specifikus tudást nyújtó területen.

A külföldi piacokra való belépés során elsősorban az ott működő és a harmadik országokban jelen lévő olyan cégekért kell versenyezni, amelyeknek üzleti kapcsolataik vannak az érintett piacokon, illetve piacokkal. A világméretű szolgáltató-cégek szolgáltatásainak fogyasztói, felhasználói az áruk és szolgáltatások világméretű termelői és elosztói. Ennek következtében a működőtőke-export és a szolgáltatások nemzetközi áramlása szorosan kapcsolódik egymáshoz.

Milyen tanulságokkal szolgálhat a technikai fejlődés e két szegmensének vázlatos áttekintése?

Elsőként talán azzal, hogy a csúcstechnikának vannak olyan területei, amelyek viszonylag lassan "érnek be", ezért készenlétben állva ki lehet várni egy olyan kedvező pillanatot, amikor jó piaci pozíciók szerezhetők követő technológiával is. A technikai fejlődés ugyanis egyenlőtlen. A követő technológiával a nem teljesen egyedi, de nem is a legszélesebb tömegtermelésben lehet versenyben maradni, ami a mi adottságainknak (nagyságrend, szellemi tőke) megfelelhet.

Másodszor a fejlesztési stratégiák kialakításakor egyre kevésbé csupán termékben, még kevésbé végtermékben szabad gondolkodni, hanem termék-szolgáltatás kombinációkban. A speciális műszai-technikai ismeretek szolgáltatásként monopolizálhatók. Az így kialakuló kvázi-monopólium hatására egy sajátos hiánypiac keletkezik, ahol a vevők versenyeznek az eladók "kegyeiért". Az kerül előnyös helyzetbe, aki eladó tud lenni. Mivel az áruk nem "élnek meg" önmagukban a nemzetközi piacon, a hozzá kapcsolódó szolgáltatások magas színvonalát kell biztosítani, hogy a kvázi-monopóliumból eredő potenciális előnyök valóban realizálhatók legyenek.

Harmadszor a méretgazdaságosság és a kockázat együttesen teret nyit a kisvállalkozásoknak, azonban ezek már születésükkor és a későbbiekben is akkor lehetnek élet-, illetve versenyképesek, ha különböző módon és formában a termelő és felhasználó monopóliumokhoz, transznacionális társaságokhoz kapcsolódnak. Úgy tűnik, hogy a leginkább életképes a leányvállalati forma, a működő tőkéen keresztüli kapcsolódás.

Végül nyilvánvaló, hogy a spontán piaci mechanizmusok a technika ezen szintjén nem elégségesek a műszaki fejlődés biztosításához, ezért szükség van az állami szerepvállalásra. Az állami iparpolitika azonban a közvetett eszközök alkalmazásával hatékony, melyeknek rendkívül széles skálája létezhet. Alapkérdés az, hogy a vállalati innovációt ösztönözze, szem előtt tartva, hogy a műszaki fejlesztésben élenjáró, domináns vállalkozói tőkét csak jelentős extraprofit reménye képes mobilizálni.

A világgazdasági fejlődésbe illeszkedésünk alternatívái és a szocialista országok gazdasági kapcsolatai

Sajátos paradoxon, hogy miközben az új tudományos-műszaki fejlődés hatására felerősödött a kölcsönös világgazdasági függés, a szocialista országok, köztük Magyarország is bizonyos tekintetben elszigetelődött a tőkés világgazdaságtól.⁹

Ennek a világgazdasági dezintegrációnak természetesen vannak történelmi okai, melyek közül a kezdeti autark szocialista fejlesztési modell, később pedig ideológiai és politikai okokból inkább csak a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése a tőkés országokkal, a működőteke-kapcsolatok megengedése nélkül említhetők elsősorban. Igaz ugyan, hogy ezzel a korábbi perifériális függés újratermelése megakadályozható volt, azonban az adott kényszerpályán a régió elmaradt a technikai fejlődésben (aminek persze döntően belső okai voltak), továbbá a 70-es évektől olyan kölcsöntöke-függése alakult ki, amely egyoldalúságával hosszú távú veszélyeket hordoz, korlátozva cselekvési, döntési szabadságunkat és a fejlesztéshez szükséges erőforrásokat egyaránt.

Ami konkrétan bennünket illet, abból kell kiindulnunk világgazdasági fejlődésbe illeszkedésünket illetően, hogy Magyarország egy olyan regionális katonai-politikai és nem csupán gazdasági szövetség tagja, amely hosszú távon katonailag-politikailag szemben áll a nyugati szövetségi rendszerrel. Ebből következően is bizonyos alternatívákban kell gondolkoznunk a jövőre vonatkozóan.

Nem zárható ki még egy olyan fejlődési alternatíva sem, amelyben a szocialista országok, amennyiben nehézségeik a fegyverkezési versennyel fokozódnak, a külső nyomás hatására újra erőteljesebben centralizálják belső irányítási rendszerüket, ezzel együtt erősödnek a Szovjetunióhoz fűződő, alapjában naturális alapokon nyugvó kapcsolataik. Ennek valószínűsége azonban nem nagy, mert a Szovjetunió egyébként is véges készleteit energiahordozókból és nyersanyagokból úgy megterhelné, hogy saját alapjait emészténé fel. Ma már egyre inkább nyilvánvaló, hogy ezen a problémán a közös beruházások is csak átmenetileg egyíthetnek, nem beszélve a mindkét oldalról jelentkező egyre határozottabb ellenérdekeltségről.¹⁰

Egy másik alternatívában az tételezhető fel, hogy az előbb vázolt külső körülmények szorításából való kitörés érdekében a KGST-országok egymás közötti kapcsolataikat, ezek lehetőségeinek beszűkülése miatt csökkentenék, miközben egymástól függetlenül szorosabb kapcsolatokat építenének ki a fejlett tőkés országokkal, illetve a tőkés világgazdaság egyéb országaival. Ennek nyilvánvaló veszélye, hogy újra felerősödik a perifériális függés, továbbá, hogy a fejlődő országokkal való intenzívebb kapcsolatok nem biztosíthatják a szükséges korszerű technikát.

Harmadik alternatívaként a KGST egy olyan világgazdasági nyitást valósíthat meg, amelyben a régió országai egymással összehangoltan fűzik szorosabbra gazdasági kapcsolataikat a

legkézenfekvőbb tőkés partnerekkel, a nyugat-európai országokkal, az EKG-val. Így minden-
képpen csökkenthető a periférizálódás veszélye.

Ez utóbbi, leginkább kedvező alternatíva azonban feltételezi a KGST reformját is, még-
pedig elsősorban a tervezés területén, továbbá olyan módon, hogy a KGST intézményeinek te-
vékenysége elsősorban az üzleti gyakorlatra irányuljon.

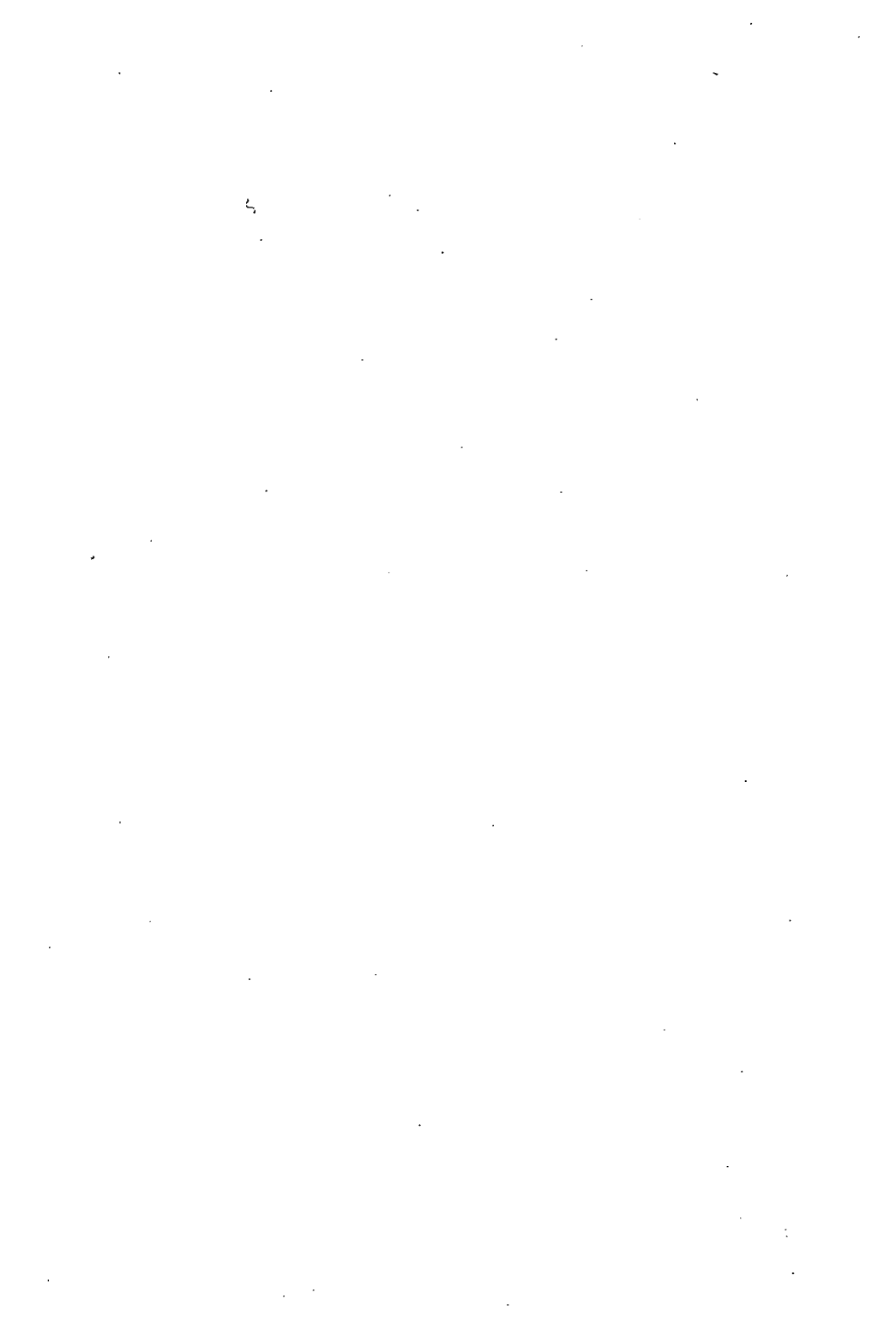
Csak így van reális alapja annak, hogy az 1985-ben elfogadott komplex műszaki-tudomá-
nyos program célkitűzései megvalósuljanak. Biztató, hogy a program nyíltan bírálja az ed-
digi fejlődést (a korábbiakhoz képest szokatlan módon és élességgel), részletesen foglal-
kozva azokkal a területekkel, amelyeken lemaradás tapasztalható az ún. "harmadik ipari for-
radalomtól". Ezen kívül "...a korábbiakban gyakran hangoztatott műszaki és gazdasági sebez-
hetetlenség szempontjával szemben az I. rész 5. és 6. pontja részletesen kifejti, hogy a
műszaki haladás lényege szerint világméretű, és ezért épp a legfejlettebb technológiai alá-
gazatokban a legelőnyösebb és a legszükségesebb az embargóktól, elzárkózástól és hátrányos
megkülönböztetéstől mentes nemzetközi munkamegosztás. Kellő nyugati érdekeltség esetén a
két európai program, valamint a résztvevők közt közvetlen együttműködés lenne kialakítha-
tó."¹¹

Ennek hatására a KGST-n belüli és kívüli munkamegosztás egyaránt fejlődhetne, a KGST
egy kifelé forduló integrációvá válhatna. Vagyis a technikai szakadék növekedése és a vi-
lággazdaságtól való lemaradás nem végzettszerű sorsscapás, és ha reális veszély is, átgon-
dolt, hosszú távú stratégiával megakadályozható. Ehhez azonban saját belső viszonyaink sok
tekintetben radikális változtatása is szükséges.

JEGYZETEK

- 1 Somlai Tibor: A berendezésorientált integrált áramkörök tőkés piaca és a hazai gyártók
exportlehetőségei. Kulgazdaság, 1986. 5. szám 12-25. old.
- 2 Rappaport, A.: The Semicustom-IC future: User's perspectives. In: International Confe-
rence on Semicustom ICs, 1983.
- 3 Pyne, A.: Trends in semi-custom integrated circuits-an overview. Microelectronics
Journal, 1983. 3.
- 4 Török Á. - Kolláth Gy.: Nyugati iparpolitikai eszközrendszerek. Kulgazdaság, 1986. 4.
szám 42-56. old.
- 5 Ségalen, L. - Dumesny, H.: Le soutien á la creation d'entreprises de haute technologie
an Royaume-Uni: le phenomene des parcs scientifiques. Problèmes Économiques, 1985.
szept. 15. In: Török - Kolláth: Id. mű 50. old.
- 6 Sajátos, már a jövőbe mutató a biotechnológia fejlesztésére a Genf körül kibontakozó
zóna, amelyben a svájci gyógyszeripar nyújtott kedvező feltételeket, és az ország libe-
rális adózási rendszere vonzott oda amerikai cégeket és vezető tudósokat.

- 7 Lásd erről: Kádár Béla: A magyar gazdaság szerkezeti alkalmazkodása - közép-európai összehasonlításban. Közgazdasági Szemle, 1987. 1. szám 1-11. old.
- 8 Jacques Nusbaumer: Szolgáltatások a világgazdaságban. Külgazdaság, 1986. 4. szám 3-10. old.
- 9 Az elszigetelődés, dezintegráció itt a gazdaságpolitikára vonatkozik inkább, és nem a tényleges volumenekre, mint azt a közelmúlt vitái hangsúlyozták.
- 10 Egyik oldalról ezt az támasztja alá, hogy a Szovjetunió számára a műszaki-technikai fejlesztéshez szükséges technológiainporthoz növekvő tőkés nyersanyag- és energiahordozó-exportra lenne szükség, miközben például az 1983-84-es 80 millió tonnás kőolajexporttal szemben az 1986-os már csak 60 millió tonna volt, ami a csökkenő árak mellett 4 milliárd \$ bevételkiesést okozott. Másik oldalról Magyarországot említhetjük, amikor a 70-es évek orenburgi fejlesztési hozzájárulás kapcsán a hazai átlagbér 4-5-szörösét kellett a dolgozók ösztönzésére fordítani, és a transzferábilis rubel kitermelésének költsége többszöröse volt a 28 forintos népgazdasági átlagnak. Ezen túlmenően a hozzájárulás konvertibilis importtartalma meghaladta az 50 %-ot. Tekintettel arra, hogy a jelenlegi, jamburgi beruházás talán még mostohább körülmények között folyik, mint az orenburgi, az említett mutatók nagy valószínűséggel nem lesznek jobbak itt sem. Lásd: Palócz É. - Pásztori V.: A világpiaci olajárcsökkenésről. Gazdaság, 1986. 3. szám 116-129. old. és Csaba László: A KGST és a nyolcvanas évek kihívása. Külgazdaság, 1987. 1. szám 125-145. old.
- 11 Csaba L.: Id. mű 140. old.

A GAZDASÁGI SZERKEZET ÉS HATÉKONYSÁG NÉHÁNY ÜSSZEFÜGGÉSE A MAGYAR GAZDASÁGBAN

I

A magyar gazdaság 1985-86-ban minden korábbinál nehezebb helyzetbe került. Az 1982-84-es időszak eredményének, az ország fizetőképességének fenntartását biztosító források kimerültek.

1973 óta majd másfél évtized telt el. Ez a 13 év a magyar gazdaság rendkívüli erőpróbája. Ez alatt az időszak alatt a gazdaság egésze, annak egyes szereplői folyamatosan vizsgáztak, teljesítményüket a külső környezet, a világ gazdaság megfellebbezhetetlenül értékelte. A minősítés siralmas. Lehet természetesen részeredményként, sokak által sikerként érvelni azzal, hogy egyáltalán a gazdaság talpon maradt, a szakzerű terminológiát használva megőriztük nemzetközi fizetőképességünket, de ezzel szembe kell állítani, hogy az 1973 után eltelt 13 év alatt egyévi nemzeti jövedelmünk 60 %-át veszítettük el azáltal, hogy a világ gazdaság bennünket folyamatosan leértékel.

Felmerül a kérdés, hogy a gazdaságpolitika milyen erőfeszítést tett, milyen intézkedéseket hozott, amelyek következménye, végső soron a válságelmélyülése lett. 1978 óta a gazdaságpolitika a "túlélés" az "átvészelés" módszereként a következő főbb eszközöket alkalmazta:

- a felhalmozás és a beruházások radikális visszafogása, csökkentése;
- a gazdasági növekedés stagnálása;
- a gazdaságtalan termelés fenntartásával erőltetett export (az anyagigényes és energiaigényes tömegtermékek és az élelmiszer gazdaság termékeinek exportkényszere);
- erőteljes importvisszafogás;
- infláció.

Az alapvető gondot a magyar gazdaságban az okozza, hogy nagyon hosszú ideig a gazdaságpolitika a rövid távú stabilitásra, a látszategyensúly fenntartására törekedett. A gazdaságpolitika nem volt képes felvállalni a hosszú távú kibontakozás, a későbbi évek dinamikus növekedését megalapozó strukturális átalakítás beindítását, a lakossági fogyasztás, az élet színvonal radikális restriktációját és a gazdaságirányítás továbbfejlesztését.

A magyar gazdaság stagnálását sokan 1979-től számítják. Ugyanakkor nem lehet arról elfeledkezni, hogy ha az 1974-1978 közötti kb. 5 %-os nemzeti jövedelem-növekedést korrigáljuk a cserearányromlásból származó veszteséggel, illetve az évtized harmadik harmadától az egyre növekvő kamatfizetési kötelezettségekkel, akkor az 1974-1986 közötti időszak egészének a gazdasági növekedése nagyon alacsony.

1974-78 között a cserearány-romlással korrigált nemzeti jövedelem-növekedés a statisztikákban közölt kb. évi 5 %-os növekedés fele, csupán kb. 2-3 % évente. Ezt a növekedést is úgy érte el a gazdaság, hogy 1978-ra kb. 8 milliárd dollár adósságot halmozott fel. E jelentős adósságállomány visszafizetési kötelezettsége, az adósságszolgálati teher kényszerítette ki a gazdaságpolitika fordulatát 1978-ban.

1979 és 1986 között a cserearányokkal korrigált nemzeti jövedelem-növekedés a magyar gazdaságot gyakorlatilag a "nulla növekedés" állapotába helyezi. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy az elmúlt hét év kb. 7 %-os nemzeti jövedelem volumennövekedése pusztán a cserearány-romlásból következő veszteségek ellentételezésére volt elegendő. Mindez azt jelenti, hogy 1982-től 1984-ig a nettó adósságállomány kb. 1 milliárd dolláros csökkenését és a kamatterhek visszatérítését gazdasági növekedés hiányában a stagnáló nemzeti jövedelemből teljesítettük. Ez nem más, mint a nemzeti jövedelem hazai felhasználásának drasztikus csökkentése.

A cserearány-romlásból következő veszteségek nem kivédhetetlen, "fátumszerű" jelenségek. A cserearány-romlásból származó veszteségeket több eszközzel mérsékelni lehet. A veszteségek mérséklésének főbb eszközei:

- az exportáruk emelése;
- az importigényesség csökkentése;
- a gazdaságos export arányának növelése;
- a magas importhányadú termékek termelésének és exportjának csökkentése;
- az árnyokekedést mutató termékek importjának felváltása hazai termeléssel.

Mindezek egyáltalán nem új dolgok, nem a 80-as évek felismerései. A magyar gazdaságpolitika ezeknek az eszközöknek a felhasználását már az V. ötéves tervben meghatározta. Az MSZMP KB 1977. októberében a feladatokat részletesen kifejtette. A gyakorlatban azonban az elfogadott határozatok végrehajtása nem történt meg. Az V. ötéves tervben a gazdaságpolitika kettős célja közül - a gazdasági növekedés gyorsításával javítsuk a külső egyensúlyt - gyakorlatilag az első valósult meg, miközben cserearányaink jelentős mértékben romlottak.

Az 1978. évi gazdasági adatok azonban riadalmat keltettek. Ebben az évben kb. 1 milliárd dolláros deficit keletkezett. Az év végén megfogalmazott gazdaságpolitikai fordulat a külgazdasági egyensúly, majd a fizetőképesség fenntartását fogalmazta meg célként. Ennek eredményeképpen lefékeződött az óriási veszteségeket okozó gazdasági növekedés, a belső felhasználás jelentősen csökkent.

Az 1974-1986 között érvényesített gazdaságpolitika sikertelenségét három alapvető okra lehet visszavezetni:

- 1./ A gazdaságirányítás intézményei nem voltak képesek kellő előrelátással és hatékonysággal megfelelni a megváltozott követelményeknek. A magyar gazdaság a hetvenes évek elejére olyan gazdaságfejlődési szakaszba érkezett, amelyben a világpiac kihívásának és az

intenzív gazdasági fejlődésre való áttérés követelményének kell egyszerre megfelelni. E kettős szorítás felismerésének és a határozott cselekvés elmulasztásának hibája nem róható fel a társadalom egészének, ahogy az egyes publikációkban megjelenik.¹ A makroszintű folyamatok vizsgálata, az elemzésekből levonható következtetések, és ennek megfelelő cselekvési programok megfogalmazása a magyar társadalomban is erre specializálódott intézmények feladata. Ezen intézmények azonban nem mérték fel kellőképpen a magyar gazdaság helyzetét, a világgazdasági változások súlyát, illetve nem voltak képesek időben hatásos cselekvési programot megfogalmazni és arra a gazdaság szereplőit ösztönözni és kényszeríteni.

- 2./ Mivel későn eszméltünk a világgazdasági változásokra, alkalmazkodásunk csak 1978-ban kezdődött a gazdaságpolitikai fordulattal; ez a gazdaságpolitika csak az összeomlás elkerülését tűzthette ki célul. Így vált jellemzővé a gazdasági restriktió, a fizetőképesség fenntartása mindent eldöntő követelménye. A gazdaságpolitika rövid távú prioritásai olyan kényszerrel jelentkeztek, hogy a kettős szorításból való kiút hosszú távú megalapozása háttérbe szorult. A gazdasági szerkezetben bekövetkező szerény javulást teljessen beárnyékolják annak rendkívül kiélezett feszültségei.
- 3./ Ezzel eljutottunk sikertelenségünk harmadik okához, az elégtelen strukturális átalakuláshoz. A szigorú restriktióból és a gazdasági szerkezetben gyökerező alacsony hatékonyságból következően a szűkös erőforrások a gazdaságban nemhogy a világgazdaság követelményeinek megfelelő gazdasági szerkezetátalakítást támogatták volna, éppen ellenkezőleg, a változatlan gazdasági szerkezetben a felhalmozás hatékonysága is csökkent.

1985-re a restriktív gazdaságpolitika tartalékai kimerültek. Hat év eredménye az ország fizetőképességének, jelentős áldozatok árán való fenntartása volt. 1985-86-ban a statisztikai mutatók jelzik, hogy az eddigi évek gazdaságpolitikai irányvonala nem hatékony, a gazdaság kényszerpályára került. E "kényszerpályát" az ország egyensúlyi helyzetének labilitása, a hosszú távú alkalmazkodást biztosító koncepció és eszközök hiánya jellemzi. Ezt az alábbi tények mutatják:

1985-ben a nemzeti jövedelem a tervezett növekedéssel szemben 1,4 %-kal csökkent, az ipari termelés az elképzelt 3 %-os növekedés helyett 1 %-kal visszaesett. A tervezett 1 %-os mezőgazdasági termelésnövekedés helyett is a valóságban 6 %-os csökkenés volt tapasztalható. Miközben a termelés csökkent, a nemzeti jövedelem belföldi felhasználása lényegében a tervet követte, a fogyasztás 1 %-kal, a reáljövedelem 1,5 %-kal nőtt.

1985-ben a tervezett dolláraktívumnak még a negyedét sem sikerült elérni. A dollárkivitel a tervezett 5-6 %-kal szemben 3 %-kal nőtt csupán, míg a dollárbehozatal a tervezett 5 %-kal szemben 16 %-kal nőtt. Ennek eredményeképpen az ország konvertibilis fizetési mérlege passzív lett, sőt a konvertibilis adósságállomány ismét nőtt, szemben az előző hét évi csök-

kenéssel. Csökkent a termelékenység, nőtt a termelés fajlagos energiaigénye, növekedett az egységnyi termelésre jutó állóeszköz-felhasználás is.

Az 1985-os év tapasztalatai alapján a gazdaságpolitika az export ösztönzése érdekében leértékelte a forintot, kedvezőbbé tette az exportpályázatok feltételeit, ösztönözte a több országokkal az importlizing ügyleteket. E rövid távú intézkedések mellett a gazdaságpolitika hosszabb távú intézkedéseket is foganatosított, amelyekről azt remélte, hogy 1986-ban a gazdálkodás hatékonysága, az 1985-ös évvel ellentétben, javulni fog. Ezek a hosszabb távú intézkedések az MSZMP KB 1984. áprilisi állásfoglalásának megfelelően a piac építését, a piaci verseny erősítését hivatottak támogatni.²

A népgazdasági terv célkitűzéseit azonban 1986-ban sem sikerült teljesíteni. A 86-os népgazdasági terv azt a célt tűzte ki, hogy a gazdaságpolitikai elképzelésekkel összhangban javuljon a termelés hatékonysága, a külgazdasági és pénzügyi egyensúly 1985-ben tapasztalható romlását meg kell állítani, a beruházásokat az 1985-ös színvonalon kell tartani. A 86-os terv két feltételezésen alapult:

- 1./ nem következnek be a világgazdaságban számunkra előnytelen radikális fordulatok;
- 2./ a gazdaságirányítás korszerűsítésének eredményeképpen felgyorsul a gazdaságban a szerkezetátalakulás és ennek megfelelően növekszenek a gazdaság jövedelmei.

Egyik feltételezés sem bizonyult realinak. A világgazdaságban lejátszódó folyamatok számunkra rendkívül előnytelenek voltak, helyzetünket, a gazdasági fejlődés lehetőségeit a következő évekre is meghatározza. E változások főbb tendenciái a következők voltak:

1986 elején a világpiacon csökkent a kőolaj ára, így az általunk exportált kőolajipari termékek ára is. A másik fő exporttermék-csoportunk, a mezőgazdasági termékek ára is tovább csökkent 1986-ban. Ezzel egyidőben importtermékeink ára emelkedett. A világgazdaságban lezajló folyamatok negatív hatásának nagyságát jelzi, hogy 1974 óta nem érte ekkora veszteség a magyar gazdaságot, mint 1986-ban. Összességében a külpiazi ár- és árfolyamváltozások több, mint 400 millió dolláros veszteséget idéztek elő.

A gazdaságban 1986-ban kialakult helyzet súlyosságát több tényező fokozza:

- A termelés növekedése nem érte el a tervben kitűzött 2,5 %-ot, igaz, hogy a termelés differenciáltan nőtt. A struktúraátalakulás szempontjából fontos területek az átlagosnál jobban növelték a termelésüket, de ezek alacsony részaránya miatt a termelés hatékonysága a gazdaság egészében romlott.
- Továbbra is a gazdaság kritikus pontja a hatékonysággal összhangban nem álló jövedelemelosztás. Így 1986-ban is tudták jövedelmeiket és azok felhasználását növelni olyan vállalatok, ágazatok, amelyek alig, vagy egyáltalán nem termelnek népgazdasági szempontból jövedelmet.
- A népgazdasági források képződése kisebb lett a tervezettnél 1986-ban, ezzel szemben a lakosság fogyasztása, a vállalati beruházások még a tervezettet is meghaladták.

- A költségvetés deficitje a tervezettnél közel a kétszeresére emelkedett. Ez két okra vezethető vissza:

- 1./ a termésnek mérsékelt ütemű növekedése miatt a bevételek nem érték el a tervezettét;
- 2./ a költségvetés újra átvállalta a külgazdasági veszteségek, illetve az aszály okozta károk egy részét.

II.

Az 1985-86 és 1986-os év tapasztalatai, valamint az ország konvertibilis adósságállománya a növekedése arra mutatnak, hogy az 1979-ben meghirdetett restriktív gazdaságpolitika rövid távú céljai sem tarthatók, ha az a világgazdasági körülményekhez való alkalmazkodással nem párosul.

Az 1973 óta eltelt időszakot vizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy a külső körülményekhez való alkalmazkodás, illetve a gazdaság fellendítésének alapfeltétele a gazdaság struktúrájának megváltoztatása, annak a világpiaci követelményekhez való igazítása. A következőkben végignézzük, hogy az 1970 óta a termelésben, illetve a beruházásban lezajló strukturális átalakulások, amennyiben ilyen tapasztalható volt, mennyiben szolgálták e hosszú távú célkitűzést.

A termelés³ ágazati struktúrájának 1970 és 1984 közötti változásai főként az utóbbi években (1978 óta) következtek be, de a fő ágazatok⁴ között 1984-ig nem történt jelentős átrendeződés. Az ipar megtartotta vezető szerepét az össztermelésben, habár részaránya 1978 óta valamelyest csökkent. Ellentétes tendencia tapasztalható a mező- és erdőgazdálkodásban, valamint a nem anyagi szolgáltató ágazatokban, amelyek termelésének részaránya 1978 óta emelkedik.

A termelés fő ágazatok közötti megoszlásának csekély változását 1971-1978 között az ágazati termelés évi átlagos növekedésének jóformán azonos mértéke okozta (lásd az 1. táblázatot), míg 1978 és 1984 között a növekedési ütemek már lényegesen eltérnek. Szembetűnő a mezőgazdaság és a nem anyagi szolgáltatás relatíve gyors, illetve az ipar és az építőipar átlagosnál lassúbb emelkedése.

Az iparon belül már jelentősebb szerkezeti átalakulások zajlottak le a vizsgált időszak alatt. Így 1971 és 1978 között az átlagosnál gyorsabb ütemben növekedett a villamosenergia-ipar, a gépipar és a vegyipar termelési értéke, ugyanakkor a bányászat termelésnövekedése volt a legalacsonyabb.

1979 után alapvetően a korábbi tendenciák élnek tovább, bár az ipari termelés növekedésének jelentős mérséklődése miatt a változások mértéke is kisebb. Ez időszakban is csökkent a bányászati termelés részaránya, a vegyiparé azonban - az 1970-78 között tapasztalt

növekedéssel szemben - stagnál. Az élelmiszeriparban a vegyiparhoz képest ellentétes tendencia érvényesült, az 1979 előtti részarány-csökkenést kismértékű növekedés váltja fel.

1. táblázat

A fő népgazdasági ágazatok bruttó termelési értékének
évi átlagos növekedése

	1971-1978	1979-1984
Ipar	6,0	1,8
Építőipar	6,0	-0,7
Mező- és erdőgazdaság	5,5	3,8
Anyagi szolgáltatások	5,6	2,5
Nem anyagi szolgáltatások	5,7	4,4
Bruttó nemzeti termelés	5,8	2,4

A termelési struktúra önmagában azonban nem sok információt nyújt a gazdasági helyzet elemzéséhez, a főbb összefüggések megértéséhez. Ezért, a termelési szerkezettel párhuzamosan vizsgáljuk a főbb termelési tényezők ágazati struktúrájának alakulását is.

2. táblázat

A termelés, valamint a termelési tényezők struktúrájának alakulása (%)

év	ipar			építőipar		
	termelés	létszám	állószerkesztés-állomány	termelés	létszám	állószerkesztés-állomány
	aránya az összes értékből					
1971	51,7	35,3	19,4	7,9	7,7	0,8
1975	52,5	35,3	21,6	7,8	8,2	1,2
1978	52,4	35,3	21,6	7,9	8,2	1,4
1979	52,5	34,0	23,7	7,8	8,1	1,5
1980	51,8	33,3	24,3	7,5	7,9	1,6
1984	50,8	31,3	25,2	6,6	7,4	6,6
	mező- és erdőgazdálkodás			szolgáltatás ^x		
	termelés	létszám	állószerkesztés-állomány	termelés	létszám	állószerkesztés-állomány
1971	17,5	25,0	10,2	22,9	32,0	69,6
1975	17,0	21,8	11,7	22,7	34,6	65,5
1978	17,0	20,8	11,8	22,8	36,7	63,8
1979	16,7	20,8	11,9	22,9	37,2	62,8
1980	17,4	21,0	11,9	23,2	37,8	62,2
1984	18,5	21,7	11,7	24,2	39,7	61,5

^x Anyagi és nem anyagi szolgáltatás együtt

A táblázatban közölt adatok szerint mindhárom fő termelő ágazatban jelentősen emelkedett az állóeszköz-állomány részaránya, ez azonban - az időszak egészét tekintve - nem eredményezte a termelés részarányának növekedését. Ez alól csak a mezőgazdaság kivétel, ahol is 1979 óta a termelés részaránya gyorsabban emelkedett, mint az állóeszköz-állományé.

Az ipari ágazatokat külön vizsgálva, az alapanyagtermelő ágazatokban (bányászat, villamosenergia-ipar, kohászat, építőanyagipar) 1978 óta hasonló tendencia tapasztalható. Ezen ágazatoknak az ipari össztermelésből való részesedése ugyanis 1971 óta folyamatosan csökken, míg az állóeszköz-állomány és a munkaerő tekintetében az 1971 és 1978 között részarány-csökkenést 1978 és 1984 között növekedés váltotta fel. A feldolgozóiparban kedvezőbb tendenciák érvényesülnek, ezeknek a részaránya ugyanis az ipari össztermelésből folyamatosan növekszik, míg az ipari termelési tényezőkből való részesedésük 1978 óta valamelyest csökken.

A termelés, valamint a termelési tényezők részarányának helyenként ellentétes változása azt jelzi, hogy az állóeszköz-állomány növelése nem, vagy csak csekély mértékben helyettesíti a kieső munkaerőt. Ezt a jelenséget az eszközhatékonyság alacsony szintje, illetve folyamatos csökkenése okozza.

A termelés és a termelési tényezők struktúráváltozásának együttes vizsgálata azt mutatja, hogy az állóeszközök - illetve az éves beruházások - hatékonysága egyre romlik. A népgazdasági állóeszközök összhatékonysága (a bruttó termelési érték alapján számítva) 1978 óta folyamatosan romlik és 1984-ben 1 milliárd forintnyi lekötött (bruttó) állóeszköz-állományra csupán 0,52 milliárd forint bruttó termelési érték jutott, ami az 1970-es értéknek csupán 87 %-a. A nettó termelési érték (hozzáadott érték) alapján számítva az eszközhatékonyság romlása nagyobb mértékű, 1984-ben ugyanis 1 milliárd forint lekötött állóeszkökre az 1970. évi hozzáadott értéknek csupán 81 %-a jutott.

Az ipari termelést vizsgálva, a bruttó érték alapján számított eszközhatékonyság a népgazdasági összhatékonyságnál jóval kedvezőtlenebb, ebben az ágazatban ugyanis 1984-ben a lekötött eszközállományra jutó bruttó termelési érték az 1970-es értéknek csupán 66 %-át teszi ki. Nettó értékben számítva az ipari állóeszközök hatékonyságromlása valamelyest "enyhébb", az 1970-es hozzáadott értéknek mintegy 68 %-a jutott 1984-ben a lekötött eszközállományra.

Az összberuházások⁵ hatékonyságát vizsgálva az eszközhatékonyságnál kedvezőbb képet kapunk, ez ugyanis a termelést mind nettó, mind bruttó értékben számítva, 1978 óta folyamatosan emelkedik. Összehasonlítva ezt az állóeszköz-állomány hatékonyságának csökkenő tendenciájával, valamint azzal a ténnyel, hogy a beruházások volumene 1978 óta csökken, arra következtethetünk, hogy az összberuházáson belül inkább az üzembehelyezések növekszenek, míg új beruházásokat csak korlátozottan kezdenek. Ennek azonban a termelés jövőbeni alakulására lehetnek súlyos következményei.

A munka termelékenysége mind az egész népgazdaságban, mind az iparban jelentősen javult 1970-hez képest. Ez a növekedés azonban 1978 után lelassult és ezt a lassúbb növekedést is inkább a foglalkoztatottak számának csökkenése, mintsem a termelés gyors növekedése eredményezte. (Lásd a 3. táblázatot.)

3. táblázat

A termelékenység évi átlagos növekedése⁶

	bruttó termelési érték		hozzáadott érték	
	alapján számítva			
	1971-78	1979-84	1971-78	1979-84
Népgazdaság összesen	4,8	2,9	5,5	2,4
Ipar	6,0	4,6	6,4	5,4

A bruttó és nettó értéken számított hatékonyság-, illetve termelékenység-változásbeli eltérések oka, hogy a népgazdaságban összességében romlik az ún. jövedelemtermelő képesség, hiszen míg 1970-ben a GDP a bruttó nemzeti termelésnek több, mint 38 %-át tette ki, 1984-ben ez az arány már valamivel kevesebb, 37,3 %. Az iparban - összességében - ugyanakkor ellentétes tendencia tapasztalható, itt a "nettó érték" a bruttó értéknek egyre nagyobb hányadát teszi ki. Ez azt jelenti, hogy az iparon kívüli ágazatokban romlik jelentősen a jövedelemtermelő képesség. (Lásd a 4. táblázatot.)

4. táblázat

A bruttó és a nettó termelési érték arányának alakulása (%)⁷

év	népgazd. összesen	ipar	építőipar	mező- és erdőgazd.	anyagi szolgáltatás	nem anyagi szolgáltatás
1970	38,2	23,8	33,1	46,7	59,3	50,0
1975	38,2	24,4	35,9	43,0	60,5	50,7
1978	37,7	24,2	36,9	40,4	60,0	48,2
1979	37,7	24,8	36,7	39,6	59,8	47,8
1980	37,7	25,2	37,3	39,6	57,3	47,6
1984	37,3	26,3	37,1	40,2	53,5	46,1
1985 ^x	36,8	25,5	37,4	39,2	52,6	48,4

^x előzetes adat

Az ipari ágazatok esetében a lekötött állóeszközök hatékonyság-romlása az alapanyagtermelő ágazatokban a legjelentősebb. A bányászatban, a kohászatban, illetve az építőanyag-iparban a lekötött állóeszközökre jutó termelés 1984-ben alig haladja meg az 1970-es érték fe-

lét - de a gépiparban és a vegyiparban is, amely ágazatokban a legkedvezőbben alakul a hatékonyság, annak csupán mintegy 3/4-ét teszi ki.

A beruházások hatékonysága a legtöbb ipari ágazatban javult 1978-1980 óta, és jelesen meghaladja az 1970-es szintet. Ez alól a bányászat és a villamosenergia-ipar kivétel, ahol egységnyi beruházás-növekmény - a bányászat esetében - alig több, mint feleannyi, a villamosenergia-ipar esetében pedig 10 %-kal kevesebb termelésnövekményt eredményezett 1984-ben, mint 1970-ben.

A beruházások hatékonysága mellett érdemes megvizsgálni, hogy mely ipari ágazatok részesülnek növekvő, illetve melyek csökkenő mértékben az amúgy is egyre kisebb ipari beruházás-volumenből. Az 5. táblázatban közölt megoszlás szerint az alapanyagtermelő ágazatok egyre növekvő mértékben részesülnek az ipari összberuházásból (1975 óta) és 1984-ben annak már több, mint a felét teszik ki. Ugyanakkor ezen ágazatoknak az össztermeléshez való hozzájárulásuk jelentősen csökkent a vizsgált időszak alatt. (Az alapanyag-termelő ágazatok közül a bányászatban és a villamosenergia-iparban tapasztalható az ipari beruházásokból való részesedés megnövekedése - a két ágazat beruházásai annak mintegy 40 %-át tették ki 1984-ben, az 1978-as 25 %-kal szemben; az ipari össztermeléshez azonban együttesen is csupán 11 %-ban járultak hozzá - az 1978-as 11,7 %-kal szemben. Ez a tendencia szoros kapcsolatban van ezen ágazatok beruházásainak rendkívül alacsony hatékonyságával.

5. táblázat

Az ipari beruházások ágazati megoszlása⁸

év	alapanyag-termelő ágazatok		feldolgozóipari ágazatok	
	termelés	beruházás	termelés	beruházás
	aránya az ipari összesből			
1970	28,3	43,4	70,8	56,6
1971	27,7	39,9	71,3	60,1
1975	25,6	37,7	74,0	62,3
1978	24,8	39,5	74,2	60,5
1979	24,3	46,3	74,6	49,3
1980	24,3	50,7	74,6	49,3
1984	22,4	52,4	76,2	47,6

A feldolgozóipari ágazatok, amelyek a termelési érték tekintetében háromszor akkora arányban járulnak hozzá az ipari összérték megtermeléséhez, mint az alapanyagtermelő ágazatok, a beruházás tekintetében lemaradnak amögött. E lemaradás főként a gépiparban és a vegyiparban jelentős, aholis a leghatékonyabb a beruházások felhasználása: egységnyi beruházás-növekmény a vegyiparban csaknem kétszer annyi, a gépipar esetében pedig több, mint másfél-

szer annyi termelésnövekedést eredményezett 1984-ben, mint 1970-ben. Az ipari összberuházásból való részesedésük ugyanakkor 1984-ben nem érte el a 30 %-ot.

A beruházás-, illetve tőkehatékonyság, valamint a termelési és beruházási struktúra el-
lentmondásainak felvázolása után megállapítható, hogy az egyes ágazatok fejlesztéskor nem
döntő kritérium, hogy hol lehet a leghatékonyabban realizálni a beruházásokat. Ezt mutatja,
hogy a lekötött eszközök hatékonysága 1978 óta is folyamatosan romlik, illetve hogy a beru-
házások pontosan azokba az ágazatokba áramlanak növekvő mértékben, ahol a felhasználásuk a
legkedvezőtlenebb.

III.

A hosszú távú alkalmazkodás útja a régóta meghirdetett szelektív beruházási politika, a
gazdasági szerkezet hatékonysági követelményeknek megfelelő átalakítása, a termelés és fel-
használás egyensúlyának biztosítása.

A struktúraváltoztatást szükségszerűen az intenzív gazdálkodásra való áttéréssel egy-
időben kell végrehajtani. A feladat megoldása éles konfliktusok keletkezésével jár. Növelni
kell a gazdaság decentralizációját, a vállalati önállóságot, ennek megfelelően meg kell ha-
tározni az állam, a központi gazdaságirányító szervek feladatait, az általuk felhasználható
eszközök körét.

A gazdasági szerkezet átalakítása gazdasági és társadalmi költségekkel és terhekkel
jár. A gazdasági szereplők autonómiájának növelése, a gazdálkodás eredményességében való
érdekeltség nem teszi lehetővé, hogy a struktúraátalakulás költségeit egyenlően osszuk el a
gazdaságban, a társadalomban. Azok a gazdasági alanyok, melyek nem képesek megfelelő ered-
ménnyel részt venni a szerkezetátalakulásban, - tevékenységüket az objektív gazdasági fo-
lyamatok feleslegessé, vagy a korábbinál alacsonyabb hatékonyságúvá teszik - viselniük kell
ennek gazdasági, társadalmi terheit. Tovább már nem tartható a jövedelmeknek a hatékonysági
rangsorral ellentmondó átcsoportosítása, még akkor sem, ha az rövid távú gazdaságpolitikai
prioritásokkal magyarázható, vagy a társadalmi feszültségektől való félelemmel igazolható.
A gazdasági követelmények tartós figyelmen kívül hagyása ördögi körbe vezeti a magyar gaz-
daságot, ebből való kilépés az idő előrehaladtával egyre nehezebb lesz. Az intenzív gazda-
sági fejlődésre való áttérés követelményei, a világgazdasági korszakváltásból következő
szerkezetátalakítás szükségessége, annak elvei a gazdaság központi szervei számára is nyíl-
vánvalóak. Ugyanakkor ezeket a követelményeket képtelen volt a szükséges mértékben érvénye-
síteni a gyakorlatban. A gazdaságpolitika a gazdaság érzékeny egyensúlyi helyzetére hivat-
kozva nem volt hajlandó és képes hatékony megoldásokat alkalmazni olyan alacsony hatékony-
ságú területeken, mint a bányászat, a kohászat és a húsipar. A bányászat esetében egyszerű-
en arról van szó, hogy a gazdaságpolitika azt a célt tűzte maga elé, hogy az energiaellátá-
st a lehető legteljesebb mértékig hazai eszközökkel oldja meg. Az autarchiára törekvés

ára a termelés, a beruházások alacsony hatékonysága a bányászatban. A fizetőképesség fenntartása olyan alapvető kényszerűt jelentett a gazdaságpolitika számára, hogy a húsipar és a kohászat termelésének még egy részéről sem tudott lemondani, hiszen ez a két alacsony hatékonysággal működő ágazat a dollár-exportunk együtödét adja. Így a gazdaságpolitika a szerkezetátalakítást hangoztatta, de nem gyakorolta. A gazdaságpolitika elhárítja magától a "status quo"-hoz való ragaszkodás vádját, miközben a rövid távú prioritásokból következően annak megfelelően cselekszik. Ugyanakkor a szerkezetátalakítás elhúzóddásának okát a gazdaságirányítás részérdekek, ágazatok, vállalatok ellenállásával, a konfliktusokkal járó feladatok végrehajtása alóli kibújással, a helyi szervek elégtelen politikai támogatásával magyarázza.

A gazdasági szerkezet átalakításának kulcskérdése a magyar gazdaságban a beruházás- és fejlesztéspolitika. A 80-as évek magyar beruházás- és fejlesztéspolitikájában nem egyszerűen a restriktióból következő felhalmozási szükségesség az alapvető probléma. Miközben a gazdaságpolitika folyamatosan hirdette a szelektív fejlesztések fontosságát, addig a gyakorlatban az alacsony hatékonyságú ágazatok, vállalatok beruházásai, állóeszköz-növekedése nem maradt el a népgazdasági átlagtól. A valóságban a gazdaságpolitikának a szelektív fejlesztésre vonatkozó elképzelése már a VI. ötéves terv során is a részérdekek martalékává vált.

A gazdaságpolitikára erős nyomást fejtettek ki az érdekelt ágazatok, így a fejlesztési forrásból több jutott az alacsony hatékonyságú energia- és alapanyag-termelő ágazatoknak és háttérbe szorult az egész gazdaságban az anyag- és energiamegtakarítás.

A népgazdasági tervben meghirdetett fejlesztési arányok az eredeti elképzeléstől eltértek, a gazdaságpolitika intézményei tehetetlenül álltak a fenti iparágak határozott érdekérvényesítésével szemben. Az energia- és alapanyag-termelő szektor érdekérvényesítési lehetőségei a magyar gazdaságban az átlagosnál jobbak, ezen ágazatok jelentős gazdasági-társadalmi bázissal rendelkeznek. A gazdaságpolitika meghátrálni kényszerült.⁹

1985-86-ban a gazdasági folyamatok a központi szándékkal ellentétesen alakultak. Jól jellemzi a kialakult helyzetet Havasi Ferencnek, az MSZMP KB titkárnak egy évvel ezelőtt, 1986. áprilisában elhangzott felszólalása az Iparpolitikai Tanácsban: "Most azt kell megállapítani - és ezzel a politikai vezetés a napokban foglalkozott -, hogy a valós folyamatokban, gyakorlati folyamatokban nem az történik, amit központilag elhatároztunk. Kialakul a veszélye annak, hogy egymástól független pályán mozog a kormányzati tevékenység és egy független pályát alakít ki magának a gazdaság, a vállalati gyakorlat. Képletes példával - ha a sárkányt csak madzaggal tudjuk tartani és távirányítással nem, s ha azt akarjuk, hogy úgy repüljön, ahogy mi szeretnénk, akkor a madzagnál kell maradni. Ha pedig elhatároztuk, hogy ezt másképp kell csinálni, akkor ezt a bizonyos távirányítást kell olyan tökéletessé tenni, hogy az történjen, amit szeretnénk."¹⁰

Az utóbbi hét év tapasztalatai azonban nem csak annak átgondolását teszik szükségessé, hogy mikor milyen eszközöket - madzagot vagy távirányítást - alkalmazzunk deklarált céljainak elérésére. Abban a helyzetben vagyunk, hogy vizsgálatra szorulnak kinyilvánított szándékaink is. Nem szükségszerű, hogy amit akarunk, az lehetséges is.

JEGYZETEK

- 1 Interjú Faluvégi Lajossal, az Országos Tervhivatal elnökével. Figyelő, 1986. dec. 18.
- 2 1986 elején Kollarik István, a PM főosztályvezetője három, hosszú-távra szóló intézkedést említett: az új felszámolási és szanálási rendszert; a bankrendszer reformját és az adóreformot. Ezek közül 1986-ban csak az új felszámolási és szanálási rendszer valósult meg, a bankreform 1987. január 1-től lépett életbe. Heti Világgazdaság, 1986. márc. 15. 52. old.
- 3 Az itt és a továbbiakban szereplő értékek mind változatlan áron értendők. Az adatok forrása: népgazdasági mérlegek; külkereskedelmi és beruházás-statisztikai KSH kiadványok.
- 4 Az öt fő ágazat: ipar, építőipar, mező- és erdőgazdálkodás, anyagi és nem anyagi szolgáltatóágazatok.
- 5 Pénzügyileg teljesített beruházások alapján számítva, relatív hatékonyságot jelent, azaz: termelésnövekedés/beruházásnövekedés.
- 6 A bruttó termelési érték (illetve a hozzáadott érték) és az aktív keresők számának hányadosa alapján számítva.
- 7 A hozzáadott érték és a bruttó termelési érték hányadosa.
- 8 Pénzügyileg teljesített beruházások alapján.
- 9 Interjú Faluvégi Lajossal, az Országos Tervhivatal elnökével. Figyelő, 1986. dec. 18. 4. old.
- 10 Heti Világgazdaság, 1986. április 19. 5-6. old.

A HAZAI INFLÁCIÓRÓL

A hetvenes évek elejétől kezdődően mindnyájunk által ismert változások mentek végbe a világgazdaságban. E sokréti és nagy horderejű elmozdulás lényege a világgazdaság megváltozott értékítéletében fejeződik ki. Ennek eredményeként bizonyos tevékenységek, illetve ágazatok fel-, mások pedig leértékelődtek a világpiacra. Ez súlyos kihívást jelentett valamennyi nemzetgazdaság számára: vagy alkalmazkodnak a világgazdasági változásokhoz, vagy pedig ennek elmaradása esetén komoly egyensúlyi problémákkal kell megküzdeniük és szembe kell nézniük a lemaradás fenyegető veszélyével.

Ma már a tévedés veszélye nélkül állíthatjuk, hogy a szocialista országok gazdaságpolitikája alulértékelt a világgazdasági változásokat, ezek negatív hatásait a KGST által kivédhetőnek tartotta. Ez az alapállás határozta meg gazdaságpolitikájukat is, mely – az előbbiek miatt – a hetvenes évek végéig a korábbi gyakorlat szerint alakult, vagyis a növekedést tartotta továbbra is fő célkitűzésnek. A hazai gazdaságpolitika is a fentiek szerint alakult egészen 1978 decemberéig, amikor az MSZMP KB határozata megváltoztatta a prioritásokat,¹ és immár kényszerűségből az egyensúlyt állította a gazdaságpolitika célkitűzéseinek középpontjába és ennek rendelte alá a növekedést és az életszínvonal-politikát.

E fordulat a növekedés lassítása, az import korlátozása, az export erőltetett ösztönzése és a hazai felhasználás visszafogásán keresztül elérte fő célját, az egyensúly helyreállítását. 1984-re konszolidálódott az ország gazdasági helyzete, bár a restriktív politika nem kevés áldozatot követelt az országtól. Ezután következett azonban két rossz év, amikor még a szerény tervcélokat sem sikerült elérnünk. Ez a körülmény arra enged következtetni, hogy a visszafogó politika eszköztára kimerült, és bebizonyosodott, hogy a termelésben kialakuló problémákat az elosztás szférájában már nem lehet orvosolni. (Önállóan elemzendő, súlyos gazdaságpolitikai hibának tartom, hogy a gazdaságot, társadalmat súlyosan deformáló fiskális szemlélet káros volta miatt ilyen későn /1986. novemberi KB-határozat/ tudatosodott.

Az MSZMP XIII. kongresszusának határozata és az ennek szellemében összeállított VII. ötéves terv az élénkítést és az ezzel egyidőben végrehajtandó struktúraváltást fogalmazta meg a gazdaság fő célkitűzéseiként. A várt, kedvező irányú elmozdulás azonban még mindig várat magára. Ha a gazdaság mostani állapotát a valóságnak megfelelően és röviden kívánjuk jellemezni, akkor azt kell megállapítanunk, hogy a stagfláció állapotába jutottunk.

Gazdaságunk gyengélkedő voltára az átlagpolgár az évről-évre dinamikusabban emelkedő árakból következtet. Gazdasági helyzetünkkel foglalkozó közvéleménykutatási adatok szerint a megkérdezettek az inflációt tartják az "első számú közellenségnek". Nézzük, mit mond az

árszínvonal-statisztika: az 1968-70-es években átlag 1 %-kal, 1970-75 között már majdnem 3 %-kal, 1975-78 között már 4,5 %-kal, 1978-85 között átlagosan 7,5 %-kal nőttek az árak, és ez utóbbi már nagymértékű áremelkedésnek tekinthető. Az 1976-85 közötti két ötéves tervciklusban az áremelkedés a tervezettnél nagyobb volt, mert 1976-80 között a tervezett 19-20 % helyett 36 %-kal, 1981-85 között pedig 25-28 % helyett már 39 %-kal nőttek az árak. Ettől az ütemtől több évben is elmaradtak a nominálbérek, ami reálbér-csökkenéshez és emiatt a társadalom jelentős részében életszínvonal-eséshez vezetett. (Részletes adatok az alábbi táblázatban.)

Az átlagkereset, az árindex és a reálbér alakulása

Előző év = 100 %

Év	Munkás-alkalmazotti		
	nominális átlagkereset	fogyasztói árindex	reálbér (egy keresőre)
1976	105,1	105,0	100,1
1977	107,8	103,9	103,8
1978	107,8	104,6	103,1
1979	107,0	108,9	98,3
1980	107,4	109,2	98,4
1981	105,8	104,6	101,1
1982	106,1	106,8	99,3
1983	104,0	107,4	96,8
1984	105,0	108,2	97,0
1985	108,7	107,0	101,6

Forrás: A folyamatos árszínvonal-emelkedés társadalmi hatásai.
(Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézetének összefoglaló tanulmánya) Budapest, 1985. 16. old.

Az életkörülmények kedvezőtlen alakulása rontotta a lakosság politikai hangulatát, és e hatás alól nem tudta magát kivonni az MSZMP XIII. kongresszusa sem.² Ennek alapján a kongresszus határozata már azt irányozta elő, hogy a VII. ötéves terv időszakában az áremelkedés mértéke a korábbi tervciklushoz képest kisebb legyen.³ Ez az iránymutatás kiolvasható a VII. ötéves terv-törvényből is.⁴ A XIII. kongresszus határozata tehát tartalmaz egy antiinflációs programot, mely a VII. ötéves terv egyik gazdaságpolitikai prioritásává lépett elő.

A kongresszus és a VII. ötéves terv első évében a gazdasági helyzet nem a terveknek megfelelően alakult (a növekedés kisebb, a belső felhasználás nagyobb, a külső és a belső egyensúly rosszabb lett), tehát joggal felmerülhet a kérdés: megvalósítható-e az anti-inflációs politika? Két rossz év még nem bizonytalaníthat el bennünket, elgondolkodtató viszont

a rossz start. Prognózis helyett a meditációt választom, és az alábbiakban a hazai infláció néhány okát elemzem röviden. Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy az infláció mint a gazdaság egyik betegsége multifaktoriális jelenség, vagyis több és országonként részben eltérő, részben azonos okokra vezethető vissza. A teljességre törekvő igénye nélkül csak az alábbi négy inflációs nyomást okozó tényezőt vizsgálom:

- 1./ a nemzeti munka leértékelődése a világpiacon,
- 2./ teljesítményekkel nem arányos vállalati és személyi jövedelmek képződése és realizálása,
- 3./ "piaci" típusú árrendszer működtetése valós piaci viszonyok nélkül,
- 4./ a korszerűtlen népgazdasági struktúra fenntartása.

ad. 1./ Ha egy ország műszaki fejlődési színvonala, termékszerkezete nem tart lépést a világpiac igényeivel, akkor először leértékelődnek termékei, vagyis cserearány-romlást szenved el, és megkezdődik a világpiacról való kiszorulásának folyamata.⁵ A cserearány-romlás külkereskedelmi, majd fizetési mérleghiányhoz vezet, ami szükségessé teszi a külföldi hitelek felvételét és ha a folyamat tovább tart (tudniillik a cserearány-romlás), akkor az ország eladósodik. Ez a helyzet óriási exportkényszert szül, aminek árufedezete csak a belső felhasználás visszafogásával teremthető elő, ez utóbbi módszerei pedig az áremelés, illetve a vállalati jövedelmek egyre erőteljesebb megadóztatása. A cserearány-romlás így vezet belső árszínvonal-emelkedéshez; még akkor is, ha a világgazdaságban egyébként nincs számottevő infláció. A cserearányromlás azt is jelenti, hogy az ország gazdasága (ármechanizmusa) magasabbra értékkel bizonyos vállalati teljesítményeket, mint a világgazdaság. Ha a gazdaságpolitika nem népgazdasági, hanem vállalati szinten fogadja a világgazdasági kihívást, akkor emiatt sok vállalat rövid időn belül tönkre megy, viszont a megmaradó versenyképesek tovább fejlődhetnek volna. A gazdaságpolitika mint tudjuk, - nyomós okok miatt - nem ezt az utat választotta. Így a kezdeti megrázkódtatás kisebb, de az alkalmazkodás sokkal nehezebb, mert ez utóbbi csak a népgazdaságnak elsőrendű érdeke, a vállalatnak már kevésbé, vagy egyáltalán nem, amíg a csőd nem válik reális veszéllyé. Ilyen esetben a világgazdasághoz való alkalmazkodás nem megy végbe, a cserearány-romlás prolongálódik, az infláció a gazdaság állandó kísérőjeül szegődik, ennek összes következményével együtt. Amennyiben a cserearány-romlás és az infláció vázolt összefüggése igaz, ebből nem kevesebb következik, mint az, hogy a cserearány-romlás időszakában az infláció nem szüntethető meg.

A cserearányromlás nagyon súlyos teherterele gazdaságunknak, amit a róla közölt százalékos mutatók (még ha pontosak is!) nem érzékeltetnek igazán. Ezért nézzünk egy másik viszonyítást: csak 1973 és 1983 között többet veszített emiatt a gazdaság, mint amekkora volt az ország második világháborús anyagi vesztesége! És 1983 óta már további három év telt el, tehát ez a szám azóta csak nőtt. Ekkora jövedelem-elvesztést egy gazdaság sem tud "lenyelni" anélkül, hogy bele ne betegedne. A cserearány-romlást természetesen nem lehet "gőrcsapásnak" felfogni, mert célirányos, szívós gazdaságpolitikával csökkenthető, majd megszüntethető, mint ahogy sok ország példát mutatott erre. Amennyiben sikerülne tehát a csere-

arány-romlást megszüntetni, úgy az inflációs nyomást kifejtő tényezők száma is eggyel csökkenhetne.

ad. 2./ Közgazdasági közhely, hogy csak annyit lehet elosztani, amennyit megtermeltünk. Minden árutermelő gazdaság egyik problémája éppen az, hogy miképpen lehet ennek érvényt szerezni. Piaczgazdaságokban a jövedelemhez jutás szigorú előfeltétele, hogy a piaccal el kell ismertetni a vállalati, illetve az egyéni teljesítményeket. A jövedelem tehát itt legalább annyira függ a piac értéktételezettől, mint a teljesítménytől. De mi van ott, ahol a piac fejletlen, illetve nem is egészen szalonképes? Ilyen esetben a politika, illetve a gazdaságpolitika próbálja helyettesíteni a piacot, és ez utóbbinak csak mellékes szerep jut. Ha viszont nem a piac minősít, akkor bonyolult ár- és jövedelemszabályozó rendszert kell működtetni a piac helyettesítése érdekében. Ez természetesen minél bonyolultabb, egyben annál tökéletlenebb is. Tehát eleve be van építve a mechanizmusba a teljesítményekkel nem arányos jövedelmek szerzésének a lehetősége. Most már csak az "alkalmat" kell megkeresni hozzá, és ez nem is olyan nehéz. A szocialista piac - Kornaitól tudjuk - szívfásos piac, tehát szinte mindig nagyobb a kereslet, mint a kínálat. Ez lehetőséget ad az áremelésre, pl. úgy is, hogy X ár mellett a vállalat a hiányt, ha kell, mesterségesen is fenntartja, de vállalja az igények kielégítését akkor, ha X-ről Y-ra emelheti az árat. És a központ előbb-utóbb enged a nyomásnak.

A gazdaságpolitika is hozzájárult az inflációs nyomáshoz azzal, hogy sok monopóliumot hozott létre és tart fenn, illetve idegenkedett (és részben ma is idegenkedik) a versenytől. Pedig a monopolista pozícióban levő vállalat nemcsak a kapitalizmusban használja előnyszerzésre helyzetét, hanem a szocializmusban is. Sajnos túl sok rá a példa! A monopolhelyzetet az importverseny hiánya is erősíti. Mivel a termelés és az esetleges import együttesen sem elég bizonyos szükségletek kielégítésére, a hazai termelő késztetve érzi magát arra, hogy termékének árát a (nyugati) importtermék árához közelítse.

Természetesen az ilyen "előnyös" pozícióban levő vállalatok alkalmazottai is a munkájukkal kiérdemelnél jobb pozícióba kerülnek. Bizonyos bérszabályozási rendszerek (például: az átlagbér-szabályozás) a létszám növelésére és megtartására ösztönözték a vállalatokat, ezt pedig csak egyre magasabb bérrel lehet elérni. A mi munkáltatóink költségérzékenységére vall, hogy paradox módon a minél magasabb bérezínvonal elérésében érdekeltek.

Bérszabályozási gyakorlatunk is ludas az inflációban, azzal, hogy ézidáig év elején teljesítmény-növekedést csak ígérni kellett, és erre az ígéretre emelhatték a béreket. A jövedelem így biztosan kiáramlott, a teljesítmény-javulás pedig gyakran elmaradt. Az egyensúly biztosítása miatt ilyenkor nem maradt más hátra, mint az áremelés, ami ilyen célra persze nagyon durva eszköz, hiszen "a vétkest" és az ártatlant egyaránt érinti.

Az árrendszerünk, ezen belül az ararányok - a többszöri árreform ellenére is - messze nem tökéletesek. Az árrendszer "jóvoltából" felülértékelt tevékenységeket végzők is való-

jában nem teljesítményarányos jövedelemhez jutnak, még akkor is, ha ehhez az érvényes árrendszer az áldását adja. Megkockáztatok egy példát: az információim azt mondatják velem, hogy az ipari, de különösen az építőipari tevékenység tartósan és jelentősen túlértékelt minden más ágazathoz képest. És ugye mindnyájan tudjuk, hogy épp ez utóbbi ágazat a legfűgőbb, ha áremelésről van szó...

ad. 3./ Az 1968-as gazdaságirányítási reformnak jelentős része volt az árrendszer megújítása. A négy árforma bevezetésével megszűnt az árak központi, merev vezérlése. Ettől a vállalatok érdekeltségének javulását és ezen keresztül a kínálat szélesedését vártuk. Tagadhatatlan, hogy a mechanizmus-reform sikeréhez az árrendszer megváltoztatása is hozzájárult. Nem ilyen idilli a kép azonban, ha mélyebbre ásunk. Az árszabályozás mechanizmusát egy jogi aktsussal meg lehet változtatni, piacot építeni azonban adminisztratív eszközökkel nem lehet. Hogy világosabban fogalmazzak: 1968-ban egy kvázi piaci-típusú árrendszert vezettünk be, jöllehet, valóságos piac akkor nem volt és most sincs. A liberalizált árrendszer viszont csak akkor fejt ki kedvező hatását, ha a piacnak komoly, fegyelmező ereje van, ez pedig csak enyhén túlkínálatos állapotban következik be. Ha a vállalatok szabadabban kalkulálhatják az áraikat, akkor hajlamosak az emelésre, ha nem kell tartaniuk az értékesítési nehézségektől, márpedig szívasos piac esetében aligha van ilyen. Az ármechanizmus és a piac adott állapota esetén az "ügyes" vállalat folyamatosan emelheti árait, ezt a törekvést a gazdaságirányítás csak nehezítheti, de megakadályozni nem tudja.

Mi a teendő? Természetesen egy pillanatig sem gondolom, hogy lépjünk vissza árrendszerünkben a 68-at megelőző állapot felé, csak azt állítom, hogy egy majdnem piaci árrendszer fejletlen piaci viszonyok nélkül inflációs nyomást kifejtő tényező. E helyzetben segíthetne a valós import-verseny, ehhez azonban 1968 óta soha nem volt pénzügyi fedezet, most pedig végképp nincs...

ad. 4./ A szocialista gazdaságpolitika mind a mai napig nemigen ismerte a visszafejlesztést, csak a fejlesztést. A szocialista gazdaság "normál állapota" tehát az állandó bővülés, fejlődés, és a szükségesnél sokkal kevesebb a leépítés, visszafejlesztés. Ez a gazdaságpolitikai gyakorlat nem is okozott gondot a 70-es évek elejéig, amíg konjunktúra volt a világpiacon. Az 1973-mal kezdődő strukturális válság azonban véglegesen visszafejlesztésre ítelt bizonyos iparágakat, elsősorban az anyag- és energiaigényeseket. A szocialista iparosítás idején (teljesen más külső és belső feltételek mellett!) éppen ezekre helyezték a hangsúlyt. Vagyis kiderült, hogy a gazdaság hatékonyságának biztosítása érdekében napjainkban jelentős strukturális módosítást kellene végrehajtani. Erről egyébként több párt- és kormányhatározat is született. Félve a következményektől, a legutóbbi időkig azonban nagyon kevés történt ezen a területen. Mindig sikerült több érvet találni a változatlanúság, mint a változtatás mellett. Persze ez a magunk győzködése költséges passzió. Az életképtelen tevékenységek és cégek fenntartása óriásira növelte a dotációigényt, amit a jövedelmek irracionalis mértékű újraelosztásával sem lehet finanszírozni (lásd: a tervezett költségvetési deficit!).

A jövedelmek átcsoportosítására nemcsak az adó alkalmas, hanem az árrendszer is, és ha ez utóbbit ilyen célra is igénybe vesszük, akkor egy újabb inflációs tényezőt építünk be a népgazdaságba. Pl.: az egyes kritikus helyzetben levő iparágaink, vállalkozásaink életfeltételeit a horribilis dotáción felül még termékeik árának emelésével is igyekezett megteremteni a gazdaságpolitika. Olyan termékek árát "sikerült" így emelni, aminek a világpiaci ára soha nem látott mélyponton volt/van. Pedig a külföldi gyakorlat azt mutatja, hogy az a tevékenység, melyet a világgazdaság leértékelte, semmilyen dotációs és árrendszerbeli mesterkedéssel nem lehet tartósan életben tartani.

Nyitott gazdaság esetén az, hogy mi a korszerű, illetve mi az elavult struktúra, azt nem a nemzeti gazdaságpolitika határozza meg, hanem a világgazdaság. Egy elavult struktúrához való ideológikus-nosztalgikus ragaszkodás több szempontból is káros:

- 1./ állandósul a külgazdasági egyensúlytalanság;
- 2./ növekszik a fejlett világtól való lemaradás, függőség;
- 3./ növekvő árszínvonalal, illetve csökkenő életszínvonalal fizetünk érte.

Az elavult struktúra termékei a küpiacon egyre nehezebben értékesíthetők, ezért erős a kísértés, hogy valuta-leértékeléssel javítsuk export-pozícióinkat. (Sőt nemcsak a kísértés erős, hiszen féléven belül már kétszer meg is történt.) Az ilyen pénzügyi lépésnek kettő biztos és egy bizonytalan hatása van:

- biztos, hogy emelkedik a belföldi árszínvonal, mert drágul az import és ennek tovagyűrűző hatása miatt sok egyéb termék is;
- biztos, hogy felértékelődik a meglévő adósságállomány, visszafizetése még nagyobb terhet ró a társadalomra;
- nem biztos, hogy az export is bővül, mert ha nagyobb a műszaki színvonalbeli hátrányunk, mint az árcsökkenés, akkor nem érdekelt a külföldi vevő a magyar áruk nagyobb mértékű vásárlásában.

A veszteséges tevékenységek leépítése, ha későn és lassan is, de elindult. Azt azonban látnunk kell, hogy a legnagyobb veszteségforrások (egyes iparágak, nagyvállalatok) visszafejlesztése mind a mai napig nem került napirendre, pedig itt tízmilliárdokban, a már felszámolt cégeknél csak tízmilliókban mérik, illetve mérték a veszteséget. A nemzeti jövedelem "nagyfogyasztói" tehát tovább működnek, sőt a visszafejlesztett cégektől éppen egy hirtelen veszteséges nagyvállalat vette át, (már többször!) a máshol feleslegessé váló munkaerőt. Így aztán a veszteséges tevékenységek eddigi leépítése nem csökkentheti érdemben az inflációs nyomást, hiszen némely nagyvállalatnál minden maradhat a régiiben... Ezért csak egyetérteni lehet a következő véleménynel: "Éppen a redisztribúció segítségével közömbösítették a restriktív pénzügyi politika esetleges antiinflációs hatását".⁶ A redisztribúció viszont évről-évre több pénzt igényel és ezen igény kielégítésének egyik legkézenfekvőbb eszköze az infláció felvállalása. Tehát a veszteséges iparágak, vállalatok nemcsak a nemzeti jövedelmet fogyasztják, hanem még az inflációt is gerjesztik.

Az inflációs nyomás eme önkényesen kiragadott négy tényezőjének vázlatos bemutatása után néhány gondolat arról, hogy várhatóan hogyan alakul az inflációs nyomás a közeljövőben. (Előre bocsájtom, hogy nem prognózist adok, csak számba veszem az esélyeinket.)

A cserearány-romlás folyamatának fékezése, majd megállítása szorosan kapcsolódik a műszaki fejlődésünk várható alakulásához. Ez utóbbitól is számos magasszintű döntés született, viszont annál kevesebb történt a gyakorlatban. Sőt! Míg a műszaki színvonal emelésének szükségességéről szinte kivétel nélkül mindenki meg van győződve, mégis 1979-től napjainkig olyan szabályozó-rendszert működtettek, amely kimondottan ez ellen hatott. Szomorúan, de azt kell mondanom, hogy mi magunk is sokat tettünk annak érdekében, hogy a cserearányaink ne javuljanak.

A műszaki fejlesztéssel kapcsolatos további aggodalmam a következő: vajon elgondolkodtunk-e már azon, hogy a szocialista vállalatnak érdeke-e a műszaki fejlesztés? Ha a szocializmusban nem mehetett tönkre vállalat, ha nem kell megküzdeni a belső piacon a fogyasztók pénzéért, akkor vajon miért törné magát a fejlesztéssel? Amikor a vállalatok a mainál sokkal jobb pénzügyi pozícióban voltak, akkor sem innováltak. Akkor is volt és nőtt a legfejlettebbektől elválasztó technikai rés. Tehát a fejlesztés, noha pénz kell hozzá, de nem elsődlegesen pénzügyi kérdés, sem vállalati, sem népgazdasági szinten. Ha a vállalatokat körülvevő népgazdasági környezeten nem változtattunk alapjaiban, akkor naiv ábránd a műszaki fejlődés gyorsulásában reménykedni.

A teljesítményarányos vállalati és személyi jövedelmek képződésének biztosítása könnyebben elérhető célnak látszik. Ehhez a mainál racionálisabb, áttekinthetőbb és normatívabb szabályozó-rendszerre van szükségünk, ami véleményem szerint kialakítható, csak először egyértelműen tisztázni kell, hogy mit akarunk elérni általa.

Az árrendszer inflációgerjesztő hatása úgy csökken, ahogy sikerül előre haladnunk a szívasos piactól a nyomásos piac felé. Ez utóbbitól természetesen még messze vagyunk, de gazdaságunk teljesítőképesebbé válása megteremtheti a valós piac felé haladás legfontosabb feltételeit is. Gazdaságpolitikánknak ezért bátorítania és segítenie kellene a verseny kibontakozását.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a meglevő és véglegesen leértékelődött struktúránk nagyon kemény dió, hiszen minden eddigi átalakítási kísérletnek sikeresen ellenállt. Márpedig ennek modernizálása nélkül nem válhat versenyképesebbé népgazdaságunk. A fejlett – és az ún. NIC – országok példája is azt mutatja, hogy a világgazdasági alkalmazkodás megvalósításának egyedüli eszköze a struktúra-átalakítás. Ez természetesen bizonyos társadalmi áldozatokkal jár, de a halogatása még nagyobb veszélyt rejt magában, mert reális közelségbe kerül az ország marginalizálódása és lecsúszása. (Adatok bizonyítják, hogy már el is indultunk ebben az irányban!) S hogy az előbbi veszély ne váljon realitássá, ezért minél előbb érvényt kell szereznünk a struktúra-átalakításra vonatkozó programoknak és határozatoknak.

Ez olyan feladat, melynek megvalósítása alapvetően az irányító apparátuson múlik. Határozat van, úgy tűnik, az akarat mindeddig még hiányzik...

A fenti esélylatolgatás után az a véleményem, hogy az infláció - még optimális esetben is - hosszabb ideig kísérője lesz gazdaságunknak. Sőt, még, a mai szintjének tartós csökkenése is komoly fegyverténynek számítana. Ennek eléréséhez antiinflációs gazdaságpolitikára van szükségünk. "A gazdaságpolitikának egészében és együttesen kell olyan gazdasági körülményeket kialakítania, ahol csak a tényleges teljesítményekkel alátámasztott jövedelemvárokozásokat ismerik el."⁷

Gazdaságunk mai állapotának szükségszerű következménye az áremelkedés, a pénz vásárlóerejének folyamatos csökkenése. Ez mindenképpen rontja a lakosság politikai hangulatát, de különösen akkor, ha az átlagbér-növekedés elmarad az áremelkedéstől. S ha már elkerülhetetlen a folyamatos áremelkedés, akkor nem közömbös, hogy ez miképpen valósul meg a gyakorlatban. Befejezésül néhány olyan visszás jelenségre szeretném ráirányítani a figyelmet, amit igazán megspórolhatnánk magunknak a jövőben.

- 1./ Olyankor foganatosítunk áremelést, amikor annak a bizonyos terméknek a világpiaci ára jelentősen és egyértelműen csökken. Pl.: legutóbb a kávé, de korábban volt ilyen más termék esetében is. Ezt még akkor is durva hibának, a taktikai érzék hiányának értékelem (és a társadalom is!), ha a belföldi ár az emelés után is alatta marad a világpiaci árnak.
- 2./ Az úgynevezett kompetatív árrendszer társadalmi elfogadtatása érdekében hangsúlyozták, hogy ennek életbe lépése után a világpiaci tendenciáktól függően, lefelé is mehetnek az árak. S mi történt? Csak felfelé irányuló ármozgást észlelhetett a lakosság, mert az ellenkező irányú áralakítás alól - népgazdasági érdekből - felmentést kaptak az érdekelt vállalatok. Mint közgazdász, értem és megértem ezen lépés szükségességét, de kétféleképpen azt, hogy a lakosság laikus része is ilyen megértő lenne.
- 3./ Bizonyos árucsoportok árának emelése előtt tapasztalható a választék lényeges szűkülése, egyes esetekben pedig a hiány. Illetékes nyilatkozik: "Szó sincs áremelés előtti áruviszataratásról. Gyártási és szállítási problémák miatt akadozik az ellátás." És rövid időn belül emelték az árat...
- 4./ Egymással munkamegosztási és szakmai kapcsolatban álló vállalatok gyakran panaszkodnak egymásra nyilvánosan is a kooperációs fegyelem megsértése miatt. Ellenben nagyon magas-szintű az egyetértésük, ha közös fizetett hirdetés formájában adhatják a tisztelt fogyasztóközönség tudtára - az OAÁH által jóváhagyott - áremelést. A magyar reklám fejlődése, úgy látszik, feltartóztathatatlan, hiszen már áremelést is lehet reklámként bejelenteni...

- 5./ Valaha minden árváltozást az OAÁH közleményben jelentett be, melyekből eleinte soha nem hiányzott az indoklás, melyek az esetek többségében valóban nyomós okok voltak. Manapság már nemcsak a pénzünk inflálódik, hanem az érvelés is. Olvasható volt pl. már olyan áremelés-indoklás is, miszerint azért emelték X termék, vagy szolgáltatás árát, mert az már Y éve változatlan volt. Tehát eljutottunk oda, hogy egy stabil ár önmagában is ár-emelési indokként szerepelhet.
- 6./ Bizonyos áruk és szolgáltatások árát - a költségektől függetlenül - hosszú ideig változatlanul hagyják, mondván, ezek ára politikai kérdés. Egy idő után azonban hirtelen változik az irányító szervek felfogása arról, hogy mi a politikai kérdés, és mi nem, és ennek több esetben drasztikus áremelés lett a következménye. Lásd: városi tömegközlekedési tarifák, távolsági személyszállítás. Pedig a szakaszos áremelés könnyebben "emészthető", mint a lökésszerű.
- 7./ Valamely szolgáltatás árát emelik (lásd: a vasúti személyszállítási tarifa), de a többi let a költségvetés teljes egészében elvonja. A lakosság joggal reménykedik, hogy ezután tisztább és pontosabb vonatokkal utazhat, ezt szóvá is teszi, a MÁV kényszeredetten közli, hogy hova kerül a plusz bevétel és óva inti a lakosságot a "megalapozatlan" reményektől. S e közben a költségvetés illetékesei rendületlenül hallgatnak...

JEGYZETEK

- 1 "A Központi Bizottság megállapítja, hogy a gazdaság törésmentes fejlődésének biztosítása végett szükséges a gazdaságpolitikai és gazdaságirányítási gyakorlat olyan változtatása, amely a gazdasági egyensúly helyreállításának ad elsőbbséget."
- Az MSZMP Központi Bizottságának határozata az 1979. évi népgazdasági terv és költségvetés irányelveiről. (1978. december 6.) In: A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975-1980. Kossuth Könyvkiadó, 1983. 918. old.
- 2 "A lakosság körében feszültségeket okoz a fogyasztóiár-színvonal emelkedése. A fogyasztói áraknak a jövőben is a termelői árakhoz kell igazodniuk, és csak a társadalompolitikai szempontból fontos területeken indokolt az árak állami támogatása. Ugyanakkor ki kell dolgozni az árnövekedés mérséklésének hatékony módszereit. A helyes arányokat úgy kell kialakítani, hogy az árszínvonal emelkedése társadalmilag elviselhető mértékű legyen, s a kedvezőtlen hatásokat az életszínvonalra bér- és jövedelempolitikai intézkedések ellensúlyozzák."
- A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. Kongresszusa, Kossuth Könyvkiadó, 1985. 114. old.
- 3 "...ki kell dolgozni az árnövekedés mérséklésének hatékony módszereit. A helyes arányok kialakítását úgy kell elérni, hogy az árszínvonal emelkedése társadalmilag elviselhető mértékű legyen. Gondoskodni kell róla, hogy a kedvezőtlen hatásokat bér- és jövedelempolitikai intézkedések ellensúlyozzák."
- Uo. 198. old. .

- 4 "65. paragrafus /1/ A fogyasztói árszínvonal emelkedési üteme a korábbi tervidőszakhoz képest kisebb legyen."
- A Magyar Népköztársaság hetedik ötéves terve. A Népszabadság 1985. dec. 23-i számának melléklete, 21. old.
- 5 "...hosszabb távon megfigyelhető Magyarország világgazdasági térvesztése, a viszonylagos külpiaci pozíciók tartós és széles körű romlása. Magyarország aránya a világkereskedelemben 1938-ban még 0,65, 1970-ben 0,7, 1980-ban 0,46 %-ot tett ki, 1985-ben pedig alig haladta meg a 0,4 %-ot. Különösen nagyarányú és gyorsultemű a térvesztés a jövő szempontjából meghatározó jelentőségű nemzetközi ipari munkamegosztásban. Magyarország részesedése a világ ipari kivitelében 1960-ban 0,9, 1970-ben 0,8, 1980-ban 0,5, 1985-ben pedig 0,4 %-ot tett ki. 1975-1983 között arányuk az elektromos gépek világexportjában 1,24-ről 0,72 %-ra csökkent, a nem elektromos gépek esetében 0,89-ről 0,55 %-ra, a közlekedési eszközök esetében 0,88-ről 0,49 %-ra esett vissza. Csökkent országunk ipari felvevőpiaci szerepe is."
- Kádár Béla: A magyar gazdaság szerkezeti alkalmazkodása - közép európai összehasonlításban. Közgazdasági Szemle, 1987. január. 10. old.
- 6 Petschnig Mária. Zita: Inflációs feszültségek és megoldásaik. Gazdaság, 1986. 4. szám 49. old.
- 7 Uo.

EGÉSZSÉGÜGY ÉS GAZDASÁG

Az egészségügy társadalmi-gazdasági meghatározottsága ma már tankönyvi tétel. Kevésbé találhatók azonban olyan elemzések, amelyek a társadalmi-gazdasági folyamatot alakító döntéseknek a lakosság egészségi állapotára és az egészségügyi ellátásra gyakorolt hatását tárják fel. Az ilyen vizsgálatoknak különösen akkor van nagy jelentőségük, ha a kedvezőtlené vált gazdasági helyzetet a lakosság egészségi állapotának szembetűnő romlása követi.

A 80-as évtizedben Magyarországon jól nyomon követhetők ezek a kedvezőtlen változások, miközben az egészségügy fejlesztését a szűkös erőforrások következtében nem lehetett biztosítani, így létrejött egy szélesedő rés az egészségügyi ellátás és az egészségügyi szolgáltatások iránt megnövekedett szükséglet között, ami zavarokat okoz a szükségletek kielégítésében.

A jelen tanulmányban az egészségi állapot, az egészségügy és a gazdasági folyamatok néhány összefüggését tárgyalja.

1. Egészségi állapot és a gazdaság

A hazai és a nemzetközi szakirodalom széles körben foglalkozik a lakosság egészségi állapotának alakulását befolyásoló tényezőkkel.

Ennek értelmében a lakosság egészségi állapotának vizsgálata a demográfiai, a szomatometriai és az epidemiológiai mutatók segítségével történik.

A demográfia a népességet és a népesedés jelenségeit tárja fel, a szomatometriával a testi fejlettség adataihoz jutunk, és az epidemiológia segítségével a lakosság körében előforduló megbetegedések, betegségek és kóros állapotok gyakoriságát, eloszlását és az ezeket befolyásoló tényezőket tárhatjuk fel.

A leírt háromsíkú megközelítés nemzetközileg is kezelhető és összehasonlítható adatokat nyújt, viszonylag jól bevált módszerekre épül és hosszabb múltú kutatási hagyományokat tudhat maga mögött. Lényegesen kezdetlegesebbek azok az elemzések, amelyek a gazdasági döntések és az egészségi állapot közötti összefüggésekre keresik a magyarázatot, és ebből kiindulva kísérik meg a döntéshozatalt terelni. Így nem ismeretesek olyan törekvések, amelyek pl. a lakosság egészségi állapotában bekövetkező káros hatások miatt kívánnák az áremelést generáló szabályozási eszközöket módosítani. Ilyen típusú elemzéseket ma még lakossági követelésekre, indokolt esetekben (pl. atomerőmű építésénél) sem végeznek el.

Ha tovább visszük a gondolatsort, akkor az is világos, hogy nemcsak adott intézkedések vonatkozásában, hanem történelmi metszetben is lényeges szerepe van az ilyen elemzéseknek.

A gazdasági fejlődés konjunktúrális időszakában (ilyen volt Magyarországon a 60-as évtized) jobb anyagi (pénzügyi) feltételeket lehet (lehetett volna) biztosítani a lakosság testi és szellemi erőnlétének javítására, stabilizálására és a jövőbeni bajok megelőzésére, ha a döntéshozatalnak stratégiai érdeke is fűződik (fűződött volna) e feladatok végrehajtásához. Ezzel szemben a hazai gyakorlat azt mutatja, hogy kedvezőbb gazdasági feltételeink mellett is mérsékeltek voltak az infrastrukturális befektetések, s a "fékezett" beruházások,¹ "fékezett" fejlesztést, majd lemaradást eredményeztek. Az infrastruktúrától megvont összegek is finanszírozták a társadalom ún. produktív túlköltekezését. (Pl. a túlzott importigényességét, eladósodását stb.)

Gazdasági nehézségeink egyik fő okát jelölhetjük meg abban, hogy a "hatvanas évek második felében elhalasztottuk az áttérést az intenzív fejlődésre, beleértve az infrastruktúra gyors kiépítését is."²

Az újratermelés szempontjából az egyik meghatározó infrastrukturális ágazat – az egészségügy – is ennek a felfogásnak az áldozata lett. Az elmúlt húsz év alatt, a rendelkezések ellenére sem ment végbe az egészségügyi ellátás rendszerének minőségi átalakulása, s néhány mutató (pl. az orvosok száma, kórházi ágyak száma) mennyiségi javításán túl nem következett be az egészségügy fejlettségi szintjében jelentősebb előrelépés.

Nem oldotta meg ezt a problémát az 1972-ben bevezetett II. sz. törvény az egészségről, illetve az egészségügyről, sem pedig 1975-ben az állampolgári jogon járó ingyenes egészségügyi ellátási rendszer deklarálása. (Ez utóbbi pénzügyi alapok híján még nagyobb nehézségeket is életre hívott.) Nem segített az egészségügyi integráció megteremtése, és nem hozott már megoldást a Politikai Bizottság megkésett határozata (1979) sem az egészségügy kiemelt fejlesztéséről.

A hetvenes évtized végére Magyarország már olyan társadalmi-gazdasági nehézségekkel és konfliktusokkal küzdött, hogy anyagi, politikai (és erkölcsi) erejéből nem futotta a fejlesztésben hosszú éveken keresztül elhanyagolt ágazat pénzügyi preferálására.

A nyolcvanas évtized derekára olyan helyzet állt elő, hogy az ágazatot állapotra, lehetőségei alapján – a jelen környezeti rendszerbe ágyazva! – joggal nevezhetjük "katasztrófa ágazatnak."³

A minden áron való túlélésre koncentráló elv, a látszólagos gazdasági stabilitásra való törekvés, a permanensen taktikázó "tűzoltó" lépések áradatában tartós károsodás veszélyének tettük ki legértékesebb vagyonunkat, a népességet.

Hitelét veszítette és dogmává degradálódott az a legfontosabbnak vélt (vagy remélt) – ma már tankönyvekben is elvéve található – alaptörvény, miszerint a szocializmus legfőbb

célja a szükségletek minél magasabb szintű kielégítése, benne az ember testi, szellemi és szociális jóléte. A társadalomtudomány adós maradt azzal a magyarázattal, hogy a tétel volt-e rossz, vagy a valóság vált alkalmatlanná a társadalmi újratermelés elemi céljának kielégítésére?

Így alakulhatott ki, hogy mind erőteljesebb mértékben kerültek intézményesen is megcsonkításra a testi, szellemi és szociális jólétet biztosító feltételek, mindenekelőtt a csökkenő életszínvonalat eredményező gazdaságpolitikai intézkedések révén.

A kedvezőtlen hatásokból talán az egyik legjelentősebb az a fizikai, szellemi teher, amely a lakosság többségére hárult 1978-at követően életfeltételeinek rosszabbodása következtében. Küzismert, hogy az aktív lakoságnak több mint kétharmada kényszerül pótlólagos jövedelemszerzésre a főmunkaidőn túl kisvállalkozásokban vagy más formában. A 13-14 órára megnövekedett napi munkaidő az elmúlt évek alatt kimerítette a lakosság fizikai, szellemi és biológiai erejét. Jól tükrözik ezt az 1. és 2. táblázatba foglalt mutatók:

1. táblázat

Az életszínvonal főbb mutatói

5 év alatti átlagos ütem %-ban

	1961-65	1966-70	1971-75	1976-80		1981-85		1986-90
						5 évre vetítve		
				Terv	Tény	Terv	Tény	Terv
Nemzeti jövedelem	4,1	6,8	6,2	5,7	3,5	14-17	8,0	15-17
Reáljövedelem	3,3	3,5	3,4	3,4	1,7	6-7	7,0	9-11
Reálbér	1,8	3,5	3,4	2,7	0,5	0	-2,5	5,0
Fogyasztás	3,0	5,3	4,6	3,9	2,3	7-9	7,0	8-10,0
Fogyasztói ár	0,5	1,0	2,8	3,5	6,4	28,0	39,0	27-29,0
Nominálbér	2,3	4,5	6,3	6,2	6,5	26,0	24,0	-

Forrás: Különböző KSH kiadványok

A táblázatok összevetéséből látható, hogy az életszínvonal-mutatók romlásával együtt jár a halálózási mutatók lassú romlása, a csecsemőhalandóság kedvezőtlen volta (Nyugat-Európában 12 körül van ez a mutató), a születéskor várható átlagos élettartam csökkenése (európai átlag alatt van). A táppénzes napok alakulásánál sajátos képet figyelhetünk meg, valamelyest csökkent az egy dolgozóra jutó és az összes táppénzes napok száma, de 63 %-kal nőtt az egy táppénzes napra jutó költség. 1985-ben több, mint 10 milliárd forintba rúgott a táppénzben kifizetett összegek nagysága, ami az egészségügyi beruházások összegének csaknem kétszeresét teszi ki.

A születéskor várható átlagos élettartam alakulása 1935 és 2000 között

(A világ népességére vonatkozó és regionális adatok)

Időszak	Világ összesen	Kevésbé fejlett	Fejlett	Európa össze- sen	Észak-	Nyugat-	Kelet-	Dél-	Szovjet- unió
	területek		Európa						
	A születéskor várható élettartam években								
1935-1939	kb.35	kb.30	55,0	58,0	63,0	62,0	54,0	53,0	47,0
1950-1955	47	42	64,6	63,2	69,4	67,6	63,2	63,3	61,7
1956-1960	50	45	67,8	66,5	70,6	69,3	66,5	66,4	67,4
1961-1965	53	48	69,2	68,7	71,3	70,7	68,7	68,2	68,9
1966-1970	55	51	70,3	69,6	71,9	71,4	69,6	69,8	70,3
1971-1975	59	54	71,2	69,9	72,5	71,8	69,9	70,9	70,4
1976-1980	62	58	71,3	71,4	73,5	73,2	71,4	72,1	71,5
1995-2000	66	64	73,5	73,6	74,6	74,9	73,6	73,3	73,0

Forrás: The Population Debate: Dimensions and Perspectives. United Nations. New York, 1975.
ENSZ-becslés, illetve az előreszámítás közepes változata.

A megélhetési viszonyok rosszabbodásával együtt az ismert három hátrányos helyzetű réteghez egy újabb is csatlakozott, a pusztán bérből és fizetésből élők rétege.

Ez sajátos helyzetet teremtett a lakosság egészségi állapotát illetően azáltal, hogy az esetleges elveszítendő keresettől (és az ellátásban fizetendő hálapénztől) való félelmében ez a réteg igyekszik betegségét leplezni, s még szükség esetén sem szívesen vállalja egészségének helyreállítása érdekében a jelentős jövedelemkieséssel együttjáró táppénzes napokat (legfeljebb akkor, ha ezt jövedelemszerzésre használhatja). Ebből következően megnőtt a latens megbetegedések aránya (becslések szerint a latens és regisztrált megbetegedések száma 1 000 aktív korú lakosra vetítve 5 000-8 000/évről 10 000-12 000/évre növekedett 1977-1986 között) és romlott a megelőzés minősége. (Amennyiben a beteg ember meggyógyítása is megelőzése a súlyosabb állapotnak, vagy a korai halálnak.)

Új gondként jelent meg az aktív lakosság fiatal (35-49 év közötti) korosztályban a halálozási mutatók romlása. A férfiaknál a 35-39, a 40-44 éves korcsoportokban az elmúlt tíz évben több, mint 50 %-kal, a 45-49 éveseknél 60 %-kal romlott a halálozási arányszám. Ez a korosztály a jövedelemszerzés intenzív útja miatt előszeretettel veszi igénybe a táppénzes napot (amiért hajlandó anyagilag is áldozni). Ezt az időt nem egészségének helyreállítására fordítja, hanem - az esetek növekvő hányadában - a nagyobb jövedelmet hozó második gazdaságban végzett tevékenységre. (Közismert, hogy a tavaszi, nyári, kora őszi hónapokban lényegesen magasabb a táppénzes napok száma, mint a téli hónapokban.)

A ténymutatók elemzése azt tükrözi, hogy Magyarországon a gazdasági helyzet és az egészségi állapot között szoros a korreláció.⁴

2. Az egészségügy és a gazdasági fejlettség közötti összefüggés nemzetközi kitekintéssel

Az egészségügy fejlettségét és a gazdasági fejlettséget igen nehéz megbízhatóan összehasonlítani, mivel nem állnak rendelkezésre megfelelő mutatók, illetve gyakran sok nehézségbe ütközik egy kialakított indikátorhoz szükséges és értékelhető információkat összegyűjteni. A hazai és a nemzetközi szakirodalomban általában ismert, hogy az egészségügyi ellátás fejlettségét a leggyakrabban a GDP és az egészségügyi ráfordítások közötti aránnyal mérik globálisan, vagy egy lakosra vetítve. Emellett kifejezhetők a fejlettségi mutatók az orvosi ellátottság, az ágyszám, ágykihasználtság, a műszerezettség mennyiségi és minőségi színvonalával, az átlagos élettartam alakulásával.

Ha ezeket a mutatókat egybevetjük és nemzetközi összehasonlításban elemezzük, levonhatjuk azt a következtetést, hogy Magyarországon az egészségügy fejlettsége a gazdaság egészének fejlettségéhez képest kedvezőbb helyet foglalt el a 70-es évtized végén, mint amilyen a helyzet a 80-as évtized közepére. 1980-ban 9 mutató alapján végzett számítások azt mutatják, hogy míg az egy főre jutó bruttó hazai termék-mutatónál Magyarországon 29 vizsgált ország között a 23. helyet foglalta el, addig az egészségügyi ellátásban 18. helyre került (3. táblázat). Ha ugyanezeket a mutatókat 1987-re vetítjük, akkor helyünk a ranglistán 8-10 hellyel rosszabbodott.

Ha a táblázatban feltüntetett indikátorokat kiegészítenénk olyan további adatokkal, mint az egy orvosra jutó betegszám, egy kezelésre jutó idő, a műszerezettség, akkor az egészségügy fejlettségét is jobban leíró szintetikus mutató – a szakértői becslések szerint – a gazdasági fejlettséget jellemző mutató színvonala alá esne. Alátámasztja ezt például az a vizsgálati eredmény,⁶ miszerint a hazai technikai felszereltség szintje a kórházi fekvőbetegellátásban az ipar technikai felszereltséghez képest 1:3 arányban áll, a fejlett egészségügyi ellátással rendelkező országokhoz képest pedig 1:5 ez az arány.

Külön gondot jelent az ilyen típusú elemzéseknél az is, hogy az értékmutatók nem mindig tükrözik egyértelműen a valós helyzetet, vagy nem mindig írnak le általánosítható, adekvát összefüggéseket.

Igy vannak országok, ahol a gazdaság viszonylag alacsonyabb fejlettsége mellett is többet költenek az egészségügyi célokra (pl. Görögország) és megfordítva, viszonylag magas nemzeti jövedelem mellett kevés jut az egészségügyi kiadásokra (pl. Japán). Valójában tehát a gazdasági fejlettség önmagában nem mindig határozza meg egyértelműen az egészségügyi ellátás fejlettségi szintjét, hanem ezt más tényezők is motiválják. Például a gazdaság szerkezete, az állami költségvetési politika milyensége, az elosztási mechanizmusok stb.⁷ Jól-

lehet, sok empirikus vizsgálat megerősíti azt a tényt is, hogy ahol az egy főre jutó GDP összege magas, ott általában nagyobb az egészségügy egy főre jutó kiadása is.⁸

3. táblázat

Egészségügyi ellátottság nemzetközi összehasonlítása összevont mutatókkal.

1960-1980 (1982)

Sor-szám	Mutató	Év	Fejlett országok adatai			Magyarország adatai			A vizsgált országok száma
			legjobb	medián	magyar	a maximum %-ában	a medián %-ában	az országok sorrendjében	
1.	Bruttó hazai termék 1 főre (1980. évi USA dollárban)	1960 1970 1980	11 851 15 476 15 611	4 924 6 637 8 904	1 662 2 590 4 180	14,0 16,7 26,8	33,75 39,0 46,9	23. 20. 23.	29 29 29
2.	Infrastrukturális ellátás (5 ágazat, 23 mutató összevonásával), %	1960 1968 1978	81,5 78,1 71,0	46,8 48,2 53,0	33,7 34,3 41,0	41,3 43,6 57,7	72,0 70,8 77,3	18. 18. 20.	25 25 26
3.	Társadalombiztosítási, szociális, kulturális, egészségügyi kiadás a GDP %-ában	1960 1970 1977	15,4 20,0 30,5	10,8 15,3 19,5	9,3 12,4 17,2	60,4 62,0 56,4	86,1 81,0 88,2	13. 12. 12.	19 19 19
4.	Egészségügyi költségvetés részesedése a GDP %-ában	1960 1970 1980	5,3 7,0 9,0	3,5 4,2 5,5	2,9 3,2 3,9	54,7 45,7 43,3	82,8 76,2 70,9	- - -	- - -
5.	Kórháziágy-ellátottság 10 000 lakosra, db	1965 1974 1980	137 152,4 153	91,5 99 96,4	78 82,5 88	56,9 54,1 57,0	85,2 83,4 91,0	18. 19. 16.	26 26 26
6.	Orvosellátottság 10 000 lakosra, fő	1960 1969 1980	15,9 25,9 34,6	12,4 18,9 18,3	14,6 21,2 23,1	91,8 81,8 67,0	117,7 112,2 126,0	4. 6. 4.	24 26 26
7.	Születéskor várható átlagos élettartam, év	1960 1970 1980	73,4 75,3 76,0	66,8 71,6 73,4	67,4 69,5 69,2	91,8 92,3 91,0	100,9 97,0 94,3	24. 23. 26.	26 26 26
8.	Csecsemőhalálozás 1 000 szülésre, fő	1960 1967 1980	16,5 12,9 6,9	30,8 22,9 14,0	47,55 37,0 23,2	34,7 34,9 29,7	64,8 61,9 60,4	22. 21. 22.	24 26 25
9.	Egészségügyi ellátás az előző 4 mutató összevonásával, %	1960 1968 1978	97,4 89,3 88,0	70,7 60,7 62,0	62,9 56,4 56,0	64,6 63,1 63,6	89,0 92,9 90,3	18. 16. 18.	26 25 25

Források: 1. sor: Világbank Atlasz 1980. évi kötete, 2. és 9. sor: 1960 és 1968 évek az irodalomjegyzék 2. tételéből, az 1978. évi a Heti Világgazdaság 1984. ápr. 21-i számából, 3. sor: Az irodalomjegyzék 4. és 6. tételéből, 4. sor: Hézagos nemzetközi adatok az OECD és a KGST jelentésekből, a Heti Világgazdaságból és más cikkekből, 5-8. sor: Az irodalomjegyzék 5. és 7. tételéből.

Nehezíti az összehasonlítást, hogy az egészségügyre fordított kiadásokat általában a GDP teljes összegének arányában mérik, holott a nemzeti jövedelem belső felhasználásra fordított összegében mért egészségügyi ráfordítási hányad lenne a realisabb mutató, aminek nemzetközi összehasonlítása módszertanilag nehezen oldható meg.

Ha az elmúlt három évtizedben az egészségügyi kiadások arányának változását a GDP-n belül nyomon követjük, megállapítható, hogy a fejlett ipari államokban mindenütt jelentősen emelkedő tendenciát mutatott, míg hazánkban ez az arány 3,6-4,0 % között mozgott, ami megfelel az USA-ban az 1928-29 évi aránynak. Ugyanebben az országban azonban 1959-60-ra 5,2 %-ra, 1973-74-ben 7,7 %-ra növekedett az egészségügyi kiadások GDP-ben számolt nagysága. Hasonló emelkedést mutat ez a mutató a többi vizsgált tőkés országban.

Általában jellemző volt, hogy a fejlett ipari államok évente legalább 0,1-0,2 %-kal növelték az egészségügyi ráfordítási hányadot a nemzeti termékükből.⁹ Figyelemre méltó e mutatók várható tendenciájának alakulása néhány kiemelt tőkés gazdaságban.

4. táblázat

Egészségügyi kiadások aránya a GDP %-ában

	1967	1976	1985	1990	1995
Franciaország	7,1	8,7	10,1	10,1	11,4
Görögország	3,6	3,9	4,6	5,3	6,0
NSZK	8,5	13,0	12,3	12,2	12,0
Finnország	6,0	6,8	7,5	8,3	8,9
Ausztria	5,4	7,4	9,0	9,7	10,3
Svájc	5,0	7,5	8,6	9,1	9,6
Norvégia	5,1	9,1	10,5	10,9	11,3
Svédország	8,4	11,5	14,9	15,9	17,6
Egyesült Királyság	5,3	6,6	7,1	7,5	7,8
Hollandia	7,1	10,6	11,5	12,0	12,4
Magyarország	3,3	3,5	3,9	-	-

A táblázatban szereplő országokban (NSZK kivételével) az egészségügyre fordított kiadások folyamatosan emelkedő tendenciát mutatnak, míg Magyarországon ez a hányad gyakorlatilag változatlan.

A nemzetközi összevetésben ez az összeg - még akkor is, ha eltérések vannak a számbavétel módszereiben, struktúrájában - mindenképpen alacsonynak számít. Mint látható, Magyarország - e mutató tekintetében - Görögország 1976-os szintjének felel meg, a fejlett ipari államok esetében pedig a 30-40 évvel ezelőtti állapotoknak.

Ezt az alacsony ráfordítási hányadot nem lehet ma már semmiféle egyéb indoklással alátámasztani.

Roszsabb képet kapunk, ha az egy főre jutó BNT egészségügyi ráfordítás-arányokat vesszük össze. A világbank jelentése szerint¹⁰ 1983-ban az 1 főre jutó BNT 2 150 dollár volt

Magyarországon, ami Argentína, Portugália, Mexikó ugyanezen évi szintjét jelentette. Az egészségügyi ráfordítás 1 főre vetítve hazánkban 1985-ben kb. 50 dollárnak felel meg, ami a BNT kb. 2,5 %-ával egyenlő (kb. Argentína kiadási szintjének felel meg).

Magyarországon minőségileg kedvezőbb az egészségügyi ellátás, mint az említett három országban, meglepő viszont, hogy a születéskor várható átlagos élettartam (69,6 év) a rosszabb egészségügyi ellátással rendelkező Panama, Portugália szintje alatt van. (A jelzett országokban 71 év az átlagos élettartam.) A fejlett országokban ugyanez a mutató, tehát az egy főre vetített indikátorok aránya átlagosan 10 %-ot tesz ki, ami négyszerese a hazainak.

Bármennyire is vitatható a nemzetközi összehasonlítások megbízhatósága, azt nem lehet kétségbe vonni, hogy a hazai mutatók igen kedvezőtlenek.

Egy 1980-ban végzett vizsgálai eredményünk szerint¹¹ 5,5-6,0 %-os arányra lenne minimum szükség ahhoz, hogy pl. a kórházi ágyakra vetített műszerezettség mutatók az ezredfordulóig elérjék a fejlett egészségügyi ellátással rendelkező országok 80-as évek eleji műszerezettség szintjét. Realisan fennáll annak a veszélye, ha a jelzett trendek továbbfolytatódnak Magyarországon, akkor a fejlődő országok szintjére süllyedünk vissza.

Elkerülhetetlenül szükséges tehát az egészségügy minőségi és strukturális továbbfejlesztése, a pénzügyi források megteremtése és a hatékonyabb érdekeltségi rendszer kialakítása. Tekintettel az erőforrásaink hosszú távú korlátozott mivoltára, az előrelépés egyik hatékony módja lenne, a biztosítási rendszer keretéhez történő egészségügyi ellátás megvalósítása.

JEGYZETEK

- 1 Berend Iván részletesebben foglalkozik e kérdéskörrel "Az infrastruktúra szerepéről a gazdaság fejlődésében" c. cikkében. Gazdaság, 1986. 1. szám
- 2 V.ö. Hoch Róbert: Az infrastruktúra fejlesztésének szükségessége. Gazdaság, 1982. 4. szám
- 3 Megjegyzem, hogy ez a minősítés nagy valószínűséggel az infrastruktúra több ágazatára (pl. oktatás) is alkalmazható.
- 4 Általában igaz, hogy a kedvezőtlen feltételek között lévő országok kevesebbet fordítanak az egészségügyi ellátásra, s ezzel az egészségi állapot javítására, míg a gazdagabb országokban több jut az infrastrukturális ágazatok fejlesztésére.
- 5 Cserba László: A magyar egészségügy négy évtizedes fejlődése. Egészségügyi Gazdasági Szemle, 1985. 1. szám
- 6 Cserba László - Gidai Erzsébet: Az egészségügyi szolgáltatások iránti szükségletek és az ellátottság alakulásának prognosztizálása. Egészségügyi Gazdasági Szemle, 1981.

- 7 Szalai Júlia: Az egészségügy betegségei. KJK, Budapest, 1986.
- 8 Forgács Iván: Egészségügy. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985.
- 9 Weltentwicklungsbericht, 1985.
- 10 Weltbank Washington, USA, 1986.
- 11 Hoch Róbert: Id. mű.

AZ EGÉSZSÉGÜGY GAZDASÁGI ESZKÖZEI ÉS FELHASZNÁLÁSUK HATÉKONYSÁGA

I. Az egészségügy gazdasági eszközei

Az egészségügy, mint nem anyagi szolgáltató szféra, egyre nagyobb értékű anyagi, gazdasági eszközt használ fel. Ezeknek az eszközöknek a csoportosítása a fel- és elhasználódásukban való viselkedésük bizonyos hasonlósága alapján megegyezik az anyagi termelésben alkalmazottakkéval. Eszerint találhatók:

- Állóeszközök

Ide tartoznak mindazok az eszközök, melyek hosszú időn keresztül, fokozatos elhasználódással, több egymást követő egészségügyi szolgáltató tevékenységben képesek hasznosan közreműködni. Legfőbb fajtáik:

Orvostechnikai eszközök: melyekbe az egészségügyi szolgáltató tevékenységet közvetlenül segítő diagnosztikai, gyógyító és rehabilitáló tartós eszközök, műszerek, gépek stb. tartoznak.

Üzemviteli, gazdasági-műszaki eszközök: ahová a betegellátást közvetve szolgáló, általános tárgyi feltételeket biztosító épületek, kubatúrák, kórházi ágyak, felszerelések és berendezések, s egyéb anyagi szolgáltatások részlegeinek: konyha, mosoda, raktárak, energiaszolgáltatók, azaz az ún. "hotelszolgáltatnak" a berendezései tartoznak.

Gazdasági értékelhasználódásukban is hasonlóság van abban az értelemben, hogy használatai, azaz természetes értékük elhasználódásának arányában fokozatosan csökken, semmisül meg saját gazdasági értékük, azaz amortizálódnak. Lényeges eltérés van viszont az anyagi termelés állóeszközeihez viszonyítva a megsemmisült saját értékük további sorsa, következménye tekintetében. Társadalmi szempontból abszolút értelemben mint gazdasági érték nem semmisül meg, hanem csak fokozatosan átmennek az értékesökkenéssel arányosan produkált új termék értékébe.

Az egészségügyi szolgáltatásban elhasznált értékesökkenés azonban a társadalom gazdasági értéktartománya számára abszolút megsemmisülést, tehát csökkenést jelent. Értelemszerűen azért, mert elhasználódásának közvetlen eredménye nem anyagi-gazdasági, hanem egy teljesen más minőségű, nem anyagi természetű egészségügyi érték. Következésképpen nem válhat ennek közvetlen értékalkotó tényezőjévé, "értékörökössé". Ellenben annak gazdasági költségtényezőjévé válik, mely tény alapvető jelentőségű szerepet játszik mindenfajta egészségügyi gazdasági hatékonyságszámításban.

- Forgóeszközök

Ebbe az eszközcsoportba tartoznak az egészségügyben az:

Anyagok: gyógyszerek és készítmények, vizsgálóeszközök anyagai, energiái, kötszerek, vegyszerek stb., melyeket egyszeri felhasználásuk és értékük teljes megsemmisülése köt az anyagi termelés forgóeszközeihez.

Fogyóeszközök: olyan berendezési és felszerelési tárgyak (bútorok), gépi és kézi szerzőmök, védőruhák, textiliák, laboratóriumi üvegeszközök, szemléltető és oktatási eszközök, kísérleti állatok stb., melyek ugyan tartósabban és több szolgáltatásban is résztvesznek, de egy változóan megállapított kisebb értékhatárig fogyóeszközökként kezelik őket.

Értékvesztésük tartalma és költségtenyezővé válásuk általában megegyezik az állóeszközökével.

II. A hatékonyság fogalma és számítási lehetőségei az egészségügyben

A hatékonyság, vagy eredményesség fogalma mindenfajta olyan célszerű emberi tevékenységben objektíve érvényesülő összefüggést kifejező kategória, mely valamilyen reális társadalmi igény kielégítését eredményezi. Minden ilyen - általános munkának nevezhető - célszerű társadalmi tevékenységben szükségszerűen megtalálható két önállóan is elkülöníthető, de ok- és okozati összefüggésben álló tényező. Egyik az az eleven és tárgyiasult munkamennyiség, melyet mint erőforrást a meghatározott fajtájú és mennyiségű hasznos anyagi javakban vagy személyben megtestesülő eredmény mint "ráfordítást", pénzben kifejezve "költséget" igényel. Másik pedig maga ez a hasznos, valamilyen valós társadalmi szükségletet kielégítő "eredmény" "produkció". A kettő mennyiségi viszonyának alakulása e tevékenységet alapvetően minősítő kérdésre ad számszerű választ, hogy mennyi ráfordítással tudják létrehozni a kitűzött eredményt.

A hatékonysági mutató számszerűsített hányadosa azonban csak akkor használható, ha mind a ráfordítás, mind az eredmény különböző belső összetevői, mind pedig egészükben egymáshoz viszonyítva lényegükben azonos minőségű dolgok. Ugyanis csak így válik lehetővé nagyságrendjük egységes mércén való mérése, összegzése és összevetése. Ez az alapvető feltétel a gazdasági folyamatokban adott, s itt tett szert először nagy jelentőségre és fejlődtek is ki számításának különféle módszerei. A termelő gazdálkodásban ugyanis a ráfordítás is, eredménye is gazdasági, anyagi érték, melynek absztrakt munkatartalmát a pénz általános egyenértékeseinek mércerendszerén tudjuk egységesen mérni.

Az improduktív szférában a hatékonyság pénzalapon történő kiszámítása azonban nem lehetséges. Ugyanis a gazdasági értéktartalmú pénz mércén az összefüggésnek csak az egyik, a ráfordítás oldala fejezhető ki egzaktan. A másik, azaz eredmény oldala már más minőségi je-

lenség: egészségügyi szolgáltatás. Tehát az itt folyó gazdálkodás cseré és fogyasztó mozzanatainak végső célja nem új és több anyagi érték alkotása, melyben e minőségében, ha el is fogyasztják, értéke megőrződik, sőt növekedik, hanem mint gazdasági érték teljesen és véglegesen megsemmisül. Ellenben minőségileg is egy egészen más és új értéket szül. Ennek lényege: az ember egészségének, teljesítőképességének megőrzése, védelme, elveszett visszanyerése, s a jó társadalmi közérzet biztosítása egy megnövelt életkor végső határáig.

E társadalmi értéknek válik egyik konstituáló tényezőjévé, "költségtényezőjévé" a felhasznált gazdasági érték.

S noha a gazdasági természetű pénzköltségnek a viselője teljes egészében a felhasználásával konstituált egészségügyi szolgáltatás, ennek, mint teljes eredménynek az egészét nem képes ez a költség-pénzüsszeg méreteiben, s minőségében kifejezni. Ugyanis ezt az eredményt, egészségügyi szolgáltatás minőségében teljes egészében és közvetlenül egy nem anyagi-teremtő eleven munka hozza létre. Ezért a munka menyiségi és minőségi alakulása nem növeli közvetlenül az eredmény gazdasági értékforrását. Közvetlenül és döntően meghatározza azonban az egészségügyi szolgáltatás eredményét; a védett, meggyógyított, helyreállított egészségű emberek számában, minőségében. Mégpedig az élők munkája (orvosi, ápolói stb.) olyan elválaszthatatlan, szubjektumhoz kötött tényező, erőforrásai játszanak ebben döntő szerepet, mint az orvos-beteg közti kapcsolat, orvos és ápolószemélyzet szakképzettsége, tapasztaltsága, lelkiismeretessége, rátermettsége, felelőssége, személyi és munkaszervezési kapcsolatuk légköre, szervezethez stb. Az egészségügy eredményére ezeknek a szubjektív erőforrásokhoz kötött, funkcionálisan a nem termelő élők munkájának van tehát közvetlen, meghatározó hatóereje.

Ebből a tényből az következik, hogy bizonyos határokon belül ez a közvetlen egészségügyi természetű eredményt produkáló eleven munka hatékonysága eltérően mozoghat:

a./ egyrészt a teljes gazdasági természetű költséggráf fordításhoz, azaz élő- és holtmunkaköltséghez viszonyítva;

b./ másrészt csak a teljes egészségi eredményt, de semmi gazdasági értéket nem produkáló eleven munka költségének alakulásához viszonyítva is.

Következésképpen e nem gazdasági hatótényező közvetlen és eltérő arányú eredményét teljesen a gazdasági költséggráf fordítás eredményeként számbavenni naturális formájuk alapján, minőségi különbségük miatt részben lehetetlen. Ki tudja megállapítani, milyen alapon, hogy egy fájó és eltávolított fog, vagy vakbél pénzben mennyit ér? Noha itt még van is "megfogható anyagi eredménye"! Vagy egy műanyag szívbillentyűbetét, tüdőgyulladás megszüntetése, életkor átlagos meghosszabbítása stb. pénzben kifejezve mennyit érhet a társadalomnak? Pedig ennek ismeretére nélkülözhetetlenül szükség volna a hatékonyságszámításhoz, mert az egészségügyi szolgáltató tevékenységnek ez a célul kitűzött "végterméke".

Másrészt mégha valamilyen szubjektív becslés alapján megközelítő pontossággal valamiféle "képzetes árral" látnánk is el, amit az árucserre egyetemes viszonyai között néha a gyakorlat elkerülhetetlenné is tesz – akkor pedig azért nem mutatna reális gazdasági hatékonyságot, mert a gazdasági hatótényezőknek tulajdonítaná azon eredményeket, melyeket közvetetten ugyan befolyásol, de közvetlenül csak az eleven munka, s eltérő hatékonysággal realizál.

Milyen egzakt hatékonyság-számításra nyílik ezen sajátosságok alapján mégis lehetőség az egészségügyben?

1. Egészségügyi szolgáltatás eredmény-hatékonysága (Eh)

Ez a hatékonysági összefüggés a legátfogóbban fennálló viszony az egészségügyi szolgáltató szféra ráfordítás és eredmény oldalai között. Ilyen hatékonyság objektíve érvényesül, akár fel tudjuk ismerni tudatosan, akár nem, s ki tudtuk-e munkálni a két oldal számbavételének egységes mércéjét, s számítási módszerét, akár nem. Ugyanis ez esetben a ráfordítás oldalon a teljes és természetes élő- és holmunkát kell számbavennünk, az eredményoldalon pedig az egészségügyi szaktudomány által felállított paraméterek szerinti teljes naturális eredményt. Képletesen:

$$Eh = \frac{\text{összes egészségügyi eredmény-teljesítmény}}{\text{összes élő- és holt-munkaráfordítás}}$$

De ennek kiszámítása ma még csak elméleti lehetőség. Ugyanis gyakorlati számításának lehetőségéhez a ráfordítás oldalon a tárgyasult anyagi termelő és "személyiesült" nem anyagi termelő munka természetes mércéjének közös nevezőjét kellene megtalálni. Ezt még nem oldotta meg a tudomány, de az anyagi és nem anyagi munka társadalmi egyenértékűségének általános elvét elfogadva a bonyolultsági fokkal súlyozott munkaidő talán megoldási alapot adhat.

Az eredményoldalon pedig ugyancsak a számtalan formájú védő, gyógyító, rehabilitáló eredményt kellene valamilyen naturális mércén közös nevezőre hozni, s ennek alapján társadalmi szinten számbavenni.

Valami kicsit azért mégis tud ez az egészségügyi hatékonysági képlet a gyakorlatnak is adni. Ismertek ugyanis makrogazdasági szinten az évi egészségügyi szolgáltatások különfajta számszerűsíthető eredményei (különféle sikeres műtétek, meggyógyított betegségek), s ezeknek globális egészségügyi pénzbeni ráfordításai. Nos, ha ezek a különféle egészségügyi szolgáltatások mutatóinak arányai, s abszolút nagyságai egyik évről a másikra nem változnak, vagy csak elhanyagolható mértékben, a globális pénzárfordítások viszont ⁺ irányban változtak, akkor már %-osan ki lehet számítani a jelen statisztikai adatszolgáltatás mellett is a makro-egészségügyi gazdasági hatékonyságnövekedést, vagy csökkenést!

Közelebb áll a gyakorlati megvalósításhoz az eredményhatékonyság-számítás olyan rész-eredményeknél, melyek homogén jellegűek, s így naturális mutatók alapján országosan számbavehetők, összegezhetők. Ilyenek például a megelőzésben a tüdő- és rákszűrések, a terápiában a különböző szervek megőrződésének, vagy egyéb étnálloan és elhatárolhatóan jelentkező, azonosan lefolyó és gyógyítható betegségfajták (szív, tüdő, gyomor, agy, vese stb.) gyógyítására fordított élő- és holtmunkamennyiség hatékonyságának a vizsgálati lehetősége. Itt ugyanis a különfajta eredmények egyetlen közös mennyiségi összegezésének ma még megoldhatatlan problémája nincs jelen, s legalább az erőforrások legnagyobb súlyát igénybevevő betegségfajták eredményszámításának elemzése adhatna az országos tervezés számára hasznos információkat. E részeredményhatékonyság (Erh) képlete így alakulhat:

$$\text{Erh} = \frac{\text{konkrét fajta egészségügyi eredményteljesítmény}}{\text{fajlagos élő- és holt-munkaráfordítás}}$$

2. Az egészségügy gazdasági (pénz) erőforrásai felhasználásának feladat-hatékonysága (egészségügyi feladat gazdasági hatékonysága = Efgh)

Az egészségügy hatékonyságszámításának ez a lehetősége áll legközelebb a termelő gazdaságban használt klasszikus "gazdasági hatékonyság" számításához.

A ráfordításoldalt ez esetben valamennyi egészségügyi feladat összességének és egyes fajtáinak maradéktalan teljesítéséhez nélkülözhetetlenül szükséges gazdasági feltételek értékei képezik.

Az eredményoldalt mindazok a feladatok képezik, melyeket el kell végezni az egészségügy működésében, hogy a célul kitűzött pozitív eredményt elérje.

Ebben az összefüggésben "az eredmény" más tartalmat jelent az előző hatékonysági összefüggésben szereplő eredmény oldalhoz képest. Itt az "eredményt" teljes egészében csupán az aktív tevékenység, tehát munka képezi abból a célből, hogy a kezelt emberben "megszemélyiesült" egészségügyi értéket, eredményt hozzon létre. Ami az előbbi Eh összefüggésben "forrásként" szerepel, ugyanazon tényező lényegében ezúttal "eredmény" pólust képez. E szerepkülönbség terminológiai megkülönböztetésére használjuk éppen ezért az Efgh hatékonyság-összefüggésben az "eredmény" tartalmú oldal elnevezésére a "feladat" elnevezést, s a hatékonyság mutatóját "feladat-hatékonyságnak".

A gazdasági javak közvetlenül csak a feladat megvalósulásának nélkülözhetetlen feltételei. Ezért mint források ebben a folyamatban használnának el, aemmisül meg gazdasági használati értékük, következésképpen ezáltal teljesül be hatékonyságuk is. Ezért eredményük is közvetlenül a feladatok megvalósulásának mennyiségi és minőségi dimenzióiban konstituálódhat. Nem is lehet másban "felelőssé tenni", mint a feladatok anyagi technikai feltételeinek, eszközeinek, munkaerőinek a lehető legmagasabb színvonalú, kielégítő mértékű biztosí-

sítása technikai gazdasági, technológiai szempontból. S hogy ezt valóban megteszi-e, és milyen "fajlagos" ráfordítással, költséggel, éppen annak kimutatására hivatott e hatékonyságszámítás. Hogy aztán egy bizonyos gazdasági színvonalon és hatékonysággal támogatott feladatmegoldás milyen tényleges egészségügyi eredményt fog produkálni, de már közvetlenül a gazdasági hatékonysággal támogatott eleven szakmunkától függ, mely azonos gazdasági feltétel és hatékonyság mellett is eltérő egészségszolgáltatató lehet. Ezt viszont már az előbb kifejtett eredményhatékonysági mutató (Eh) fejezi ki együttesen.

Amíg az először kifejtett egészségügyi eredményhatékonysági mutató (Eh) kiszámításának gyakorlati feltételeit nem tudtuk megteremteni, s ezért még nem is használjuk, ez utóbbi (Efgh) számításának részben már megteremtettük a feltételeit. Az összefüggés képletszerűen így írható fel:

$$Efgh = \frac{\text{konkrét feladatteljesítmény}}{\text{pénzbeli költségárfordítás}}$$

A "feladatteljesítményt" ugyanis homogén egységeiben kell a számlálóban szerepeltetni egyedileg, vagy kisebb-nagyobb halmozott egységeiben. Ezek a feladatok a gyakorlatban behatároltak, számviteliileg, statisztikailag nyilvántarthatók.

A "pénzbeli költségárfordítás" pedig már eleve egységes pénzmértékre méri, sőt határolja is be a gazdasági erőforrások sokszínű naturáliáinak költségárfordításait. Az áruviszonyok szocializmusbeli egyetemes érvényesülésének szükségszerűsége miatt ugyanis a feladat erőforrásainak nemcsak a gazdasági értékei szerezhetők be pénzért, hanem az eleven munkaerő is csak pénzből ellenében hajlandó munkát vállalni. Következésképpen az erőforrásoknak nemcsak a gazdasági természetű, tárgyasult holtmunka költségei fejeződnek ki evidens módon pénzegyenértékeseikben, hanem a nem gazdasági természetű és nem is gazdasági értéket alkotó eleven munka költségei is!

Lényeg tehát a költségárfordítás szempontjából, hogy az egészségügyi feladatot ellátó eleven munka bére, költsége is egy időben és helyen pénzben meghatározott objektív mennyiség, mely így a gazdasági természetű erőforrásokkal, gazdasági mércerendszerükkel, a pénzzel homogén módon kifejezhető.

Ahhoz, hogy ezt a reális lehetőséget a gyakorlati számításban realizálni is tudjuk, olyan számviteli (könyvviteli) rendszer kifejlesztése a feltétel, mely az egyes szakfeladatok megvalósításához szükséges erőforrás költségét egyedileg is elkülönülten nyilvántartja, vagy könnyen kiszámíthatóvá teszi.

Magyarországon igen jelentős lépést jelentett ilyen üzemgazdasági jellegű egészségügyi számviteli rendszer kifejlesztésében az 1983. január 1-ével hivatalosan bevezetett módosítás, korszerűsítés. Ez éppen azon a felismerésen alapul, hogy az egészségügyi gazdálkodás eredményének, hatékonyságának növelése a korábbi rendszerben már nem elégíthető ki. Ehhez

ugyanis a korábbi kiadási szemlélet helyett a feladat-költség kapcsolatokra épülő költség-szemléletű számviteli rendszerre van szükség. Ennek alapján nyílik lehetőség

- a tervezési-gazdasági számítások megalapozottabbá tételére;
- a gazdasági döntéseket megalapozó és ellenőrző számítások szélesebb körűvé tételére;
- az árfigyelés és önköltség elemzésére.

E számviteli rendszer lényege az ún. "kettős könyvvitel" zárt rendszere. A kettősség azt jelenti, hogy a szakfeladatokat ellátó kisebb-nagyobb intézetek, osztályegységei által felhasznált (input) erőforrások pénzköltségeit mint ezek "kiadását" veszik számba. A feladat teljesítésével (output) arányosan felosztott költséget pedig mint eredményt "bevételt" könyvelik el javukra. Természetesen ez a költségvetési egységet képző intézetben belüli, egyes "számviteli költséghelynek" nevezett szak- és kiegészítő önálló elszámoló egységek közötti "kiadás-bevétel" elszámolás nem jelent valóságos pénzmozgást. De az egymás számára teljesített szolgáltatások arányos pénzköltségeit a szolgáltató számára vezetett kétoldali számlájának a bevételi oldalán fogják jóvá írni, míg az igénybevevőnek a kiadási oldalán fogják megterhelni. Ezzel a könyvelési eljárással a gazdaságilag nem elkülönült feladatot teljesítő egységek közötti szolgáltatáscserét is formailag mint áruccserét könyvelik el, s valóságos áruccsere és pénzmozgás nélkül ugyan, de nagyonis valóságos nagyságban állapítható meg végülis az adott feladatot ellátó egység kettős számlája "kiadási" oldalán az összes (amortizáció, anyag, munkabér, igazgatási stb.) általa igénybevett erőforrás ráfordításának, "bevételi" oldalán pedig a feladat elvégzésének, mint eredménynek az egységes pénzben kifejezett mértéke. Így egészében az adott feladatra vonatkozóan (pl. egy osztály vagy egy évi működése, illetve eközben teljesített feladategységekre pl. műtétekre) is naprakészen, vagy időegységeként nyilvántartja a ráfordításokat "költséghelyenként". S ugyanakkor ún. "költségnemenkénti" megosztásban is, azaz hogy a feladategység kiadási számla összesítése alapján megállapítható feladatösszköltség milyen költségnem-elemekből: amortizáció, energia, munkabér, igazgatási stb. tevődik össze.

A "bevételi" mint eredmény számla pedig a tényleges szolgáltatás összességét, s ugyancsak "nemenkénti" feladatstruktúrájában (melyik más egységnek mennyit szolgáltatott, illetve fejezett be "végtermék" egészségügyi feladatot) regisztrálja.

Az egészségügy költségvetésileg elkülönülten, önállóan gazdálkodó intézményei, szervezetei között is egyre több szolgáltatás-kooperáció alakul ki. Ezt vagy a köztük lévő munkamegosztás, vagy az egyes kiegészítő (energiaszolgáltató, élelmező, mosodai, karbantartó, szállító), illetve szakfeladatot ellátó (véradó, röntgen) részlegek kapacitásának teljesebb, s így gazdaságosabb kihasználása teszi szükségessé. Mindezen idegen, külső szervezetek eszközölt szolgáltatások önköltségi árai tehát értelemszerűen nemcsak pénzmozgás nélküli, elszámolási célból fognak a szolgáltató egység számlája bevételi oldalán szerepelni, hanem valóságos pénzbevételként, az igénybevevő kiadás oldalán pedig pénzkiadásként szerepelni. Ennek a megkülönböztetésnek azért van jelentősége, mert végül a költségvetési egység plusz

pénz (ár) bevételre tesz szert. Éppen ezért ez a bevétel az intézmény költségvetési ellátmányából levonásra kerül, s ezt nevezik "nettó" költségvetési gazdálkodásnak.

Amilyen differenciált mélységben (rovatmélységben) megteremtette tehát jelenlegi egészségügyi számviteli rendszerünk a hivatalos szakfeladatrendünkben szereplő intézményekhez, szervezeti egységekhez, illetve feladatteljesítmenyhez, mint természetes egységekhez, folyamatokhoz igazodó dinamikus pénzmozgásnyilvántartást, olyan skálán ad lehetőséget hatékony-ságszámításra is.

Objektíve el lehet, s nagyon jó volna ha gyakorlatban el is végeznék a "feladat-hatékonysági elemzéseket" a legnagyobb integrációs szervezettől a rendelőintézetig bezárólag minden közbeeső szervezeti-feladat szinten. S ennek alapján kellene feltárni, hogy a legnagyobbtól a legkisebb feladat-eredmény egysége mennyi forrás felhasználását kívánta meg a nyilvántartott sokfajta anyagi és személyi forrásráfordításból, s milyen lehetőség mutatkozna külön-külön és így együttesen hatékonyságuk növelésére.

Az adott egységben elért konkrét hatékonyságot különböző bázishatékonysághoz viszonyítva szélesebb relációban is lehetőség nyílik mind a makro-, mind a mikro-hatékonyság elemzésére, javítására. Így például:

- 1./ Vetheti saját előző időszakának költségeit bázisnak, amiből saját munkája hatékonyságának tendenciáját elemezheti abszolút értelemben.
- 2./ Választhatja bázisul a tervezett költségeket, s ekkor a valósnak az ezzel való megfelelés, vagy \pm eltérés okait elemezheti.
- 3./ S nagyon fontos információt nyújt mind a helyi, mind az országos vezetés számára, ha saját hatékonyságát más, vagy országos átlagos hatékonyság bázisához viszonyítja az azonos minőségű feladatok terén.

Ezeknek a hatékonysági reális elemzési lehetőségeknek a kihasználása, s a növelési lehetőségek általuk való feltárása minden időben alapvető kötelesség, mert az orvostudományok gyors fejlődése által bővülő szolgáltatás effektív lehetőségének és igényének növekedési ütemével sohasem tud lépést tartani a költségvetés erre kiszakítható pénzfedezete. Épp ezért a feszültség enyhítésének legjobb eszköze mindenkor a hatékonyság növelése. Mai gazdasági nehézségünkben pedig, mikor a nemzeti jüvedelemből csak szűkösen szakíthatunk az egészségügyi extenzív szolgáltatás-növelésére, a hatékonyság-növelés e feszültség csökkentésének egyedüli járható útja. Minden egészségügyi dolgozónak nagy felelősséget kell tehát vállalnia a hatékonyságnövelési lehetőségek tudatos felkutatásában és kihasználásában. Az egyéni, elköltözött felelősségvállalással azonban együtt kell hogy járjon az érdekeltség is, mint a felelősséggel vállalt tevékenység elengedhetetlen, észtönző eszköze.

- Flór Ferens (szerk.): Kézikönyv az egészségügyi intézmények számvitelének és költséggazdálkodásának szervezéséhez. I-II. köt. KJK, Budapest, 1983.
- Az egészségügy fejlesztési, szervezési és működési irányelvei, különös tekintettel az V. ötéves tervre. Egészségügyi Gazdasági Szemle, 1976. 1. szám melléklete.
- A. Keck: A gyógyítómunka minőségének és eredményességének néhány összefüggése és a hatékonyság szerepe az egészségügyben. Egészségügyi Gazdasági Szemle, 1978. 4. szám
- Dr. Widmann Mihály: Gondolatok az egészségügy közgazdasági megítéléséhez. Egészségügyi Gazdasági Szemle, 1978. 4. szám
- Keserő Imre: Az orvosigép- és -műszergazdálkodás időszzerű kérdéseiről. Egészségügyi Gazdasági Szemle, 1979. 1. szám
- Egy kollokvium margójára. Közlemények. Egészségügyi Gazdasági Szemle, 1979. 1. szám
- Dr. Juszt Lajos: Az egészségügyi gazdaságpolitika időszzerű kérdései. Egészségügyi Gazdasági Szemle, 1979. 2. szám
- Dr. Sárosi Dóra: A hatékony működést elősegítő szervező munka egyes módszertani kérdései az egészségügyben. Egészségügyi Gazdasági Szemle, 1981. 3. szám
- Dr. Major - Maróthy Géza: Az egészségügyi intézményi újítómozgalmak időszzerű feladatai. Egészségügyi Gazdasági Szemle, 1983. 3. szám
- Egészségügyi újítási ankét. Közlemények. Egészségügyi Gazdasági Szemle, 1979. 1. szám
- Bosnyák Sándor: Az egészségügyi gép- és műszer-nyilvántartási rendszer korszerűsítése. Egészségügyi Gazdasági Szemle, 1984. 3. szám
- Szlávik Ferenc: Az elektronika fejlődésének várható hatása az egészségügyre. Prognosztika. 1983. 3-4. szám.

TÁRSADALOMPOLITIKAI REFORMKONCEPCIÓK ÉS A SZOCIÁLPOLITIKA HOSSZÚ TÁVÚ FEJLESZTÉSI PROGRAMJA

A nyolcvanas évek második fele - a gazdasági stagnálásból, a strukturális feszültségből való kitörés reményét nyújtó - reformtörekvések megújulásának, s a különböző reformkoncepciók terjedésének korszaka. A gazdaságirányítás és a gazdaságpolitika reformja mellett, ezekkel csaknem egyenlő súllyal fogalmazódik meg a társadalompolitikai reform szükségessége. Mindezt kiegészíti a reform realizálását biztosító politikai intézményrendszer megújításának, fejlesztésének, demokratizálódásának igénye.

A társadalompolitikai reformkoncepciók gyakran merítenek azokból a kutatási eredményekből, melyek a különböző társadalomtudományi kutatóhelyeken (mindenekelőtt az MTA Szociológiai Kutatóintézetében) a hosszú távú szociálpolitikai koncepció kidolgozása során születtek.¹

Ezt a hosszú távú szociálpolitikai koncepciót a Minisztertanács 1985-ben megvitatta és elfogadta, azonban a továbbiakban sem vált a szociálpolitika cselekvési programjává, s megfelelő nyilvánosságot sem kapott. Ugyanakkor megállapíthatjuk, hogy a ma ismeretes különböző társadalompolitikai reformelgondolások között aligha akad olyan, mely bázisként ne támaszkodna a fentiekben jelzett kutatási anyagra. A különböző társadalompolitikai reformkoncepciók ugyanakkor jelentős mértékben el is térnek a hosszú távú szociálpolitikai program alapkoncepciójától, s attól gyakran szélsőséges irányokba ágaznak el.

A továbbiakban a társadalompolitikai reform szükségességével, megoldásának lehetőségivel, s a napjainkban sokhelyütt vitatott különböző reformkoncepciók néhány sajátosságával foglalkozom.²

I. A társadalompolitikai reform, a hosszú távú társadalompolitikai koncepció szükségessége

1./ Mint ismeretes, szociális-ellátó rendszerünk kialakulása és működése során - elismerésre méltó eredmények mellett - számos ellentmondást is felhalmozott, melyek a 80-as években nehezen kezelhető konfliktusokká váltak. A 70-es évek végén a gazdaság működési feltételeinek kedvezőtlen irányú változásai előhozták a korábban rejtve maradt szociális problémákat és új - megoldásra váró - feladatokkal terheltek a szociálpolitikát.

Felszínre kerültek az egészségügyi-szociális ellátó rendszer kapacitásának mennyiségi és főként minőségi korlátai, az infrastruktúra elhalasztott (nem kielégítő mértékű) fejlesztésének szociális konzekvenciái: az időskorúak, a fogyatékosok gondozásának problémái, a társadalmi beilleszkedési zavarok miatti veszélyeztetettség enyhítését szolgáló intézmé-

nyek hiánya, az egészségügyi ellátás minőségének területi (intézményi) egyenlőtlenségei. Az ingyenesnek deklarált egészségügyi ellátásnak az állampolgárookra háruló tényleges költség-terhei. A kielégítetlen vagy alacsony színvonalon kielégített egészségügyi-szociális szükségletek az életszínvonal stagnálásának (csökkenésének) időszakában felerősítették az egészségügyi szolgáltatásokkal szembeni elégedetlenséget. Mindezettel egyidőben felszínre kerültek, tudatosodtak a lakosság egészségi állapotának romlását demonstráló statisztikai adatok. Bár a kedvezőtlen tendenciák kialakulásában mindenekelőtt az életmód torzulásaival összefüggő okok játszottak szerepet, a lakosság egészségi állapotának romlása az ellátó-rendszer hiányosságaira, fehér foltjaira, s az e területen érvényesülő szabályozó és érdekeltségi rendszerek dissz funkcionális működésére, továbbá a megelőzéssel, az egészség megőrzésével kapcsolatos állampolgári (egyéni) felelősség hiányára, a társadalombiztosítási rendszer egyes elemeinek nem célirányos működésére is felhívta a figyelmet. Például a társadalombiztosítási rendszer a csökkent munkavégző-képességűek rehabilitációja helyett rokkantosságra ösztönzött.

2./ A hatvanas évektől a hetvenes évek végéig tartó dinamikus gazdasági növekedés időszakájában a lakosság különböző rétegeinél végbement a jövedelmek, a felhalmozott jövedelmek, a személyi vagyoni állomány jelentős mértékű differenciálódása.

Ezt a folyamatot sem a közgazdasági regulátorok (adójellegű elvonások), sem az adminisztratív korlátozások nem befolyásolták hatékonyan. A 80-as években a gazdálkodó szervekkel szembeni hatékonysági követelmények fokozódása, a második gazdaság kiterjedése (az ebben való részvétel eltérő lehetőségei), az új vállalkozási formák keretében realizálható átlagosnál magasabb jövedelmek, a harmadlagos elosztás során keletkezett munkanélküli, vagy munkával nem arányos jövedelmek hatására átrendeződtek a társadalom korábbi egyenlőtlenségi viszonyai. A többgyermekes családok, a megfelelő családi háttérrel nem rendelkező pályakezdekők, családalapítók, s különösen az időskorú kisnyugdíjasok megélhetési gondjai növekedtek. A szociális hátrányok újratermelődtek, s egyes lakossági csoportoknál halmozottan jelentkeztek. A települési viszonyok különbségei súlyosabbá és karakterisztikusabbá tették az egyes lakossági csoportok esélyegyenlőtlenségeit (például a kisfalvak lakói szociális-kulturális szükségletei kielégítésének korlátai jelentkeztek erőteljesebben).

Társadalmi fejlődésünk négy évtizede alatt kialakult szociális eszközrendszer az ingyenes, vagy kedvezményes szociális szolgáltatások és az azokat kiegészítő pénzbeni társadalmi jövedelmek egyenlőtlenséget csökkentő hatása egyre kevésbé érvényesült. A természetbeni társadalmi szolgáltatásoknál főként a hozzájárítás, (az elérhetőség) korlátai jelentkeztek, a pénzbeni társadalmi jövedelmeknél pedig a jövedelmek (nyugdíj, GYES) reálértékének rohamos csökkenése jelentette a legnagyobb gondot.

A 80-as évek elejétől a gazdasági egyensúly javítására irányuló törekvés, majd az antiinflációs politika alkalmazása nyomán a szociális jövedelmek területén is erőteljessé vált a restriktív, mely beszűkítette a szociálpolitika mozgásterét. A korábbi elvárásoktól

eltérően mindmáig nem jött létre a szociálpolitikai érdekek érvényesítésére alkalmas felső-szintű irányító-intézményi rendszer.

3./ A gazdaságirányítási rendszer reformjának hatásaként a szociális szolgáltató szféra területén is erőteljesebben érvényesülnek az áru- és pénzviszonyok: a térítésmentes vagy kedvezményes szolgáltatások mellett (helyett) megjelentek és terjednek a szolgáltatások piaci (félpiaci) formái. Ez önmagában csupán indokolt alkalmazkodás a társadalom különböző csoportjainál kialakult jövedelmi és vagyoni differenciálódáshoz. A szolgáltatások területén felerősödő piaci hatások - az egyes területeken tapasztalható hiány (szűk kapacitások) - érfelhajtó hatást eredményeztek. Ez a hatás erőteljesebben az építőipari szolgáltatások és az építőanyagok piacán jelentkezett. A kialakult túlkereslet hatására a lakások 10 év alatt több mint kétszeresére emelkedtek.

Közismert, hogy a 70-es évek végétől terjednek a társadalmi gyakorlatban a lakásprobléma megoldásának magánérős formái. Így a lakások növekedése nagyrészt a magán háztartások költségvetését terheli. Mindezek szerepet játszottak abban, hogy a lakásprobléma (különösen a fiatal családok körében) a 80-as évek legnagyobb szocialista feszültségévé vált.

Létrejötték ugyan a lakáshozjutás szociális kedvezményeinek (támogatásának) különböző formái: a gyermekek után járó kedvezmény, OTP és a munkahelyi, területi tanácsai kölcsön stb. Utóbbi támogatási formák azonban - visszerhes jellegüknél fogva - a későbbiekben sújtják jelentős mértékben a fiatalok háztartási költségvetését.

A hazai kereseti viszonyok mellett - különösen a fiatal családok - a lakáskölcsönök terheit is nehezen viselik, ugyanakkor a szolgáltatások (gáz, víz, elektromos energia) tarífiának ez évi emelkedése további többletkiadást eredményez. Míg a magasabb keresetűek léptet tudnak tartani a lakások, a közlekedés, közüzemi díjak növekvő költségeivel, addig az alacsony keresetűek (szociális járandóságból élők) körében hiányoznak ennek forrásai, s nő a kommunális szolgáltatások díjainak kifizetésére képtelen háztartások száma. Nem történt meg annak kimunkálása, hogy a visszerhes támogatások mely mértéke mellett biztosíthatók az alacsony jövedelmű családok jelenlegi és jövőbeni megélhetésének legoptimálisabb feltételei. Az eddigiekben érintett problémák alapján - a társadalompolitikai reformkövetelmények szempontjából - az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

- A társadalompolitikai reformlépéseknél mindenkor a munkaerő újratermelésének általános követelményeiből, s az ahhoz nélkülözhetetlen jövedelmek biztosításából (mint alapkövetelményből) kell kiindulni. Jövedelempolitikai döntéseknek a munka szerinti, illetve a szociális jövedelmek forrásaiból együttesen kell biztosítaniuk a munkaerő normális szintű újratermelésének feltételeit.

Az utóbbi években a szociális jövedelmek területén alkalmazott restriktív (a munkaerő újratermeléséhez szükséges kiadások egy részének a háztartásokra való áthárítása) nem alapozódott meg a munkajövedelmek színvonalának általános emelkedésével. Sem elméleti, sem

gyakorlati szempontból nem történt meg annak kidolgozása, hogy mely szükségleteknél, milyen sorrendben, milyen fokozatossággal lehet kikapcsolni a "központi ellátási felelősség"-et, a szociális szolgáltatások támogatásának állami költségvetési forrásait.

- Folyamatosan figyelemmel kell kísérni a reformmal együttjáró folyamatokat (az áru- és pénzviszonyok terjedését, a piaci egyensúly megbomlása miatti inflációs tendenciákat, a keresleti piaci árfelhajtó hatását stb.), s hogy azok milyen mértékben befolyásolják az életszínvonal egyes komponenseit, milyen hatást gyakorolnak a lakosság széles körére, illetve a lakosság szociálisan veszélyeztetett rétegeinek helyzetére. Ezek a tendenciák szükségessé teszik a szociális biztonsági háló erősítését, s a fentiek által kiváltott új szociális feszültségekre való gyors reagálást.

- Az elmúlt évtizedek társadalompolitikai gyakorlatában nem egy esetben előfordult a "rézpolitikák" területén hozott döntések összehangolatlansága. Ezért a társadalompolitikai reformnak egyrészt az inkonzisztens döntések hosszú távú hatásaival kell számolnia, másrészt a jövőben biztosítani kell a reformkonceptiók, s azok alapján kialakuló társadalompolitika egyes szférákat érintő döntéseinek összhangját. Ebben a vonatkozásban tanulsággul szolgálnak a korábbi inkonzisztens döntések jelenben is érzékelhető negatív társadalmi hatásai. Példaként említjük: a nők teljes munkaidőben való foglalkoztatására irányuló mértéktelen ösztönzést, mely egyes családokban megnehezítette számukra a munkavállalói és a családon belüli feladatok egyidejű ellátását. Emellett megemlíthetjük a második gazdaságban (jövedelemkiegészítés céljából) végzett tevékenységek kiterjesztését, mely - ma még nehezen belátható - hosszú időre szóló negatív hatást gyakorol a lakosság egészségi állapotára, a személyiség-fejlődésre (önképzésre, önművelésre), családi kapcsolatokra stb.

4./ A társadalompolitikai reform szükségességét indokolja az is, hogy világméretben (társadalmi formától függetlenül) ráirányult a figyelem az államoknak a társadalmi-szociális folyamatok befolyásolásában betöltött szerepére. Gazdasági okok is szerepet játszottak abban, hogy kritikai elemzés tárgyává teszik az állam jóléti funkciójának eddigiekben kialakult gyakorlatát, s tapasztalható a lakosság (egyes csoportjai) szerepének és autonómiájának növekedése a társadalompolitika részterületeit, a szociális viszonyokat érintő döntéseknél.

A szocialista országokban, köztük hazánkban is tapasztalható a korábbi szociálpolitika paternalizmusának hatása. Miközben létrejött, kiépült a szociális ellátó rendszer állam által szervezett (nagyreszt állami költségvetésből finanszírozott) rendszere, a köztudatban a szociálpolitika korábbi (jótékonyági intézmények, egyházi szervezetek által érvényesített) paternalizmusát felváltotta az "állami paternalizmus", az állam jóléti funkciójának fetisizálása. Ezt a folyamatot segítette az a kategóriarendszer is, melyben kiemelkedő helyet kaptak a "társadalmi juttatások", illetve az a statisztikai nyilvántartási rendszer, melyben a szociális redistribúciónak csupán a kiadási tételeit hangsúlyozták, arra azonban nem fordítottak figyelmet, hogy honnan származnak azok forrásai, s milyen mértékben terhelik a

különböző jövedelem-tulajdonosokat (az állampolgárokat, gazdálkodó szervezeteket, illetve az állami költségvetést).

II. A társadalompolitikai reformkoncepciók néhány jellemzője

1./ A reformkoncepciókban kiemelt helyet kapnak a társadalmi egyenlőtlenségek szociálpolitikai eszközökkel való kezelésének különböző módszerei. E problémakörnek csupán néhány összetevőjével foglalkozom:

a./ A társadalompolitikai reformkoncepciókban - a társadalmi szolidaritás jegyében - megfogalmazódik a létbiztonság garantálásának igénye, mely legoptimálisabban az ún. nagy-rendszerek keretében oldható meg. Ezek a rendszerek a munkavégzéstől, munkaviszonytól függetlenül biztosítják mindenki számára a minimális létfeltételeket (időskorú kisjöveldelműeknek, betegeknek, fogyatékosoknak stb.). A munkavégzésre már alkalmatlan korosztálynál ez a juttatás - az országok többségében - az állampolgári nyugdíjat jelenti, helyenként azonban a munkanélküli segélyt, a családon belüli gondozási, gyermeknevelési, betegellátási tevékenységek társadalmi kompenzálását is ide sorolják.

Közismert, hogy az ilyen típusú szociális ellátó-rendszerek azokban az országokban honosodtak meg (skandináv államokban, NSZK-ban stb.), ahol a gazdaság fejlettsége (jövedelemtermelő képessége) a kiterjedt szolgáltatásokhoz megfelelő forrást biztosít.

Ezzel a hosszú távú fejlesztési koncepciókkal a hazai gyakorlat vonatkozásában is egyet lehet érteni, azonban a munkatermelékenység, a társadalmi teljesítmények mai szintjén csupán a kis lépésekben való előrehaladást tekinthetjük reális célnak. A legsürgetőbb feladatok közé tartozik a foglalkoztatáspolitikai területén kialakult (a jövőben várhatóan fokozódó) szociális feszültségek enyhítése, így az időszakosan nem foglalkoztatottak számára a megélhetéshez szükséges jövedelem biztosítása, s az egyéb szociális jövedelmekkel kapcsolatos jogosultságaik rendezése.

b./ A fentiekben körvonalazott rendszer kiegészülne az ún. szелектив szociálpolitikai döntések körébe tartozó támogatási formákkal: így a hátrányos helyzetű lakossági csoportok, családok normatív jellegű támogatásával, valamint a leginkább (halmozottan) hátrányos helyzetű családok, állampolgárok egyedi szociális segítségével.

c./ Mindezek mellett - a központi redistribúció révén - univerzális jelleggel a továbbiakban is biztosítani kellene a munkaerő újratermeléséhez nélkülözhetetlen alapvető egészségügyi szolgáltatásokat, közoktatást, a közművelődés intézményes feltételeit. Felvetődik az a kérdés, hogy ezeknek az alapvető szolgáltatásoknak az igénybevételénél van-e létjogosultsága - a vitákban oly sokat emlegetett - állampolgári döntési szabadságnak, autonómiának? Úgy vélem, hogy mindenekelőtt e szolgáltatásokhoz való hozzájutás feltételeit, javuló minőségüket kellene biztosítani, s közben a speciális szolgáltatásoknál teret en-

gedni a különböző piaci formáknak (meghonosítani az időskorúak ideiglenes gondozásának térítési formáit, meghatározott speciális egészségügyi szolgáltatások megtérítéseit stb.)

Mivel az alapvető szolgáltatások igénybevétele a személyiségfejlődéssel, a népesség minőségének alakulásával összefüggő társadalmi érdek, e szolgáltatások társadalmi szintű szervezése, a központi költségvetési forrásokból való fedezése (támogatása) hosszú távú társadalompolitikai követelmény. E területen a jelenleg érvényesülő restriktív Allandóságú olyan visszafordíthatatlan negatív folyamatot indíthat el, mely gazdaságunk jövőbeni modernizációjával összefüggő esélyeinket is csökkentené. Mindemellett a szociális szolgáltató hálózat további fejlesztésénél nagyobb mértékben kellene támaszkodni a helyi (főként lakóhelyi) közösségek öntevékeny kezdeményezéseire, s az állampolgárok egyéni vállalkozásaira. Ebben a vonatkozásban - a humán szolgáltatások területén - néhány szomszédos szocialista országhoz viszonyítva is számottevő a lemaradásunk. A szociális szolgáltató-hálózat kiterjesztése, - választékának bővítése - reális alapot teremthetne az igénybevevők alternatív döntéseihöz, döntési autonómiájuk érvényesítéséhez.

2/a. A társadalompolitikai reform keretében megoldásra vár az egészségügy és a szociális szféra közös érdekeinek az eddigieknél erőteljesebb érvényesítése, az egészségügyi ágazaton belül működő két tevékenységi szféra esetenként egymástól eltérő érdekeinek összehangolása. Miből adódnak ezek az érdekkülönbségek? Egyrészt azzal függnek össze, hogy míg az egészségügyi szakmai tevékenység inkább a kurratív (gyógyító) tevékenységhez, a szociális ellátórendszer működése pedig inkább a megelőzéshez, méginkább a rehabilitációhoz kapcsolódik. Adott szituációban a döntéseket, a fejlesztési prioritásokat mindenkor ezek az érdekek befolyásolják. Ugyanakkor az érdekeltségeket az is előidézheti, hogy a szociálpolitikának az egészségügyön kívül eső tartományai is vannak, melyekkel kapcsolatos döntések - az egészségüggyel való szimbiózisban - korlátozottabb mértékben érvényesíthetők. Esetenként viszont az egészségügy szakmai érdekeit is sértheti a szociális problémák megoldatlansága, például az utógondozó intézmények hiánya stb.

b./ A reform követelménye az egészségügyi és a szociális szféra közötti - jelenleginél ésszerűbb - tevékenységmegosztás, ezzel összhangban az intézményi struktúrák, működési mechanizmusok korszerűsítése és az új feltételekhez való igazítása. "Az időskorúak egészségügyi ellátásának, gondozási igényeinek sajátossága, hogy a szociális ellátás iránti igények - az e korcsoportra jellemző gyakoribb megbetegedések miatt - a rosszabbodó egészségügyi állapottal együtt jelentkeznek. Ez szükségszerűen felveti a két szolgálat "demarkációs vonalon" keresztüllépő fejlesztésének szükségességét, összehangolt fejlesztését, s a jelenleginél jobb munkamegosztását."³

Ésszerű és indokolt igény a krízis-intervenciók intézmények, idők, gyerekek számára ideiglenes elhelyezést biztosító létesítmények (térítési) működtetése.

c./ A területi tanácsok számára biztosított nagyobb önállóság közepette megoldásra vár az egészségügyi és a szociális tevékenységek irányításának és szervezeti rendszerének koreze-

rűsítése. Így például új elemet jelent a területi szociális munkában a családszolgálat központok (Cs.K.) működése, melyek területi tanácsokhoz való kapcsolódásának változatos formái alakultak ki. Optimálisnak tűnő megoldás: a tanácsai szakigazgatás, s az önállóan működő Családvédelmi Központoknak tanácsai szakmai felügyelet alá helyezése.

d./ A szociális-egészségügyi ágazat felsőszintű irányításában is vannak megoldásra váró feladatok. Az utóbbi években lezajlott átszervezések során a szociálpolitika felsőszintű irányítása elaprózódott. Az e területen érdekelt főhatóságok a hatáskörükbe utalt szociális feladatokat nemegyszer kiegészítő tevékenységnek tartják csupán. Ilyen formában nem valószínű, hogy a szociálpolitikával összefüggő érdekek egységes érvényesítése, s az érdekek közvetítése a területi szervek felé. Az 1985. évi MT-i határozat megjelenését követően sem jött létre a szociálpolitika egységes irányító szerve (főhatósága), - vagy ezt helyettesítendő - nem került az Egészségügyi Minisztérium hatáskörébe a szociálpolitika valamennyi feladatköre. Az irányítás széttagoltsága akadályozza nemcsak a szociálpolitikai érdekek hatékony érvényesítését, de a feladatok és feltételrendszerek folyamatos egyeztetését, a fejlesztési prioritások kiválasztását, a megyei, városi, községi, kerületi szociálpolitika egységes szervezeti rendszerének kialakítását is.

3./ A társadalompolitikai reform monetáris indíttatású koncepcióiban kiemelten szerepelnek a társadalompolitika, szociálpolitika finanszírozásának, a közösségi kiadások jövedelemtulajdonosok közötti megosztásának kérdései. A szocialista országokban, köztük hazánkban is, kialakult az a gyakorlat, hogy a pénzbeni társadalmi jövedelmeket a központi költségvetés részét képező társadalombiztosítási bevételekből fedezi, a természetbeni jövedelmek, a társadalomilag szervezett szolgáltatások támogatásának forrásai pedig a költségvetés egyéb bevételeiből származnak. A jövedelemtulajdonosok közötti teher megosztásával kapcsolatosan: egyesek szerint az állampolgári döntések kiterjesztése (alternatív választási lehetőségek érvényesítése) megkövetelné, hogy az állampolgárok a szükséges szolgáltatásokat igényeiknek megfelelően "vásárolják meg", az egyéb közösségi terheket pedig a gazdálkodó szervek és az állami költségvetés viselje. Mások viszont a gazdálkodó szerveknek az eleven munka társadalmi költségeivel való megterhelése ellen protestálnak, s az ennek alapján kialakult gyakorlatot a gazdálkodás hatékonyságát korlátozó tényezőnek tekintik. Az állami költségvetés szociálpolitikai jellegű redistribúciójával kapcsolatban két szélsőség tapasztalható: egyrészt a korábban központilag finanszírozott szolgáltatások költségterheinek az állampolgároknak való áthárítása. Ezt a nézetrendszert nevezik a szociálpolitika reprivatizációs irányzatának. Másrészt ezzel ellentétes (gyakran a reform szükségességét is tagadó) nézetekkel is találkozunk, melyek szerint csupán az állami paternalizmusra támaszkodó, a szociális szféra valamennyi részterületére kiterjedő, államilag finanszírozott szociálpolitika tekinthető szocialista értékrendszerünkkel adekvát szisztémának.

A társadalompolitika reformjával kapcsolatos viták az adóreformmal (az általános forgalmiadó és a progresszív személyi jövedelemadó rendszer bevezetésével) összefüggésben kü-

lönösen megelégnültek. Egyes szakemberek véleménye szerint a személyi jövedelemadó bevezetésének alapvető célja a költségvetési kondíció javítása (a jelenlegi deficit csökkentése), ugyanakkor mások az adóreform társadalompolitikai funkcióját emelik ki: megfogalmazzák a közterhek társadalmilag igazságosabb megosztására, a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentésére irányuló-várható hatását. A személyi jövedelemadónak ezt a funkcióját a vitákban résztvevők egy része csak akkor látná biztosítva, ha a személyi jövedelemadó helyett a családi jövedelemadó rendszert vezetnék be, vagy a tervezett jövedelemadó-rendszerbe széles körben beépítenének szociális jellegű kedvezményeket, adófizetés alóli mentesítéseket. (Nagycsaládosoknál a gyermekek számától függően stb.) Más koncepciók szerint az adórendszerrel el kell különíteni a szociális intézkedéseket, mivel azok a szociálpolitika döntési körébe tartoznak.

Az adórendszer körüli vitákban, a közterhek megosztásával kapcsolatban tapasztalható a különböző jövedelemtulajdonosok érdekérvényesítési törekvéseinek felerősödése, mindenekelőtt a fiskális érdekek előtérbe kerülése. Ezt mutatja például az egyik szélsőséges "közteher-viselési" koncepció is, mely szerint a munkavállalók által fizetett progresszív nyugdíj-járadékot ugyancsak progresszív személyi jövedelemadóval is terhelnék.⁴

Az adóreform előkészítési folyamatában, annak várható társadalmi hatását illetően mindkét irányban tapasztalhatók szélsőségek. Egyesek túlbecsülik a személyi jövedelemadó várható jövedelem-nivelláló hatását (csupán a várható pozitív hatást emelik ki). Mások az adóreformot egészében szükségtelennek tartják.

Kétségtelen, hogy az adóreform konkrét döntései nem nélkülözhetik a vállalati adórendszer és a személyi jövedelemadó-rendszer együttes társadalmi hatásának (a fogyasztói árak emelkedésének, a második gazdaságban végzett tevékenységeket kompenzáló jövedelmek leföldzésének) mérlegelését, s a szükséges jövedelempolitikai (szociálpolitikai) intézkedések előkészítését. Gyakran elhangzó vélemény, hogy az adó- és árreform hatékony működése csupán a bérrendszer (bérszínvonal, bérarányok) egyidejűleg végrehajtott reformja esetén várható, erre azonban gazdaságunk jelenlegi helyzetében nincs lehetőség.

4./ A társadalompolitikai reformtörekvések, s a korábban említett hosszú távú szociálpolitikai program is foglalkozik a jelenlegi társadalombiztosítási rendszerünk átalakításával. Ezzel kapcsolatban szintén találhatók egymásnak ellentmondó vélemények: így többek között a magánbiztosítási szisztémákhoz hasonló differenciált, üzletszerű tevékenységet folytató (fejlesztéssel, banktevékenységgel foglalkozó) önálló szervezetről, amely saját felhalmozott forrásaiból fedezné kiadásait, s térítené ügyfeleinek - kockázatot vállalva - a biztosítási díjakat. Úgy vélem, hogy a jelenlegi biztosítási rendszer, megfelelő elméleti előkészítés nélkül, de tulajdonképpen ebben az irányban halad.

Figyelemreméltó tendencia, hogy a társadalombiztosítás 1984-től csaknem önfinanszírozó, az állami költségvetés a korábbi (1980 évi) 20 Md Ft helyett 1984, 1985-ben csupán 0,5

Md Ft-tal támogatta.⁵ Kétségtelen, hogy e kedvező irányú folyamat azzal is összefügg, hogy bár a folyó áron számított társadalombiztosítási járulék-befizetések folyamatosan növekednek, a kiadási tételek (a reálértéket megőrző automatizmusok széles körű érvényesítése hiányában) csökkenő reálértékben kerülnek kifizetésre.

A szociálpolitika finanszírozási rendszerével kapcsolatban alapvető követelmény, hogy a jövedelemcentralizáció módszerei szervesen épüljenek be jövedelemelosztási rendszerbe, biztosítsák a közterheknek a jövedelemtulajdonosok közötti ésszerű megosztását, a társadalombiztosítási rendszer pedig - alapvető funkcióján kívül - a társadalmi szolidaritás elveinek érvényrejtését is segítsé.

5./ A reform-koncepciókban hangsúlyt kap az érdekérvényesítés, az arra hivatott társadalmi szervezetek, egyesületek, valamint az állampolgárok, helyi közösségek szerepe és felelőssége. Jelentős feladatokat vállalhatnak a szociális problémák feltárásában (információgyűjtésben), a közösségi feladatok ellátásában, valamint a szociális tevékenység demokratikus kontrolljának kialakításában.⁶ Ennek helyi és felsőszintű szervezeti kereteit is létre kell hozni, mivel azok hozzájárulhatnak a szociális problémák "közösségi jellegű" kezeléséhez és társadalmilag igazságosabb, hatékonyabb megoldásához.

Megjegyzés: a kötetben közreadott tanulmányokat (előadásokat) prezentáló tudományos ülés óta eltelt időszakban elkészült, s az MSZMP KB állásfoglalása formájában nyilvánosságra került. "A gazdasági-társadalmi kibontakozás programja".⁷ A kidolgozás, valamint a társadalmi vita stádiumában vannak a kibontakozási kormányprogram részét képező tervezetek a vállalati és személyi jövedelemadórendszer reformjáról, az árreformról, valamint a nyugdíjrendszer módosításáról. Természetesen jelen tanulmány ezekkel a tervezetekkel érdemben nem foglalkozhatott, csupán a reformok, módosítások indítékait, szükségességét vázolja, s fő irányait körvonalazza.

JEGYZETEK

- 1 A hosszú távú szociálpolitikai program a társadalompolitika különböző terrénumaira vonatkozó fejlesztési elképzeléseket is magában foglalta, elnevezése azonban a szociálpolitika hazai, szűkebb értelmezéséhez igazodott. A továbbiakban a szélesen értelmezett társadalompolitikai program-koncepciókkal foglalkozom.
- 2 Mindenekelőtt a Hazafias Népfront keretében készített, sok fórumon vitatott "Fordulat és reform" című koncepcióra utalok.
- 3 Az egészségügyi ellátás 1981-2000 évekre szóló távlati fejlesztési koncepciója. Budapest, 1982. Egészségügyi Minisztérium (Kézirat).
- 4 Hivatkozás Ferge Zsuzsa: Gondolatok a személyi jövedelemadóról című cikkére. Gazdaság, 1986. 4. szám

- 5 Losonczy Ágnes: A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben. Magvető Kiadó, Budapest, 118. old.
- 6 Ferge Zsuzsa: Társadalmi értékek és szociálpolitika. Társadalontudományi Közlemények, 1987. 2. szám
- 7 A gazdasági-társadalmi kibontakozás programjáról. (MSZMP KB 1987. július 2-i állásfoglalásáról.) Kossuth Könyvkiadó, 1987.

AZ EGÉSZSÉGÜGYI BERENDEZÉSEK EXPORTJÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSE, GYAKORLATI MEGKÖZELÍTÉSBEN

Ismertes, hogy a magyar gazdaság legfontosabb feladata a VI. és VII. ötéves tervben is a népgazdasági egyensúly biztosítása, illetve javítása és ennek egyik legfontosabb eszköze a tartósan aktív fizetési és külkereskedelmi mérleg. Ez méginkább igaz a nemzetközi munkamegosztásba aktívan bekapcsolódó, annak változásairól nagymértékben függő nyitott gazdaságok esetében.

A magyar gazdaság nem rubel-elszámolású exportjának növeléséhez tehát - figyelembe véve a külföldi adósságok törlesztésének kötelezettségét is - az országnak eminens érdeke fűződik, s a célhoz kapcsolódva fogalmazódtak meg az egészségügyi berendezések exportjának bővítésével kapcsolatos feladatok is.

Az egészségügyi rendszer-, vagy alrendszer-export objektív feltételei látszólag adóttak:¹

- a magyar orvostudomány önmagában is exportképes,
- komoly tapasztalatokkal rendelkezünk az egészségügyi tömegellátásban,
- jó színvonalú az egészségügyi oktatásunk,
- gyógyszerexportunk figyelemreméltó értéket képvisel,
- régi hagyományokkal, kedvező referenciákkal rendelkezünk az egyes alrendszereket illetően.

A valóságban a rendszer-exportot a keresleti és kínálati tényezők rendkívül megnehezítik.

Az egészségügyi berendezések keresletét az alábbi főbb tényezők határozzák meg:

- A termékek specifikus áruvonásai, azok bizalmi jellege, hiszen a velük végzett munka tárgya maga az ember. Ezért a termékek esetében a használati érték meghatározó, a berendezéseket legtöbbször tradicionális, vagy tanulmányok során ismert cégektől szerzik be még akkor is, ha megegyező funkciójú, kedvezőbb árfekvésű készülék vételére is lenne lehetőség.

Ezért a vásárlás előfeltétele - különösen a fejlődő országokban - a termék gyakorlatban történő bevizsgálása az approbáció, továbbá a termékhez nyújtott szolgáltatások, a felszerelés, üzembehelyezés, szervíz, alkatrészellátás biztosítása, személyzet betanítása, vagyis a kereslet a komplett szolgáltatások felé tolódik el, különösen mióta a 70-es évek-től felerősödtek a fejlődő országok gazdaságfejlesztési törekvései.

- A fejlődő országokban az egészségügyi beruházások túlnyomó hányadát állami szervek és intézmények eszközlik és döntéseiknél az egészségügyi ellátás adott színvonala mellett a gazdasági növekedés adta lehetőségeket csak másodlagosan veszik figyelembe. E miatt az egészségügyi berendezések tervezett hányadának nagymértékű csökkenésére még recesszió

esetén sem kerül sor, nem utolsó sorban politikai okokból. Az ipar és mezőgazdaság fejlesztése mellett tehát a cél, a gazdasági fejlődéssel összhangban álló infrastrukturális hálózat kiépítése, az alapvető egészségügyi ellátás megszervezése.

A szocialista és fejlett tőkés országokban a költségvetésből e célra szánt összegek is növekvő tendenciát mutatnak. Az orvostudomány fejlődése miatt ugyanis nőtt az élvesszülések száma és az átlagos életkor, illetve az életkörülmények változásával új betegségek jelentek meg, és a gyógyító munkában előtérbe került a prevenció.

A berendezések kínálatát alapvetően a kereseti tényezők határozzák meg.

- A kereslet általában az orvos-biológiai, és a funkcionális elvű termékfelosztásra vonatkozik, ugyanakkor a gyártásszakosodás legtöbb esetben a műszaki jellemzők alapján történik.
- A differenciált választékra tekintettel az iparág legnagyobb képviselői is csak kevés termék gyártására vállalkoznak, ezért megnő a komplett engineering vállalkozás, illetve fővállalkozás szerepe. Megjegyzem, hogy egy komplett kórházi felszerelés 30-40 alvállalkozó, tartós bel- és külföldi kooperációs kapcsolatban álló szállító közreműködését igényli.
- A kereslet viszonylag kis számú állami szervezet és intézmény kezében alakul ki, ezért a megrendelésekért éles konkurenciához folyik.

A magyar egészségügyi berendezések legnagyobb gyártója és exportőre a MEDICOR MŰVEK,² amely termelő, kutató-fejlesztő részleggel, 1965-től a teljes profilra export joggal rendelkezik és fővállalkozói, valamint import tevékenység ellátására is jogosult. A vállalat éves forgalma évek óta 5-6 milliárd forint csökkenő létszám mellett. Ebből: 27 % nem rubel-elszámolású, 33 % rubel-elszámolású, 40 % belföldi értékesítés. A nem rubel-elszámolású export visszaesésének főbb okai:

- Annak ellenére, hogy a fejlett tőkés országokba irányuló export aránya nő, a politikailag bizonytalan piacok nagy része kiesett (Nigéria, Irán, Algéria).
- Műszaki és technológiai okok miatt a komplett berendezés helyett egyedi export felé fordulnak el a szállítások.

A vállalat tevékenysége során egyrészt eredményfelelősséggel tartozik a külföldi vevő felé, másrészt vállalkozóként szerződéses kapcsolatban áll külföldi és belföldi szállítókkal. Főbb kereskedelmi partnerei belföldön: GAMMA, RADEKIS, LABORMŰM, OMSZÖV, MOM. Külföldön: az NDK MLV Intermed, Zeiss, a csehszlovák THIRANA, az NSZK SIEMENS.

A vállalat saját fejlesztései kiegészítéseként vagy részegységekre licencia szerződéses kapcsolatban van pl. az amerikai MFE céggel egycsatornás EKG berendezés részegységekre, az NSZK SIEMENS céggel röntgentechnikai részegységekre, a holland PIEDATA céggel komplett ultrahangos vizsgálati berendezésekre, az NSZK PAOSCH céggel röntgen berendezésekre. A licencia megállapodások alapján tőkés és szocialista relációba történő exportra nyílik lehetőség, ugyanakkor azok kihatással vannak a belföldi egészségügyi ellátás színvonalára is.

A MEDICOR MŰVEK mind termelési eredményeit, mind pedig külgazdasági kapcsolatait tekintve az átlagosnál sikeresebb vállalatok közé tartozik. Az export növelését hátráltató főbb tényezőkre mégis szükséges ráirányítani a figyelmet.

1978-ban a MEDICOR, MEDIMPEX, TESCO közötti társasági szerződés alapján létrejött az ún. EKER Iroda, amely a Komplex Egészségügyi Rendszerek Exportját hivatott elősegíteni. Az iroda érdekeltség hiányában 1983-ban megszűnt. Ma az együttműködés a felek között eseti megállapodások alapján történik.

1966-ban létrejött a KGST közös fővállalkozási szervezete MEDUNION néven az NDK INTER-MED, a lengyel VARIMEX, a szovjet MEDEXPORT, a csehszlovák CHIRAMA és a magyar MEDICOR részvételével. A szervezet működése nem zökkenőmentes, elsősorban az eltérő gazdaságirányítási és szabályozórendszerek okozta együttműködési nehézségek miatt.

Az 1985. január 1-én bevezetett új vállalati jövedelemszabályozás kedvezőtlenül, esetenként hátrányosan érinti a MEDICOR-t, lényegében nem teszi érdekeltté a nem rubél-elszámolású export növelésében. A vállalat a tőkés importhányad kitermelésében alapvetően érdekelt, az elvonások és támogatások jelenlegi rendszere miatt azonban ilyen értelemben közvetlen érdekeltségről nem beszélhetünk.

Az 1988-ban bevezetésre kerülő hozzáadott értékadó remélhetően egyszerűsíti a jelenlegi pénzügyi és jövedelemszabályozást, s megteremti az érdekeltséget egy olyan termék tekintetében, amelynek viszonylag alacsony az energia-, az állóeszköz- és anyagigénye és magas a szellemi munka igénye. Ugyanezt a célt szolgálná, ha a vállalat lehetőséget kapna exportból származó devizabevételei nagy részének vállalati hatáskörben történő felhasználására.

A berendezés-export elősegítése, általában a vállalati tevékenység ösztönzése várható a pénzügyi rendszer decentralizálásától, azaz önálló bankok, már működő társulások megjelenésétől is.

A rendszer-exportban leginkább érdekelt és régi hagyományokkal, jó referenciákkal rendelkező, a külföldön is bonitást élvező MEDICOR a nehézségek ellenére is figyelemre méltó erőfeszítéseket tesz külgazdasági kapcsolatainak bővítésére.

Összefoglalva:³ A felvetett problémákör közvetve az Orvostovábbképző Egyetemet is érinti, mivel komplett egészségügyi berendezések szállítása esetén lehetőség nyílik nagy értékű szellemi exportra is (betanítás, szaktanácsadás, know-how átadás stb.), és mert a belföldi és külföldi kooperációs és licencia megállapodások a magyar egészségügyi ellátás színvonalára is kihatással vannak.

JEGYZETEK

- 1 Meddig jutott el a marketingben az egészségügy? Világgazdaság, 1978. május 23. 3. old.
- 2 Személyes beszélgetés a MEDICOR MŰVEK Export Osztály vezetőjével, 1987. március.
- 3 Tenke Júlia: Az export fővállalkozás néhány kérdése. Politikai gazdaságtan füzetek, 44. szám. Művelődési Minisztérium Marxizmus-leninizmus Oktatási Főosztálya, 1984.

2. SZEKCIÓ

A SZOCIALIZMUS FORMÁCIÓELMÉLETI PROBLÉMÁI, A SZOCIALISTA TÁRSADALOM FEJLŐDÉSÉNEK DIALEKTIKÁJA

A SZOCIALIZMUS MINT SAJÁTOS TÁRSADALMI FORMÁCIÓ

Nehéz volna kétségbevonni, hogy Marx kommunizmuselmélete szervesen következik formáció-elméletéből, abból az általános társadalom- és történelemfilozófiából, amely a történelmi folyamatot az egyes konkrétan meghatározott társadalmi alakulatok tudományosan feltárható belső természetéből és az ugyancsak tudományosan leírható egymásba való forradalmi átmenetekből értelmezi. Ismeretes az is, hogy a kommunizmus marxi elmélete a tőkés társadalom beható elemzésére épül, a kommunizmus történelmi szükségszerűsége, valamint a kommunizmusba való átmenet belső tartalma a tőkés formáció természetéből, a benne végbemenő technikai, gazdasági, politikai, eszmei stb. folyamatokból következik.

A tőkés formáció beható elemzése, történelmi helyének, szerepének tisztázása vezetett el Marx felfogásában a kommunizmus tudományos elméletéhez. Ismeretes azonban az is, hogy Marx nem adott, és nem is adhatott pontos választ arra a kérdésre, hogy magát a kommunizmust hogyan lehet elhelyezni a társadalmi formációk sorában és rendjében, hogy vajon maga a kommunizmus képvisel-e új formációt olyan módon, mint ahogyan a kapitalizmus elkülönül a hűbéri formációtól, vagy esetleg olyan történelmi egységként kell felfognunk, mint amilyen az "osztálytársadalmak" kategóriája.

Ez utóbbi esetben azonban fel kellene tételeznünk, hogy magát a kommunizmust közvetlenül nem tekinthetjük önálló, új formációnak, hanem fel kellene osztanunk önmagukban megállni képes egységekre, amelyek külön-külön alkotnak sajátos társadalmi formációt. Hangsúlyozni kell, hogy ezt a kérdést ilyen formában Marx nem vetette fel, s így írásaiban erre közvetlenül választ sem találunk. Természetesen arról van szó, hogy a szóban forgó kérdésre tartalmi válasz kizárólag a társadalmi valóság történelmi fejlődése, a szocializmus reális kibontakozása során, a felhalmozódó történelmi tapasztalatok bázisán adható. Mindez nem zárja ki azt, hogy Marx, majd őt követve Lenin, nem fogalmazhattak meg konkrétabb elméleti feltevéseket a szocialista (kommunista) forradalom feltételeire, feladataira, és menetére vonatkozóan. Ezek az elméleti megfontolások arra az ismeretelméleti bázisra támaszkodtak, amelyet Lenin több ízben a marxi tudományos szociológia alaptételeként fogalmazott meg, mely szerint a már megindult és részben kibontakozott történelmi folyamatokat és tendenciákat tanulmányozva következtetéseket vonhatunk le jövőbeli alakulásukra nézve. A kommunizmusra vonatkozó marxi alaptételek közül is a legfontosabbnak tűnik az, amely szerint a kommunizmus nem követheti közvetlenül a kapitalizmust, a kapitalizmust és a kommunizmust egy hosszú történelmi korszak választja el egymástól, és ez az átmenet a kommunizmusnak egy olyan "első szakasza", amely, mint Marx leszögezi, nem a saját alapján fejlődött ki, hanem a tőkés társadalomból éppenhogy keletkezik. Ezt az "első szakaszt" nevezte Lenin "szocializmusnak", megjegyezve, hogy ez az elnevezés általánosan használatos. "Ez a társadalom – mint Marx ír-

ja - minden vonatkozásában (kiemelés: B. I.) gazdaságilag, erkölcsileg, szellemileg magán viseli annak a régi társadalomnak az anyajegyeit, amelynek méhéből származik."¹ Ezen a helyen Marx nem tér ki részletesebben arra, mit jelentenek "a régi társadalom anyajegyei" erkölcsi és szellemi vonatkozásban, bővebben foglalkozik ellenben a gazdasági vonatkozásokkal. Talán nem felesleges felidézni Marx fejtegetéseiből azokat a részeket, amelyek a kommunizmus első fokaként jellemzett társadalom és a tulajdonképpeni kommunizmus különbségével foglalkoznak, de amelyekre a fogyasztási javak elosztásának módjára vonatkozó részek kivételével kevésbé szokás hivatkozni. A szocializmusnak, mint átmeneti társadalomnak a szükségességére vonatkozó megállapításokat Marx idevonatkozó legfontosabb munkájában, A Gothai program kiritkájában közvetlenül megelőzi a kommunizmus hallatlanul tömör és egyszerűsített rendkívül pontos jellemzése. Ebben Marx összegzi a korábban már sokszor megfogalmazott alapgondolatot, mely szerint a kommunizmus korában nem lesz árutermelés, árucseré, ennek megfelelően megszűnik az elidegenülés és annak minden következménye.

"A termelési eszközök köztulajdonán alapuló, kollektív társadalomban a termelők nem cserélik ki termékeiket, éppígy a termékekre fordított munka itt nem a termékek értékeként, egyik dologi tulajdonságaként jelenik meg, mivel ekkor, a tőkés társadalommal ellentétben, az egyéni munkák már nem kerülő úton, hanem közvetlenül az össz munka alkotórészeként léteznek."² "A nem a saját alapján kifejlődő kommunista társadalomról" - a szocializmusról - szóló fejtegetések közvetlenül ezután következnek. Ez a szövegösszefüggés nem hagy kétséget afelől, hogy Marx a tőkés társadalommal teljesen ellentétes, kollektív kommunista társadalom kifejlődését olyan történelmi produktumnak tartja, amely semmiképpen nem valósulhat meg azonnal és minden feltétel nélkül a tőkés rend széttröszése után. Az árutermelés megszűnését feltételező kommunizmus számára a "saját alapot" csak egy olyan fejlődés teremtheti meg, amely már jellegében, formájában kommunista, tartalmában azonban csak fokozatosan képes megszabadulni a tőkés társadalom örökségétől. Más szavakkal: az adott gondolatmenetben Marx éppenséggel a kommunizmus két foka közötti lényeges különbséget kívánta hangsúlyozni, amikor nyomatékosan utal arra, hogy az első fokon fennmarad az árutermelés, mint az elosztásnak, de mint a továbbiakban látni fogjuk, nem csupán ennek, hanem a tulajdonnak is a jellemzője.

Az árutermelés fennmaradása a kommunizmus első fokán, mintegy jelzője, indikátora egyfelől a kapitalizmus és a kommunizmus ellentétének, másfelől ezen ellentét történelmi feloldását elvégző szocializmus és a tulajdonképpeni "köztulajdonon alapuló, kollektív társadalom" lényeges különbségének. Az árutermelés és az árucseré fennmaradása teszi szükségessé - mint ismeretes - az úgynevezett "polgári jog" fennmaradását és funkcionálását, hiszen, szövegezi le Marx, "a jog sohasem lehet magasabb fokon, mint a társadalom gazdasági alakulata és az ezáltal megszabott kulturális fejlettsége".³ Ez utóbbi megjegyzés egyébként - kellő körültekintéssel kezelve a dolgot - megengedi azt a következtetést, hogy Marx a szocializmust bizonyos értelemben formációnak tekintette.

A szocializmusra vonatkozó marxí megjegyzések közül meglehetősen ritkán találkozunk az elosztás és a tulajdon viszonyát érintő fejtegetésekkel, annak ellenére, hogy Marx éppen ezeket tartotta alapvetően fontosnak, s nem önmagában a fogyasztási javak elosztásának módját. Marx ugyanis A Gothai program kritikája című művében a kommunizmus első és második fokával foglalkozva a következőképpen zárja az egész gondolatmenetet: "Eltekintve az eddig kifejtettektől, egyáltalán hiba volt az úgynevezett elosztás jelentőségét felnagyítani, s erre helyezni a fő hangsúlyt. A fogyasztási eszközök mindenkori elosztása csak következménye a termelési feltételek megoszlásának. Ez a megoszlás pedig magának a termelési módnak a jellemvonása."⁴ Marx "a termelési feltételek megoszlásán" a tulajdon érti, ez közvetlenül is kitűnik a továbbiakból, ahol is a tőkés termelési mód példáját hozza fel szemléltetésül, de különösen a kommunizmusra vonatkozó mondatból: "Amikor a dologi feltételek maguknak a munkásoknak a kollektív tulajdonában vannak, ebből éppúgy adódik a fogyasztási eszközöknek a maitól különböző elosztása."⁵ Mindez közhelynek tűnhet, azonban figyelembe kell vennünk, hogy Marx az elosztás és a tulajdon viszonyáról a kifejlett kommunizmus és a kommunizmus első foka különbözőségéről szóló gondolatmenet lezárásaként beszél, ez pedig mindenképpen jogossá teszi a következtetést: a fogyasztási eszközök elosztásának különbsége, sőt ellentétessége mögött alapként és meghatározóként a tulajdon különbsége áll. Elméleti megközelítésünket éppen ezért annak az elismerése kell hogy meghatározza, mely szerint a szocializmus gazdasági, morális, sőt kulturális arculatának "titka" egy sajátos, karakterisztikus tulajdonformában rejlik, amely a köztulajdont, a kollektív gazdaságot úgy valósítja meg, hogy még magán viseli a régi társadalom "bélyegét". Ez a kiindulópont magában foglalja annak elismerését, hogy a termelési eszközök szocialista tulajdona nem egyszer s mindenkorra adott, statikus valami, éppen ellenkezőleg, változó, fejlődő, minőségi változásokon keresztül menő viszony.

De vajon melyek e fejlődési folyamat főbb állomásai? Melyek a tartalmi és formai változások, amelyen a szocialista tulajdon, sezzel együtt az egész szocialista gazdaság, morál, szellemi élet stb. keresztülmegy? Erre a kérdésre – legalábbis részlegesen, sok tekintetben hipotétikusan – de már ma is tudunk válaszolni.

A szocialista tulajdon mai jellemző, s egyben fő formája az állami tulajdon. Az állami tulajdon a szocialista köztulajdonnak az első, kezdeti, sok tekintetben "nyers" formája, amely a kollektív tulajdont nem kizárólag a termelőerők belső fejlődéséből eredő szükség-szerűségként, hanem jelentős részben politikai aktusként, politikai szükségességgé válósítja meg. A jelenlegi szocializmus politikai tételezettsége abban áll, hogy a társadalom egyes termelői (akár munkások, akár értelmiségiek) a társadalom termelési eszközeihez az állami, a hatalmi apparátus közvetítésével viszonyulnak, vagyis egy olyan "közösség" közvetítésével, amely többé-kevésbé elidegenül magától a társadalomtól, amely egy bizonyos ideológikus hatalommal bír a társadalom felett. Ez a magyarázata annak, hogy a szocialista jelleg bizonyos elméleti-ideológiai kifejeződései telítődtek a hamis tudat elemeivel, irre-

ális vágyálmokkal és megalapozatlan sikeroptimizmussal, és így ideológiai formát öltenek, a szó eredeti, marxi értelmében is.

Olyan körülmények között, amikor a szocializmus gazdasága egy sajátos "állami szocialista gazdaság", amikor a köztulajdon államilag tételezett, mindig fennáll annak a veszélye, hogy a gazdaság és a politika között ellentmondások keletkezzenek, amelyek a politikai sajátos eszköz- és viszonyrendszeréből fakadnak. Így a szocialista fejlődés ezen a fokon az elidegenülés jegyeit viseli magán, a cél és az eszköz, a cél és az elért eredmény kisebb-nagyobb diszcrepanciáját.

JEGYZETEK

- 1 MEM 19. köt. 18. old.
- 2 Uo. 17. old.
- 3 Uo. 19. old.
- 4 Uo. 20. old.
- 5 Uo.

KORSZAKVÁLTÁS ÉS MEGÚJULÁS

I.

Történelmi korszakváltás zajlik hazánkban, de nyugodtan mondhatjuk, hogy a kelet-európai országok szocializmust építő gyakorlatában egyaránt. Átépítésnek, megújulásnak, a gazdaságirányítás, a gazdasági rendszer reformjának, a politikai rendszer átalakításának nevezik-nevezzük azokat a törekvéseket, amelyek tudatosítják a korszakváltás átalakuló körülményeit, meghatározzák, és különböző formákban és módon körvonalazzák a korszakváltásból fakadó feladatokat. (A szocialista építőmunka objektív külső és belső feltételeinek korszakos átalakulása az egyes országokban sok közös vonással, de eltérő módon jelenik meg. Ott is, ahol a szubjektív tényezők ilyen avagy olyan okokból nem szorgalmazták az időszzerűvé vált, szükséges politikai-gazdasági-társadalmi változtatásokat.)

Rendkívül fontos hangsúlyoznunk, hogy a korszakváltás nem a reformszándékokból, az innovációs készségekből és felkészültségből, avagy az új gondolkodásból, alkalmasint az új politikai kurzusból ered, hanem mindezek tudatosítják az objektív társadalmi feltételek történelmi változásait, strukturális átrendeződését, a korábbi fejlődési szakasz történelmi lezárulását, a társadalmi változások új tendenciáit, kihívásait és a belőlük sarjadó újtípusú társadalmi, gazdasági, politikai és elméleti feladatokat. Ezek a törekvések annak felismerései, hogy a meghatározott objektív feltételrendszerre, történelmi feladatokra kidolgozott korábbi megoldások és módszerek a strukturális átrendeződés sodrásában már elvesztik hatékonyságukat, megtermékenyítő erejüket, s a szubjektív tényezőtől új megoldásokat, új módszereket és a változó objektív helyzettel adekvát új elgondolásokat igényelnek.

Nincs sürgetőbb elméleti feladat ma a marxista társadalomkutatók számára, mint a megváltozott konkrét helyzet új konkrét elemzése, a korszakváltás mibenlétének, tartalmának, jellegének vizsgálata, az objektív és szubjektív tényezők új kölcsönhatásrendszere optimalizálásának kutatása.¹ Halaszthatatlan feladatunkká vált a változó társadalmi mozgástér tudományos feltérképezése, a történelmileg szükséges és lehetséges alternatívák felderítése, súlypontozása, a közös cselekvés elméleti előfeltételeinek kidolgozása.

A korszakváltás mérlegén kell differenciálnunk a karaszterisztikus jegyekkel tagolódó korábbi és a jelentkező új korszak történelmi sajátosságait. Beidegződéseinkről kíméletlen ítéletet mond az idő. Tisztáznunk kell tehát, hogy elméleti megfogalmazásainkból mit igazolt az elmúlt történelmi periódus, relevánsak-e a társadalomépítés új szakaszában, avagy mind a múltban, mind a jelenben illúziónak bizonyultak, illetve bizonyulnak. Ezeket - melléfogásainkkal, hibáinkkal együtt - őszintén be kell vallanunk, mert hitelrontóan gá-

tolják az egyének és közösségek azonosulását soros és halaszthatatlan társadalmi tennivalóinkkal.

Az új körülmények, új mozgástendenciák, új követelmények, új feladatok kritikus, elemző tisztázásában – a megújulás kényszerében – nem vethetjük el okatlan módon a korábbi korszak eredményeit és termékeny felismeréseit, ha másképpen is kell a megváltozott helyzetben cselekednünk. A tegnapi vívmányok kiindulási feltételekké, küszöbbé váltak mámor az új kihívásokkal s a változó követelményekkel szembenező mai és holnapi cselekvések számára.

A folytonosság és megújulás sodrában nem feledhetjük Marx figyelmeztetését, hogy a kommunista mozgalom feladatai a meglévő előfeltételekből adódnak,² s a jelentkező ellentmondások végigharcolásának történelmi mércéje az emberhez legméltóbb megoldások megtalálása és kimunkálása. A szocializmusépítés új feladataiban konkretizálódnak a természetszerűleg kontúros, előzetes társadalmi elképzeléseink. A változó társadalmi előfeltételekkel kölcsönhatásban a különböző történelmi szakaszokban változik a feladatok természete is. Szocializmusfelfogásunk lényegi elemei megőrzésével sem vesztheti el egyenértékűségét a kor követelményeivel. Szó sincs azonban itt széljárástól függő relativizmusról. A "szocializmusképek" szubjektív változtatgatásáról elmélkedők rendre megfedkeznek erről a változó történeti konkrétságról, a belőle szükségképpen következő cselekvési és módszertani megújulási kényszerekről.

II.

A korszakváltás különböző vonatkozásainak vázlatos vizsgálata és párhuzamba állítása előtt röviden utalnunk kell a szocializmus saját alapjainak megteremtésére irányuló korábbi korszak bizonyos sajátosságaira, hogy a már szocialista jellegű viszonyrendszer bázisán, tehát a magunk teremtette, már többé-kevésbé saját alapon történő fejlődés kibontakoztatásának, nehézségeinek és ellentmondásosságának különböző aspektusait a történeti örökség és meghatározottság összefüggésében is szemlélhessük.

A szocialista építómunkában zajló korszakváltás mai vizsgálatakor sem feledkezhetünk el arról a meghatározó történelmi sajátosságról,³ hogy a győztes szocialista politikai forradalmak nem a gazdasági-társadalmi fejlődés centrumában, nem a termelőmunka legfejlettebb színvonalát realizáló társadalmakban bontakoztak ki, hanem történelmi deficitekkel terhes területeken, ahol az osztályantagonizmus és a társadalmi igazságtalanságok nyomán különösen kiéleződtek a társadalmi ellentétek. Ahol – sajátos osztálybázison és történelmi-politikai konstellációkban – megszerveződtek a forradalom szubjektív tényezői is, akik végső soron győztesen vívták meg a kiéleződött társadalmi-politikai ellentmondásokat. A szocializmusért folytatott küzdelemben először is tehát a korábbi társadalmi-gazdasági-politikai viszonyrendszer, antagonisztikus társadalmi struktúra, antidemokratikus és antiszociális elnyomó rendszer, az örökölt társadalmi igazságtalanságok és a gazdasági, társadalmi, politikai-kul-

turális elmaradottság tagadása dominált. Csak a győztes politikai forradalmak nyomán, a múlt tagadása révén nyílt meg az út a szocialista fejlődés kibontakoztatása számára. A kelet-európai országok helyzetét további történelmi teherként súlyosbították az óriási háborús pusztítások-veszteségek is.

Az újjáépítés roppant erőfeszítései mellett számos polgári, polgári demokratikus jellegű történelmi adósság ledolgozása (földreform, az egyházak és az állam viszonyának fokozatos rendezése) készíthette elő a szocialista átmenet különböző lépéseit. Az új hatalmi-politikai rendszer, intézményrendszer kiépítése, a szocialista jellegű társadalmi viszonyok általánossá tétele, az antagonisztikus társadalmi struktúra átalakítása, termelőerőink - roppant koncentrációt igénylő - extenzív fejlesztése, a mezőgazdaság történelmi átalakítása, a kultúra demokratizálása a közoktatási és közművelődési rendszer kialakítása és erőfeszítései révén, - a nemzeti össztermék mennyiségi és minőségi gazdagítása, a tömegek életszínvonalának történelmi jelentőségű emelése, a szociálpolitikai gondoskodás rendszerének kiépítése, összességében pedig - a buktatók és megpróbáltatások ellenére valósággá lett - szocialista elkötelezettségű népi-nemzeti egység megteremtése nagy történelmi vívmányunk a szocializmus építésének eddigi időszakában. Joggal érezhettük, nem kis nemzeti büszkeséggel, hogy a 70-es évek elejére nagyjából ledolgoztuk örökölt történelmi hátrányainkat, azt a korábbi történelmi deficitet, amely a társadalmi-gazdasági-politikai és kulturális elmaradottságként, handicapként terhelte a szocialista kibontakozást.

Az erőforrások koncentrálására, a fejlesztési stratégia meghatározására, a források felhasználásának eldöntésére és szervezésére centralizált, monolitikus hatalmi és gazdasági redistribúciós rendszert hoztunk létre, amit a nemzetközi osztályharc körülményei, a háborús fenyegetettség, majd a hidegháborús feszültség ellensúlyozása is sugallt.

További mélyreható történelmi elemzés tárgya, hogy az elmaradottság leküzdésének, az extenzív fejlesztés történelmi feladatai megvalósításának ez a valóban járható egyetlen útja-e. Mert torzulások és nyomasztó ellentmondások is fakadtak ebből az egyoldalúan centralizált, monolitikus megoldásból. A több változatában is ismert személyi kultusz rendszere, a politikai hatalom elidegenült torzulásai, a személyiség jogainak korlátozásai a bürokratikus-centralisztikus szubjektivitás jegyében, éppúgy ennek a szisztémának a fattyúhajtásai, mint az értéktörvényt tagadó gazdasági voluntarizmus, a "kerül-amibe kerül" roppant pazarlásai, az örökölt torz gazdasági struktúrák egyoldalú kiegyensúlyozási formái, autark midentakarása és a hiányállapotokat szülő új aránytalanságok stb. ⁴ A centralizált redistribúciós gazdasági és politikai modell gátolta és elsorvasztotta az egyéni és közösségi öntevékenységet, a társadalmi gyakorlat demokratikus kontrolljának érvényesítését. A termelés belső önszabályozási rendszerének mesterséges kiiktatásával újratermelt ellentmondásos termék- és termelési szerkezeteket. Szelekciós kényszerek nélkül újra és újra igazolta a termelőerők roppant heterogén változatait és a termelőmunka avitt formáit. Konzervált olyan termelési egységeket, amelyek mind a tárgyi-dologi, mind a személyi termelési elő-

feltételek felhasználásában tarthatatlanul alacsony hatékonysági szintet képviseltek, érdektelen, gazdaságtalan, veszteségelhajló pazarlásnak bizonyultak.

A magántulajdonosi viszonyokból eredő elidegenedési formák felszámolásában, a dolgozó tömegek emberi felemelkedésének kibontakoztatásában, a felhalmozott emberi értékek közösségi-egyéni elsajátításában és az emberibb életkörülmények megteremtésében elért történelmi eredményeink mellett a szocializmusépítés gyakorlatának említett torzulásai számos területen akadályozták az emberi értékekkel a közösségi-társadalmi gazdálkodást, a politikai és gazdasági döntések monopolizálása pedig a tömegek kiskorúsításához vezetett. Újfajta elidegenedési formák közvetítették (bürokratikus és privilégisztikus pozíciók) az osztályadalmi értékbasis elsajátításának és gazdagításának lehetőségeit az egyes társadalmi csoportokhoz, egyénekhez (lásd pl. az értelmiség cselekvésben gátolt helyzetét).⁵

Mindezek fékeztek és bomlasztották a szocializmus építésének folyamatát, nyomasztó feszültségekhez és társadalmi-politikai ellentmondásokhoz vezettek.

Az SZKP történelmi jelentőségű XX. kongresszusa leleplezte a torzulásokat (bár nem mutatott rá az egyoldalúan centralizált gazdasági-politikai hatalmi berendezkedés és a személyi kultusz összefüggéseire), és megindította a korrekció folyamatát a szocializmust építő országokban.

Hazánkban a társadalmi-politikai ellentmondások kifeleződését árulás és ellenforradalmi lázadás tetézte. Kétfrontos jelleget kapott, és a szocialista rendszer védelmének feladataival is ötvöződött a szocializmus ügyéért folytatott további küzdelem.

Már a konszolidációval megkezdjük, majd a későbbiekben nemzetközileg elismert és megbecsült eredményeket értünk el a szubjektivista-voluntarista torzulások felszámolásában, közéletünk demokratizálásában, s ennek nyomán – mind gazdasági, mind politikai, mind kulturális értelemben – egy emberibb társadalom megteremtésében.

A mezőgazdaság – joggal mondhatjuk: történelmi jelentőségű – szocialista átszervezése, úttörő agrárpolitikánk, az ipar extenzív fejlesztésének körületekintőbb folytatása, és nemzetközben a társadalmi struktúra történelmi átalakítása – bár nem ment egyéni és családi drámák nélkül, s a tradicionális életmód és közösségi formák felszaggatásával, társadalmi devianciák kiszélesedésével is járt – összességében a maga ellentmondásosságában is milliók emberibb megélhetésének és felemelkedésének sikeres történelmi folyamata volt. A magyar társadalom dolgoz erőfeszítései nyomán sohasem látott anyagi és kulturális prosperitás indult meg, s az életmód gyökeres átalakulásához vezetett korábban igen elmaradott területeken is. Városaink urbanizációs fejlődése is nekilendült. Tömegek számára teremtettük meg a civilizatórikus életfeltételeket, ha azok esztétikai színvonala, infrastrukturális és interakciós feltételei komoly kívánnivalókat is hagytak maguk után.

Az extenzív gazdaságfejlesztés évtizedeiben óriási tömegek kerültek elsődlegesen ipari, s szerényebb hányadban szolgáltatói területekre, alapvetően új munka- és gyakran gyökeresen megváltozott életkörülmények közé, ismeretlen társadalmi milióba, új szerep- és intézményi formákba, új ismeret- és képességvilágba, szokatlan interakciós és kommunikációs körülmények közé. (Elég figyelmet fordítottunk-e arra, hogy hogyan éltek át az egyének, családok ezeket a változásokat? Bizony nem. A társadalmi devianciák, beilleszkedési zavarok jelentkező újabb és újabb formáit, jelenségeit igen tanácstalanul és tétován szemléltük jö-
ideig. A társadalmi beilleszkedés zavarainak kutatásai⁶ nyomán egyértelműbbé váltak teendőink.)

Már az extenzív gazdaságfejlesztés utolsó hullámai (a vidéki iparfejlesztés, majd a vidék-vidékjének "levetett ruhákkal", avitt technikákkal való iparosítása) előtt nyilvánvalóvá vált, hogy az egyoldalúan centralizált, a hatalmi és tevékenységi köröket kiporciózó tervutasításos rendszer hatékonysága kétséges és problematikus. Az extenzív fejlesztés tartalékainak rohamos kimerülésével alkalmatlan az intenzív fejlesztés gyakorlatának kibontakoztatására és szabályozására.⁷

A hatvanas évek közepén több szocialista országban felismerték a gazdaságirányítás és a gazdasági mechanizmus reformjának szükségességét. Hazánkban az MSZMP KB 1966. május 25-27-i ülésén fogadta el a reformprogramot, s határozott a program gyakorlati megindításának 1968. január 1-1 kezdetéről. Kiemelkedő gondolkodók, közöttük Lukács György is figyelmeztettek,⁸ hogy a gazdasági reformok sikerét csak széleskörű társadalmi-politikai és kulturális reformokkal együtt biztosíthatjuk.

A reformkoncepció és reformprogram tehát időben, a jelentkező belső történelmi korszakváltás kezdetén, a világgazdasági korszakváltás előtt, a társadalmi átalakítás és közélet fontos, de ellentmondásos gyakorlati és elméleti vonatkozását jelentette az elmúlt közel két évtizedben.

III.

Joggal merül fel a kérdés, hogy a jelzett történelmi korszakváltás milyen főbb társadalmi területeken jelentkezett nálunk, hogyan tudatosítottuk és alakítottuk ezeket az objektív folyamatokat?

A válaszhoz mind halaszthatatlanabb a társadalmi gyakorlat különböző tényezői közötti kölcsönhatás vizsgálata, amely dogmatikus leegyszerűsítések nélkül indul ki a termelőmunka történelmileg elért igen heterogén színvonalából, társadalmi struktúránk reális összetettségéből és új típusú ellentmondásokkal is jelentkező tagoltságából, termelőerőink egyenlőtlen fejlettségéből és fejletlenségéből, s mérlegeli hazai és világgazdasági mozgásterünket és meghatározottságunkat is.

A korszakváltás legalapvetőbb meghatározója az extenzív gazdaságfejlesztés tartalékainak kimerülése, s a már meglévő termelési előfeltételek hatékonyabbá, termelékenyebbé, gazdaságosabbá tételének szükséglete.

Lejárt a termelőalapok extenzív bővítésének kora, mert sem szabad nyersanyag- és energiaforrások, olcsón és jól használható természeti adottságok, ún. naturáliák, sem felszabadítható és mozgósítható munkaerőbázis nem áll már rendelkezésünkre. A nagy volumenű új termelési apparátusok, ún. "zöld mezős" beruházások létrehozása, a korábbi, zömében tradicionális, nagyjából természetközeli falusi lakosság, valamint az eddig háztartásbéli nők társadalmi méretű munkábaállítása a továbbiakban már nem lehetséges, mert az erre felhasználható természeti, pénzügyi és személyi forrásaink kimerültek.

A szabad munkaerő a hetvenes évek közepére végérvényesen elfogyott hazánkban. 1975-től már nem nő, hanem évente jelentős számban csökken az ipari munkavállalók létszáma és aránya is az aktív keresők között. A társadalmi struktúra alapvető összetevői, nagycsoportjai körében jelentős társadalmi differenciálódás indult meg ettől az időszaktól.⁹

A fejlődési ütem dinamikájának további biztosítására megkezdődött a korábbi termelési egységek rekonstrukciója, hatékonyabb technikák és technológiák, termelékenyebb munkaszervezési rendszerek, modernebb know-how-ok meghonosítása, azaz az áttérés az intenzív fejlesztésre. A jelentkező radikális nemzetközi gazdasági átalakulások is e rekonstrukció felgyorsítására, termék- és termelési szerkezetünk gyökeres átalakítására sarkalltak bennünket. Bár export és import mutatóink évről-évre emelkedtek, s a magyar gazdaság igen nagy felületen kapcsolódott be a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerébe, világ gazdasági súlyunk csak a 60-as évek közepéig nőtt,¹⁰ attól újra erőteljesen csökken, s nem sikerült számottevő pozíciókat szerezni a nemzetközi munkamegosztás rendszerében.

A világ gazdasági változások révén a termelőmunka és a termelési, fogyasztási, szolgáltatási infrastruktúra korszakos nemzetközi megújulási folyamata ment végbe, amellyel azonban mi, sajnos, nem tartottunk lépést, s mindez a magyar termékek, s a munkateljesítmények drasztikus leértékelődéséhez, nyomasztó cserearány-veszteségekhez vezetett. Nemzetközi hitefelvételeink 1978 végéig nem az oly szükséges rekonstrukciós fejlesztéseket, nem a termelés intenzifikálását, a termék- és termelési szerkezet korszerűsítését, a termelőmunka hatékonysági és gazdaságossági színvonalának módszeres emelését szolgálták, hanem igen nagy hányadban az életszínvonal védelmére, s a cserearányromlás kompenzálására használtattak fel.

A termeléssel már nem arányosan alakuló életszínvonal bázisán több társadalmi csoportban megnövekedett a diszkrecionális jövedelmi hányad és az importfeltételekkel színezett termékellátottságunk révén, valamint a személyes kapcsolatok soha nem látott mértékű nemzetközi kiszélesedésével - internacionalizálódott, gazdagodott szükségletstruktúránk. Mindez fontos motivációs tényezővé vált a magyar családokban, de nem a fő munkahelyeken ösztönzött hatékonyabb munkára a munkahelyi struktúrák merev konzervativizmusa miatt, hanem kü-

lőnböző kiegészítő területeken. Az egyéni többletteljesítések így rendre - gyakran torzult alakban - a második gazdaságban¹¹ bontakoztak ki, mindenképpen bizonyítván azonban, hogy mennyi-mennyi mozgósítható alkotóerő található a magyar társadalomban, s változtatási, többletteljesítési készség is van - társadalmi méretekben - az egyes egyénekben és csoportokban.

A világgiaai kihívások és az új megmérettetés valójában ösztönzést adott képességeink fejlesztésére is. A korábban zömében lokális vagy regionális kelet-európai szükségletstruktúrában kimunkált képességegyüttesünket és termékeinket egy általánosabb, összetettebb, sokrétűbb nemzetközi szükségletstruktúrával szembesítette. Ez a szembesítés azonban kínos következményekkel járt, s mi nem okultunk időben, nem alkalmazkodtunk megfelelően a változásokhoz. A korábbi történelmi deficit jelentős ledolgozása után, rövid idő alatt új deficit jött létre. Nyomasztó modernizációs lemaradás, technikai, technológiai és civilizatorikus lépéshátrány, s közben valóságos pénzügyi deficit, aggasztó adósságállomány terheli és rontja versenyképességünket a nemzetközi versengésben.

Gondjaink ellenére is újra le kell szögeznünk, hogy a bezárkózás, az autarkiaira törekvés mesterségesen és illuzórikusan "védett nyugalma", a verseny előli kitérés nem lehet járható út szocialista céljaink megvalósítása számára. Csak a nembeli fejlődés bázisán, világgiaai kölcsönhatásrendszerben realizálható az emberi szükségletek és képességek kibontakoztatása, saját termelési struktúránk fejlesztése is. Az elzárkózás, befeléfordulás óhatatlanul az emberi képességek és szükségletek redukciójához, "helyi sütetésű", korlátozott fejlődéshez, még behozhatatlanabb elmaradáshoz vezetne.

A világgazdasági korszakváltás terhe, a multinacionális tőke monopolista törekvései, kiélezett versenye megnehezíti, de egyben sürgeti is a belső korszakváltást, az intenzív növekedési pálya kibontakoztatását.¹²

Számos felismerés hangsúlyozza már jóideje a tudományos-műszaki haladás korszakmeghatározó fontosságát az előbbrelépésben. Marx klasszikus tanításai "A tőke" "Nyersfogalmazvány"-ában¹³ évszázada figyelmeztetnek ennek bekövetkeztére és majdani történelmi jelentőségére. Nyomasztó, hogy ezek a felismerések milyen nehézkesen válnak cselekvéssé nálunk, hogy az új tudományos eredmények gyakorlati alkalmazása, a termelés megújítása, a termék- és termelési szerkezet modernizálása milyen lassan halad. A legalapvetőbb változtatást, a frontáttörést pedig ezen a területen kell megvalósítanunk a legközelebbi jövőben. Ez a feladat már nem tűr halogatást.

Jól ismert ma már, hogy a "tudományos-műszaki haladás nem csupán a termelési eszközök és a termelés tökéletesítését, a technológiák korszerűsítését jelenti, hanem alapvetően befolyásolja és átalakítja a termelési viszonyokat, magát az értéket teremtő ember tevékenységét is. A tudományos-műszaki haladás nem csupán a termelőerők anyagi tényezőinek radikális változását hozza magával, hanem a 'szubjektív termelőerő forradalmát' is előidézi, sőt

tényleges menetét a termelők objektív és szubjektív elemeinek állandó és erős kölcsönhatása határozza meg. Ezért világosan le kell szögeznünk, hogy a tudományos-műszaki haladás mind előfeltételei, mind lényegé, mind következményei szempontjából alapvetően társadalmi folyamat, amelynek fő hajtóerője a termelők objektív és szubjektív tényezőinek fejlődését megkövetelő valós társadalmi szükségletek.¹⁴

A tudományos és technikai haladás új feltételeket jelent a termelő munka ráfordítása és funkcionálitása közötti összefüggés további optimalizálásához, de alapvető haszna nem önmagában abban van, hogy csökkentje a munkaráfordítást, és megtakarítást eredményez az élevení és holt munka felhasználásában, hanem az, hogy sohasem látott differenciáltságban és kifinomultságban teremti új funkcionálisokat, vagy növeli meg a különböző használati értékek funkcionálitását. Azaz, a régi szükségleteket adekvátabb módon elégíti ki, másrészt új szükségleteket teremt. Az emberhez "legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek között" a "legkisebb erőfelhasználással" szélesíti ki és mélyíti el a társadalom és a természet anyagcseréjét,¹⁵ differenciálja és gazdagítja az emberi szükségleteket és képességeket, fejleszti az emberi ismereteket. Megváltozik a munka jellege, összetettebb és bonyolultabb technikai bázisra épül, intellektualizálódik. Megváltozik a fizikai és szellemi munka hányada és aránya a termelőtevékenységben. A közvetlen erőfeszítésből a közvetett közreműködésre tevődik át a hangsúly, s a munka nem a termelési folyamatokba bezárt funkcionáltságment, hanem a termelési folyamatokat előkészítő, programozó, kondicionáló, szabályozó aktivitásként jelenik meg, ahogy erre Marx jó előre rámutatott. Mindezek új követelményeket állítanak az emberi tényező kiképzése, mozgásterének alakítása számára, s következményekkel jár a társadalmi struktúra átalakulására is. A szocializmus építésének új korszaka, fejlődésünk intenzív pályán való kibontakoztatása csak a tudományos és műszaki haladás szocialista megvalósulásaként képzelhető el, amittől nem állhatunk el forrásínséges időszakban sem.

A jövő nagy kérdése, hogy megtudjuk-e teremteni ehhez a termelők és a szocialista társadalmi viszonyok összhangját?

Az összhang feltételeinek biztosítása a tárgyi-dologi és a szubjektív termelők tudatos, preferált fejlesztése, a közvetlen és közvetett munka új arányainak kialakítása mellett és azzal együtt, csak gazdasági és politikai struktúránk – mint lényegi közvetítőrendszer – modernizálásával¹⁵ és hatékonyságának erőteljes növelésével érhető el.

Hozzáálltunk ugyan reformkezdeményezéseinkkel az egyoldalúan centralizált (a célszerű visszacsatolásokra, rugalmas alkalmazkodásokra képtelen) redistribúciós modell átalakításához, az értékviszonyok realisabb érvényesítését biztosító, áru- és pénzviszonyokra épülő, decentralizáltabb gazdasági struktúra kialakításához, de igen következtelenül. A külföldi kölcsönök felhasználása, majd 1979-től a restriktív gazdaságpolitika "kézivezérlésű" szabályozási gyakorlata az extenzív fejlesztés időszakában kialakult döntési mechanizmusok továbbélését hozta. Visszafogta a reformprogram megvalósítását, s ellenérdekeltségeket te-

remtett. Tradicionális reflexeivel és módagereivel stratégiai fejlesztéseket alkalmazott olyan területeken, még a nyolcvanas évek elején is, amelyek ma már, de a jövőben végképpen nem tekinthetők hűzódagazatoknak. Fantomkapacitások létrehozásával nem csökkentette, hanem éppen növelte a veszteségforrásokat. Közben a fejlesztési eszközöket elvonta azoktól a prosperáló üzemeiktől és ágazatoktól, amelyek pedig éppen stratégiai felfuttatást igényeltek volna. Elodásgatta a termelési szerkezet szükséges átalakítását, növekvő adósságbázison őrzött politikai konszenzust, s ezzel óriási mértékben növelte a következő időszak már elődázhatatlan átalakítási kényszerének terheit.

Közben csak beszéltünk a változtatások szükségességéről. Ez a szükségesség azonban rendre anonim módon, úgy általában és szinte mindig csak mások teendőjeként jelentkezett. A tömegek, a vállalatok nagyrésze csak úgy mond "tükör által homályosan" látták az életkörülmények, vagy a szabályozók (elvonások) szigorodásában. Így elkerülhetetlenül kiszámíthatatlanná váltak, fatalisztikus jelleget öltöttek az események, s nem maradt más, mint az aggodalom: "csak rosszabb ne legyen!"

A változtatás általános, külsődleges, virtuális szükségességének belátásából tovább kell lépni a világos és egyértelmű helyzetértékeléshez, a járható alternatívák feltáráshoz, a kihívásokkal szembenező világos program kialakításához, a közösség és az egyének ten-nivalóit érdekeltséggel serkentő viszonyok kimunkálásához, a mérlegelő azonosulással fel-vállalható cselekvéshez.

A különböző munkahelyi kollektívák és az egyéni és családi egzisztenciák szintjén is valóságosan érzékelhető, tudatosítható, nyílt és egyértelmű belső összefüggésrendszert kell kialakítanunk. Teljesítményorientált, konkrét hajtóerővé kell formálnunk érdekviszonyainkat és érdekeltségi rendszereinket. Olyan motivációs rendszerre, amely az egyes egyén, üzem, gyáregység, vállalat szintjén szemből-szemben és egyértelmű konzekvenciákkal teszi világossá a teendőket az egyes egyén, a munkacsoport és a vállalati kollektíva számára egyaránt. Ha nem javítom a magam munkáját, munkacsoportom teljesítményét, munkarendszerét, személyi és tárgyi munkafeltételeinket, akkor nem számíthatok béremelésre, prémiumra, nyereségrészesedésre, sőt, veszélyeztetem az üzem eredményességét, munkahelyem biztonságát, s ezzel személyes egzisztenciális helyzetemet is. A változtatás globális, személytelen, csak állampolgári szinten jelentkező, azaz csak sorozatos áremelésekben, megszorításokban megnyilvánuló, kiszámíthatatlan, beláthatatlan és ezért fatalisztikus kényszere helyett személyes és közösségi léptékű érdek- és érdekeltségi viszonyokat, vonatkozási rendszereket kell teremtenünk.

Amikor elismerjük szocialista társadalmi viszonyaink mozgásterében a különböző társadalmi helyzetű, különböző régiók, ágazatok, területek, munkahelyi kollektívák, csoportok és egyének sajátos érdekeit, az érdekluralizmust, nem elégedhetünk meg az érdekek túlhomogenizáló terjedelmi megközelítésével és tipizálásával, hanem elemeznünk kell az érdekek társadalmi tartalmát és megjelenési formáit is.

Az érdekek fontos tartalmi vonása, hogy egyrészt a társadalmi viszonyok adta mozgástér kiterjesztésére, a társadalmi státusz megerősítésére és érvényesítésére, a társadalmi viszonyok befolyásolására és alakítására irányulnak. Azt az alapvető emberi törekvést fejezik ki, hogy társadalmi helyzetük ne kalodázza szükségleteik kielégítését és kiterjesztését, képességeik kibontakoztatását, ismereteik gazdagítását, hogy az egyének-csoportok ne foglyai legyenek társadalmi körülményeiknek, s ne fátumként, a fejük felett alakuljanak - mind kiszámíthatatlanabbul - világuk történései. A participáció, hogy az egyének politikailag is résztvegyenek saját sorsuk, közösségük sorsának alakításában, az érdek mellőzhetetlen tartalmi sajátossága. Ez az objektív alapja és ösztönző ereje demokratizáló törekvéseinknek.

Társadalmi rendszerünk demokratizálása¹⁷ fontos vonása a kibontakozó történelmi korszakváltásnak. Társadalmi viszonyaink és intézményrendszerünk keretében sokrétű megfogalmazásban és az egyes területek jellegéhez igazíthatóan munkáltuk ki a demokratizmus szabályait. Kiepültek a képviseleti és a közvetlen demokrácia különböző fórumai és formái a termelőüzemekben, az intézményekben, a szervezetekben, iskolákban, lakóterületeken, az állami élet különböző szintjein. Törvények, jogszabályok, kollektív szerződések, hatásköri listák szabják meg az egyéni és közösségi véleményformálás és közreműködés módjait, formáit, fórumait a döntések előkészítésében, kimunkálásában, érvényesítésében, a végrehajtás ellenőrzésében. Az intézményi keretek hatékonyabb felhasználásában, az érdekek tudatosításában és képviselésében, ütköztetésükben, s a konfliktusok feloldásában, politikai kultúránk fejlesztésében még sok tennivalónk van. A továbbiakban a formai keretek csiszolása, alakítása mellett elsődleges a demokratizmus hatékonyságnövelő továbbfejlesztésére van szükség. Arra, hogy az egyének, a csoportok beleszólásával és közreműködésével jobban gazdálkodjunk a különböző társadalmi egységek életének-működésének objektív és szubjektív feltételeivel, eszközeivel, cselekvési módozataival és lehetőségeivel. Arra, hogy feladatainkat hatékonyabban, egyéni és közösségi érdekeink okos mérlegelésével és érvényesítésével, lehetséges összehangolásával oldjuk meg. A demokratizmus fontos vonása, hogy kinek-kinek ne csak a grádics nekijáró foka szerint legyen véleménye és dolga a szűkebb és tágabb világban, hogy érdekeit ki-ki ne reá kiszabott megpróbáltatásként viselje és képviselje, hanem azokat képes legyen reális mérlegeléssel szembeesíteni mások véleményével és érdekeivel, illetve toleráns módon összehangot keresni más és általánosabb érdekekkel is. A demokrácia leszűkítése, ha csupán a partikularitások képviselésére és érvényesítésére kárhozzatjuk. Ellentmondást-ellentétet teremtet ott is, ahol nincs, ha falat építünk a közösségi pozíciók és a magán- és csoportérdekek közé, ha a demokráciát csupán a parciális érdekvédelem módjaként értelmezzük. Az érdekvédelem, -képviselet, -ütköztetés és -érvényesítés a demokratizmus lényeges területe, de önmagában leszűkített értelmezése.

Szocialista társadalmi viszonyaink talaján, politikai és gazdasági struktúráinkban az érdekek és a lehetőségek, a feltételek és a feladatok együttes mérlegelésével, táguló társadalmi körök (egyen, család, csoport, munkahely, terület, szakma, ágazat, ...) szintjén

való feltáráásával és egyéni-közösségi-társadalmi érvényesítésével gazdagítható a demokrá-
tizmus gyakorlata, a rész és az egész harmóniájának mellőzhetetlen mérlegelésével és lé-
hetséges egyeztetésével. Ahhoz azonban, hogy a képviselet ne szűküljön le partikuláris jel-
legűvé, hozzátartozik, hogy az egyes egyének-csoportok érdeke se maradjon csupán az ő pri-
vát ügyük, ha életük és problémáik csokra egyúttal közös ügyként is megjelenik. Fontos ta-
nulság, hogy csak a beleszólás és közreműködés sodrában mélyül el az azonosulás közös dol-
gainkkal, alakulhat ki a jelenlét-jövővel számoló tudatosság, a közösség és önmagunk sorá-
ért, jelenéért és jövőjéért érzett-vállalt felelősség.

Az azonosulást természetesen nem várhatjuk önzetlenségként, az egyéni, illetve cso-
portérdekek ellenére, de a feladatok és az érdekek sem vizsgálhatók külön és egymással me-
reven szembeállítva. Ténylegesen csak egymást tételező kölcsönhatásban, a feltételekkel és
lehetőségekkel szembesítve tárhatók fel a különböző érdekek is az említett társadalmi körök
mentén. Az, hogy ki milyen körök szintjére nő fel felismeréseivel, azonosulásával és cse-
lekvésével, személyiségének és társadalmiságának mértéke is.

A participáció, a döntési részvétel és az érdekképviselet mellett az érdekek lénye-
gi tartalmi vonása: értékorientativitásuk, az hogy a társadalom által felhalmozott értékek-
ből való részesedés mértékének és lehetőségeinek kiterjesztésére, s egyben az értékek gaz-
dagítására is irányulnak.

Ez az értékorientativitás ugyanis társadalmi mozgás- és erőterben jelenik meg, ahol az
értékegyüttes nem korlátlanul áll rendelkezésre. Az értékorientativitás nem maradhat csupán
elosztási jellegű, nem irányulhat csak a fogyasztási javakra, hanem tartalmaznia kell a
tárgyi-dologi értékek, termelési eszközök, infrastrukturális előfeltételek optimálisabb
felhasználását, a személyiségértékek: ismeretek, képességek, beállítottságok, jellemző
szükségletstruktúra elsajátítását, a társadalmilag hatékony tevékenységmodellek: szerep- és
intézményi, illetve szervezeti formák tudatos alkalmazását, az objektivált nemzeti és nem-
beli szellemi értékek: a tudományok, művészetek, erkölcsi és jogi, ideológiai és politikai
kultúra birtokbavételét is.

Az egyéni létezés csak a társadalmilag teremtett és felhalmozott tartalmi előfeltéte-
lekre épülhet, belőle válhat tartalmas, méltó individuális jellegűvé. A társadalmi helyzet
eltérő mélységű és szélességű távlatokat nyit az emberi értékekre a különböző társadalmi
csoportok, s tagjaik számára. Az érdekek értékorientativitása éppen ennek a részesedési-hoz-
zájárulási hányadnak a növelésére irányul.

A hozzájárulás, az értékek alkotó gazdagításának igénye ma már mind szélesebb társa-
dalmi erők számára válik nélkülözhetelenné, hogy tevékenységük ne csak adó legyen a megél-
hetésért, hanem egyben önkibontakozásukat, önmegvalósításukat, tehetségük szabad, alkotó
kibontakoztatását is biztosítsa.

Az emberi tevékenység jelzett átalakulása egyben figyelmeztet is: nem bármilyen tevékenységet és produkciót igazol vissza a szűkebb és tágabb társadalom. A tevékenység és termékek csak korszerű társadalmi színvonalon válik funkcionális, elfogadott értékké.

Pontos itt is hangsúlyoznunk, hogy az érték, a napjainkban oly gyakori értéktudati redukzív értelmezéssel szemben összetettebb kategória. Vannak ugyanis, akik egészében ideológianak vélik, és az érték kettős természetéből csak az egyik oldalt veszik figyelembe, hogy idealitásként, normativitásként cselekvés- és magatartásorientáló és reguláló szerepe van. Ugyanakkor megfelelnek az érték realizált alakjairól, a fentiekben említett tárgyi-dologi formáiról, a személyiségben szubjektívalódó személyiségértékekről, az örökített tevékenységmodellekről és az objektívált szellemi értékek összetett világáról. Az érték tehát történelmileg és társadalmilag meghatározott tevékenységgel teremtett és újratermelt objektív tartalmi előfeltétele az egyéni-közösségi-társadalmi-nembi létezésnek. Az értéktudat csak mindenkor kritikai tükrö ezeken az objektív előfeltételeknek; de csupán virtuális meghaladási forma, amelyet csak egy magasabb színvonalú tevékenység objektíválhat. Az értékproblematika azzal, hogy csupán tudati problémaként kerül elő a különböző megközelítésekben; gyakran szubjektívizálódik, lebegővé lesz. Elszakítják objektív alapjaitól, s nem vizsgálják, hogy az értékfelfogások mögött milyen értékvalóság rejlik.

A jelzett történelmi korszakváltás ellentmondásos objektív folyamata mozzanataiban, tendenciájában tudatosul, s különböző reagálási módokat, válaszokat indukál az egyes társadalmi csoportok, s tagjaik értékrendjében, értékfelfogásában, értéktudatában.

Ez az értékrend és értéktudat rendre nemcsak a mi társadalmi gyakorlatunk objektív értékvilágát, hanem mások eredményeit is tükrözi. A tömegkommunikációs tájékoztatás, a művelődés és önművelés, az igen kiterjedt nemzetközi kapcsolatok, utazások révén roppant gazdag tapasztalat, tanulság gyűlt össze, amely ellentmondásos módon nem mindig számol a valóságos történelmi-társadalmi meghatározókkal, de tagadhatatlanul orientáló erő az egyének és csoportok tevékenységének kibontakoztatásában, s fontos motivációs erő társadalmi törekvéseink számára is. Előfordul, hogy irreális, olykor doktriner módon jelennek meg ezek az értékrendi-értéktudati mozzanatok, de ezek társadalmi vitákban leleplezhetők, és le is leplezendők, mert a közös társadalmi cselekvés dezorientáló akadályaivá is válhatnak.

Összetett és roppant bonyolult a társadalmi mozgás. Újszerűek mai kihívásai. Helyzetünk mind alaposabb társadalomtudományi elemzésével, lehetőségeink és alternatíváink feltárásával, erőnk illúziómentes felmérésével és közösségi szervezésével, a társadalmi cselekvés időszzerű programjának kimunkálásával és az elmaradhatatlan cselekvéssel, cselekvéssel tudunk csak válaszolni ezekre a kihívásokra.

JEGYZETEK

- 1 E feladatokkal mértékadó módon nézett szembe "A szocializmus fejlődésének időszerű kérdései hazánkban" című országos elméleti konferencia (Szeged, 1987. február 19-21/. Tanulmányai főbb summázata a Szocializmus. Ünigazgatás. Reform című kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- 2 "A kommunizmus szemünkben nem állapot, amelyet létre kell hozni, nem eszmény, amelyhez a valóságnak hozzá kell igazodnia. Mi kommunizmusnak a valóságos mozgalmat nevezzük, amely a mai állapotot megszünteti. E mozgalom feltételei a ma fennálló előfeltételből adódnak." K. Marx - F. Engels: A német ideológia. MEM 3. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1960. 35. old.
- 3 Berend T. Iván: Társadalmi változások a szocialista átalakulás időszakában 1945/1968. Magvető, Budapest, 1974. - Tókei Ferenc: Marx és a mai szocializmus problematikája. In: Marx és a jelenkor. Kossuth - Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 26-42. old..
- 4 Kornai János: A hiány. KJK, Budapest, 1980.
- 5 Huszár Tibor: Az MSZMP értelmiségpolitikájának néhány időszerű kérdése. In: A magyar értelmiség a '80-as években. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980. 10-15. old.
- 6 A társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon. Budapest, 1984. - Társadalmi szerkezet. Műveltség. Deviancia. Művelődéstudomány 15. Szeged, 1986. 25-80. és 167-258. old.
- 7 Berend T. Iván: Gazdasági útkeresés 1956-1965. Magvető, Budapest, 1983.
- 8 Lukács György: Demokratizálás ma és holnap. Világosság, 1981. 8-9. szám 582-599. old.
- 9 A társadalmi struktúra változásairól:
 - Társadalmi struktúránk fejlődése I-III. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 1981.
 - Társadalmi szerkezet és rétegződés. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982. Szerk.: Halay Tibor és Kolosi Tamás.
 - Kulcsár Kálmán: A mai magyar társadalom. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982. 141-256. old.
- 10 Csabá László: A KGST a változó világban. Kulpolitika, 1985. 3. szám 6. és 25. old.
- Inotai András: Reform és gazdasági stratégia. Mozgó Világ, 1987. 5. szám 3-15. old.
- 11 Gábor R. István - Galasi Péter: A második gazdaság, Budapest, 1981. - Kuczi Tibor: A második gazdaság politikai, ökonomiai és kistermelői terei. Valóság, 1987. 7. szám 24-33. old.
- 12 Bognár József: Negyedszázados gazdasági fejlődésünk eredményei, a világgazdasági korszakváltás mérlegén. Közgazdasági Szemle, 1982. 7-8. szám
- 13 K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM 46/II. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972. 159-175. old.
- 14 Műszaki fejlesztés - társadalmi haladás I-II. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. Pál Lénárd: Bevezető I. 13. old.

- 15 K. Marx: A tőke III. NEM 25. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 773. old.
- 16 Kulcsár Kálmán: Modernizáció és a magyar társadalom. Magvető, Budapest, 1986.
- 17 Bihari Mihály: Politikai rendszer és szocialista demokrácia. Budapest, 1985.

FORMÁCIÓELMÉLET ÉS SZOCIALIZMUS

A társadalmi formációelmélet a marxizmus kiemelkedően fontos része. Mai jelentőségét és a kutatók ez irányú érdeklődésének fokozódását elsősorban azok a társadalmi változások magyarázzák, amelyek a XX. század második felében a világban, mindenekelőtt a szocialista országokban végbementek.

E változások közül kiemelkedik a szocialista világrendszer kialakulása, a két világrendszer együttlétezése és harca, a hagyományos gyarmati rendszer felbomlása, az antiimperialista harc széles körű kibontakozása. Nagy jelentőségű fejlemény a TTF kibontakozása és hatása a kapitalizmus és a szocializmus fejlődésére és a két világrendszer harcára. Formációelméleti szempontból is alapvető változás, hogy a szocialista országok fejlődésük új szakaszába léptek. Jelentős ösztönzést adott a formációelméleti kutatásoknak a szocialista társadalomban jelentkező irányítási hibák, torzulások és lemaradások okozta ellentmondások kiéleződése, az ezek feloldására irányuló törekvések, továbbá az egyre szélesebb körben jelentkező, egyre átfogóbb és mélyrehatóbb reform-kísérletek. Hatást gyakoroltak a formációelméleti kutatásokra az arra irányuló kísérletek is, hogy egyes kommunista pártok a szocializmusnak elvileg új "modelljét" és a hozzá vezető útnak, továbbá irányításának és fejlesztésének elvileg új stratégiáját alakítsák ki.

E nagy horderejű társadalmi változások és politikai törekvések különböző, részben elmentéses ideológiai tendenciákban tükröződtek vissza. Ilyen körülmények között természetesnek tekinthetjük a formációelméleti nézőpont előtérbe kerülését, mivel a formációelmélet lényegénél fogva alkalmas arra, hogy a különböző megközelítések és viták keretében, az összegezés elméleti alapjává és a további munka elméleti kiindulópontjává váljon.

1. Dolog-forma elmélet és társadalmi formációelmélet

A társadalmi formációelmélet a marxizmus dolog-forma elméletének része, sajátos esete.

A dolog-forma elméletben a forma a dologgal áll szemben. A "dolog" ebben az összefüggésben a létező szinonimájaként szerepel, tehát lehet bármilyen anyagi vagy eszmei, konkrét vagy absztrakt létező. A "forma", mint a dolog saját mása, ellentéte, úgy jelenik meg, mint az egészet alkotó dolog olyan differenciálódott, többé-kevésbé elkülönült tagja, amely az egész dolgot testesíti meg. A minőség oldaláról közeledve e fogalmakhoz azt mondhatjuk, hogy a dolog képviseli a minőséget, az e minőségen (alapminőségen) belüli minőségi különbségek megtestesítői pedig a formák. A formákon belüli minőségi tagolódás módosulatok alakjában jelenik meg.

A valóság dolgok és formák szerinti tagolódása egyetemes. Ez a tárgyi alapja annak, hogy a dolog és forma fogalmával valamennyi tudomány operál, s viszonyukat igyekszik feltárni az adott tudomány területén. A dolog-forma dialektikája nagy súllyal szerepel a marxizmus klasszikusainak műveiben is.

A társadalmi formációelmélet szempontjából is fontos, hogy a dolog és forma különbsége relatív: ami adott vonatkozásban dolog, az más vonatkozásban forma lehet és megfordítva. Ez a viszonylagosság fejeződik ki Marxnál abban, hogy a dolgot gyakran általános formának nevezi, pl. az értéktöbblet kapcsán.

A dolgok és formák hierarchikus rendjében két irány adódik. A formák felé haladva a tárgy széttagolódik és egyre sajátosabb alakzatokban jelenik meg, s fordítva, a dologhoz közeledve a formák egyre átfogóbb és általánosabb egységekbe integrálódnak. Ezzel magyarázható, hogy a formaelméleti megközelítés általában akkor kerül előtérbe – mint korunkban is –, amikor a valóságban és az azt tükröző megismerésben lényeges előrehaladás történik a gazdagodás, a differenciálódás, a sajátos alakzatok kibontakozása irányába. A folyamat dialektikus jellege azonban abban is kifejeződik, hogy a formák kibontakozása egyben a dolog fejlődését, gazdagodását, tartalmának elmélyülését is jelenti, következésképp az egyre változatosabban kibomló formák tanulmányozása elmélyíti a dolog ismeretét is.

A dolog és forma dialektikájának lényeges megnyilvánulása, hogy egy adott forma, bár a dolgot testesíti meg, nem azonos a dologgal általában. Ugyanakkor azonos is, hiszen a dolog csak saját formáiban létezik, s – ebben a vonatkozásban – nem más, mint formáinak totalitása. Ez a dialektikus viszony kétféle antidialektikus torzulás lehetőségét rejtje magában. A dolog és forma nem-azonossága eltakarhatja az azonosságot, s fordítva, a dolog túlzottan azonosulhat egyik vagy másik formájával. Érdekes módon ugyanabból a tényállásból kiindulva akár ellentétes hibás következtetésre is lehet jutni. Ha pl. a szocializmus elmaradott országban győz, ez arra a következtetésre csábíthat, hogy a szocializmusnak ez a formája nem is szocializmus ("kvázi-szocializmus" stb.), másrészt arra, hogy a szocializmus mint olyan, elmaradott. Tudjuk, hogy ezek a torzulások nem maradtak pusztán lehetőségek, s hogy a probléma számunkra korántsem tisztán történeti érdekességű.

Bár a társadalmi formáció végső soron forma, közelebből társadalmi forma, specifikus vonásai is vannak, magán a társadalmon belül is. Specifikumának az az alapja, hogy a formációk köre a társadalom területén létező meghatározott formákra redukálódik. A marxista irodalomban csak az átfogó, általános formákat tekintik formációknak. Hogy azután mi tekinthető általános formának, azaz formációnak, külön tanulmányozást érdemel. Nincs probléma, ha például a feudalizmusról vagy a kapitalizmusról van szó. Már problémák mutatkoznak az előbbieknél átfogóbb társadalmi alakzatokkal, pl. a kommunizmus megítélésével kapcsolatban. Még nagyobbak és kifejezettebbek a felfogásbeli különbségek annak megítélésénél, hogy a szocializmus formációnak tekinthető-e vagy sem. Ezekre a kérdésekre a továbbiakban visszatérünk. Itt csak két összefüggésre hívjuk fel a figyelmet.

Először, a formáció átfogó, általános jellege nem involválja, hogy formációnak csak egy meghatározott szinten jelentkező formát lehet tekinteni. Marx, de nyomában más szerzők sem redukálják a társadalmi formációkat egy meghatározott szintre. Másodszor, a dolog lényege szempontjából nincs elvi jelentősége annak, hogy egy társadalmi forma, például a szocializmus, formáció-e vagy sem. Pontosabban: a kérdés eldöntése fontos abból a szempontból, hogy az adott alakzat milyen terjedelmű, mennyire/általános, milyen "súlyú" a formák rendszerében, s ebből következően struktúrájának, működésének, fejlődésének, törvényszerűségeinek milyen sajátosságai vannak. De a dolog-forma dialektikája szempontjából a határok viszonylagosak.

Pelvethető a kérdés: jogos-e társadalmi formáról, méginkább formációról beszélni részleges társadalmi jelenségekkel kapcsolatban? Az elvi válasz teljesen egyértelmű: jogos. Marx, Engels és Lenin nemcsak a társadalmi, hanem a társadalmi-gazdasági formációkkal is sokat foglalkoztak, sőt az utóbbiakkal behatóbban és rendszeresebben, mint az előbbiekkal. Marx fő műve, a Tőke, egy meghatározott társadalmi-gazdasági formáció tudományos ábrázolása.

A társadalmi formáció és a társadalmi-gazdasági formáció fogalmi és terminusai az utóbbi évtizedekben nem ritkán összekeveredtek. A keveredés lényege az, hogy a társadalmi-gazdasági formációt - amely a termelési viszonyok történelmileg meghatározott minőségű rendszere - gyakran azonosítják a társadalmi formációval, amely az egész társadalom meghatározott minőségű rendszere. Ez a hiba azután a legkülönbözőbb konkrét témák kapcsán megnyilvánul, talán elsősorban a Marx-interpretációkban. A kifogásolt felfogásban például a Grundrisse megfelelő része a kapitalizmus előtti tulajdonformákról úgy jelenik meg, mintha az a kapitalizmus előtti társadalmi formákról szólna. Ez a túlzott azonosítás a Tőke egészének interpretációjára is kiterjed. Mármost igaz, hogy a Tőke nem "csupasz" gazdasági mű. Igaz, hogy a Marx a kapitalizmus társadalmi-gazdasági ábrázolásába, ebbe a "csontvázbá életet lehelt" (Lenin). De ez egyáltalán nem szüntette meg a Tőke gazdasági jellegét.¹

Ha vannak társadalmi-gazdasági formációk, akkor logikus és jogos pl. technikai-gazdasági, átfogóan gazdasági,² továbbá politikai, ideológiai formációkról is beszélni. Ezek szintén fellelhetők a marxizmusban, ha nem is mindig ilyen terminusokkal jelölve. Nézetünk szerint a társadalmi-gazdasági formációk mellett nagyon fontos mind a technikai, mind a politikai és ideológiai formációk beható tanulmányozása.

Korunkban nemcsak a társadalmi formációk tanulmányozása iránt mutatkozik nagy elméleti érdeklődés, hanem egyre fontosabbá válik a formációk formáinak tanulmányozása is. Példaként hivatkozhatunk a formációk időbeli, történeti alakjai mellett a térbeli, földrajzi formák tanulmányozásának nagy jelentőségére, ezen belül mondjuk a szocializmus európai és ázsiai formái megkülönböztetésének fontosságára.

Jelentőségéhez képest elmaradás tapasztalható a szocializmus osztály-jellegű alakzatainak tanulmányozásában. Holott a marxizmus klasszikusainak egész életművén végigvonul a

szocializmus proletár és kispolgári formáinak határozott kritikai megkülönböztetése, a nem-proletár jellegű szocialista elméletek, mozgalmak, pártok, frakciók, drámatok, elhajlások kritikája. Nehezen túlbecsülhető jelentőségű történelmi tény, hogy nemcsak a munkásmozgalomban, illetve a munkáspártokban jelentkeztek kispolgári jellegű elméleti és gyakorlati torzulások, hanem a szocialista forradalom győzelme után, a szocialista országokban is. Új feltételek között és új formában tulajdonképpen újratermelődött a kispolgári torzulás jól ismert két alapformája, az ultrabaloldaliság és a jobboldali opportunizmus, illetve a dogmatizmus és a revizionizmus. Ezért nagy szükség lenne a szocialista társadalom osztály-jellegű alakzatainak beható tanulmányozására, különösen a szocializmus proletár (marxi-lenini típusú) és kispolgári módon deformált formáinak kritikai megkülönböztetésére és elemzésére.

2. Elsődleges formációk. A kommunizmus

A jelenlegi filozófiai és közgazdasági irodalomban uralkodó felfogás szerint a történelemben öt formáció különböztethető meg.³ Ez a megközelítés két szempontból is problematikus. Egyrészt – a helyes marxi megközelítéstől eltérően –, egyszintű felosztást alkalmaz. Másrészt, ebben a felosztásban a különböző szintű formációk egy szintre kerülnek, eklektikusan keverednek, ami az átfogóbb formációk leértékelésével is együtt jár.

A világtörténelem marxi periodizálásában a következő formációs szinteket különböztethetjük meg (az alformákat most figyelmen kívül hagyva):

- 1./ A legátfogóbb felosztás a társadalom "előtörténetének" és "igazi történetének", a "vak szükségyszerűség" és a "szabadság" birodalmának a megkülönböztetése. Ebben az első periódus felőleli a társadalom egész történetét a modern kommunizmusig.
- 2./ Kifejezetten formációs felosztás a történelem három nagy korszakának, az ősi társadalomnak, a kizsákmányolás korszakának és a kommunizmusnak a megkülönböztetése.
- 3./ Az előbbi, "elsődlegesnek" nevezhető formációkon belül helyezkednek el Marxnál a "másodlagosnak" nevezhető formációk, amelyek közé pl. a kapitalizmus is tartozik.
- 4./ Esetenként Marx a másodlagos formációk közül néhányat magasabb egységbe foglal, így amikor megkülönbözteti a kapitalizmust az azt megelőző, a kizsákmányolást kifejlesztő, illetve azon alapuló formációktól.
- 5./ Végül rendkívül fontos Marx számára az ún. másodlagos formációk szakaszainak, így különösen a kapitalizmus fejlődési szakaszainak megkülönböztetése.

Amikor fentebb azt írtuk, hogy Marxnál a felsorolt öt formációs szint található, a formációknak a korábbiakban vázolt értelmezését tartottuk szem előtt és eltértünk a marxista irodalomban bevett eljárástól. Ez ugyanis, mint közismert, csak a fenti 2./ és 3./ pontban jelzett társadalmi alakzatokat tekinti formációnak.⁴ Másfelől mégsem akarunk elszakadni a formációk uralkodó marxista felfogásától és a bevett terminológiától, ezért szűkebb, szo-

rossabb értelemben mi is az említett két szint formáit tekintjük formációnak, az "elsődleges" és "másodlagos" jelzővel utalva a köztük lévő különbségre.

Térjünk ki röviden az elsődleges formációkra. Hogy itt formációkról van szó, nem szorul bizonyításra, hiszen általánosan elfogadottnak tekinthető, hogy mind az őtársadalom, mind a modern kommunizmus formációk alakzat. Viszont magyarázatra és indoklásra szorul egyrészt az, hogy a kizsákmányolás korszaka az őtársadalommal és a kommunizmussal elvileg egyenrangú formáció, másrészt az, hogy e hármas tagolódású szint magasabb, mint a másodlagosnak nevezett formációk szintje.

Hogy a hármas felosztás tagjai elvileg egyenrangú és a másodlagosnak nevezett formációknál magasabb szintű formációk, mindenképp az támasztja alá, hogy Marxnál – a valósággal összhangban – nemcsak a kizsákmányolás korszaka, hanem az őtársadalom is formációkra tagolódik. A kommunizmuson belül Marx névlegesen nem különböztet meg ugyan formációkat, de tudjuk, hogy az őtársadalom történeti periódusaira felváltva használja a "fok", a "szakasz", a "típus", a "forma" sőt a "formáció" elnevezést, joggal tételezhetjük fel tehát, hogy amikor Marx a kommunizmus alsó és felső fokáról ír, akkor ezeken a fokokon formációk terjedelmű és szintű alakzatokat ért. Annál is inkább, mivel a kommunizmust Marx hatalmas periódusnak, egész történelmi "birodalomnak", az egész megelőző történelem ellentétes másának tekintette. Ha már az előtörténet is formációk egész sorát öleli fel, hogyan tagolódna formációkra az emberiség igazi története?

A világtörténelem három elsődleges formációjának alapja a termelés módjának három fejlettségi szintje.

Az őtársadalomban a termelés olyan alacsony szintű volt, hogy nem tette lehetővé a kizsákmányolást. A közösségi, kommunisztikus társadalmi viszonyok nem a termelés magas fejlettségéből, hanem ellenkezőleg, alacsony fokából következtek.

Az osztálytársadalmak korszakának termelőerői egyszerre voltak viszonylag fejlettek az őtársadalomhoz és fejletlenek a modern kommunizmushoz képest. Fejlettek voltak a termelőerők, mert már rendszeresen biztosítani tudták a terméktöbblet létrehozását és a szükségletek magas szintű kielégítését egy vékony felső réteg számára. De fejletlenek is voltak, mert nem tették lehetővé az egész társadalom szükségleteinek magas szintű kielégítését, sőt, az elismerten gyors fejlődés és az óriási technikai, tudományos, művészi stb. teljesítmény a dolgozók többségének kizsákmányolására alapozódott.

A modern kommunizmus egyértelműen fejlett, amely nemcsak nem igényli a kizsákmányolást, hanem fejlettségénél fogva ki is zárja azt. Az érett kapitalizmus termelőerői olyan fokra fejlődtek, amely megalapozza a világtörténelem második legnagyobb fordulatát, a kommunizmusba (közvetlenül az alsó fokra) való átmenetet. (Hogy itt világtörténelmi szintű, "elsődleges" formációváltás van napirenden, az is mutatja, hogy a kapitalizmus "túlérett" állapo-

ta, a szocialista forradalom késése a fejlett tőkés országokban a társadalmi fejlődés technikai-tudományos erőt egyre inkább az egész földi társadalom létét fenyegető romboló erőkké változtatja.)

3. Másodlagos formációk. A szocializmus

Már az elsődleges formációkról adott vázlatból is kitűnt, hogy a három nagy formának ún. másodlagos formációkra való tagolódása általános.

A másodlagos formációk konkrét tudományos ábrázolása a kizsákmányolás korszakán belül a legelőrehaladottabb. Természetes, hogy az őstársadalom formációinak meghatározása és leírása sokkal elmaradottabb. Ami a kommunizmust illeti, itt az magyarázza a lemaradást, hogy a formáció történetének jelenleg is csak az elején tartunk. Ráadásul a szocializmus eddig viszonylag fejletlen országokban kezdett kibontakozni, ami nehezítette formációs lényegének felismerését. Az elméleti lemaradásban szerepet játszott a dogmatizmus és a kommunizmus felső fokát közelinek képzelő szemlélet, újabban pedig a létező szocialista társadalommal kapcsolatban erősödő relativista-eklektikus szemlélet, illetve az általános elméleti megközelítéstől való idegenkedés.

A nehézségek és akadályok ellenére az elmúlt két-három évtizedben lényeges előrehaladás történt ezen a területen is. Ma már egyre több teoretikus fogadja el – bár különböző megfontolásokból –, hogy a szocializmus formációs társadalmi alakzat. Új elméleti erőfeszítések történnek a szocializmus lényegi sajátosságainak feltárására. Egyre világosabban kirajzolódnak a szocializmus fő fejlődési szakaszai, ami a szocializmus formációs leírásához is elengedhetetlen. A korábbinál tudatosabban számolnak a szocializmus és formáinak egységével és különbségével.

A kétségtelen elméleti eredmények ellenére jelenleg még elég távol állunk a szocializmus egzakt és széles körben elfogadott formációs meghatározásától. Sok még a nyitott kérdés, nagyok a felfogásbeli különbségek. Az alábbiakban csak nagyon röviden és vázlatosan érinthetünk egy-két elvi kérdést.

Ha feltételezzük, hogy a szocializmus formáció, akkor mindenekelőtt sajátos termelési módját kell meghatároznunk. Ezzel kapcsolatban mindmáig él az a felfogás, hogy a szocializmusnak nincs saját termelési módja, más megfogalmazásban: a szocializmus nem a saját alapján fejlődik. A szocializmus gazdasági alapja e felfogás szerint részben a kapitalizmustól örökölt, részben – érett fokán – lényegében megegyezik (főleg technikai vonatkozásban) a kommunizmus felső fokának alapjával. A szocializmus alapja tehát részben a múlt, részben a jövő képviselője. Ami benne mégis a szocializmus sajátja, az átmeneti, tűnékeny, nem ki-kristályosodott minőség. Végül, ha van is benne valami "megállapodott", az nagyon elvontan határozódik meg. A szocializmust úgymond a fejlett gazdaság, a döntő termelési eszközök

társadalmi tulajdona és hasonlókká jellemzik. Ezzel szemben szerintünk a szocializmusnak konkrétan meghatározható minőségű saját gazdasági alapja van, sajátos termelési móddal rendelkezik.

A szocializmus, hasonlóan más formációkhoz, az előző - adott esetben a tőkés - formációban kialakult termelőeri bázisra támaszkodva kezd kifejlődni. Ennyiben kezdetben a szocializmusnak nincs saját, minőségileg új termelőeri bázisa. Ugyanakkor kezdetből fogva van saját bázisa, amennyiben a kapitalizmusból örökölt termelőerőket új módon szervezi meg, működteti és tökéletesíti, azaz a termelőerők formaváltozáson mennek keresztül. A kifejlett szocializmus viszont már az érett kapitalizmushoz képest is minőségileg új termelőeri bázist hoz létre, a modern technikai-tudományos forradalom vívmányaira támaszkodva.

Ami a szocializmus termelési viszonyait illeti, azok konkrétabbak, homogénebbek és stabilabbak, mint ami a jelenkori irodalom uralkodó irányzatából kirajzolódik: A fő-termelési eszközök tulajdona ugyanis nem elvontan "társadalmi" tulajdon, hanem az egész formációban szükségszerűen két alapformában: állami és szövetkezeti formában létezik, amelyek közül az állami tulajdon képviseli a magasabb formát.⁵ A munkaviszonyokra a kapitalizmussal szemben az egyenlőség (általános munkakötelezettség stb.), a kommunizmus fejlettebb formációjával szemben még a lényeges egyenlőtlenség (a fizikai és szellemi munka lényeges különbsége stb.) a jellemző. A szocialista elosztás kezdetből fogva a végzett munka minőségére és mennyiségére alapozódik, elvileg azzal arányos.

A szocializmus sajátos gazdasági alapjával kapcsolatban - ha csak röviden is - ki kell térnünk az árutermelés problémájára. Eldöntöttnek tekinthető, hogy a fő termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételével az árutermelés és a piac nem tűnik el teljesen a szocializmusban. Kérdés azonban, hogy az árutermelésből mi és milyen mértékben marad meg. Nem fogadjuk el "a szocializmus is árutermelő társadalom" formulával jellemezhető koncepciót, mivel - tendenciáját tekintve - elmossa a preszocialista és a szocializmuson belüli árutermelés közötti minőségi különbséget. Minőségi vonatkozásban a lényegyet szerintünk a "szocialista árutermelés" formulája fejezi ki adekvátan. Ami a terjedelmet illeti, az elsőként említett álláspont az árutermelést lényegében totálisnak tekinti. Valójában az árutermelés a szocializmusban erősen korlátozott hatókörű, mivel az árutermelés mellett - kezdetből fogva és fokozódó mértékben - léteznek az árúviszonyokat meghaladó, azoknál fejlettebb termelési viszonyok is, sőt, a hegemon szerepet épp ez utóbbiak játsszák.⁶ A szocializmusban megvalósuló árutermelés a maga körén belül is lényegesen különbözik a kapitalizmusbeli vagy a még korábbi árutermeléstől, annál fejlettebb. Ezt figyelembe véve - a Lenin által használt "fél-állam" kifejezés analógiájára - "fél-árutermelésről" lehetne beszélni.

Az árutermeléshez hasonló a helyzet a szocializmus csoportstruktúrája terén is. Az egyik álláspont szerint az osztályok eltűnnek a szocializmusban, s az osztálykülönbségek már az alapok lerakása után másodlagos szerepet játszanak a réteggülönbségekkel szemben. Szerintünk az osztályok a szocializmusban végig megmaradnak, mivel a szocialista termelési

mód olyan fejlettségi fokot képvisel, amely nem teszi lehetővé az osztálykülönbségek teljes megszűnését. Ugyanakkor ezek az osztályok - az államhoz hasonlóan - új típusúak, "fél-osztályok", amelyek az eltűnés felé haladnak. De ameddig léteznek, elsődleges szerepet játszanak a társadalom szociális struktúrájában. A szocialista társadalom osztályai között - döntően a gazdasági bázisból eredő - fejlettségbeli különbségek vannak, amiből szükségszerűen következik a munkáosztály vezető szerepe. E vezető szerep az osztálykülönbségek teljes eltűnéséig megmarad.

A munkáosztály vezető szerepe nyilvánul meg abban, hogy az államhatalommal a munkáosztály rendelkezik. Más osztályok, rétegek egyre szélesebb körű bevonása a hatalom gyakorlásába nem változtatja meg a hatalom jellegét, mert a lényeg az, hogy az állam egész működését a legfejlettebb osztály érdekei, sajátosságai, törekvései határozzák meg döntően. A szocialista állam osztálytartalmából következik, hogy az állami tulajdon alanya is a munkáosztály. A munkáosztály hegemoniájának szükségszerű kifejeződése a marxista-leninista párt vezető szerepe a szocialista társadalomban.

A szocializmus minden lényeges vonás tekintetében határozott fölényben van a kapitalizmussal szemben, de ez a fölény teljes egyértelműséggel csak a kifejlett szocializmusban nyilvánul meg. A szocializmus magasabbrendűségét ilyen vagy olyan vonatkozásban, mértékig és ideig eltarthatja vagy elhomályosíthatja a világfejlődés egyenlőtlenségéből fakadó azon paradoxon, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való világméretű átmenet első nagy periódusában a szocialista forradalom a viszonylag elmaradottabb országokban győz, miközben a kapitalizmus a legfejlettebb országokban fennmarad. Már ez önmagában hátrányos helyzetbe hozza a szocialista társadalmi rendszert, pedig ezzel szükségszerűen együtt jár az imperialista világrendszernek a szocialista világra gyakorolt hatalmas nyomása, sokrétű fékező-bomlasztó-romboló hatása is. A világtörténelem több ezer éves kizsákmányoló korszakának, közelebről pedig a kapitalizmusnak a belső maradványai, illetve azok szívesen érvényesülő hatásai mellett a nagyon fejlett, sőt túlfejlett és roppant erős imperializmus fékező-bomlasztó hatásával magyarázhatók azok a többé-kevésbé súlyos deformációk, amelyek a szocializmus eddigi története során valamennyi szocialista országban bekövetkeztek, a amelyeket a polgári politikusok és ideológusok - de a hatások alá került marxista igénnyel fellépő ideológusok is - előszeretettel írnak a szocializmus számlájára.

A szocialista társadalom történeti helyével és lényegével kapcsolatos félreértések egyik gyűjtőpontja a szocializmus "átmeneti" jellegével függ össze. Gyakran jelentik ki - legtöbbször a minimális magyarázat, elemzés és bizonyítás megkísérlése nélkül -, hogy a szocializmus átmeneti társadalom. A konkrétan meg nem határozott "átmenetiség" aztán kaput nyit a kapitalizmus és a tulajdonképpeni szocializmus sajátosságai, tendenciái, eklektikus összekeverése előtt.

A hiba szerintünk legalább hármas. Először: nem, vagy helytelenül határozzák meg, hogy a szocializmus mihez képest, milyen vonatkozásban, milyen szinten és terjedelemben átmeneti

ti, illetve nem átmeneti társadalom. Álláspontunk szerint minden társadalmi formáció első, kifejlődési szakasza vagy foka átmeneti jellegű. Így a kommunizmusnak mint elsődleges formációnak az első szakasza, a szocializmus (mint másodlagos formáció) valóban átmeneti jellegű. De ki kell hangsúlyozni, hogy nem a kapitalizmushoz, hanem a kizsákmányolás korszakához képest jelent átmenetet a kommunista formációba. Létezik egy átmenet a kapitalizusból a szocializmusba is, ez viszont semmiképpen nem öleli fel az egész szocialista formációt. Az utóbbi vonatkozásban tehát a szocializmus mint formáció nem átmeneti jellegű, hanem a kapitalizmust tagadó, azt meghaladó új minőség.

A másik hiba az, hogy azt, ami átmeneti, sokan a megelőző és az utána következő formáció közé helyezik. Ez az eljárás nem igazolható a kapitalizusból a szocializmusba való átmenet szakaszával kapcsolatban sem, pedig ebben a szakaszban hosszú ideig léteznek és lényeges szerepet játszanak a polgári társadalomból átörökölt és még fel nem számolt vagy át nem alakított társadalmi elemek. A bírált szemlélet képviselői viszont nem látják (elégé), hogy ezek a régiből származó elemek már az első szakaszban, az új, szocialista államhatalom konszolidációjától kezdve a szocialista társadalmi rendszer elemeiként léteznek, olyan rendszerben tehát, amelynek fő tartópillérei, alapvető strukturális elemei (a fő termelési eszközök társadalmi, állami tulajdona, a munkásosztály hatalma) az új, szocialista minőséget képviselik, és a tőkés rendszerből örökölt elemeket maguknak rendelik alá - elnyomás, semlegesítés, szövetség és vezetés formájában. Ha az átmeneti szakasz sem közbülső két társadalmi rendszer között, még kevésbé lehet az az egész szocialista formáció. A szocializmust a klasszikusok egyértelműen a kommunista formáció részeként, a kommunizmus alsó fokaként határozták meg. Ezt a valóságos fejlődés egyáltalán nem kérdőjelezte meg.

A harmadik hiba az, hogy az átmeneti elemeket eklektikusan fogják fel. Az ellentmondásos rendszer-elemek ellentmondó pólusai külsődlegesen kerülnek egymás mellé, hiányzik a kölcsönös áthatás, az újat, a szocializmust (kommunizmust) képviselő oldal hegemon szerepe, mely az átmeneti komplexumnak egészében mégis csak szocialista (kommunista) jelleget ad, habár ez az uralkodó jellemvonás még nem teljesen kifejlett. De hiszen éppen ez adja az átmenetiség lényegét.

4. Formációelmélet és fejlődési szakaszok

Fentebb a társadalom formációs szintjei között a "legkisebb" történelmi egységként jeleltük meg az egyes másodlagos formációk szakaszait. Utaltunk arra is, hogy e szakaszok meghatározása, sajátosságaik figyelembevétele mennyire fontos Marxnál (főleg a kapitalizmus kifejlődési és kifejlett, klasszikus szakasza) és Leninnél (a kapitalizmus imperialista szakasza és a szocializmus kifejlődési, átmeneti szakasza). Jelenleg az európai szocialista országok egy új fejlődési szakasz elején vannak, főleg ez indokolja a szocializmus fejlődési szakaszai iránti megnövekedett elméleti érdeklődést. Szerintünk ez a kérdéskör legalább

olyan fontos, mint a szocialista formáció általánosabb kérdései. (A kettő csak együtt oldható meg helyesen.) Ugyanakkor éppen a szocializmus fejlődési szakaszaival kapcsolatban tapasztaljuk a legnagyobb elméleti bizonytalanságot és a legtöbb problematikus nézetet.

Számos elméleti megnyilatkozásból először is a kellő tudományos objektivitást hiányoljuk, ami megkövetelné, hogy a formációs szakaszokat is elsősorban gazdasági alapjuk felől, és ne politikai-ideológiai oldalról, vagy a két oldalt eklektikusan vegyítve és a hangsúlyt a nem fő oldalra áthelyezve közelítsék meg. Talán mondanunk sem kell, hogy a gazdasági alap döntő tényezőként kezelése egyáltalán nem mond ellent a szakaszok komplex, rendszerelvű megközelítésének, ellenkezőleg, csakis ez alapozza meg.

A másod-harmadrangú tényezők előtérbe kerülése más vonatkozásban is elhomályosítja azt, ami döntő. Így nem ritkán tapasztalható, hogy a létező szocializmus relatív elmaradottsága, a szocializmus fejlődésében is megnyilvánuló, de elsősorban a tőkés világrendszer hatásából származó egyenlőtlenség, a különféle deformációk, nem beszélve a roppant nehézségekről, elhomályosítják a szocializmus realisan is megvalósuló lényegét. A kifogásolt felfogásban az "igazi", reális szocializmus a többé-kevésbé távoli jövő ködébe burkolódik. Ezzel szemben Lenin koncepcióját tartjuk követendőnek, aki a jelenlegi európai szocialista országoknál sokkal elmaradottabb és kedvezőtlenebb helyzetben lévő szovjet szocialista társadalomban feltárta és következetesen védelmezte mindazt, ami nemcsak "igazi" és reális, hanem ami - éppen ezért - számos vonatkozásban általános érvényű és példa erejű volt a fejlett tőkés országok számára is.

A termelési mód fejlődése alapján a szocializmusnak három fő szakasza különböztethető meg.

1./ Az első a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet. Ebben a szakaszban a termelési viszonyokban forradalmi változás következik be: a tőkés termelési viszonyokat szocialista viszonyok váltják fel. Természetesen ezzel együtt jár az osztálystruktúra és a politikai-ideológiai felépítmény ugyanilyen jellegű átalakulása. A termelőerők ez idő alatt formaváltozáson mennek keresztül: az imperializmus korában létrejött termelőerőket - amelyek fő jellegzetességét Lenin a gazdaság villamosítottóságában jelölte meg - új módon szervezi meg, működteti és tökéletesíti.

2./ A második a szocializmus fejlett, klasszikus szakasza. Ebben a szakaszban a termelőerők forradalmi változáson mennek keresztül (TTF), és létrejönnek a szocializmus saját, szoros értelemben vett specifikus termelőerői. Ez a forradalmi változás kiterjed a széles értelemben vett felépítmény egész technikai dimenziójára is (a tudomány, oktatás, képzés, művelődés, szervezés, irányítás, politika technikai dimenziója). A termelési viszonyokban, s ennek megfelelően a társadalom szociális struktúrájában, politikai-ideológiai felépítményében formaváltozás alakjában következik be lényeges fejlődés.

3./ A harmadik szakasz az érett szocializmus, amelyben formaváltozás útján továbbfejlődnek a termelőerők, és ezzel előkészítik a következő formációra, a kommunizmus felső fokára való átmenetet.

Az európai szocialista országok jelenleg a fejlett szocializmus szakaszának elején tartanak. Ezt a megállapításunkat egyrészt arra alapozzuk, hogy ezekben az országokban is megkezdődött a modern technikai-tudományos forradalom, másrészt arra, hogy napirenden vannak azok a társadalmi reformok, amelyek formaváltozást jelentenek, s fő funkciójuk az, hogy kedvező feltételeket teremtsenek a termelőerők forradalmának szélesebb körű és gyorsabb kibontakozása számára.

JEGYZETEK

- 1 A társadalmi és a társadalmi-gazdasági formáció helyes, dialektikus viszonyának megértéséhez nagy segítséget nyújt Lenin Kik azok a "népbarátok" és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen? című műve. (LÖM 1. köt.)
- 2 A technikai-gazdasági formáció a termelőerők, a társadalmi-gazdasági formáció a termelési viszonyok, a gazdasági formáció vagy gazdasági társadalomalakulat a termelési mód megfelelője.
- 3 A konkrét felosztás tekintetében nem lényegtelen különbségekkel találkozunk attól függően, hogy a szerzők az első helyre az öközösségi vagy az ázsiai formációt teszik-e, illetve, hogy az ázsiai formációt beveszik-e egyáltalán a felosztásba.
- 4 Marx gyakran felváltva használja ugyanarra a történelmi alakzatra a "szakasz", a "fok", az "alakulat", illetve a "formáció" kifejezést, így különösen a Zaszulics-levél fogalmazványában. (MEM 19. köt.)
- 5 Míg az állami tulajdon termelőerői bázisa elsősorban a gépi nagyipar, addig a szövetkezeti tulajdon főleg a korábbi kis- - elsősorban mezőgazdasági - üzemek termelőerői bázisán jön létre, és kifejlett formájában sem éri el a termelés társadalmasíttatóságának azt a fokát, mint a gyáripár. Míg az állami tulajdon osztályalapja a munkásosztály, a szövetkezeti tulajdon osztályalapját nagyrészt a volt kistermelők, elsősorban a dolgozó parasztok alkotják. Álláspontunk szerint a két szocialista tulajdonforma egyenlősítése - akaratlanul is - a munkásosztály vezető szerepének megkérdőjelezéséhez, sőt tagadásához vezet.
- 6 A marxizmus klasszikusai feltételezték, hogy a termelés irányítása már a kifejlett szocializmusban piac nélkül, társadalmi szinten is tudatosan, tervszerűen történik. A szocialista országokban ez az elem - különböző mértékben és formában - kezdettől fogva megvolt és megvan. Ennek az elemnek nemesak a kiiktatása - a "következetes" piacgazdálkodás -, hanem a nem-piaci, tudatos, tervszerű össztársadalmi irányítás hegemoniájának megszüntetése is a szocialista gazdálkodás felbomlásához vezet.

A SZOCIALIZMUS ELMÉLETI ÉS GYAKORLATI KÉRDÉSEI A LUKÁCSI ONTOLÓGIÁBAN

Napjainkban egyre inkább tapasztalhatjuk a szocializmus-modellek relativizálódását: a fejlett szocializmus helyett még csak ennek alapjait építjük. De megjelent a "preszocializmus" minősítés is; valamint vita folyik a "piaci" és "redisztribúciós" szocializmus-modellek hívei között.

A vita nem dönthető el egyértelműen a klasszikusok szocializmus-koncepciói alapján. Viszont ők konkrétan foglalkoztak a szocialista forradalom és az egyenlőtlen fejlődés kérdéseivel.

Lukács ezek értékelése mellett a marx "szabadság birodalma" és a "nembeli fejlődés" kapcsolatát kereste.

Többek között a szocializmus-receptek hiánya is elősegítette a sztálini "brutális manipuláció" elterjedését. Ebből Lukács a hatvanas-hetvenes évek fordulóján manipulációs-szocializmus-modelljét vonta le. A szocialista formáció-váltást a nembeli fejlődés szempontjából is elemezte. Különösen fontosak az egyenlőtlen fejlődésből levont következtetései. A kapitalizmus-szocializmus viszonyából Lukácsot leginkább a manipulációs mechanizmusok leközdése érdekelte.

Lukács a szocializmust - mint átmeneti társadalmat - a marx "szabadság birodalom" munka- és reprodukciós törvényeihez mérte.

I.

A klasszikusok szocializmus-képét megelőlegző kérdést is fel kell tennünk. Mik a fő különbségek a marx és a lenini forradalomelméletek között?

Marx szerint a "klasszikus" szocializmusnak először a fejlett országokban kellett volna győznie. A termelés- és elosztás fejlettebb színvonalának megfelelően, a szocialista átépítődés is magasabb szinten történt volna.

Marx az alacsonyabb színvonalat is figyelembe vette, de szerinte a tervgazdálkodás törvényei sem mentesítenek egy nemzetet attól, hogy a természetes fejlődést átugorja: "Egy társadalom, még ha nyomára jött is mozgása természeti törvényeinek... természetes fejlődési fázisokat sem át nem ugorhat, sem rendeletileg el nem tüntethet."¹

Lukács szerint - Lenin tisztában volt azzal, hogy az oroszországi forradalom nem felel meg a marx kritériumoknak. A forradalmat sajátos feltételek tették lehetővé, Lenin sze-

rint - itt lesz a legnehezebb és nem is tekinthető példaszerűnek.² Lenin ezért tartotta kényszerűnek a "hadikommunizmust", míg a "NEP"-t átmeneti formának.

A nem-klasszikus szocialista átrétegződés egy országban realizálódott, a lenini fokozatos fejlődés helyett a gyorsítás adminisztratív eszközökkel történt, amit Sztálin korakában általános példaként terjesztettek ki más szocialista országokra.

Lukács szerint ez a szocializmus reális megítélését hátráltatta: "... és a belső reformokról szóló valamennyi vitát stb. vakvágányra tolta."³

A történeti fejlődésben - Lukács szerint - a klasszikusság viszonylagos, például nem-klasszikus képződmények is tartósak lehetnek.

Mondhatni, Marx ugyan adós maradt a konkrét szocializmus-képpel történeti és módszertani okok miatt, de - Lukács szerint - kidolgozta a társadalomontológia gazdasági alapjait, és történetileg a nembeliség menetébe helyezte el. A létnek ezen a szintjén a központi kategória a totalitás lett.⁴

Lukács értékelésében Marx gazdasági írásai nem filozófiai művek, de a társadalmi tények ontológiai kritikáját adták. Ezt az ontológiát és totalitást Engels általánosította a "világ-egész"-re. Tehát Marxnál a történelmiség kritériuma a nembeliség lett, ami Lukács szerint nemcsak ifjúkori gondolatának bizonyult. A nembeliség - mindkettőjüknél - a kommunizmus az előtörténet meghaladása és az "igazi"-történelem kibontakozása: "Marx az igazán megvalósult szocializmust, a kommunizmust úgy jellemzi, hogy ez az emberiség előtörténetének vége."⁵

A szocializmus-kommunizmus utópikus egymásba-csúsztatása akkor kerülhető el, ha a munkát tekintjük a fejlődés mértékének: "és ezzel az emberi nem objektív és szubjektív lét-alapjának."⁶

Lukács úgy akarta elkerülni az utópizmust - Marx alapján -, hogy az elidegenedés alternatívája: a saját társadalmi-gazdasági alapzatán kibontakozó kommunizmus lesz. Ebben az egyéni erőfeszítés sem bizonyulhat utópikusnak. Mivel a valódi nembeliségre törekvés mint mozgalom nem utópikus: "hogy a kapitalista társadalmak szocialista átalakulásában, a valóban megvalósított szocializmusnak a kommunizmusba való tényleges átmenetében a szubjektív tényező... az embereknek ez a vágyakozása a valódi nembeliségre."⁷

Mi a fő különbség a "létező" és a megvalósítandó szocializmus között?

Marx az átmenet fő gazdasági törvényét az idővel való gazdálkodásban jelölte meg: "Gazdálkodás az idővel, valamint a munkaidőnek a termelés különböző ágazataiban való tervszerű elosztása - ez marad tehát a közösségi termelés alapján is az első gazdasági törvény."⁸

Lukács szerint ez elősegítheti a társadalom optimális fejlődését az ún. "társadalmasodást". Egyben az idővel való gazdálkodás forrása: az értékeknek és az emberi ösztönök-szükségletek humanizálódásának is.

Lukács elemzése is megmutatja, hogy a klasszikusok nem mechanisztikusan fogták fel a társadalmi törvényszerűségeket: például a "kapitalizmus genezise", az "eredeti tőkefelhalmozás" is "ha-akkor"-szerűen érvényesült. Leninnél a kapitalista fejlődés útjait is az határozta meg, hogy az amerikai útnál szervesen valósult meg ez a felhalmozás. De a "poroszu-utas" változat Lukács értelmezésében konzervatív volt: "amelynek nem kellett forradalmasítania a mezőgazdaság feudális struktúráját ahhoz, hogy magasan fejlett kapitalizmus jöhes-sen létre."⁹

Lukács úgy határozta meg a marxi és sztálini módszer ellentétét, hogy Marx elkerülte a racionalizmus-empírizmus antimóniáját, valamint a létben belül differenciálni tudta a lénye-get a jelenségtől. A sztálinizmus viszont a jelenségekre vagy felülről-lefelé húzta rá a törvényeket, vagy lentől felfelé élt az eszme nélküli praktícizmus meghosszabbításával.¹⁰

Azonban Lukács szerint a sztálinizmus - minden hibája, bűne ellenére - nem analógiája a fasiszmusnak, ahogy a kapitalista manipuláció ezt beállította, hanem az "Ugy", a szocializ-mus volt a meghatározó. Ezért is nehéz leküzdeni szerinte a sztálinizmus maradványait, mert a konzervativizmus szocialista mezben lép fel, míg ennek reformista bírálata gyakran téved polgári útra. Lukács e gondolatmenetet azzal zárta, hogy a szocialista elidegenedésre nem megoldás a polgári elidegenedés importja sem.¹¹

Következtetése az volt, hogy a szocializmus nem alternatív társadalom a sztálinizmus leküzdése nélkül: "...de a szocializmus, amely még nem küzdött le igazán a sztálini mani-pulációt, alig jön számításba mint a gyakorlatilag tevékenyen hatékony perspektíva alkotás mozzanata." Ehhez az alvi kritika is nélkülözhetetlen, mert "a marxizmus Sztálin alatt tév-úton fejlődött."¹²

II.

Rátérünk a formációváltás és egyenlőtlen fejlődés néhány kérdésére. Lukács értékelésé-ben a marxi megismerés középpontjában az egyenlőtlen fejlődés állt. Ennek dialektikus vizs-gálati módszere Marxnál: "A nehézség csak ezeknek az ellentmondásoknak az általános felfo-gásában áll, míhelyt specifikáljuk, már meg is magyaráztuk őket."¹³

Az általános törvényszerűség és különös fejlődés felbonthatatlan ontológiai egységet alkot; a jelenségkomplexusban például csak bizonyos absztrakcióval választhatók el egymás-tól. De helye függ azoktól a törvényszerűségektől, amelyekkel kapcsolatban áll, valamint azoktól is, amiktől eltér. Lukács ezzel a dialektikával kívánta elkerülni az empírizmus és racionalizmus szélsőségeit.

De ebből következik-e, hogy az egyenlőtlen fejlődés a "tertium datur"? E kérdés gyakorlati oldala lehet az, hogy forradalmasít-e az egyenlőtlen fejlődés? A haladás valóban nemcsak mennyiségi evolúcióval mérhető. De Lukácsnál a visszatükrözött jelenségvilágon is múlik az, hogy az emberi képességek objektív-kategóriális fejlődés útján haladnak-e majd? Lukács felfigyelt arra, hogy a "forradalomban az emberi-állásfoglalás fontosabb", mint a nyugodt konszolidált fejlődésben. Korábban Leninnél is megjelent ez a döntő különbség: "Csak ha az 'alsó rétegek' nem akarják a régi rendet és a 'felső rétegek' nem tudnak a régi módon élni - csak akkor győzhet a forradalom."¹⁴

Azonban a klasszikus - és a nem-klasszikus fejlődés ontológiaiilag megragadható-e? Ennek feltétele - Lukácsnál - a valóság marxista differenciálása a lét lényege és jelensége alapján. Ehhez azonban a tényeket és törvényszerűségeket mindig kritikailag kell kezelni."¹⁵

A társadalomtudomány a "post festam racionalitásnak" köszönheti, hogy elkerülheti az egyetemes racionalizmus és irracionalizmus antinómiáját. Lukács szerint a társadalomontológia is csak megközelítő ismeretet adhat - tárgya bonyolultsága miatt. Lukács objektivitás iránti érzékenységet mutatta a történelem "ravaszágának" az elismerése. A Lenin-féle történelmi "ravaszság" mutatta a forradalmi erők előrelátási és cselekvési korlátait.¹⁶

Lukácsnál a törvényszerűségek ellentétes eredője és "végtelenül sok véletlen közvetítésével érvényesülhetnek."¹⁷

A formációk átmenete is - szerinte "post festam" tudatosulhat. A társadalomtudományok, például a politikai gazdaságtan is akkor jelent meg - Marxnál, amikor már kategóriái "a meghatározott lét formái, létezés-meghatározások" lettek. Lukácsnál e formák a kapitalizmusban a termelés ellentétes részei, egymással való egységük a valóságban realizálódott.

Lukács kimutatta a társadalmi formációk közti folyamatosságot, amit a munka-többlet-termék biztosíthat. Ennek modelljeként - jelenség és lényeg - szerint képzelte el a gazdasági alap- és felépítmény viszonyát. Azonban szerinte a társadalmi lényeg és jelenség magát a gazdaságot is megosztotta. A kapitalizmus alternatívan fejlődött a közös alap ellenére: "...ezek a kapitalizmus azonos lényegéhez tartozó mozzanatok megjelenő, meghatározott létükben a fejlett fokon is, rendkívül különböző tisztán gazdasági vonásokat mutathatnak."¹⁸

Kialakulhat-e a szocializmus előfeltétele a kapitalizmusban? Lukács szerint az abszolút értéktöbblet termelését egy társadalmassal relatív értéktöbblet-termelés váltja fel. De ez mechanikusan nem hozhatja létre a szocializmust. A szocializmusban a folytonosság szerint az lehetett, hogy a gazdaság továbbra is "a szükségyszerűség birodalma és ez is marad." Lukácsnál ebből azonban egyáltalán nem következett a társadalmi törvényszerűségek "természettörvényszerű" érvényesülése. Mivel ezek eltértek a természeti törvényszerűségektől.

A tételezések ellenére nem teljesen a szándékok szerint realizálódtak a fejlődési tendenciák: "...nevezetesen a reprodukcióhoz szükséges társadalmi munkaidő csökkenése, a ter-

mészeti korlátok viasszaszorulása a társadalom növekvő társadalmivá válásával és az eredetileg kis társadalmaknak egy világgazdaság létrejöttére vezető integrálódásával egyidőben.¹⁹ A fellelő teleológiai tételezésektől függetlenül érvényesültek.

A formációváltozásokban a politikai átstrukturálódás sem mindig járt együtt a változásokkal. Néha a látszólagos mozdulatlanság volt a jellemző - például a feudalizmus évszázadaiban.

A gazdasági változások magasabb szinten már átalakították a politikai struktúrát: például a kapitalista állam és társadalom elválásával. Az állammonopolkapitalizmus az állami intervencióval átalakította a politikai közügyeket.

Lukács szerint ezek a kérdések csak konkrét társadalomontológiai elemzésekkel válaszolhatók meg.²⁰

III.

A marx "Tőke" és a lukácsi "Ontológia" felépítése párhuzamosságot mutat. Lukács a társadalmi komplexusokat a munkából vezette le, mert a munka már csira-formájában tartalmazta a társadalmi létet. Közös a két mű absztrakt kiindulópontja: a munka-érték és a munka-általában. De Marxnál az ember és természet kölcsönhatásának szükségszerű feltétele a munka: "Ezért használati értékek képzőjeként, hasznos munkaként a munka az embernek minden társadalmi formától független létezési feltétele, örök természeti szükségszerűség, amely az ember és a természet közti anyagcserét, tehát az emberi életet közvetíti."²¹

Lukács ez utóbbi kölcsönhatást csak a munka-teleológia feltárása után vizsgálta meg.

A többletmunka felhasználását Lukács történetileg is nyomon követte a "pre-szocializmus"-ban. A munka a kapitalizmusig elsősorban a munkaerő bővített újratermelése volt. Tőkei Ferenc szerint a felesleg közös építkezésekben öltött testet. A prekapitalizmusban a többletermék áru- és pénzformája felbomlasztó tényezőnek bizonyult. Viszont a kapitalizmusban a munkaerő többlettermelése lett a rendszer alapja.

Lukácsnál viszont a szocializmus-kommunizmus átmenetben a többletmunka által kiváltott szabaddíó lesz a fő tényező: "...a szabadság birodalma, az értelmes szabaddíó lehetősége a szocializmusban mégis a munkának azon alapvető sajátosságán nyugszik, hogy többet termel, mint amennyi a dolgozó reprodukciójához szükséges."²²

E fejlődésment át gondolatát szerinte sokáig akadályozta a vulgár-marxizmus - például az ázsiai termelési módot feudalizmusként értelmezte át, vagyis nem ismerte el az Európán kívüli fejlődés lehetőségét. A harmadik világ megértéséhez szerinte - a kapitalizmus értelmezés mellett - az is döntő, hogy saját gazdasági alapjukra vezessék ezeket vissza: "...mind ez csupán elméleti követelményként állhat a marxizmus jövődő reneszánsza előtt."²³

Lukács értékelésében az emberek életvitelét megváltoztatta a NOSZF kihívása. De a szocializmus ezt csak a kapitalizmus spontán átalakulásával kívánta elérni, ezért is alkalmazkodott az ún. "homo oeconomicus"-hoz. A bolsevikok viszont szervezetten formálták a történelmet. Azonban a forradalmi praxis célrendszerét – Lenin felismerése alapján – kívülről kellett bevinni a proletariátus közé. Lukács szerint Lenin helyreállította a gazdaság és az ember dialektikáját.²⁴ Történeti összevetésében a NOSZF sokkal forradalmasítóbb volt, gyengébb anyagi bázisa ellenére is. Míg a szocializmus összességében kevésbé forradalmasított több ok miatt is.

A marxizmus terjedését és a szocialista viszonyok alternatív jellegét akadályozta a sztálini manipuláció, ami bürokratikus-brutális volta miatt nem küzdhetett le a kapitalista manipulációt. E kép megváltozásához szerinte elegendő a sztálini manipuláció leküzdése.²⁵

Lukács tehát – Marx alapján – az alternatívát a szabadság-szükségszerűség dialektikájában kereste: "...az emberi erő kifejtés, amely öncél, a szabadság igazi birodalma."²⁶ A társadalmi formációk átmeneteit Lukács a nembeliség szempontjából foglalta össze. A prekapitalizmusban a nembeliség természet-adta beteljesülése a jellemző – például a görögök demokráciája a kevesek demokráciája volt.

A kapitalizmus a szabadság látszatát mutatta. Közismert, hogy Marx "bornírt beteljesülésnek" nevezte a kapitalizmus korlátain belül maradást.

Lukácsnál az előtörténet néma nembeliségének meghaladása a társadalmasodással és a nembelire irányuló individualitással lesz lehetséges. Itt a gazdaság objektív fejlődése már egybe eshet az egyéni tételezéssel és a kauzális folyamatokkal: "Ezt a perspektívát Marx a kommunizmusban mint a szocializmus második szakaszában jelölte meg."²⁷

Lukács a napi perspektívatlanság veszélyét abban látta, hogy a gazdasági szükségszerűséget is utópikusan kezelhetik, valamint szembeállíthatják az egyedfejlődéssel.²⁸ A probléma megoldása szerinte a természeti korlátok visszaszorítása, a társadalmi döntések mély átgondolása. Azonban az egyedi és nembeli típus ellentétes maradt. Igaz, Lukács nem tért ki arra, hogy a nembeli totalitása felszívhatja-e az individualist? A nembeliség már elemezhető: "...mostmár az a feladat, hogy a nembeliség álláspontjáról kissé közelebből szemügyre vegyük azokat a társadalmi feltételeket, erőket, intézményeket stb., amelyek beindítják és mozgásban tartják ezt a folyamatszerűséget."²⁹

IV.

A két társadalmi rendszer összevetésénél a tudományos-technikai versenyfutásban tapasztalható átmeneti lemaradásból – gyakran tévesen következtetnek a szocializmus helyzetére: mert a perifériához sorolják a fejlett tőkés gazdasági centrumhoz képest. Ám nem veszik itt figyelembe az egyenlőtlen fejlődésből eredő lemaradást és az eltérő növekedési pályát.

Lukács mindkét fejlődési utat történeti genezisében és az emberiség-nembeliség fejlődési formáihoz viszonyította.

A nembeliségnek nemcsak az ökonómia a tényezője, hanem az individualitás is. A mechanikusan értelmezett gazdasági törvényszerűséggel ellentétben Lukács nem feltételezte a termelőerők korlátlan fejlődését sem.

A szocializmus fejlődési perspektíváit a gazdasági szükségszerűség és emberi szabadság dialektikus viszonyából kívánta feltárni. Elkerülte az utópizmus-manipuláció antinómiáját is.

JEGYZETEK

- 1 K. Marx: A tőke. I. köt. MEM 23. köt. 15-16. old.
- 2 Lenin: "Baloldaliság" a kommunizmus gyermekbetegsége. Lenin Művei, 31. köt. Szikra Kiadó, Budapest, 1951. 52. old.
- 3 Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. I. köt. Történeti fejezetek. Magvető, 1976. 380-381. old.
- 4 Uo. 302-303. old.
- 5 Uo. II. köt. Szisztematikus fejezetek. 333. old.
- 6 Uo. III. köt. Prolegomena. 44. old.
- 7 Uo. 240. old.
- 8 K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai. Nyersfogalmazvány. MEM 46/1. köt. Budapest, 1972. 88. old.
- 9 Lukács György: Id. mű III. köt. Prolegomena. 175. old.
- 10 Uo. I. köt. Történeti fejezetek 370-371. old.
- 11 Uo. III. köt. Szisztematikus fejezetek. 776-777. old.
- 12 Uo. 815. old.
- 13 K. Marx: Nyersfogalmazvány. Bevezetés. MEM 13. köt. 175. old.
- 14 Lenin: Id. mű 383. old.
- 15 Lukács György: Id. mű I. köt. Történeti fejezetek. 370. old.
- 16 Lenin: Id. mű 87. old.
- 17 Lukács György: Id. mű I. köt. Történeti fejezetek 369. old.
- 18 Uo. II. köt. Szisztematikus fejezetek. 477. old.
- 19 Uo. 515-516. old.
- 20 Uo. 500. old.
- 21 K. Marx: A tőke. I. köt. MEM 23. köt. 48. old.
- 22 Lukács György: Id. mű Szisztematikus fejezetek. 138. old.
- 23 Uo. III. köt. Prolegomena. 211. old.
- 24 Uo. II. köt. Szisztematikus fejezetek. 771. old.

- 25 Uo. 814. old.
- 26 Uo. 518-519. old.
- 27 Uo. 332-333. old.
- 28 Uo. III. k8t. Prolegomena. 81. old.
- 29 Uo. 57. old.

SZOCIALIZMUS ÉS IDEOLÓGIA

A címben jelzett kérdéskör aktuális összefüggéseinek vizsgálata a célunk, amde ehhez - legalábbis rövid - visszatekintéssel kell kezdenünk.

A gondolkodás történetében elsőként K. Marx és F. Engels tárták fel az eszmék keletkezésének, létezésének, valóságos szerepének, s társadalmi meghatározottságának tudományos elméletét, megalkotva ezzel az első tudományos ideológiatant. Ezen az elméleti alapon az ideológia fogalmának genetikusan, tartalmi és funkcionális egységét kell hangsúlyoznunk a marxizmusban.

Ismert, hogy az ideológia fogalmának megszületése (a XIX. század elején) nem esik egybe annak a társadalmi jelenséggel a keletkezésével, amelyet a fogalom jelöl. Az ideológia fogalma megszületése óta, története során erős jelentésváltozáson ment át (noha erről az ideológiáról cikkeztek - és nemcsak a polgári ideológia-felfogás képviselői - gyakran nem vesznek tudomást).

Esztörténeti tény, hogy K. Marx és F. Engels teoretikus tevékenységük kezdetén a hamis tudat jelzésére használják az ideológia fogalmát. Azaz, átveszik a fogalom olyan értelmezését, amely használatos volt a XIX. század második felének kezdetén is a filozófiai irodalomban. Ez az értelmezés - állítjuk - kezdettől fogva mégsem teljesen azonos az ideológia addigi lekicsinylő, pejoratív értelmezésével, amely értelmezést az ismert okokból a polgári eszméktől eltávolodó Napoleon ragasztott az A. Destutt de Tracy által megalkotott ideológia-terminushoz, s amely tulajdonképpen mindmáig hozzátapad a polgári ideológia-felfogásban. K. Mannheim úgy jellemzi ezt az esztörténetiényt, hogy "...itt ismeretelméleti és ontológiai alábecslést mondtak ki"¹ az ideológiáról.

Marx és Engels felfogásában más tartalmat kap egyáltalán a hamis tudat értelmezése, s így az ideológia terminus, mégha a szóhasználat azonos marad is. Felfogásukban a hamis tudat (s fogalmi jelölése: az ideológia) nem a valóságtól elszakadt, semmire sem használható vagy csak víziókat magában hordozó eszmei tákolmány, hanem a fejetetejére állított társadalmi valóság torzán visszatükrözött, ezért hamis tudata. Ebben az értelmezésben az lesz tehát a döntő, hogy egyáltalán az eszmék, különösen a hamis eszmei tartalmak objektív létezésének, keletkezési folyamatának megértése és rendszerbefoglalása történik meg. Ezért ók az ideológiáról szóló elméletükben (noha nem alkottak erről önálló művet) kezdettől túlhaladták a hamis tudatról szóló korábbi álláspontokat. Ez a túlhaladás megtörténik már a Szent család, A német ideológia és más korai műveikben. Marx óta ezért nem helyes a hamis tudatot csak tévedésként vagy egyes gondolkodók tudatosan alkalmazott félrevezetéseként

felfogni. A hamis tudatban objektíve kettősség van: a valóság megélésének torz gondolati tükrözése, s ugyanakkor egy, az emberi lényegtől idegen, noha emberi tevékenység eredményeként létező viszonyok valósága. De Marxig az emberek erről mit sem tudtak; hamis képzeteket alkottak viszonyaikról, s ezért önmagukról. Az ideológikus tudat tehát ugyan hamisan tükrözi az ember létviszonyait, ámde annak adekvát kifejezése, hogy a viszonyok maguk is torzok, nem az emberi lényeket megvalósító viszonyok.

K. Marx és F. Engels azonban nem álltak meg annak kontatálásánál, hogy vannak hamis eszmék és az ezeket szülő torz társadalmi viszonyok. Feltárták ezek okait is... S eljutottak azoknak a viszonyoknak elméleti bemutatásáig, amelyek megvalósulásával már nem fordul visszajára az emberalkotta világ, s amely társadalmi viszonyokon keletkezett eszmék már képesek lesznek e viszonyok adekvát tükrözésére. Ez az a mozzanat a marxi elméletben, amely magában hordozza az ideológia tudományossá válásának, pontosabban tudományos társadalomelmélet és ideológia egybeesésének lehetőségét.

Miben ragadható meg tehát Marx és Engels elméletében az ideológia-forradalom változásának kettőssége? Egyik vonatkozásban a változás kiteljesülését, az ideológia-felfogás tudományos gazdagítását jelenti. E gazdagításhoz tartozik – mégpedig: lényegként –, hogy Marx és Engels attól a kérdéstől, hogy milyen objektív okból következően létezik az ideológia, továbbléptek ahhoz a kérdéshez: mi célból létezik, mi az ideológia társadalmi szerepe?

Marx és Engels számára természetes, hogy az ideológia az osztálytársadalom terméke, az osztályokra tagolt társadalmi viszonyok szükségszerűen hamis eszmei kifejeződése. Azt is látják – s ezt ök elsőként –, hogy az eszmék hamissága elsődlegesen (azaz végsősoron) a társadalmi viszonyok által determinált. Marx és Engels tárták fel az ideológiák osztályokhoz kapcsolódását, ennek okát, történelmi jellegét és valóságos társadalmi szerepét. Éppen az ideológia történelmi és osztályjellegének felismerése tette lehetővé társadalmi szerepének megragadását. Kezdetben ugyan a kérdésnek ez az aspektusa még nem kap olyan hangsúlyt a marxi elméletben, mint agenézis és a fogalom tartalmának problémája. Ennek okáról Engels később – 1893. július 14-én kelt – Mehringnek küldött levelében (visszautasítva azt a vádat, miszerint a történelmi materializmus lebecsülné az eszmék szerepét) azt írja, hogy "...elsősorban azt tartottuk – s azt is kellett tartanunk – a legfontosabbnak, hogy a politikai, a jogi és egyéb ideológiai képzeteket és az általuk közvetített cselekedeteket levezessük az alapvető gazdasági tényekből."²

Az ideológiáról szóló elméletükben – műveik egészében – felerősödik az eszmék szerepének felismerése is. Munkáikban azonban nem lehet ennek külön szakaszát megjelölni, még kevésbé szembeállítani az ideológia létezéséről és szerepéről vallott álláspontjukat. Lukács György az ideológia-marxi elméletének lényegét éppen az eszmék e kettősségének dialektikus egységében, az egység tudományos feltárásában véli. Lukács azt írja: "Az ideológia mindenekelőtt a valóság társadalmi feldolgozásának az a formája, amely arra szolgál, hogy tudatossá és cselekvőképessé tegye az emberek társadalmi gyakorlatát."³ Az emberi létezés,

s benne az emberek gyakorlata az osztálytársadalomban objektív szükségszerűséggel társadalmi konfliktusokkal terhelt. "Az ideológia társadalmi létezése... olyan társadalmi konfliktusokat feltételez, amelyeket végső soron elsődleges formájukban, vagyis gazdaságilag-társadalmilag kell kihordani, de amelyek ehhez minden konkrét társadalomban specifikus formákat alakítanak ki: éppen ezek a mindenkori ideológia konkrét formái."⁴ "Marx szerint az emberek az ideológiák segítségével tudatosítják és harcolják végig társadalmi konfliktusaikat, amelyeknek végső alapjai a gazdasági fejlődésben keresendők" - írja Lukács.⁵

Az ideológiafogalom jelentésváltozásának másik iránya a marxi-engelsi ideológiaelméletben az eszmék osztályjellegének feltárásával függ össze. De Marx és Engels nem is egyszerűen csak annak megállapítását rögzítik, hogy az eszmék - keletkezésüket és társadalmi szerepüket tekintve is - osztályérdekekhez kapcsolódnak, hanem feltárják azt a kiváltságos helyzetet, amelyet az uralkodó osztály eszméi betöltenek a társadalomban. "Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok, vagyis az az osztály, amely a társadalom uralkodó anyagi hatalma, az egyszersmind uralkodó szellemi hatalma is... Az uralkodó gondolatok nem egyebek, mint az uralkodó anyagi viszonyok eszmei kifejeződése, a gondolatként megfogalmazott anyagi viszonyok; tehát éppen azoké a viszonyoké, amelyek az egyik osztályt uralkodóvá teszik, vagyis az osztály uralmának gondolatai."⁶ A hatalmonlevők, "...mint gondolatok termelői is uralkodnak, koruk gondolatainak termelését és elosztását szabályozzák..."⁷

Marx és Engels felfogásában az ideológia éppen ezért nemcsak az a sajátos forma, amelyben az antagonisztikus társadalmi viszonyok az adott osztályok tudatában visszatükröződnek, hanem éppen az osztályok objektív helyzetéből következően ezen osztályok öntudata. Az ideológia ezért történeti jellegű, hiszen egy meghatározott történelmi szituációnak és az osztályoknak e szituációban elfoglalt helyük szubjektív kifejeződése.

Ennek tudományos igazolása során Marx és Engels az ideológia osztályfelettiességéről szóló mítosz cáfolatát is adják.

Marx és Engels mindezzel az ideológia terminusát tudományos kategóriává tették a társadalomfilozófiában. Egyszersmind az eszmék olyan általános jellemzőinek feltárását végezték el, amelyeket a maguk történelmi konkrétságukban a proletár osztály eszméire vonatkozóan is érvényesnek gondoltak. A történelem objektív konzekvenciájaként színre lép az az osztály, amelynek alapvető érdekei a valóság adekvát tükrözését követelik meg. Mert "...miért volna a nép kevésbé hozzáférhető olyan eszmék számára - kérdezi Engels - melyek gazdasági helyzetének legsajátabb visszatükröződései..."⁸ Ebben a kérdőmondatban két figyelmet érdemlő állítás van. Engelsnél az "eszme" kifejezés nem a hamis tudat értelmében szerepel, hanem azoknak a gondolatoknak a rendszerét jelöli, amelyek a nép gazdasági helyzetének adekvát kifejeződései. S ebben annak kimondása is fontos, hogy lehetségesek ilyen osztályeszmék, az ideológia létezhet nem fordított tudatként is.

Mégis tény, hogy Marx és Engels nem használták az ideológia terminust saját eszme-rendszerük jelölésére. Tevékenységük egésze azonban egyértelműen utal arra a szándékukra, hogy nézeteiket a munkásosztály elméleti rendszerévé sűrítsék, s mindezt a proletariátus objektív helyzetével, forradalmi gyakorlatával és történelmi szerepével kapcsolják össze, azaz tudományos ideológiaként kezeljék.

Az összefüggés fordított irányból is fennáll.

Marx és Engels igazi történelmi érdeme annak tudományos felismerésében is megmutatkozik, hogy a proletariátus csak akkor töltheti be a reá váró világtörténelmi szerepét, ha új, tudományos ideológiát dolgoz ki, amelyben adekvátan tükröződnek a valóságos viszonyok és az ezek megváltoztatásának szükségességéből fakadó forradalmi célok, mint a jövő társadalmának elmélete.

Kétségtől, napjaink elméleti problémái – akár az ún. "szocializmuskép"-pel, akár a közeli jövő teoretikus megrajzolásával kapcsolatosak – azzal függnek elsősorban össze, hogy alkalmas-e ideológiánk tudományos forradalmi célok kijelölésére, avagy a marxizmus jövőképe sem lehet több utópiánál, ahogy ez minden más jövőképnek is természetes sajátja?

Ma már nyilvánvalóvá kell lennie, hogy Marx és Engels a maguk által teoretikusan meg-rajzolt történelmi célokat nem teljes és nem végleges formában, hanem a folyamat tendenciáinak, s legátfogóbb kereteinek felvázolásában jelezték.

Marx és Engels kommunizmus-teóriája, s a kommunizmustól fejlettségbeli, de lényeges jegyekben megkülönböztetett szocializmusa, mint a kapitalizmus gondolati meghaladása megalapozottan minősíthető tudományos ideológiaként. Marxnál és Engelsnél – s így lesz ez később Leninnél is – csakis a munkásosztály által megélt valóság, s a végigharcolt társadalmi konfliktusok adekvát eszmei tükröződései tarthatnak igényt a tudományos ideológia jelölésére, mint ahogyan csak az ilyen eszmék szolgálhatnak eszközként, eszmei fegyverül a konfliktusok megvívásához és a valóság megváltoztatásához.

A létező valóság és lehetséges társadalmi jövő, a valóságos lét adekvát eszmei tükrözése és a tudományosan felvázolt jövőkép kölcsönhatása és egysége a marxi-engelsi teóriában nem menti fel a szocializmust megvalósító társadalmat – benne mindenképp a munkásosztályt és a forradalmi pártot – a valóság szakadatlan tudományos elemzése és ennek alapján a klasszikusok által megrajzolt jövőkép állandó konkretizálásának kötelessége alól. A szocializmus gyakorlatának elmúlt évtizedeiben ez konzekvensen nem történt meg. Sőt, a sztálini politikai gyakorlatban súlyos csorbát is szenved úgy, hogy a gyakorlat torzulásai ideológiai "szentesítést" is kapnak a sztálinizmusban. Tulajdonképpen a Sztálin-alkotta teóriában – s benne a szocializmusról szóló elméletben – hamis tudati elemek kapnak ideológiai jelleget, s ezeket marxizmus-leninizmusként aposztrafálják. Ez – a politikai gyakorlat torzításain, s a törvénytelenességekkel elkövetett bűnökön túl, de azoktól nem függetlenül – károkat okozott a marxizmusnak, mint eszmerendszernek. A sztálinizmustól ért negatív hatásoktól

mind a mai napig nem tisztult meg teljesen - különösen a propagandában megnyilatkozó - elmélet, de fellelhetőek e teória hatásai a politikai rendszer merevségeiben, a közéletben, a gazdasági reform-ellenesség érvrendszerében és gyakorlatában.

Mindenekelőtt azért, mert éppen a szocializmus-felfogásban nem tudott túllépni rajta, s ezért a szocializmus gyakorlatában sem teljesen. A létező szocializmusok jelenlegi gondjai (és e rendszerek nemzetközi megítélése) jórészt ebből az ellentmondásból fakadnak. Ezért van nagy elméleti jelentősége is azoknak a gyakorlati törekvéseknek, amelyeket az SZKP XXVII. kongresszusa és a KB-ának 1987. januári plénuma elhatározott. A sztálini torzulásokból fakadó, itt érintőlegesen felvetett gondok teszik érthetővé annak indokolt sürgetését a Szovjetunióban, hogy a szocializmus értelmezésében menjünk vissza a klasszikusokhoz, illetve a leninizmushoz, mégpedig mind a gyakorlatban, mind az elméletben, mind pedig gyakorlat és elmélet kölcsönhatásának értelmezésében.

Hazánkban napjainkban különösen gyakran találkozunk két - látszólag egymást kizáró, valójában egymást erősítő - állásponttal. Az egyik megelégszik annak hangoztatásával, hogy "van szocializmusképünk", s azt tekinti csupán feladatnak, hogy e "kép"-hez igazítsuk gyakorlati tetteinket. E szerint e tettek értéke azon mérhető le, hogy mennyiben igazodik a "szocializmuskép"-hez.⁹ Az ilyen ideológia a szocializmusban, s a szocializmus az ilyen tartalmú ideológiában nem egybeeső a marxizmus-leninizmussal. A másik egyoldalúság pedig kárhóztat minden ideológiát. Vagy azért, mert úgymond "elszakadt a szocializmus valóságától", azaz, nem támogatja az (akármilyen) gyakorlatot vagy másrészt azért, mert üres vízióként értelmezi az ideológiát, amely gátolja a praktikus, pragmatikus törekvéseket. Ez utóbbi felfogás az ideológiát teljességében hamis tudatként kezeli, ezért száműzni igyekszik különösen a társadalomirányításból, míg az előbbi minden társadalmi gond vigaszul szánja annak konstatálását, hogy ti. van "szocializmusképünk"

A jelzett problémában sok rétegű gond húzódik meg, amelyek közül egyik a gyakorlat és az ideológia viszonyának helytelen értelmezésében jelentkezik. Az ezekkel összefüggő kritikai észrevételeimet arról az állásponttól kiindulva teszem meg, hogy a szocializmus valósága a 80-as években olyan új feltételeket jelent, amelyek között objektív szükséglet, hogy a klasszikusok alkotta elméleti bázison szülessék meg a valóságos szocializmus tudományos elmélete. Történelmi tény ugyanis, hogy Marx és Engels a mai, az e fejlettségi szinten létező szocializmusra vonatkozóan nem hagyott ránk kidolgozott elméletet. Amennyiben a kapitalizmust forradalmi módon meghaladó szocializmust konkrét vonásokkal jellemzik, ezt lényegében már a kommunizmushoz közvetlenül átvezető, a kommunista társadalmi állapotot közvetlenül megelőző társadalomként ábrázolják.

Ebből a helyzetből a mai felfogásoknak több irányú torz hajtása bújhat elő. Az egyik abban jelentkezik, hogy az ilyen koncepció a szocializmust elvont jövőként rajzolja meg, s ennek dedukált átültetésével kísérletezik a gyakorlatban, ám ez erőltetett önigazolásban állandó konfliktusokhoz vezetett a gyakorlat és elmélet, tett és szó között. Bekövetkezett

az ismert marxí álláspont arról, hogy az eszme mindig felsült, ha különbözött az érdektől. Ennek a "felsülésnek" bizonyára nagy szerepe volt a nálunk is jellemző ideológiai elbizonytalanodásban,¹⁰ a szocialista országokra a 70-es és a 80-as évek első felében jellemző "eszmei szélcsend" bekövetkezésében, az elméletellenesség jelentkezésében, amelyről több helyen és módon mondott kritikát Tókei Ferenc és mások.¹¹

Szocializmus és ideológia összefüggésének másik torz értelmezése, amely misztifikálja a valóságot, mítosszá szeretné avatni a gyakorlatot. E szerint minden a szocializmusban végbement gyakorlat, a megvalósult létező arra érdemes, hogy igazolást kapjon az eszmétől (vagy éppen a marxizmus-leninizmus oktatástól). S minden olyan eszmei megnyilvánulás, amely a gyakorlat tévedéseit-negatívumait nem vállalja - e felfogásban - "elszakadt a szocializmustól". Ez a magatartás legfeljebb azt az "elméletet" fogadja szívesen, amely igazolja a napi gyakorlatot. E felfogást és az ebből következő magatartást érhetjük tetten napjainkban a reform-ellenességben, a szocializmus mai reformtörekvései és reform-averziók összeütközésében, s lehetséges, hogy a reformok elméleti kidolgozatlanságában is. Igaza lehet Tókei Ferencnek abban, hogy "Ha a reform továbbfejlesztésének ideológiai... korlátját keressük, e tekintetben a döntő korlát... magának a reformnak az elméleti kidolgozatlansága, átfogó megalapozásának a hiánya."¹² Ezen a hiányosságon most leginkább az SZKP lép túl, amikor a szocializmus radikális reformjának meghirdetett politikai programjában kezdeményezi és ösztönzi a "Több szocializmus" elméleti kérdéseinek kidolgozását is.

A tudományos ideológia elmaradhatatlan feltétele, mert eszköze a szocializmus megvalósítási folyamatának. Mégpedig a szocializmus ideológiája kettős természetet hordoz: 1./ a szocializmus tudományos elmélete, ámde nem utópiája, hanem a valóságos érdekeket s a gyakorlat állandó kritikáját kifejező teóriája, s ugyanakkor: 2./ lehet a szocializmus gyakorlatának a politikai hatalom által magyarázott hivatalos propagandája, s mint ilyen, vállalhat s betölthet legitimáló szerepet. Ez az ideológia - most itt részletesen nem tárgyal - társadalmi szerepével nem ellentétes, ellenkezőleg, megegyező.

Elfogadható azonban az utóbbi csak akkor lehet, ha tartalmában és társadalmi hatásában megegyező a marxista ideológia előbb említett tudományos természetével.

Akkor pedig: minden elméletellenesség, az "eszmei szélcsend", az ideológiaellenesség azon az alapon, hogy az ideológiát a hamis tudattal azonosítják, vagy éppen a konzervatizmus színönímájaként emlegetik, miként a gyakorlat kritikátlan mítosszá szentesítése is kárt okoz a szocializmusnak.

Meg kell hát vizsgálni szocializmus és ideológia pozitív viszonyát - az itt elsősorban kritikai felvetéseken túl - annak érdekében, hogy a tudományos ideológia ténylegesen szolgálja a szocializmus reformját, de szívesebben mondom a szocializmus reformja és megújítása kifejezések helyett: a szocializmus megvalósítását.

Ez azonban egy másik előadás feladata lehet.

JEGYZETEK

- 1 K. Mannheim: Ideologie und Utopie. Verlag Cohenn. Bonn, 1929. (Jelzés nélküli magyar fordítás.) 20. old.
- 2 Marx - Engels Válogatott Művei II. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1963. 485. old.
- 3 Lukács Gy.: A társadalmi lét ontológiájáról. Magvető, Budapest, 1976. II. köt. 449. old.
- 4 Uo. 455. old.
- 5 Uo.
- 6 MEM 3. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1960. 45. old. (Egyébként ennek a marxi-engelsi gondolatnak a fényében a jelen hazai "ideológiai állapotunk" jellemzését adó levélben különös értelmezést kaphatnak Gombár Csabának azok a felkiáltással felérő kérdésmondatai, hogy ti. "Van még egyáltalán hivatalos ideológia? Netán több hivatalos ideológia is van? Egyáltalán hányféle ideológia van ma Magyarországon?" Gombár Csaba: Levél N.-hez az ideológiáról. Kritika, 1987. március.)
- 7 Uo. 3. old.
- 8 MEM 7. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962. 535. old.
- 9 A "szocializmuskép", mint fogalom számomra azért is problematikus, mert statikusként értelmezi a szocializmust, hiszen "a kép" adott és mozdulatlan állapotban tükrözi a dolgokat. A szocializmus valójában azonban ellentmondások dialektikája, s mint ilyen, folyamat, ezért ennek a szocializmuselméletben is tükröződnie kell. Lásd erről bővebben: Erdélyi Lajos: Szocializmus-koncepciók és a szocializmus valósága. In: Társadalom, tudomány, egészségügy. Az orvostudományi egyetemek és az OTKl Egészségügyi Főiskolai Kar marxizmus-leninizmus intézeteinek tudományos közelményei. 1. szám 1985. 73-84. old.
- 10 Sarkosan fogalmazott módon ír erről Gombár Csaba már idézett írásában.
- 11 V.8. Tőkei Ferenc: Kortársunk-e Marx? Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984. És más írások.
- 12 Lásd: Az elmélet becsületéről. Beszélgetés Tőkei Ferenc akadémikussal. Népszabadság, 1986. III. 22. szám.

SZOCIALIZMUS ÉS AZ EMBERI JOGOK

1. Bevezetés

A szocializmus-kommunizmus jellemzésére úgy érzem felesleges lenne itt és most időt pazarolni. Legfeljebb "A német ideológia" egy mindmáig érvényes és fontos gondolatát idézem. "A kommunizmus szemünkben nem állapot, amelyet létre kell hozni, nem eszmény, amelyhez a valóságnak hozzá kell igazodnia. Mi kommunizmusnak a valóságos mozgalmat nevezzük, amely a mai állapotot megszünteti."¹ A kérdés tehát az, hogy ebben a folyamatban mi a helye és szerepe az úgynevezett emberi jogoknak?

Az emberi jogokról kicsit hosszabban kell beszélni. Mik is ezek az emberi jogok? Ha pragmatikus választ adunk, azt mondhatjuk: emberi jogok mindazok, amit annak nyilvánítanak. Ha közelebbről megvizsgáljuk az egyes megközelítéseket, igen anarchikus kép tárul eléink.

Megközelíthetjük a kérdést fogalmi elemzés útján is. Akkor az első kérdés: mit fejez ki az, hogy "emberi"? Két dolgot kell figyelembe vennünk. Először: az emberi jelző azt fejezi ki, hogy itt olyan jogokról van szó, amelyek eredendően - az ember születésétől - hozzá tartoznak az emberhez.

A másik aspektus, hogy ez a jog létezik attól függetlenül, hogy tudatában van-e ennek az ember vagy sem. Hogy jogi formában megfogalmazódott-e vagy sem. Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy egy örök változatlan emberi természetnek megfelelő jogról van szó, ami minden időben és helyen, minden társadalmi formációban megilleti az embert. Nem a mindenkori tényleges, kodifikált jogról van szó, hanem egy olyan eszményről, jogfilozófiai alapról, amely valamilyen elvont, általános emberből ered, és amelynek érvényt kell szerezni a jog eszközzével, vagy legalábbis a jog eszközzével is.

Ha történelmileg vizsgáljuk a kérdést, akkor ahhoz az eredményhez jutunk, hogy az emberi jogok eszmerendszerét a feltörekvő burzsoázia gondolkodói - közgazdászok, filozófusok, történészek stb. - dolgozták ki. (Természetesen nem minden előzmény nélkül.) De akkor meg kell vizsgálnunk, hogy ezek a gondolkodók valóban felfedezték-e az örök emberi vonatkozásokat, vagy ezek a teoretikusok is, - mint minden más korban élők - saját koruk viszonyait fejezték ki és azokat egyetemes érvényüként hirdették? Pontosabban: a kor szükségleteit egyetemes szükségletként élték át és fogalmazták meg?

Már a XIX. században a marxizmus megalapítói kimutatták, hogy az emberi jogokban megjelenő elvont ember nem más, mint a polgári társadalom tagja, a burzsoáz és az emberi jogok ennek az elvont, önző, önmagába zárt embernek a jogai. Mindez azonban nem jelentette az emberi jogok elutasítását, csak az eszményesítés piederstáljáról a valóságos történelmi he-

lyére való helyezését. A feltörekvő polgárság által emberi jogokként megfogalmazott követelések ebben a korban valóban nem csak polgári érdekeket fejeztek ki. Később a feltörekvő, majd az uralomra jutó proletáriátus számára is fontos szerepet játszottak és játszanak mind a tőkés társadalomban a proletáriátus osztályharcaiban, mind a szocialista országokban a szocialista viszonyok fejlődésében.

Az emberi jogok történelmi és társadalmi szerepének sokoldalú feltárása még igen sok kutatást igényel. Különösen jelentős lenne a marxizmus klasszikusainak nézeteit feltárni, és ezeket a nézeteket a mai valósággal szembesíteni. A rendelkezésre álló terjedelem most csak annak a kérdésnek rövid vizsgálatát teszi lehetővé, hogy a "szocialista proletáriátus" (Lenin) és különösen a szocialista országok mennyiben örökösei és továbbvivői az emberi jogoknak? Két, e kérdésre adott választ vizsgálunk meg.

2. A szocialista társadalom az emberi jogok megvalósítója

Ez a legáltalánosabban elterjedt és elfogadott álláspont. Ennek lényege, hogy a korábban már csiríiban meglevő, a polgári társadalom ideológusai által megfogalmazott és a munkásosztály harcai során kiegészült emberi jogok érvényre juttatása, - amelyet a tőkés társadalom sohasem tett meg a maga teljességében, - a szocialista forradalom győzelme után az új társadalom építésének egyik alapvető célja. A szocialista országok fejlődése abba az irányba hat, hogy mindinkább kibontakoznak az emberi jogok eszmerendszerében kifejezésre kerülő szabadságjogok és egyenlőségek. Egyesek ezt úgy fogalmazzák meg: az emberi jogokat megvalósítjuk és megvédjük minden vele szemben álló erőttől.

Melyek azok a tények, amelyeket e nézetek képviselői érvként használnak fel álláspontjuk igazának bizonyításához? Az első, hogy már a munkásmozgalom kezdetén az emberi jogok bizonyos elemei célként fogalmazódtak meg a proletáriátus számára. A polgári, kispolgári mozgalmak és gondolkodók tanai mellett már igen korán megjelennek az utópikus, kommunisztikus nézeteket vallók gondolatvilágában az emberi jogokra jellemző utalások és a korai munkásmozgalomban is szerepet játszott ez az eszmerendszer. T. Morus Utópiájában már igen korán állást foglalt a vallás - és bizonyos mértékig - a lelkiismereti szabadság mellett. A munkához való jogot a filozófus Fichte mellett Morelly, Saint-Simon és Fourier is megfogalmazta. A magántulajdonosi viszonyokat ezzel ellentétben levőnek hirdették és kommunisztikus elveik megvalósítását mint az ember igazi természetének és az ésszerűségnek a diadálát állították be. Így a polgári gondolkodókhoz hasonlóan foglaltak állást az emberi jogok tekintetében.

A korai munkásmozgalomban is találkozunk az emberi jogokkal. Szinte egyidőben látott napvilágot 1838-ban von Albert Lapponneraye "Demokratikus katekizmus"-a, amelyet az Igazak Szövetsége is megvitatott, és a chartizmusnak nevet adó "People's Charter". Az utóbbi az 1832-es Reform Bill hatásaként a munkásság körében kibontakozó elégedetlenség nyomán a po-

litikai jogoknak a munkásokra való kiterjesztését követelte. Néhány évvel később a chartizmus újabb és radikálisabb fellendülő szakaszában a politikai petíciót kiegészítették a munkásoktatályt közvetlenül érintő, a munkakörülményekre vonatkozó követelésekkel.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a polgári forradalmak eredményeiben csalódott munkásoktatály és képviselői spontán módon használták fel az emberi jogokban általános formában megfogalmazódott követeléseket: átértelmezve és kiegészítve a saját harcuk ideológiájaként a burzsoáziával szemben.

A burzsoázia által meghirdetett és megvalósított emberi jogok között még azokban az országokban is nagy ellentmondás feszül, ahol a polgári forradalom történelmileg korán és a lehetőségeknek megfelelően viszonylag következetesen ment végbe.

Még nagyobb feszültségek alakultak ki a világ azon területein, ahol a tőkés fejlődés későn, következtlenül, a feudális erőkkal többé-kevésbé megalkuvó módon bontakozott ki. Ehhez a problémához kapcsolódik a tőkés fejlődés következményeként kialakult monopolkapitalizmus, az imperializmus, amely már az emberi jogokkal szemben álló ideológiát hozott létre. S végül, de nem utolsósorban a társadalmi fejlődésnek az a sajátossága, hogy a szocialista forradalom nem a fejlett országokban, hanem a közepesen vagy gyengén fejlett országokban indult el és jutott fejlődésének ilyen vagy olyan szintjére.

A feltörekvő burzsoázia, amikor a feudalizmust végleg elsöpörte a történelem színpadáról, joggal hihette, hogy nem csak "a nép cégre alatt" (Marx), hanem valóban a nép érdekében lép fel. E hitében megerősítette, hogy harcához nem csak szüksége volt a nép támogatására, hanem meg is kapta azt. Ezért fogalmazta és fogalmazhatta meg követeléseit az emberi jogok formájában. De amikor uralomra jutott, azzal az ellentmondással került szembe, hogy saját uralmát olyan körülmények között kell megvédenie, amelyben ennek az uralomnak politikai garanciáit meg kellett osztania a vele egyre inkább szembe kerülő dolgozó tömegekkel, elsősorban a proletáriátussal. Ekkor egyre világosabban kiderült, hogy azokat a jogokat, amelyeket saját uralma megszerzése érdekében hirdetett, most uralma megtartása érdekében egyre inkább korlátoznia kell. Ezért az emberi jogok új értelmezést kaptak, hogy azok az uralomra jutott burzsoázia érdekeinek feleljenek meg. A részben megtagadott, - legalábbis a néptömegektől megtagadott - részben a legkülönbözőbb eszközökkel korlátozott emberi jogok hirdetője, továbbvivője a proletáriátus lett. A proletáriátus erejétől, harcának eredményétől függött, hogy ezek az ún. emberi jogok milyen mértékben realizálódtak.

A proletáriátusnak természetes érdeke volt, hogy ezek a jogok minél sokoldalúbban valósuljanak meg. Ezért harcában nem csak a korábban már meghirdetett területeken - elsősorban a politikai élet területén - törekedett az emberi jogok kiteljesítésére, hanem az élet legkülönbözőbb területére is igyekezett kiterjeszteni. Így saját harcához biztosított jobb lehetőségeket. Szabadon szervezkedhetett. Lehetővé vált, hogy a tömegek előtt egyre világosabbá tegye: az alapvető ellentmondás nem a politikai, az ideológiai szférában, hanem a tőkés gazdasági rendben gyökerezik. Ezért a feladat a tőkés gazdasági rend megdöntése.

Mivel teljesebben érvényesül a polgári demokratizmus, annál több lehetőségük van a dolgozóknak, hogy részt vegyenek a közéletben, s így tapasztalatokat szerezzenek saját harcaikhoz. Megtanulják, hogyan küzdenek egyes célok eléréseért, miként szerezzenek szövetségeseket, felismerjék milyen kompromisszumokat fogadhatnak el végső céljaik feladása nélkül. Felmérjék a széles tömegek hangulatát, elszántságát, s így anélkül, hogy felelőtlen kalandokba bocsátkoznának, felesleges véráldozatokat hoznának, könnyebben megtalálják azokat a közvetlen feladatokat, amelyek megoldása közelebb visz a végső cél, a tökéletes társadalmi rend megdöntése, a szocialista társadalom megteremtése felé.

Más kérdés, hogy a munkásmozgalom mennyire tudott és tud helyesen élni ezekkel a lehetőségekkel. De ezek a lehetőségek a polgári demokráciában benne vannak, s ezért a proletárium érdeke, a polgári demokrácia megvédése a reakcióval szemben. Ez az érdeke jelenik meg a népfront politikájában is.

A XIX. század közepe után a forradalmi demokratizmust egyre inkább felváltja az oppor-tunistá liberalizmus. A liberalizmus mint ideológia és a liberalista politika egyre jobban megerősödik, mivel a gazdasági életben is teret nyer a burzsoáziának a feudalizmussal való megalkuvása, összefonódása. A liberalizmus behatol a munkásmozgalomba is. Ezt segíti, hogy a monopolkapitalizmus és az imperializmus kibontakozása következtében az emberi jogokkal ellentétes, elit elméletek kezdtek teret nyerni. Ezért még a liberalistává laposított emberi jogok is olyanoknak tűnhettek, amelyek védelme a munkássztyál érdeke is. A valóságban azonban ez a liberalizmus egyre inkább a legszélsőségesebb, a legbrutálisabb antihumanizmus szálláscsinálójává vált.

A burzsoázia nagy része, különösen a nagyburzsoázia szembefordult tehát a demokratikus forradalommal. Lenin az orosz forradalom lehetőségeit vizsgálva 1908-ban úgy vélte, hogy "...Oroszországban... a polgári forradalom győzelme nem lehetséges mint a burzsoázia győzelme. Ez paradoxonnak hangzik, de tény".² A történelem később ezt a megállapítást igazolta, és azt is kimutatta, hogy nem csak Oroszországra érvényes ez a felismerés. Ez témánk szempontjából azt jelenti, hogy a proletárium zászlajára tűzte az emberi jogokat. Így az emberi jogokért folyó harc a munkásmozgalom részévé vált, s ebben az értelemben a proletárium valóban az emberi jogok örököse lett. A liberalizmussal szemben az emberi jogok forradalmi értelmezését védte szövetségben a társadalom minden olyan rétegével, amelynek érdekeit ez a forradalmi értelmezés fejezte ki.

A szocialista forradalmak a történelemben mindig összekapcsolódtak a polgári demokratikus forradalmakkal. Ebből következően a szocialista országok létrejöttében, fejlődésében az emberi jogoknak lényeges szerepe volt és van. Ezeket a jogokat a proletárium sokkal következetesebben valószínűsítette meg, mint a burzsoázia. Ez természetesen következett abból, hogy a szocialista forradalom, és vezető ereje a munkássztyál sokkal szélesebb tömegek objektív érdekeit képviseli, mint annak idején a polgárság.

A szocializmus építésében is jelentős szerepe van az emberi jogoknak. Nem csak deklarálják a szocialista alkotmányok ezeket, hanem megvalósításuk, megvalósulásuk társadalmi garanciái is létrejöttek. Ez lehetővé teszi, hogy egyre szélesebb körben és egyre sokoldalúbban realizálódjanak mind a politikai, polgári, mind a gazdasági, szociális és kulturális jogok. A szocialista országok az idevonatkozó egyezségokmányokat ratifikálták és saját törvényükként kihírdették (zárójelben megjegyzem, hogy az USA-nak több mint tíz év nem volt ehhez elég).

Összefoglalva ezt az álláspontot: a történelmi fejlődés eredményeként az emberi jogok hirdetője, védelmezője a munkáosztály lett. A szocialista forradalom eredményeként uralomra jutva, egyre következetesebben képviseli és realizálja azokat. A további feladat az emberi jogoknak még következetesebb megalapozása, kibontakoztatása és megvédése minden más törekvéssel szemben.

3. Az emberi jogok mint az egyén és a közösség szabad és sokoldalú kibontakozása.

Egy, az előző felfogástól lényegesen eltérő, sőt egyes vonatkozásokban azzal ellentétes álláspontot H. Klenner "Marxizmus és az emberi jogok" című könyve alapján ismertetek. E felfogás kiindulási pontja, hogy ha az emberi jogokat "az emberhez mint emberhez" tartozó, örök és változatlan, kortól és helytől független társadalmi mozzanatként tekintik, akkor egyetlen társadalmi formációban sincsenek emberi jogok. Ebben az esetben e kifejezéssel csak nem létező viszonyokra vonatkozó ideológikus és apologetikus fikciókat és illúziókat jelöltek. De azért, mert ez a kifejezés a múltban és a jelenben is érdekek elleplezésére szolgál, még nem kell, hogy kizárjuk a tudomány szótárából. Használhatjuk egy valódi társadalmi jelenség megjelölésére.

Mi ez a társadalmi mozzanat? A munkáosztály történelmi hivatása, nem csak a tőke és a tőkés hatalmának megdöntése. A proletárdiktatúra segítségével, a szocialista társadalom építésével meg kell teremtenie annak a feltételeit, hogy az ember végleg kiválassza az állatvilágból. Engels szavaival, hogy az emberiség a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába ugorjon. A fiatal Marx ezt "emberi emancipáció"-nak nevezte. Ez fejlődik ki az emberi jogokból. A proletáriátus célja, hogy minden osztálykülönbséget megszüntessen, megteremtse szabad fejlődésének feltételeit, végső soron az egész emberiség felszabadítása is. A közösség és minden egyén sokoldalú kibontakozásának igényét tartják ébren a kapitalizmusból a kommunizmusba vezető, - ellentmondásoktól és konfliktusoktól terhes - úton az emberi jogok, a jogalkotói és jogalkalmazási tevékenységben.

A szocialista állam az objektív követelményeknek szubjektív formát ad. Az emberi jogokat polgárjogokká alakítja az egyes emberek és az állami szervek számára garantált jogok és köteleességek formájában. Ez egyben azt is jelenti, hogy az emberi jogok és a belőlük levezetendő és ezeket képviselő polgárjogok állandó konkretizálásra, változtatásra, kiegészí-

tésre és fejlesztésre szorulnak. Ebből következik, hogy a szocializmust fogalmilag mint az emberi jogok megvalósulását határozzuk meg, és az emberi jogokat csak olyan mértékben tartjuk megvalósíthatónak, amennyire a szocializmus valósággá válik.

Lehetséges, sőt szükséges, hogy a munkának saját felszabadítására történelmileg adott jogát alkotmányi ranggal rögzítsék. Ezzel ez az emberi jog alapjoggá és alapkötelességgé alakul át. Ezek realizálásakor többek között figyelembe kell venni:

- 1./ Nem lehet egy osztályszempontból semleges szabadság és egyenlőség elvét törvénybe iktatni.
- 2./ Az alapjogoknak túl szűk értelmezése, ha azokat egyetlen alapjogból - pl. az élethez való jogból - próbálnánk levezetni.
- 3./ A szocialista alapjogok a burzsoá szabadságjogok lényegi tartalmának tagadását intézményesítik.
- 4./ A szocialista polgárjogoknak nem kell a társadalom hivatalos szervét, az államhatalmat semlegesítenie, mert az működő polgárjogokat feltételez és garantálja azokat.
- 5./ A szocialista demokrácia kibontakoztatása feltételezi az alapjogok további kiépítését és azok széles körű megvalósulásának biztosítását. A kollektivitás és az individualitás feltételezik egymást.
- 6./ Mi a lehetséges és elérendő helye, szerepe a jognak az egyén és a közösség sokoldalú kibontakoztatásában? Nem a jog alakítja az embert, hanem az emberek - többek között a jog segítségével is - alakítják saját magukat.
- 7./ Figyelembe kell venni, hogy az ember szabadságát nem azáltal nyeri el, hogy elkerül bizonyos dolgokat, hanem azáltal, hogy alkotni tud. Ezért az alapjogok egyben alapkötelességek is.
- 8./ Az alapjogoknak az egyéniség fejlődésének legfontosabb szféráira kell vonatkoznuk. E fejlődés megértésének kulcsa a munkában rejlik.
- 9./ Fejlődésünk jelenlegi szakaszában az a feladat került előtérbe, hogy a szocialista demokrácia további kiteljesítése során az alapjogok jogi garanciáit tovább kell fejleszteni.

A szocializmusbeli emberi jogok viszonyát a korábbi társadalmi alakulatok jogával, jogfilozófiájával, a burzsoá emberi jogokkal kiemelkedően fontosnak tartják. Hangsúlyozzák, hogy a szocialista emberi és polgári jogok eredetiek és minőségileg újak. Főlényben vannak a korábbiakkal szemben. Az eredetiség hangsúlyozásának fontosságát támasztja alá, hogy egyesek Marx emberfelfogását a keresztény miszticizmushoz hasonlónak tüntetik fel, az emberi jogok filozófiai alapját polgári filozófiákból vezetik le. A "demokratikus szocializmus" ideológiájával a szociálreformizmus azt kívánja elfogadtatni, hogy a társadalmi igazságatlanságok felszámolásához csak a régi emberi jogi jelszavakat komolyan kell venni. Mindez azt szolgálja, hogy a valós szocializmust a kapitalizmus mércéjének vessék alá.

Valójában azonban Marx nem jutott a posteriori olyan eredményekhez, amelyeket mások a priori elfogadtak. A szocialista alapjogok nem egészítik ki a polgár politikai jogait a

szociális jogokkal. A munkásosztály nem valósítja meg azt, amit a burzsoázia megígért, s a szocialista polgárjogok nem a népek emberi jogainak derivátumai. Arról sem lehet szó, hogy a tőkések által élvezett "szabadságot" osztálykorlátaitól megszabadítva általános "szabadsággá" fejlesszük, hiszen közismert, hogy a kapitalista társadalomban egyik osztály sem szabad, mindenki a tárgyi viszonyoknak van alárendelve, csak ezt az alávetettséget ellentétesen – a tőkések öngazolásként, a munkások elembertelenedésként – élik át.

Kizárja-e mindez azt, hogy a szocialista társadalomban létrejött eredeti, a polgáritól alapvetően eltérő felfogás egyben folytatása a forradalom előtti gondolatoknak? Lenin annak ellenére, hogy a marxizmus a legradikálisabb szakítás a korábbi gondolatokkal mégis azt mint "a filozófia, a politikai gazdaságtan, és a szocializmus legnagyobb képviselői tanításainak egyenes és közvetlen folytatását"³ jellemezte. Feladatunk, hogy az emberi jogok történelmi dimenziójára, a jelen tennivalóira a múlt tapasztalatainak figyelembevételével, megfelelő megoldást találjunk.

A XVII-XVIII. századi emberi jogi nyilatkozatokat a marxizmus klásszikusai mint a történelem lényeges eredményeit tartották számon és azt hangsúlyozták, hogy a demokratizmus legjobb alkotó elemeit a proletáriátus "következetesebben, tökéletesebben és határozottabban" (Lenin) hajtja végre. A proletáriátus az emberi jogok különböző nyilatkozatainak egyes részeit saját értelmezésében programjává tette. A korai munkásmozgalom spontán ideológiájának részét képezik az "emberi jogok". Ideológusaik az Igazak Szövetségéig erre alapozták a munkásosztály harcát. Ezért a marxizmus az elidegeníthetetlen emberi és polgári jogokról szóló forradalmi természetjogi doktrínákat, mint örökséget kezeli.

A marxizmus-leninizmus intellektuális forrásának tagadása a gyakorlatban a szektás magatartással szokott együttjárni. Napjainkban pedig a kommunista és munkáspártok konstruktív párbeszédre lépnek minden antiimperialista, demokratikus erővel. A történelmi fejlődés ma a háborús veszély, a harcos antikommunizmus elleni, a néptömegek demokratikus és szociális jogaiért folyó küzdelmet helyezte előtérbe. A munkásosztály történelmi hivatása feltételezi, hogy a polgári forradalommal és annak "emberi jogaival" elért részleges emancipációt, mint a szociális emancipáció szükséges előzetes lépcsőfokát, meg kell védeni minden háborús és fasizáló irányzattal szemben. A tőkés országokban működő kommunista pártok joggal állítják, hogy ők, és nem az uralkodó osztályok a valódi megvédői országuk alkotmányos polgárjogainak, az "emberi jogoknak".

A feltörekvő polgárság emberi jogokra vonatkozó koncepciója megfogalmaz egy olyan elvet, amely a marxizmus-leninizmusnak is központi gondolata. Nevezetesen az ellenállás jogát. Az Amerikai Függetlenségi Nyilatkozat (1776. július 4.) fogalmaz a leghatározottabban: "Ha bármelyik kormányforma bármikor károssá válik és nem felel meg annak a célnak, amely miatt megalkották, akkor a népnek jogában áll azt megváltoztatni vagy eltörölni, új kormányzatot szervezni, azt olyan alapelvekre fektetni, hatalmát oly módon megszervezni, ahogy az biztonsága és boldogsága szempontjából a legelőnyösebbnek látszik." (Kiemelés tőlem.

M. Gy.) Ezt a jogot tovább viszi a szocializmus, amikor a széles néprétegek, végső soron az egész emberiség emancipációját valósítja meg.

A szövetségi politika más területein is fontos, hogy a XVI. századtól a XVIII. századig alkotott emberi jogi nyilatkozatokhoz, a tőkés alkotmányos alapjogokról szóló fejezeteihez ne pusztán tagadó viszonyt alakítsanak ki a kommunisták. A szocializmus építésében nem csak azok vehetnek részt eredményesen, akik következetesen a marxizmus-leninizmus talaján állnak. A hívők, a kispolgári gondolkodásúak - akik a polgári emberi jogoknak többé-kevésbé elkötelezettjei - is igen hasznos tevékenységet folytathatnak. Ezért a polgári emberi jogokban megfogalmazott sok elv a szocializmusért folyó világméretű harcban ma is aktuális.

A szövetségi politika csak egy szempont annak felismerésére, hogy a múltból való "lemondás" nem marad következmény nélkül.

Összefoglalva: a felfogás az emberi jogokon a szocialista forradalommal kezdődő és a kommunizmus építése során kibontakozó "emberi emancipációt" érti. Ezeket az emberi jogokat a szocialista állam - a jog felhasználásával - állampolgári alapjogok és alapkötelességek formájába önti. Ez egy olyan folyamat, amely az emberi jogok korábbi koncepciójához a kontinuitás és diszkontinuitás egységében kapcsolódik.

4. Néhány megjegyzés a két felfogáshoz

Az "emberi jogok" elméleti megalapozása szoros összefüggésben van az emberkoncepcióval. Ha feltételezünk egy örök, változatlan emberi természetet, akkor ebből már következtethetünk egy ennek az emberi természetnek megfelelő, helytől és időtől független emberi jogra, s törekedhetünk ennek a realizálására. A történelem azonban nem támasztja alá ezt a felfogást. E vonatkozásban azt mondhatjuk, hogy az emberiség története az emberi természet története is. A mindenkori társadalmi viszonyoknak megfelelő "lényegi erők" (Marx) meghatározzák az adott kor jogi viszonyait is, tehát azok nem a történelem felett lebegő emberi természetből erednek.

Más kérdés az, hogy ezek alapján mondhatjuk-e, hogy az emberi jogok pusztán fikciók? Ez tévedés lenne. Ezek az elképzelések társadalmilag és történelmileg nagyon is reális viszonyokon alapszanak, mégha illuzórikus formában tükrözik is ezeket a viszonyokat. Alapja az általánossá vált áru- és csereviszonyok. Ez azonban csak akkor bontakozhatott ki a magateltjeségében, amikor a tőkés termelés lett a társadalom alapja. De akkor a forgalmi és termelési viszonyok ellentmondása olyan alakot öltött, amelyben a látzat a cserélők egyenlősége és szabadsága, a lényeg a társadalom két osztályra való tagozódása, vagyis az egyenlőtlenség és szabadságnélküliség. Ez az ellentmondás magában rejtje többek között az emberi jogok minden ellentmondásának csíráját is.

Ezek alapján el kell vetni azt a törekvést, hogy az "emberi jogok" terminológiáját megtartva, annak polgári felfogásától teljesen eltérő tartalmat adjunk. A szocialista társadalmakban is megtalálható "emberi jogok" inkább kapcsolódnak az ebben a társadalomban is még meglevő "magán" ember és "köz" ember, az állampolgár és államhatalom elkülönültségéhez, mint a szocializmusnak ahhoz a tendenciájához, amely ezt a különbséget megszünteti.

Kissé részletesebben kell foglalkozni azzal a mindkét felfogásban meglevő állítással, hogy a proletáriátus az emberi jogok örököse, továbbvivője. Tisztázni kell, hogy milyen értelemben beszélhetünk itt örökségről és megvalósításról.

A korai munkásmozgalomban az utópista szocialisták, a még fejletlen tőkés társadalmi viszonyok következtében csak spontán módon reagálhattak a felvetődött problémákra, s elméletük is csak ennek megfelelő utópista, illuzórikus lehetett. A munkások a polgári gondolkodók által megfogalmazott és a burzsoázia számára biztosított jogokat követelték saját maguknak is. De ma, ha e kor örökségéről beszélünk, akkor nem az átvett illúziókra, a "fantasztikus burokra" (Engels) gondolunk. Számunkra az a fontos, hogy feltárták az anyagi és erkölcsi nyomort, bírálták a fennálló állapotokat, sokoldalúan és könyörtelenül leleplezték a tőkés társadalom hipokrizisét. A formailag azonos nézeteket másképpen értelmezték, más következtetéseket vontak le belőlük, szélesebb területekre terjesztették ki. Mindebben már benne volt a fennálló viszonyok megváltoztatásának igénye. Az utópista szocialisták a munkásság érdekében nagy erőfeszítéseket, áldozatokat kívánó tevékenységet folytattak. Ugyanakkor a kezdetleges társadalmi viszonyok alapján is zseniális meglátásokra jutottak. A francia forradalmat a nemesség és a polgárság mellett a vagyontalan osztály harcaként is interpretálták. Felvetették a dolgozók és a henyélők ellentétét, a legszámosabb és a legszegényebb osztályokkal való törődést emelték ki. Követelték, hogy minden ember dolgozzon. Megfogalmazták, hogy a politikai intézmények alapja a gazdasági helyzet, s hogy a tőkés társadalom hibás körben forog, mivel a szegénység a bőségből fakad. Tagadták a magántulajdont és a termelőerők fejlettsége alapján eljutottak a kommunizmusig.

Mindest a mai napig jogosan tartja örökségének mind a munkásmozgalom, mind a tudományos szocializmus. De miután mindezek társadalmi alapjait tudományosan feltárták, már nem tekinthetjük örökségnek azokat az illúziókat, amelyekben ezek a nagyszerű gondolatok megjelentek, azokat a formákat, amelyekben megfogalmazták őket. S bár az emberi jogok jelentősége és szerepe a munkásmozgalom gyakorlatában a mai napig nagy, elmélete - a változatlan emberi természetet kifejező jogok - összeegyeztethetetlen a marxizmus-leninizmus, vagy pontosabban a tudományos szocializmus elméleti alapjaival.

A dolgozó tömegek, ezen belül a proletárok már a francia forradalom idején is jelentős szerepet játszottak a polgári demokratikus forradalomban. Ennek hatására a burzsoázia következetesebben valósította meg a meghirdetett célokat, köztük az emberi jogokat, mint ahogy azokat pusztán saját érdekei megkívánták. Még nagyobb lett a proletáriátus jelentősége az 1848-as forradalmak után. Most már egyértelműen a proletáriátus lett a demokratikus

forradalom, az emberi jogok megvalósításáért folytatott harc zászlóvivője. Ez természetesen igaz. De a kérdés az, hogy megváltozik-e ezáltal ezek polgári jellege.

Lenin a nagy októberi szocialista forradalom előtt arról beszélt, hogy a polgári forradalom Oroszországban csak a tömegek harcának eredményeként győzhet, és ez előfeltétele annak, hogy a dolgozó tömegek érdekeit realizáló szocialista forradalom kibontakozhasson. Éppen az emberi jogok, a demokratikus forradalom polgári jellege teszi lehetővé, hogy a proletáriátus vezetésével egy széles egységfront jöhessen létre a legszegényebb, elnyomott tömegektől a kis- és középpolgárságon keresztül egészen a burzsoázia egyes elemeiig.

A történelem során a legkülönbözőbb időkben és helyen, változatos formában jöttek létre ilyen szövetségek. Az októberi forradalom előtti időszaktól a fasizmus elleni népfront politikán keresztül a népi demokratikus forradalmakig. S napjainkban is találhatunk példákat többek között az ún. harmadik világban. De éppen e folyamatok polgári jellege az alapja annak is, hogy a demokratikus forradalomban egyesült erők szövetsége az eredmények elérése után lassabban vagy gyorsabban, kisebb vagy nagyobb mértékben felbomlott. Amikor a proletáriátus már saját érdekeiért kezdte meg a harcot, már nem számíthatott mindazok szövetségére, akikkel a korábbi időkben együtt küzdött.

Amíg egyes polgári rétegeknek a demokratikus forradalom végső cél, "az örök igazság birodalma", addig a proletáriátusnak és az általa vezetett dolgozó tömegeknek csak közbülső cél. Előfeltétele és eszköze a szocialista forradalom kibontakozásának. A társadalom megváltoztatásában eszközként felhasznált emberi jogok lehetővé teszik, hogy ebbe a munkába olyanokat is bevonjanak, akik még nem jutottak el a kommunista tudatosságig. Figyelmen kívül hagyása pedig azt mutatja, hogy a konkrét helyzetben a tényleges és a kívánt társadalmi-gazdasági viszonyokat összetévesztik. A tőkés világban a monopolkapitalista és az imperialista viszonyok figyelmen kívül hagyását jelenti, ha nem tartjuk fontos feladatnak az emberi jogok megvédését a nyíltan és burkoltan jelentkező új diszkriminációkkal szemben. A szocialista országokban pedig annak a figyelmen kívül hagyása, hogy ha megváltozott keretek között és új formában, de megmaradt az árutermelés, a magánélet és közélet diszkrépanciája. S bár megszűnt az embernek ember általi kihasználtsága, még nem sikerült a társadalmi tulajdonba került termelőeszközök működtetésének olyan hatékony formáit megteremtteni, amelyben az egyén magán- és közéletének egysége kibontakozhatna és amely egyén és közösség objektív érdeazonosságát széleskörűen megalapozná és demonstrálná.

Mindezek alapján azt kell mondanunk, hogy amíg a gazdasági életben nem alakulnak ki azok a viszonyok, amelyek az emberi jogokban megfogalmazott nézetek túlhaladását lehetővé teszik, addig a proletáriátusnak harcolni kell ezekért és meg kell védenie minden reakció támadással szemben. De ugyanakkor mindent meg kell tennie, hogy - az emberi jogokat is felhasználva - olyan viszonyokat teremtsen, amelyek nem csak lehetővé teszik, hanem ki is bontakoztatják az emberi jogok túlhaladását.

Ide kapcsolódik az a kérdés, hogy megvalósíthatja-e a szocialista társadalom az emberi jogokat? Ha az emberi jogok egy-egy elemét vizsgáljuk, akkor joggal hivatkozhatunk Lenin álláspontjára, miszerint a szocializmusban "következetesebben, tökéletesebben és határozottabban" realizálódnak a demokratizmus legjobb elemei. Először talán arra kell rámutatni, hogy a szocialista országok nem elégszenek meg az ilyen jogok kodifikálásával, hanem megteremtik - fejlettségüknek megfelelően - az anyagi feltételeit is, hogy ezekkel az emberek élni tudjanak. A különböző - nem, vallás, nemzetiség stb. szerinti - diszkriminációk megszüntetése terén is tapasztalhatjuk ezt. A már elért eredményekben és méginkább a fejlődés tendenciáiban. Ezek alapján úgy tűnik, joggal mondható, hogy a szocialista társadalom az emberi jogok megvalósítója.

Más választ kell adnunk azonban, ha a kérdést mélyebben vizsgáljuk. Az emberi jogok ideológiai tartalma a különbségektől történő elvonatoztatás politikai-jogi vonatkozásban. Ez azonban egyben a különbségek fennmaradását, kiteljesedését is jelenti. Ezek a különbségek egyrészt osztály jellegű különbségek, másrészt olyanok, amelyek az embereket egymással szembeállítják, de legalábbis egymástól elkülönítik. Az ember valódi szabadságát viszont csak a többi emberrel való tudatos együttműködésben nyerheti el. Ezért veszélyes és a történelmi haladásnak ellentmondó kijelentés, hogy az emberi jogokat minden irányból meg kell védeni. Például amennyire jogos és szükséges a vallásszabadságot megvédeni a vallási megkülönböztetés és üldözés különböző formáitól, annyira kéros megvédeni azoktól a törekvésektől, amelyek abba az irányba hatnak, hogy az emberek megszabadulhassanak vallási illúzióiktól. Amennyire hibás és bűnös politika a nemzetiségek erőszakos asszimilálása, ugyanolyan téves és megengedhetetlen a természetes asszimiláció akadályozása. És még folytathatnánk a sort az emberi jogok legkülönbözőbb vonatkozásaiban. A kérdés lényege, hogy az emberek különbségei ne az egymástól való elhatárolódás, hanem az együttműködés alapját képezzék. Ez azonban feltételezi a személyiség sokoldalú kibontakoztatását, ami lehetetlen az embert formáló közösség kiteljesedése nélkül. S természetesen fordítva is igaz: a közösség is csak akkor tudja betölteni feladatát, ha tagjai sokoldalúan fejlett egyéniségek. Mindez azt jelenti, hogy magánélet és közélet elkülönültsége megszűnik. Ezek után egyértelmű a válasz: a szocializmus nem valósítja meg az emberek elkülönült, individualista létezését, amelyek az emberi jogokban megnyilvánulnak. A szocialista-kommunista társadalom kibontakozása így nem az emberi jogok megvalósulása, hanem az emberi individualizmusnak a megszűnése, az individualitás és kollektivitás egységének megteremtése.

Végül nézzük meg, tekinthetjük-e emberi jognak az emberiség társadalmi-történelmi fejlődését? Úgy gondolom, hogy ez nem fogadható el. Ez ugyanis azt jelentené, hogy az emberi jogokat mintegy a társadalom, az ember anyagi-szellemi fejlődése fölé emelnénk, mint önálló entitást. Ez akadályozza a helyes célok meghatározását. A tényleges feladat az, hogy minden nehézségünk ellenére keressük és segítsük kibontakozni azokat a tendenciákat, amelyek egy közösségi társadalom irányába vezetnek. A másokért és másokkal folytatott tevékenység - amely egyben önmegvalósítás is - a szocialista-kommunista társadalom fejlődése által

adott történelmileg új lehetőség. S ez összehasonlíthatatlanul szélesebb perspektíva, mint amit az "emberi jogok" felcsillantának.

JEGYZETEK

- 1 MEM 3. köt. Budapest, 1960. 35. old.
- 2 LÖM 17. köt. 40. old.
- 3 LÖM 23. köt. 40. old.
- 4 Az emberi jogok dokumentumokban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 609. old.

SZOCIALIZMUS ÉS ÖKOLÓGIAI PROBLÉMA

Hazánkban az utóbbi időben megnőtt a környezet iránti érdeklődés, s megszaporodtak a figyelmet felhívó írások az ökológiai helyzet komolyságáról és bonyolultságáról. Nyilván közrejátszott mindebben a nukleáris leszerelés kérdésének előtérbe kerülése az újabb szovjet kezdeményezések nyomán, a csernobili baleset sokkhatása, nagyhírű tudósok állásfoglalásai a nukleáris háború valószínű következményeiről, ugyanerről elkészült filmalkotások, a moszkvai békefórum, a szovjet vezetés fentiekre vonatkozó álláspontjának markánsabbá válása (annak határozott és világos kimondása és elismerése, hogy egy nukleáris háború a harcoló felek együttes pusztulásához, s valószínűleg a civilizáció, netán a földi élet pusztulásához vezetne) és még számos más esemény és folyamat.

A nálunk is, és nemzetközi méretekben is megnőtt érdeklődésben, érzékenységben és figyelemben századunk egyik alapvető tendenciája, s egyben súlyos kihívása fejeződik ki. Korunkban ugyanis új módon, s különös élességgel merül fel az emberi társadalom és a természet viszonyának ősrégi, az embert történelme során végigkísérő kérdése, s ezzel kapcsolatban az ember környezetalakító tevékenységének, mesterséges környezet és természet viszonyának problematikája.

A történelem folyamán általában (legalábbis a hétköznapi tapasztalás és gondolkodás számára) úgy látszott, hogy a világ, amiben az ember él, a földi természet az emberi létfeltételek örök és kiapadhatatlan tárháza és forrása, mely néha bőkezű, néha szűkmarkú és kegyetlen, de létében és működésében független az embertől, örök és elpusztíthatatlan – tehát fő vonásaiban változatlan is. (Ez a nézet maradt uralkodó az után is, hogy Marx és Engels már a múlt század negyvenes éveiben – egyebek közt a geológia eredményei alapján – felismerte, hogy valójában az embernek egy "történelmi természettel" van dolga.) Századunkban a természettudomány a korábbinál sokkal mélyebben tárta fel a földi természet történetiségét (pl. a lemeztektonikai elmélettel). Témánk szempontjából sokkal fontosabb az antropogén természeti változások és megismerésük – modern alakulása. A XX. században mérhetetlenül megnőtt az emberi tevékenység hatékonysága. "Az emberi beavatkozás a természet rendjébe az elmúlt kétszáz esztendő során – és irtózatosan felfokozott iramban az elmúlt 25 évben – olyan méreteket öltött, amelyek forradalmian új korszak bekövetkezését jelzik az emberi történelemben".¹ Az emberi tevékenység közvetlen, valamint továbbgyűrűző hatásai fényében felismerhetővé vált a mindenkor hasznosítható, illetve létfeltételül szolgáló természet végessége és erőforrásainak korlátossága, továbbá e természet totalitás-jellegű rendszermivolta, aminek következtében az emberi tevékenységnek – a közvetlenül kívánt eredményén túlmenően – nagyon bonyolult következményei vannak, e tevékenység melékhatások és következményes hatások sok tekintetben önállóul és részben irreverzibilis sorát, illetve szövedékét

eredményezi. S az is kitűnt, hogy ma már e rendszer-jelleg alapvető követelménye (nevezetesen: saját közelebbi célunk elérése mellett a természeti struktúrák reprodukálódásának, a természeti egyensúly megőrzésének szempontja) messzemenően számba veendő mindenféle emberi cselekvésben. A természetbe való beavatkozásunk méreteinek már említett ugrásszerű megnövekedése más megfogalmazásban ugyanis azt jelenti, hogy a termelő és fogyasztó tevékenységünk által mozgásba hozott folyamatok nagyságrendjüket tekintve összemérhetővé váltak a földi természetet spontán módon formáló és fenntartó (reprodukáló) természeti erőkkel és folyamatokkal. A mondottakkal összhangban, századunk ökológiai felismerései közé tartozik - lokális és regionális környezeti krízisek és degradációk, valamint planetáris szintű negatív jelenségek és súlyos veszélyek tanulságaként - a természet sérülékenysége, dinamikus egyensúlyának megbonthatósága, vagyis "teherbírásiának", spontán kompenzáló képességének korlátossága. Elméletileg világossá vált (bár, sajnos, napjainkra sem tudatosodott általánosan), hogy egy, a lokális környezetnél szélesebb, átfogóbb, de ugyanakkor szoros összefüggésekkel rendelkező és korlátozott rendszerben élünk, amelyben a struktúráknak és folyamatoknak sokirányú interdependenciája áll fenn, s az emberi társadalmat és tevékenységet magát is e rendszer elemének kell tekinteni (miközben - másfelől - a természetnek mind több eleme és folyamata válik a társadalom összműködésének elemévé és közvetítőjévé). A társadalmi termelés által mozgásba hozott hatóerők radikális megnövekedése nemcsak az emberiség története új korszakának nyitánya, hanem egyben a bioszféra (és az élővilág) fejlődésének is új szakasza: "Az emberiség és bolygónk egésze történelmének jelen szakasza a bioszféra azon új állapotába való átmenetnek tekinthető, melyet V.I. Vernadskij nooszféranak nevezett. Ezt az átmenetet valamennyi evolúciós folyamat radikális felgyorsulása jellemzi, valamint az, hogy elmosódik a határ az evolúció és a humán ökológia között." ² (Az én aláhúzásom - B. P.) A kialakult új helyzet rendkívüli veszélyeket is hordoz, s egyben mérhetetlenül megnöveli a társadalom ökológiai felelősségét, felelősségét az otthonánál szolgáló "Föld-úrható" állapotáért. Korunkban az emberi tevékenység részben látványosan (amilyen pl. egy tó, folyó vagy tenger-rész elszennyeződése), részben rejtettebben, de nem kevésbé aggasztóan (pl. az élővilág fajgazdagságának rohamos csökkenése vagy az energiatermelés lehetséges klimatikus következményei formájában stb.) potenciálisan veszélyezteti a társadalom természeti létfeltételeit, a bioszférát mint az emberi lét átfogó környezetét és feltételrendszerét.

Lényeges új mozzanat, hogy - párhuzamosan az emberi társadalom gazdasági, közlekedési, kommunikációs stb. globalizálódásának folyamataival - a természetet érő antropogén hatások globalizálódtak: következményeik legalább részben az egész Földön, az egész földi anyagforgalomban jelentkeznek, részben összegeződnek, esetenként - szinergikus hatások következtében - transzformálódnak és felerősödnek. Globálissá (is) váltak tehát az emberiséget fenyegető ökológiai veszélyek.

Ami a természet emberi használatának és elhasználásának mértékét illeti, álljon itt néhány adat a világ energiafogyasztásáról és köleltermeléséről az utóbbi száz évben. "A világ energiafogyasztása az 1975-öt megelőző 100 évben átlagosan 20 évenként, az időszak

végén azonban már 13 év alatt kétszereződött meg.”³ A kőolajtermelésről ugyanitt közölt adatsor szerint a kőolajtermelés az 1870. évi 1 millió tonnáról 1900-ra 21, 1950-re 523, 1970-ig 3445, 1982-ben pedig 4064 millió tonnára nőtt. A példák sora tetszőlegesen folytatható. (Tanulságos pl. a vízhasználat és ezzel egyidejűleg a vízszennyezés rendkívül gyors növekedése.)

Egyes természeti anyagok felhasználását (ha nem is mindegyikét) a technikai haladás más anyagok hasznosításával pótolhatja. Nagyobb problémát okoz és nagyobb veszélyt jelent, amikor a termelés és fogyasztás mellékhatásai és következményes hatásai (pl. környezetszennyezéssel, vagy nagyobb körfolyamatok szükséges láncszemeinek kiiktatásával) veszélyeztetni kezdik a természet önszabályozó és önreprodukáló folyamatait.

Ma még nincs globális és totális ökológiai krízis. De vannak krónikus betegségek és vannak lokális krízisek és katasztrófák. Ebben az értelemben – s különösen ha a leselkedő veszélyeket, s a cselekvés sürgősségét is figyelembe vesszük – jogosan beszélhetünk ökológiai válságjelenségekről (melyeknek a különböző térségekben való eloszlása persze meglehetősen inhomogén).

Az ember és a természet közti feszültség, az ember "harca a természettel" a szükséges javak megszerzéséért, a megfelelő környezet kialakításáért és fenntartásáért, a létünket és jóllétünket veszélyeztető hatások elhárításáért örök. E harcban korántsem mindig az ember kerül ki győztesen: a történelem folyamán sok népet értek súlyos, néha katasztrófális vereségek. A természeti létfeltételek lokális krízisei számtalanszor előálltak különböző népek történetében, mindenekelőtt olyankor, amikor az addigi termelési mód aláásta és megbontotta a társadalom és természeti környezete közti dinamikus egyensúlyt. Krízishelyzetek álltak elő, amikor a vadásztársadalmak túl eredményesen vadásztak, amikor állattenyésztő népek túlleltetéssel tönkretették a legelőket, vagy amikor a földművelés meghatározott formái – pl. az erdők kiirtásával – az adott terület sivatagosodását idézték elő, vagy segítették elő. És, persze, ökológiai krízishez vezettek esetenként a természet spontán, nem antropogén változásai, s különösen katasztrófái. Így pl. minden valószínűség szerint természeti katasztrófa – a Santorin vulkán kitörése – eredményezte az ókorban a krétai-mykénei kultúra hanyatlását.

Az ilyen válságok meghatározott népeket, embercsoportokat érintettek, s lokális módon történt a megoldódásuk is: új termelési módra való áttéréssel, más területre településsel, az adott közösség elsorvadásával, netán (teljes vagy részleges) pusztulásával, vagy esetleg más nép elpusztításával, illetve a felsoroltak különféle kombinációival. Az emberiség, az emberi nem létét és fejlődését e válságok nem kérdőjelezték meg. Az ökológiai válságjelenségek mint komplex, globális, az emberiség létfeltételeit mint egységes rendszert a maguk totalitásában veszélyeztető, s így az emberiség egészének létét is fenyegető helyzet, korunk sajátja, amely gyökresen, minőségileg különbözik a korábban volt nehézségektől és válságoktól. Ma a környezetre irányuló antropogén hatás olyan méreteket és jelleget öltött,

hogy - amennyiben az emberiség nem lesz képes kontrollálni és megfelelő mederbe terelni a tevékenységét - két módon is elpusztíthatja az ember földi életfeltételeit. Egyfelől a földi létfeltételek (a vizek, a légkör, az ózonpajzs, az élővilág, a termőföld) elpusztíthatók a nem-környezetkonform, pazarló és szennyező termelés és fogyasztás folytatásával. A másik lehetséges út a világméretű termonukleáris háborús katasztrófa, a meglévő haditechnika nagyméretű felhasználása. Egy 1976-os szovjet állásfoglalás erről így ír: "Az atomkorban a fegyverkezési verseny sokkal súlyosabban veszélyezteti a nemzetek életét, mint valaha. ...Egyetlen modern nukleáris robbanófej annyi pusztító energiát tartalmaz, amely meghaladja a második világháború éveiben a hadviselő felek által felhasznált robbanóanyagok együttes energiáját. A tömegpusztító fegyverek pedig továbbfejlődnek."⁴ A Science című tudományos folyóirat 1983. december 23-⁴ számában jelent meg egy, 20 vezető nyugati tudós által szignált cikk Egy nukleáris háború hosszú távú következményekről, melyet Magyarországon a Valóság című folyóirat ismertetett.³ Ezen írás konklúziója szerint egy nukleáris háború következményei elvezethetnek a homo sapiens kihalásához. Ezt az írást később más, hasonló tárgyú publikációk és nemzetközi konferenciák követték, hasonló vagy még lehangolabb következtetéssel, nevezetesen, hogy a nukleáris háború következményei elpusztíthatják az egész földi élővilágot.

Napjaink technikája (a közlekedés, a kommunikáció és - sajnos - a haditechnika fejlődése) szoros és viszonylag közvetlen (gazdasági, közlekedési, információs és katonai-stratégiai) kapcsolatba hozta egymással a Föld valamennyi népét, tekintet nélkül állami és társadalmi berendezkedésük különbözőségére. A földi ökológiai rendszer korlátosságát és társadalmi befolyásolhatóságát, valamint az emberiség kapcsolatainak intenzitását és konfliktusainak veszélyességét felismerve idestova 20 éve megalkották a "Föld-úrhajó" kifejezést. Az elnevezés tartalma, mondandója: a bioszféra, s benne az emberiség korlátos, zárt (bár külső energia-utánpótlással rendelkező), kényes egyensúlyú és sérülékeny rendszer; tevékenységünket, életünket, a természettel és egymással való viszonyainkat úgy kell alakítanunk, hogy e rendszert fel ne robbantsuk, s dinamikus egyensúlyát meg ne zavarjuk; a kezünkben lévő hatalom alkalmas e rendszer fenntartására, de elpusztítására is; a rendszer elpusztítása önmagunk elpusztítását is jelenti.

A "Föld-úrhajó" helyzet előállása, a globális problémák, köztük a globális ökológiai válságjelenségek kialakulása jelentős mérvű interdependenciát teremtett a különböző emberi társadalmak között, miközben nem szűntek meg az antagonisztikus érdeellentétek és éles (közte: háborús) konfliktusok. Simai Mihály erről így ír: "Nemcsak a kölcsönhatások alakultak ki (tudniillik a szocialista és a tőkés országok között - B. P.) - olyan területeken például, mint a fegyverkezési verseny vagy a gazdasági nehézségek következményei -, hanem a kölcsönös függőség bizonyos elemei is létrejöttek, pl. a globális problémákkal kapcsolatban."⁶

A vázolt összefüggések nemzetközi következményeinek felismerését fejezi ki a jelenlegi szovjet vezetés az "új gondolkodásmód" szükségességének hangsúlyozásával, melynek lényege: ma nincs a nemzetközi biztonságtól elkülöníthető nemzeti biztonság, és a biztonság nem alapulhat pusztán a katonai erőn, hanem mindinkább a nemzetközi politikai és egyéb kapcsolatrendszer függvényévé válik; a nukleáris fenyegetés súlyosságát és az ebből eredő egymásrautaltságot a nemzetközi kapcsolatrendszer alakításánál állandóan szem előtt kell tartani.

Első tekintetre a környezetprobléma mindenekelőtt technikai-technológiai kérdésnek tűnhet: az ipar bizonyos ágazatai és termékei (pl. a hőerőművek, a nukleáris hulladék, a kohászat, a vegyipar, a környezetszennyező közlekedési eszközök stb.) vagy a mezőgazdaság egyes eljárásai (pl. a kémiai növényvédelem, az erdőirtás stb.), továbbá bizonyos települési módok (az urbanizáció) veszélyeztetik, szennyeznek-rongálják és felélik a környezetet. E megközelítésből azután egyesek technikaellenes, a technikai haladás kívánatosságát megkérdőjelező következtetésekre jutnak. Az ilyen következtetés azért is hibás, mert (s ezt az iparilag legfejlettebb országok technikai és részben környezetvédelmi eredményei mutatják) éppen a korszerű technika mai fejlődési irányai teremtik meg az erőforrástakarékos és környezetkímélő gazdaság és életmód feltételeit. Ami az anyagfelhasználást illeti, Larson, Ross és Williams a Scientific American-ben rámutatnak, hogy – míg az ipari forradalom óta a gazdaság növekedése a nyersanyagfelhasználás növekedésével járt – ma leáldozóban van a "nyersanyagok kora", amennyiben napjainkra megállt egy sor hagyományos nyersanyag egy főre jutó fogyasztásának növekedése, s ez tartós irányzatnak mutatkozik, az iparilag fejlett államok gazdaságának e vonatkozásban bekövetkezett "történelmi fordulatát" jelzi. Mint írják: "A fejlett ipari országokban egy információ-központú társadalom van kibontakozóban, amelynek gazdasági növekedését olyan, a magas színvonalú technika kínálta termékek határozzák meg, melyek nyersanyagtartalma viszonylag alacsony."⁷ Ugyanez az írás adatokat közöl pl. arról, hogyan csökkent az USA-ban gyártott gépkocsik súlya: 1975 és 1985 között a gépkocsik átlagsúlya 1727-ről 1450 kg-ra esett vissza (a különbség 277 kg, a kiinduló átlagsúly 16 π -a). De lényeges haladás mutatkozik a termelési eljárások és az előállított termékek környezetkonform jellege tekintetében is, s a kutatások világsszerte további haladást ígérnek e vonatkozásban. (Gondoljunk pl. a szupravezetéssel vagy a szabályozott termonukleáris fúzióval kapcsolatos kutatásokra vagy a műtrágyafelhasználás visszaszorítását célzó agrobiológiai kutatásokra.) A fejlődésben elmaradott területek vonatkozásában ha lehet még tarthatatlannabbak a technikai haladást elutasító nézetek.

Itt a fő problémák a mezőgazdasággal és a falusi életmóddal kapcsolatban jelentkeznek; és éppenséggel nem a technikai haladás, hanem a kis hatékonyságú, a népességet biztonsággal eltartani nem képes mezőgazdasági technika és a primitív életkörülmények vezetnek rablógazdálkodáshoz, erdőirtáshoz, talajpusztuláshoz, elsivatagosodáshoz. Ilyen körülmények között még egyébként hatékony eljárások alkalmazása is több kárral, mint haszonnal járhat. Technikai vonatkozásban a fejlődés útja csak egy átfogó technikai rekonstrukció, a korszerű technikai bázis kiépítése és alkalmazása lehetne. De már e kérdésfeltevés is mutatja, hogy

a probléma nem tekinthető pusztán technikainak; a technikai megújuláshoz megfelelő társadalmi struktúra (korszerű, nem "ázsiai" típusú, nem despotikus, nem archaikus társadalmi viszonyok, megfelelő oktatás, műveltségi szint és infrastruktúra stb.) kialakítására lenne szükség. A technikai haladás visszafogása tehát gyakorlatilag téves elgondolás, emellett helytelen elméleti-módszertani bázisra támaszkodik, amennyiben a technika működését és szerepét a társadalmi viszonyok totalitásától elszigetelten vizsgálja. A "módszertani technicizmusnak" ugyanebben az általános hibájában szenvednek azok az elképzelések is, amelyek az ökológiai problémák megoldását az evolúciósan elgondolt technikai haladás automatikus eredményének tekintik. Mindkét felfogás nagyrészt homályban hagyja a problémák valódi gyökereit, s ebből ered prognózisaik és terápiás javasolataik egyoldalúsága.

A felmerülő problémák természetesen - mind gyökereiket, mind a megoldási perspektívákat tekintve - technikaiak is. Jelentkezésük szorosan összefügg a modern technika kifejlődésével, korunk tudományos-technikai forradalmával. De: az ökológiai válságjelenségek kiélezetté válása, a veszélynek - mindenekelőtt a termionukleáris katasztrófa veszélyének féltelmeztessé növekedése, az ökológiai krízisnek és terheinek szélsőségesen egyenlőtlen társadalmi eloszlása, a hatékony cselekvés kibontakoztatásának súlyos akadályokba ütközése, a már eddig is fizetett társadalmi ár nagysága stb. - mindez a Földön ma uralkodó társadalmi viszonyoknak, alapvetően a tőkés rendszernek a következménye. Egyfelől a mai ökológiai válságjelenségek jelentős mértékben a nemzetközi imperializmus termékei, s másfelől a kialakult helyzet megváltoztatása is beleütközik a monopoltőke érdekeibe, amely a meglévő egyenlőtlenségekből hasznot húz, s amely számára a globális, illetve az elmaradottabb régiókban történő környezetszennyezés is profitok forrása. A környezetromlás megállítása, a környezetromlásból eredő terhek igazságosabb elosztása, a földi természet egyenlőtlen használatának és a rablógazdálkodásnak a megszüntetése felveti a költségek viselésének kérdését, továbbá az egyenlőtlenség gazdasági alapja megszüntetésének, egy új, egyenlőbb nemzetközi rendszer kialakításának szükségességét. A globális környezetromlás megállítása feltételezi a legelmaradottabb és egyben legveszélyeztetettebb, s ugyanakkor a globális környezeti egyensúly szempontjából rendkívül fontos régiók különleges kezelését, nagymértékű anyagi támogatását. Ez nagy nyomattékkal veti fel a pazarlás mai legfőbb formája, a fegyverkezési hajszra megszüntetésének szükségességét, s ennek kapcsán meghatározott követelményeket támaszt az egész nemzetközi politikával szemben. (E követelmények egy része a szocialista országokat is érinti.) A felsorolt ökológiai problémák megléte, valamint megoldásuk akadályoztatása mindenekelőtt a monopolitőkés felelősségére utal. Az ökológiai válságjelenségekkel kapcsolatos eddigi tapasztalatokból (s köztük a szocializmusban is jelentkező súlyos, sok tényezőből összetevődő ökológiai diszfunkciókból) azonban kitűnik, hogy e válságjelenségek - a monopolitőkével való kapcsolatukon túlmenően - a modern társadalom olyan átfogó problémáival is kapcsolatosak, melyekkel a szocializmusnak is szembe kell néznie, amelyeket a szocializmusnak (ha programját teljesíteni akarja) meg kell oldania, s amelyek megoldása nem automatikus és nem könnyű. Mindenesetre a környezeti probléma megoldása, az egész gaz-

daság, jog, döntéshozatal stb. hatékony ökológikus átszervezése, s a környezeti degradáció megszüntetése egyelőre a szocializmusban is alapvetően feladat és kihívás (s ezáltal ez egyben a két társadalmi rendszer versenyének egyik fontos területe). Figyelemre méltónak tartjuk e tekintetben Péter Sándor gondolatait: "A 'környezeti válság' viszonylag rövid múltja és feltáratlansága... óvatosságra int a 'végső ok' törvényszerű megfogalmazásában... Általános szinten ma még aligha mondhatunk többet - kellő bizonyossággal - annál, hogy a környezetszennyezés a jelenkori társadalmi és gazdasági döntések teljes társadalmi-gazdasági motivációrendszerében, körülményeiben, feltételeiben... gyökerezik. ...Semmiféle szilárd bizonyítékunk nincs, amely azt indokolná, hogy szocialista társadalmunkat - bármilyen kényelmes lenne is - felmentsük a felelősség alól, teljesen a tőkés, vagy akár csak a piaci viszonyokra hárítva a felelősséget."⁸ Az itt idézett gondolatok nem szüntetik meg a tőkés társadalom nagymérvű felelősségét az ökológiai válságjelenségek jó részéért, mindenekelőtt azokért, amelyek a súlyosan egyenlőtlen nemzetközi gazdasági és politikai rendszerrel, a fegyverkezési hajszával, a harmadik világ sajátos ökológiai kifosztásával valamilyen módon összefüggnek. Erről az "ökológiai kizsákmányolásról" Ágh Attila a következőket írja: "A fejlett országok népessége a Föld-űrhajó készleteit jóval nagyobb arányban használja fel és pazarolja el, mint a fejletleneké", továbbá "nemzeti termelési rendszereik áthárítják a náluk termelt ökológiai válságot a Föld globális ökoszisztémájára, és kiváltják annak válságát. Az Egyesült Államok - sőt a jó levegőjéről ismert Svájc - már régen nem termeli meg az ország által elfogyasztott oxigénmennyiséget, hanem a Föld légköréből "importálja", mivel másfélszer annyi oxigént fogyaszt, mint amennyit a növényzete termel."⁹ A mondottak több oldalról illusztrálják a fejlett tőkés ipari országok felelősségét az ökológiai veszélyek kialakulásában és fennmaradásában. Az utóbbi egy-másfél évtized fejlődése azonban elmentmondásosságában is azt mutatja, hogy a tőkés rendnek a korábbi marxista prognózisok alapján a vártnál jóval nagyobb válságkezelő és megújuló képessége a környezetproblémára is kiterjedő érvényű. E téren a tőkés világ teljesítményeiben egyfajta kettősség mutatkozik. Miközben a vezető kapitalista országok - illetve az egész monopolizált rendszer - nemzetközi és különösen globális vonatkozásban fő akadályát képezik a környezetvédelem és a környezetalakítás terén az előrelépésnek, otthon, saját határaikon belül - országonként különböző mértékben - jelentős eredményeket értek el a környezetalakításban, noha e téren is (nevezetesen a környezetfejlesztési eredmények, s másfelől a környezeti károk és veszélyek inhomogén eloszlásában) megmutatkoznak a kapitalizmus belső társadalmi ellentmondásai. Ezek az eredmények összefüggnek az elért gazdasági hatékonysággal és technikai-technológiai színvonalal, amelynek következtében "a fejlett tőkés országokban a környezetvédelmi intézkedések és megoldások technológiai szintje magasabb, hatékonyabb, mint a szocialista országokban."¹⁰ A Görög-Darai szerzőpáros itt idézett véleményét nézetem szerint ki kell egészíteni azzal, hogy a környezet állapota korántsem csak a speciálisan környezetvédelmi intézkedések és megoldások technológiai színvonalától függ, hanem legalább ilyen - ha ugyan nem nagyobb - mértékben a gazdaság, sőt az egész társadalmi élet korszerűségétől és hatékonyságától.

A Szovjetunió és az európai szocialista országok környezeti állapotainak és környezetvédelmi eredményeinek a vezető tőkés országokhoz (és a szocializmus deklarált céljaihoz) mért elmaradása az utóbbi időkben valószínűleg fokozódott. Emellett a problémák a demokratizálódási folyamatok erősödése (s Lengyelországban a 80-as évek elejére kibontakozott súlyos társadalmi válság) következtében nagyobb nyilvánosságot kaptak, mint korábban. Az ökológiai probléma kezelése terén különösen nagy változás tanui lehetünk a Szovjetunióban, ahol a korábbi önelégült és apologetikus, a természet "leigázásának" eszméjét előtérbe állító sikerpropagandát felváltotta a kérdések realistább kezelése; a megújulási folyamat részeként felerősödött azoknak az íróknak (és tudósoknak) a hangja, akik rámutattak pl. a szibériai rablógazdálkodás tényeire, a szibériai természet sérülékenységre, s megőrzésének fontosságára.

A problémák, amelyek ökológiai vonatkozásban felmerültek, többé-kevésbé az egész szocialista világot érintik. (Itt és a továbbiakban az európai szocialista országokat és a Szovjetuniót tartjuk szem előtt.) Kétségtelen tény ugyan, hogy a szocialista országokban mindenütt kibontakozott, illetve a hivatalos politika részévé vált és a gazdasági tervekben helyet kapott a környezetvédelem. Tény azonban az is, hogy az intézkedések késésben voltak a probléma méreteihez és jelentkezésének tempójához képest, s gyakran még az elhatározott intézkedések sem realizálódtak. A környezetalakításban a kívánt eredmények eléréséhez hiányzott a megfelelő gazdasági kapacitás és nem volt kielégítő a gazdasági körülményrendszer, az érdekeltségi viszonyok, az általános gazdasági hatékonyság. Az ökológiai problémáknak, valamint a szocialista gazdaság és társadalom egész működésének elemzéséből mind nyilvánvalóbbá válik, hogy a környezetprobléma önállósága nagyon viszonylagos, s a megoldásban való előrehaladás – vagy elmaradás – a szocialista társadalom általános fejlettségi szintjének, a modernizációs folyamatok előrehaladásának – vagy késésének – függvénye. Az ökológiai helyzet alakulása is arra utal, hogy kívánatos lenne a reformfolyamatok – és, szélesebben, a modernizációs folyamatok – felgyorsítása. Miközben a vezető tőkés országokban haladás történt a környezetkímélő termelés (és termékek) kifejlesztésének irányába, a szocialista országokban a helyzet kedvezőtlenül alakult. A földrajztudós Enyedi György erről így ír: "Húsz éve, amikor a környezetszennyezés ijesztő példáiról számoltak be az újságok a Ruhr-vidékről vagy Közép-Angliából, azt reméltük, hogy későbbi iparosodásunk és termelésünk jelentős előnyt jelent számunkra. Ma már megfordult a helyzet: a szennyezett környezet európai iskolapéldáit a halle-liposei vagy az észak-cseh iparvidékről vehetjük. A kelet-közép-európai szocialista országokban egy négyzetkilométerre 2,8-szer, egy lakosra 2,5-szer és egységnyi termelési értékre 4,2-szer több kéndioxid-kibocsátás jut, mint Nyugat-Európában. (Ez a legveszedelmesebb légszennyező anyag és elsősorban a rossz minőségű ezenek elégetéséből származik.)"¹¹ A környezeti problémák különösen kritikussá válhatnak, amikor a társadalomban egyéb területeken súlyos vagy válságos helyzet áll elő. Példaként szolgálhat erre Lengyelország, ahol "ma egyes vidékek helyzetéről szólva a környezeti katasztrófa kifejezést sem tartják súlyosnak a szakemberek". 1980-ra "az ökológiai problémák

súlya az ország válságos helyzetének egyéb gondjaihoz mérhetővé vált".¹² A Heti Világgazdaság című hetilap annak idején ismertette a Lengyel Tudományos Akadémia egy kémikusokból álló bizottságának 1985-ös jelentését. E szerint "Lengyelországban a környezeti károk évente meghaladják az 500 milliárd zlotyt. Ez az összeg megfelel a nemzeti jövedelem 10 %-ának".¹³ Ez az akadémiai jelentés emlékeztet arra, hogy Lengyelország – az Európai Környezetvédelmi Bizottság vizsgálata szerint – az első helyet foglalja el a kontinensen a környezetpusztításban. Annak ellenére, hogy a szocialista országokban – így Magyarországon is – az utóbbi időkben jelentkeznek egyes lokális eredmények a környezet megóvásában és alakításában (pl. itt Magyarországon sikerült megállítani a Balaton vízminőségének romlását), az általános helyzet nyugtalanító, és szükségessé teszi az okok mélyebb analizisét. Ez széles körű tudományos feladat; jelen írásban csak a probléma súlyosságára kívánom felhívni a figyelmet, utalva egyúttal néhány, már viszonylag világosan látható összefüggésre és feladatra.

A világunkban jelentkező ökológiai válságjelenségek nem szakíthatók el a modern gazdaság és társadalom működésének általános rendszerétől, az e működésben mutatkozó diszfunkcióktól, a szocializmus esetében mindenekelőtt a hatékonysági problémáktól, attól, hogy az európai szocialista országokban "gyenge a tőke hatékonysága; általános a pazarlás az eszközökkel, munkaerővel, anyaggal, energiával".¹⁴ Hitelt érdemlő becslések szerint a magyar ipari termékek tekintélyes része 20-30 %-kal nehezebb, mint egy hasonló termék a fejlettebb országokban, s gyakran a termék előállításához felhasznált anyag és energia vonatkozásában, s következésképpen a hulladékképzés tekintetében még rosszabb az arány, miközben a hulladékok újrafelhasználása terén is jelentős az elmaradásunk. Meghaladná e dolgozat kereteit és a szerző kompetenciáját a környezetvédelem és környezetalakítás közgazdasági kérdéseinek vizsgálata. Az általam ismert irodalomból egyébként úgy tűnik, hogy az ökológiával kapcsolatos közgazdasági kérdések teljes körű és konzisztens kidolgozása még várat magára. Az azonban bizonyos, hogy korunkra megszűntek a természeti szabad javak. (Ma már a nagyobb településeken nemcsak a víz, hanem a viszonylag elviselhető levegő biztosítása is mind nagyobb összegbe kerül.) Ennek megfelelően az is nyilvánvaló, hogy a környezet megóvásának és helyreállításának költségeit érvényesíteni kell a termékek árában, és széles közgazdasági eszköztárral ki kell kényszeríteni a termelés maximálisan takarékos és környezetkonform formáinak és irányainak kifejlődését. Mindez nem könnyű feladat.

A környezet kímélése a gazdaság működési módjain túl összefügg a kialakult hatalmi viszonyokkal, döntési mechanizmusokkal, érdekérvényesítési képességekkel. A környezet nem-racionális használatának, a természet rombolásának elsődleges és alapvető formája a gazdaság pazarló és szennyező működése, főleg az iparra jellemző roppant anyag- és energiapazarlás. De vannak más formák is. Magyarországon például (de más szocialista országokban is) ilyen a településfejlődés alakulása, ennek az optimálistól távoli, s egyebek közt környezetkárosító formái. Szemléletes példája ennek pl. a Balaton-part jelentős részének felparcellázása, vagy a Budai-hegység tájképi és egészségi szempontból egyaránt fontos nagy zöldterületeinek

beépítése. Hivatali struktúráink, a bürokratikus apparátus túlságos hatalma nem bizonyult alkalmasnak ezekben az esetekben (sem) arra, hogy szocialista szempontból optimális vagy ahhoz közel álló megoldások érvényesülését biztosítsa. A távlatos közösségi érdekek e folyamatokban többnyire post festum kaptak hangot, kifejezésre juttatásuk a tömegkommunikációs eszközökben, sőt, esetenként hivatalos fórumokon is a káros folyamatokat sem megelőzni, sem komolyabban befolyásolni nem tudta. A különböző bürokratikus apparátusok a deklarált célokkal ellentétben gyakran éppenséggel a valószínű társadalmi optimumtól jelentősen eltérő különérdekek érvényesülését tették lehetővé. Ennek illusztrálására engedtessek meg még egy, nem hazai példa, a Bajkál-tó helyzete. Erre a tóra, mely az emberiség édesvíz-készletének 1/6-át tárolja, s amely egyéb tulajdonságaival is páratlan nemzeti (és nemzetközi) érték, már hosszú évek óta óriási figyelem irányul a Szovjetunióban, foglalkozik vele a közvélemény, s megóvására számos legfelső szintű (párt- és állami) határozat született. Ennek ellenére a tó - ipari forrásokból eredő - szennyeződése a legutóbbi időig is fokozódott. A "központi akarat", pontosabban a központi akarat egyes elemei érvényesülésének ilyen elégtelenségeit is számításba kell venni akkor, amikor a szocialista társadalom saját gazdaságát és egész társadalmi működési rendszerét környezetkonformmá, és környezetet optimalizálónak kívánja alakítani.

A példák és problémák sorolását terjedelmi okokból meg kell szakítanom. Úgy gondolom azonban, hogy az eddig mondottak jogosulttá teszik néhány következtetés levonását. Nevezetesen:

a./ A környezet állapota Magyarországon (és, a jelek szerint, a többi szocialista országban is, sőt, globálisan is) romlik, s a belátható közeli jövőben tovább fog romlani. A környezetprobléma tehát a szocializmus számára is komoly gond: egyúttal a megoldásában elért eredmények a kapitalizmussal folytatott nemzetközi verseny egyik fontos területét jelentik.

b./ A szocialista országokban a környezetprobléma megoldásában a haladás komplex, és tudományosan elégséges mértékben még fel nem tárt feltételrendszer függvénye, amelynek közgazdasági, technikai, jogi-döntéshozatali és egyéb összetevői vannak. Az ökológiai vonatkozásban megvalósuló haladás az egész társadalmi modernizációs folyamat előrehaladásának függvénye és része. Bár még hiányosak az ismereteink arról, hogyan működhet a természetet valóban hatékonyan óvó, "természetkonform" gazdaság és társadalom, az már történelmileg bebizonyosodott, hogy egy túlcentralizált gazdaság és társadalom, a maga merev struktúrájával és túlduzzasztott bürokratikus apparátusával nem tud megbirkózni az ökológiai válságjelenségekkel. A túlcentralizált modellben viszonylag kevés célt lehet megvalósítani, s ezeket is túlságosan nagy áron (a tárgyi gazdagság, a környezet és a szubjektív faktor jelentős elméleteit rombolva, illetve szegényítve). A természet védelme és a természeti károk lehetőség szerinti helyreállítása, valamint az egész környezet hatékony és az embert - személyiség-

ben is - gazdagító alakítása viszont egy kiegyensúlyozott, rendszerszemléletű, komplex és társadalmilag megfelelően kontrollált fejlődési típust igényel.

c./ A környezet alakulása, illetve ennek diszfunkciói egyike korunk globális problémáinak; jelentkezési formái, megnyilvánulásai az egész földi társadalom sorsát érintik, forrásai beágyazódnak a nemzetközi gazdasági, társadalmi és ideológiai kapcsolatrendszerbe (ennek konfliktusaiba, éles egyenlőtlenségeibe). Az ökológiai válságjelenségek felszámolása végső soron megköveteli a súlyos egyenlőtlenségeket tartalmazó nemzetközi viszonyok átalakítását, egy olyan nemzetközi rendszer kiépítését, amely a mainál sokkal egységesebb, s a biztonság és tudatos szabályozottság magas fokán áll. E rendszer kialakulása hosszú folyamat; milyenségét, jellegét az előttünk álló kor történelmi küzdelmei fogják eldönteni. Szükséges azonban e küzdelmek megfelelő mederben tartása, a nagyon éles konfliktushelyzetek elkerülése; szükséges ugyanakkor mind több területen a különböző társadalmi rendszerek sokirányú, s egyebek közt a természetvédelemre irányuló együttműködésének fejlesztése.

d./ A hajdan végtelennek, vagy legalábbis nagyon tágasnak tűnő földi természet "Föld-űr-hajó"-vá zsugorodott, melyben az emberi tevékenység természeti hatásai és a természet spontán folyamatai mindinkább összefonódnak; a természet és a társadalom egy egységes nagyszemléletű rendszerre alakul át. Olyan korba léptünk, amelyben döntő módon megnő az ember ökológiai felelőssége, felelőssége a "Föld-űr-hajó" sorsáért. A földi természetnek - végeredményben az egész bioszférának - tudatos emberi szabályozás tárgyává kell válnia. E szabályozás nem irányulhat a természet abszolút változatlan formában való megőrzésére, hanem a "társadalom-természet rendszer" olyan alakítására, amely biztosítja az alapvető természeti struktúrák és paraméterek reprodukcióját, illetve fenntartását, az egész, összességében történelmileg változó rendszer dinamikus egyensúlyát.

e./ A természet, a szűkebb és tágabb emberi környezet megfelelő állapotáról való gondoskodás nem egy külön tevékenységi terület, hanem minden alapvető tevékenységünk egyik aspektusává és szempontjává kell hogy átalakuljon.¹⁵ Az emberi civilizációnak a továbbiakban tudatosan is ökológikus civilizációvá kell válnia.

Befejezésül röviden utalok még néhány elméleti problémára. Az ökológiai válságjelenségekre való késedelmes és nem eléggé hatékony reagálásnak voltak a szocializmus történelmi útjában rejlő, máig ható ideológiai okai is. Ennek általános hátterére utal Mihail Gorbacsov (közvetlenül a szovjet helyzetről szólva, de azért - úgy gondolom - nem kis mértékben "rólunk is szól a mese"): "A szocializmussal kapcsolatos elméleti elképzelések sok tekintetben a harmincas-negyvenes évek szintjén maradtak... a társadalom tényleges állapota nem vált alapos tudományos kutatások tárgyává."¹⁶ Hogy ez a megállapítás Magyarországra milyen mértékben érvényes, itt most nem kutatom. Az elmaradás ténye azonban - s különösen a hivatalos ideológiában - nálunk is fennáll.

Ami mármost a természetvédelem és környezetalakítás kérdését illeti, itt a - magyar és nem-magyar - marxista irodalmat sokáig apologetikus tendenciák jellemezték, amelyeknek egyik jegyeként kettős mércét alkalmaztak a kapitalizmus, illetve a szocializmus ökológiai helyzetének vizsgálatában. (Arról nem is szólva, hogy a szocialista országok elég sokáig gyakorlatilag titkolták a környezetszennyezéssel, környezetromlással kapcsolatos adatokat.) Nyikolaj Fedorenko akadémikus például még 1977-ben is arról írt, hogy a szocialista országok ökológiai problémái élességüket és méreteiket tekintve elenyészők (sic!) a tőkés országokban jelentkező ökológiai válságjelenségekhez képest. (Jellemző a szóhasználat: a szocialista országoknak "ökológiai problémáik" vannak, míg a tőkés országokat "ökológiai válságjelenségek" sújtják.)¹⁷

A marxizmus szocializmusképét a Gorbacsov által említett 30-40-es években erőteljes utópista-voluntarista vonások és belső ellentmondások jellemezték. A hivatalos szocializmus-felfogásnak azóta különböző országokban különböző mértékben bekövetkezett fejlődése sok kérdésben korrekciókat hajtott végre, de az alapvető kérdések megnyugtató elméleti tisztázása nem történt meg.¹⁸ A természeti javak és a természeti környezet pazarló használatában feltétlenül közrejátszottak a szocializmus közgazdaságtanának voluntarista elemei. "A marxizmus értékelmélet mechanikus értelmezése oda vezetett, hogy a természeti erőforrásoknak nem tulajdonítottak objektív értéket, legfeljebb annyit, amennyit a feltáráshoz szükséges emberi munka jelentett. A természeti erőforrások nem számítottak a nemzeti vagyonba. Az erőltetett iparosítás részére az erőforrásokat vagy névleges áron (nyersanyagok), vagy egyenesen ingyenesen (földterület, víz) bocsájtották rendelkezésre."¹⁹

Végezetül az elméleti kérdések sorából még egyvel kívánok foglalkozni, egy látszólag absztrakt kérdéssel vagy kérdéskörrel, amit nevezhetünk struktúraelméletinek, determinációelméletinek vagy dialektikáinak - tetszés szerint. Hogy azonban e kérdésnek van jelentősége a környezetprobléma értelmezésében, az az ökológiai problémával foglalkozó írások egy részéből világosan kiderül. Enyedi György is, Persányi Miklós is utal rá, hogy a társadalom és a természet viszonyának értelmezésében egy merev, nem eléggé dialektikus felfogás volt uralkodó, amely a természetet pusztán valami statikus, külső és lényegében passzív feltételrendszernek tekintette. Különösen pregnánsan szól erről Enyedi György, bírálva azt a felfogást, mely szerint "a természeti környezet a társadalom tevékenységének kerete, külső feltételrendszere" és szembeállítva ezen állásponttal saját felfogását, amely szerint: "A társadalom és természeti környezete egyetlen nagy rendszert alkot, amelyben a lejátszódó folyamatok egymástól nem függetlenek. A természet a társadalmi folyamatoknak nem kerete, hanem belső eleme."²⁰ Úgy gondolom (amint fentebb említettem is), hogy e kérdés általánosabb dialektikai, determinációelméleti, struktúraelméleti stb. problémákat is érint, s ezek újragondolása, illetve korszerűbb, modernebb kidolgozása egyebek közt az emberi társadalom és természet viszonyának, s e viszony modern alakulásának az értelmezését is megkönnyíti. Ezzel kapcsolatos gondolataimat korábban már leírtam,²¹ itt csak néhány alapvető eszmére utalok.

A dialektika szokásos, nézetem szerint leegyszerűsítő kifejtéseire kategóriális szegénység, tartalmi és formai konzervatizmus, a helyenként az egyértelműség hiánya jellemző. A fejlődést szokásos formájában mint állapotok egymásutánját írja le; éppen a lényeg, a folyamatok leírása, a folyamatok és strukturális elemzés egyesítése, a struktúrák képződésének és átalakulásainak elemzése hiányzik belőle. Véleményem szerint a marxista gondolkodás korszerűsítése megköveteli a dialektika korszerűsítését, nevezetesen egzaktabbá, komplexebbé, elemzőbbé és hatékonyabbá tételét. Szükségessé látszik egy dialektikus rendszerfogalom kidolgozása. Századunk különféle rendszerelméletei, rendszerfogalmai lényeges vonatkozásokban túlságosan leegyszerűsítőek. Így például az elem és rendszer kategóriapárost alkalmazták, s nem veszik észre, hogy a valóságos, objektív rendszerek leírásához legalábbis három fogalomra van szükség; ezek: 1. a rendszer (totalitás, "szerves" egész); 2. az alrendszer (rész, kompartment stb.); 3. az elemek. A folyamatok, s köztük mindenekelőtt komplex struktúrák történelmi átalakulási folyamatainak elemzésénél különösen fontos a szubordináció kialakulásának és mibenlétének problémája. Úgy tűnik, hogy az evolúcióelmélet, a bioszféra kutatás és másfelől a modern társadalomelméletek területéről különösen a világgazdasággal és korunk nemzetközi kapcsolataival foglalkozó elemzések alapján általános törvényszerűségeket mondható ki, hogy evolúciós rendszerek esetében a tartós (rendszeres és intenzív) kölcsönhatás szükségszerűen átmegy kölcsönös feltételezettségbe, amelynek során a függési ("feltételezettségi" stb.) viszonyokban részletes inverziók (megfordulások) mennek végbe. Ezek az átalakulások a történelmi (természettörténeti vagy társadalomtörténeti) folyamatban a rendszer belső struktúráit is érintik, valamint végbemennek a rendszer és környezete viszonyában is. Ez érvényes mind az azonos létszintet képviselő rendszerekre (vagy struktúrákra), mind pedig a fejlődés különböző szintjeit képviselő rendszerekre, illetve egymáshoz való viszonyukra (így pl. a társadalom és a természet viszonyára is). További fontos mozzanat, hogy a fejlődés folyamán módosulnak a rendszerek határai, rendszerek összekapcsolódhatnak, komplex nagyrendszerek jöhetnek létre, korábban önálló struktúrák beépülhetnek egy másik rendszerbe. Nézetünk szerint a társadalom és a természet viszonyában napjainkban pontosan olyan változások mennek végbe, amelyek a fenti kategóriák és törvények alkalmazását igénylik, és merevebb és egyszerűbb kategóriák használata, illetve egy túlegyszerűsítő módszer esetén kisiklanak az elemzés hálójából. A nooszféra eszméje, amit Vernadskij nyomán főleg szovjet szerzők elemeznek, lényegében éppen azt a felismerést tartalmazza, hogy a társadalom és a természet viszonyában olyan intenzív kölcsönhatás jött létre, amikor a két faktor egységét az elméletnek nyomatékosan rögzítenie kell, továbbá, hogy ebben az egységben az emberi társadalom - amely továbbra is egzisztenciális függésben van a természettől - az egész rendszer mind fontosabb (noha nem kizárólagos) szabályozójává válik, s így a továbbiakban már nemcsak az ember függ a környező természettől, illetve, szélesebben, a bioszférától, hanem - másfelől - a bioszféra is függővé válik az embertől, nevezetesen mind nagyobb mértékben rászorul az emberi társadalom tudatos szabályozó tevékenységére.

Dolgozatomban igyekeztem felvázolni az ökológiai probléma mai jelentkezését - általában és a szocialista országokban. Arra törekedtem, hogy ráirányítsam a figyelmet a probléma komolyságára és bonyolultságára, a deklaratív és leegyszerűsítő megközelítések elégtelenségére és károsságára, az elméleti haladás szükségességére.

A társadalom és a természet viszonyának harmónikkussá tétele, egy humánus és egyben gazdaságos és "ökológikus" emberi környezet megteremtése a szocializmus programjának, eszmrendszerének egyik lényeges eleme, egyben korunkban való megmérettetésének egyik fontos területe. Megvalósítása nagyjából még a szocialista társadalmak előtt álló feladat.

JEGYZETEK

- 1 Barbara Ward - René Dubos: Csak egyetlen Föld van. KJK, Budapest, 1975. (Az eredeti megjelenési éve 1972.) 35. old.
- 2 N.N. Mojszejev: Az ember és a bioszféra koevolúciója: kibernetikai aspektusok. Priroda, 1984. 1. szám 67. old.
- 3 Nyilas József: A tudományos-technikai forradalom második szakasza. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 133. old.
- 4 A Szovjetunió emlékirata a fegyverkezési verseny megszüntetése és a leszerelés kérdéseiről. 1976. szeptember 28. Közli: Külpolitika, 1977. 1. szám, 134. old.
- 5 Valóság, 1984. 6. szám 107-108. old.
- 6 Simai Mihály: A kapitalizmus történelmi perspektívában. Népszabadság, 1985. III. 2. 7. old.
- 7 Eric D. Larson - Marc H. Ross - Robert H. Williams: Túl a nyersanyagok korán. Tudomány. 1986. aug. 20. old.
- 8 Péter Sándor: Ideák és realitások. Az "ökonómiaától" a "bírság-illúzióig". Forrás, 1987. 1. szám 18. old.
- 9 Ágh Attila: Globális kihívás. Magvető, Budapest, 1987. 175. old.
- 10 Görög Tibor - Darai L. Mihály: Az ökológiai bomba - és nálunk? Valóság, 1986. 2. szám 49. old.
- 11 Enyedi György: Környezet és társadalom. Forrás, 1987. 1. szám 3. old.
- 12 Persányi Miklós: Környezetvédelem a szocialista országokban. Természet Világa, 1986. 9. szám 390. old.
- 13 Mi van a levegőben? (Lengyel környezeti károk.) Heti Világgazdaság, 1985. szeptember 7. 15-16. old.
- 14 Pozsgay Imre: A politikai intézmények és a társadalmi fejlődés. Társadalmi Szemle, 1987. 3. szám 38. old.
- 15 Az a gondolat, hogy a jövőben a környezet megóvása "az ember hétköznapi életének normális részévé válik" megtalálható R.F. Dasmann 1972-ben megjelent Planet in peril című könyvében. Magyarul lásd: R.F. Dasmann: Óvjuk meg bolygónkat. Gondolat, Budapest, 1975. 118. old.

- 16 Az átalakításról és a párt káderpolitikájáról. Az SZKP KB 1987. január 27-28-i ülésének dokumentumai. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 12. old.
- 17 Nyikolaj Fedorenko: Globális prognózisok és reális megoldások. Népszabadság, 1977. V. 21.
- 18 A hagyományos szocializmusfelfogás ellentmondásairól lásd: Szamuely László: Szocializmusfelfogás, modernizáció és reform Magyarországon. I. Világosság, 1987. 4. szám 211-216. old.
- 19 Enyedi György: Időmű 4. old.
- 20 Uo. 1. old.
- 21 Lásd: Buk Pál: A kölcsönhatás és rendszerszerveződés mozzanatai az ember (társadalom) és a természet viszonyában. A magasabb és az elemibb létszint egymáshoz való viszonya, s kapcsolatuk struktúrájának evolúciós változásai. SOTE Marxizmus-leninizmus Intézet. Tudományos Közlemények, 14. szám. Budapest, 1984. 103-117. old. továbbá: Buk Pál: Determinációs struktúrák és irányok a társadalom és a természet viszonyában. Társadalom, tudomány, egészségügy. 1. szám Budapest, 1985. 59-71. old.

3. SZEKCIÓ

SZOCIOLÓGIAI PROBLÉMÁK A SZOCIALISTA EGÉSZSÉGÜGYBEN

EGÉSZSÉGÜGYI ÉRTELMSÉG

Az egészségügyi és szociális ellátás intézményeiben egyre több felsőfokú végzettségű, diplomás dolgozik. Létaszámuk 1970-től 1984-ig közel 80%-kal emelkedett. Ezt a számát tekintve 37-38 000-es társadalmi réteget nevezünk a továbbiakban egészségügyi értelmiségnek, melynek jellegadó részét természetesen az orvosok alkotják. Gyakorta megesik, hogy az egészségügyi értelmiség egészét azonosítják az orvostársadalommal, vagy - más szóval - az orvosértelmiséggel, így a többi, egészségügyben dolgozó értelmiségi rétegről elterelődik a figyelem. A népszámlálási és az egészségügyi statisztikai adatok tanúbizonysága szerint az orvosokhoz viszonyítva gyorsabban nő a gyógyszerészek és az egészségügyi főiskolát végzett, továbbá az úgynevezett "egyéb diplomások" aránya. (1. és 2. táblázat) Pusztán ez az arányeltolódás is az egészségügyi, tehát az egészségügyi és szociális szolgáltatás intézményeiben tevékenykedő nem orvos és eredetileg nem egészségügyi szakképesítésű diplomásokra terelheti érdeklődésünket.

A nem egészségügyi végzettségű diplomás réteg számának, összetételének alakulása legjobban a népszámlálási adatok alapján követhető nyomon. Számuk 1970-től 1980-ig 1847-ről 4480-ra, tehát közel két és félszeresére növekedett, jóval nagyobb ütemben, mint az egész egészségügyi értelmisége. Az 1984-es mikrocenzus adatai szerint ugyan némileg csökkent a számuk, ez azonban valószínűleg statisztikai adatfelvétel torzítása. Az Egészségügyi Minisztérium Szervezési, Tervezési és Információs Központjának (ESZTIK) közlései is megerősítik ezt a feltételezést. (3. és 4. táblázat)

Kik tartoznak az "egyéb diplomások" körébe? Nagyon változatos szakmák képviselői. Négy statisztikai, szakmai csoport adja e réteg zömét: pedagógusok, műszakiak, közgazdászok és jogászok. Különösen a műszaki értelmiség és a közgazdászok számának gyarapodása szembetűnő. A jogászok száma csökken, pontosabban stagnál.

Az eredetileg nem egészségügyi szakképzettségű és a nem orvos egészségügyi diplomások számának, arányának emelkedése a gyógyító munka műszerezettségének növekedésével, új szakterületek kialakulásával, a pszichoszomatikus orvoslás térhódításával, valamint gazdasági-igazgatási teendők gyarapodásával magyarázható elsősorban. Az arányeltolódást feltehetően lassítja az orvosi túlképzés. Viszonylag olcsó orvost alkalmazni akkor is, amikor kisebb költséggel kiképzett diplomás is el tudná látni az adott feladatot. Hasonlóan hat az a fejlődésünk extenzív szakaszában kialakult szemlélet, amely az egészségügy fejlettségét csaknem kizárólag az orvosok számának növekedésével mérte, kevésbé volt érdekes, hogy mit csinálnak.

Mintegy évtizeddel ezelőtt Bánlaky - Kérészné - Solymosi feltárta az egészségügyi értelmiség jellegadó, tradicionális rétege, az orvostársadalom legfőbb jellemzőit.¹ Noha a vizsgálat befejezése óta jelentős változás következett be néhány mutatóban, és egyik-másik nagysúlyú tényezőre ki sem tért a kutatás, mégis azt mondhatjuk, hogy lényegében ma is érvényes képet rajzoltak erről a társadalmi csoportról. A gyógyszerész értelmiségről és az egészségügyi főiskolát végzetten egyre népesebb táboráról azonban alig tudunk valamit. Bármennyire is kisebb súlyú csoportok ezek mint az orvosoké, mégis elkerülhetetlennek látszik a közeljövőben szociológiai és politológiai jellegű kutatásuk. Az orvostársadalom maga, összetett jelenség és egymástól eltérő érdektörzsekkel jellemezhető csoportokra tagozódik. Még szembeötlőbbek a különbségek orvosok, gyógyszerészek és egészségügyi főiskolát végzetten összehasonlításakor. Hogy csak egyetlen példát említsünk: az orvosoknak is több, mint a fele nő, az alábbi két csoportot azonban csaknem kizárólag nők alkotják.

Változatosabb, tagoltabb, a már elnevezésében is kissé lekezelt, sokadrangúvá degradált "egyéb diplomások" statisztikai csoportja. Több szakma esetében aligha beszélhetünk szociológiai értelemben csoportról, hiányzanak a kohéziós erők. A mérnökök, vegyészek, jogászok, közgazdászok döntő többsége egyedül vagy néhányad magával dolgozik, munkájuk jellege is nagy különbségeket mutat. A mérnökök egy része például kifejezetten kiszolgáló munkát végez, más része a tudományos kutató munkába is bekapcsolódik vagy éppen ez a fő feladata. Ebből adódóan az egészségügyi értelmiségbe történő integráltságuk foka, presztízsük, előrejutási lehetőségük stb. alig összehasonlítható. Más a helyzete azoknak, akik nagyobb számban dolgoznak együtt. A marxizmusoktatók, a lektorátusok nyelvtanárai, számítástechnikai központok matematikusai, számítástechnikusai az érdekvérvényesítés, a presztízsepítés kollektív lehetőségével is rendelkeznek. Integrálódásuk ugyan nem konfliktus nélküli, de mégis könnyebb, mint az egyedül, többé-kevésbé elszigetelten tevékenykedőké.

1986-ban az Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete Csongrád Megyei Bizottsága mellett működő egyéb diplomások rétegbizottsága 698 kérdőívet küldött ki a megye egészségügyi intézményeiben dolgozó nem orvos és nem gyógyszerész felsőfokú végzettségűeknek, amelyből 467 érkezett vissza.² A kérdésekre adott válaszokból az élet- és munkakörülményekről szeretnénk volna információt kapni, ami a szakszervezeti, érdekvédelmi és szakmai irányítási munka javítását eredményezheti. A kérdőív 38 zárt és két nyitott kérdést tartalmazott.

A vizsgálódás első, megdöbbentő tapasztalata az volt, hogy a megyebizottságnak, illetve a nem régen alakult rétegbizottságnak nincsenek pontos adatai az általa képviseltkézméről, szakmai összetételéről. Az ESZTIK "egyéb diplomás" statisztikai fogalmába például nem tartoznak bele a műszaki, ügyviteli területen dolgozó diplomások. (3. táblázat)

A válaszolók közel fele (46, 7%) 35 éven aluli, 78,3% nő, ami a gyógyszerészek nemek szerinti megoszlásához hasonló. A mintában az egészségügyi főiskolások rétege a leginkább elnőiesedett.

Szakképzettség szerint: 140 védőnő, 51 tanár, 35 vegyész, 24 egészségügyi főiskolát végzett, 21 közegészségügyi ellenőr, 18 matematikus, 17 biológus, 12 üzemmérnök, 11 jogász, 8 pszichológus, 7-7 fizikus és közgazdász, 4 népművelő és 2 tolmács. Az egészségügyi főiskolai kategória a válaszok pontatlanságából adódik, nem jelölték meg az elvégzett szakot. Hasonló kategória a "tanár" is.

A válaszolók 93 %-a úgy vélte, hogy jelenlegi beosztásának, munkakörének megfelelő szakképzettséggel rendelkezik. 73 % szerint intézményes szakképzésben részesültek. A többiek tanfolyamokon, egyéni tanulással, második diploma megszerzésével érték el a szükséges szakképzettséget.

Az interjúk során felvetették, hogy egy-egy szakmából viszonylag kevés szakemberre van szükség. Ezért az ő képzésüket, továbbképzésüket blokkosítani kellene. Az Orvostovábbképző Egyetem, vagy valamelyik szakmai kollégium előírná számukra, hogy melyik egyetemen mit kellene elvégezniük. A mérnök-továbbképzést sem kellene kizárólag a Műszaki Egyetemre építeni. A válaszadók több, mint 90 %-ának van lehetősége egyébként továbbképzésre.

A vizsgálat többek között kiterjedt a szakmai beilleszkedés kérdéseire is. Az utóbbi 5 évben végzett 172 dolgozó közül 103 jónak, 59 kielégítőnek minősítette szakmai beilleszkedését. A szakmai beilleszkedés azonban valószínűleg ennél bonyolultabb. Gyógytornászok, pszichológusok, mérnökök, matematikusok és mások is megfogalmazták, hogy nem mindig egyszerű a szakmai szóértés, előfordul, hogy "más nyelvet beszélnek", mint az orvos. Néhány hónapja dolgozó gyógytornász válaszolta például a nyitott kérdésre: "Véleményem szerint az orvosok, illetve más egészségügyi dolgozók nem tudják, milyen végzettséget jelent pontosan a gyógytornászi oklevél. Nem tudják, milyen szakmai tárgyakat tanítanak az egészségügyi főiskolán és mit, milyen mélységben. Ezért kevésnek gondolják tudásunkat és rossz néven vesznek, ha valamilyen probléma miatt más kezelést javasolunk, vagy valamilyen változtatást kérünk." Tapasztalataink szerint idővel csökken a surlódási felület, a közös munka közelebb hozza a munkatársakat szakmailag is. Valamennyi válaszadó (64 %) jónak és nagyon jónak minősítette az orvoskollégákhoz fűződő szakmai kapcsolatát. Az úgynevezett "emberi kapcsolatok" pedig még ennél is jobbak. Az integrálódás mértékét jelzi továbbá a társadalmi-közéleti tevékenység. A vizsgált réteg közel fele (48,8 %) folytat rendszeresen társadalmi munkát. Érthetően kevesebb közülük a vöröskeresztes aktív.

Jellemző adat még, hogy a válaszadóknak csak 47,1 %-a van megelégedve jelenlegi illetményével, több mint fele elégedetlen, nem tartja képzettségének és szolgálati idejének megfelelőnek. Az egyik válaszadó: "A 25. számú kérdés az egészségügyi terület egészét illetően is értelmetlen. Az egészségügyben szinte senki nincs szakképzettségének megfelelően bérezve." Tulajdonképpen ez is egy összetartó erő, a szolidaritás egyik megnyilvánulása.

Tovább vizsgálendő kérdés, hogy a szakszervezet mennyire képes képviselni a nem orvos diplomások sajátos, szakmai csoportonként nagyon eltérő érdekeit. Tapasztalataink szerint

ez még igencsak gyermekcipőben jár. Ez persze nem választható el az EDSZ gyengének minősíthető érdekérvényesítő képességétől. Valamelyest javíthat a helyzeten az egyéb diplomások rétegbizottságainak most kibontakozó tevékenysége.

A Magyar Orvostudományi Társaságok és Egyesületek Szövetsége (MOTESZ) keretében működő társaságok, egyesületek az érdekérvényesítés aligha túlbecsülhető eszközei a rétegek számára is. Úgy tűnik, a MOTESZ szervezetei nyitottak a tudományos munkában résztvevő nem orvos diplomások előtt. Nem ritkán találkozunk velük még e társaságok vezetőségében is. Természetesen ellenkező példa is akad. Az idősebb, már eredményeket, tudományos fokozatot elért kutatók, oktatók esetében az orvos és egyéb diplomás közötti különbségek alig fedezhetők fel. Több orvosegyetemi, egyetemi tanszék élén például nem orvos áll. Az asszimilálódás útja persze az orvostársadalomhoz való hasonulás, értékeinek, szokásainak átvétele, legalább is tisztelete.

A nem orvos rétegek integrálódása az egészségügyi értelmiségbe tehát függ a szakképzettségtől (mennyire "szakmaidegen"), a végzett munka helyétől és jellegétől, nem utolsósorban az egészségügyben eltöltött időtől. Fokozatosan és kisebb-nagyobb mértékben kialakul az egészségüggyel való azonosságtudat, a szolidaritás. A hagyományosan kasztszerű, meglehetősen zárt orvostársadalom egyénileg nyitottabbá válhat az egészségügyi intézményekben dolgozó nem orvos diplomások irányában. Az egyesülési, közeledési folyamatot megzavarják az egészségügy fokozódó nehézségei. A költségvetési keretek, a bérek szűkössége kiélezheti a különböző rétegek közötti pozícióharcot. Jellegzetes megnyilvánulása ennek az a nézet, miszerint kevés a bér, mert túl sok az orvos. Az orvosok szerint pedig a nem orvos diplomások vannak fölös számban, vagy nem megfelelően dolgoznak. A racionális gazdálkodás, a költségek növekedése nyomán gyakran tapasztaljuk a gazdasági, igazgatási szakemberek elleni agresszív megnyilvánulást.

Jelenleg még a közeledési folyamat ellenére is erősen tagolt, megosztott egészségügyi értelmiség mégis együtt kényszerül keresni az utat abban a reformfolyamatban, amelynek sikerétől lehet várni az egészségügy általános fellendülését is. A jelentős mértékben depolarizálódott egészségügyi értelmiség szakmai konfliktusai, növekvő nehézségei miatt a jövőben méginkább szembe fog találkozni a társadalmi reformmal. Az egyéni megoldások, kiutak egyre kevésbé jelentenek járható utat, igazi megoldást.

JEGYZETEK

- 1 Bánlaky Pál - Kérész Gyuláné - Solymosi Zsuzsa: Orvosok Magyarországon. Akadémiai Kiadó, 1981.
- 2 A felmérést Zoltán Ürs Tamás irányította. Az adatokat az EDSZ Csongrád Megyei Bizottságának engedélyével közöljük.

T Á B L Á Z A T O K

1. táblázat

Egészségügyi és szociális ellátásban dolgozó
felsőfokú végzettségű aktív keresők a végzettség jellege szerint

A végzettség jellege	1970	1980	1984
1. Műszaki ⁺	271	899	950
2. Mezőgazdasági	120	205	150
3. Szállítási, hírközlési	-	38	-
4. Kereskedelmi	-	87	-
5. Oktatási, művelődési, tudományos	922 ⁺⁺	2 464	2 500
6. Művészeti	38	61	50
7. Jogtudományi, igazgatási	244	195	200
8. Közgazdasági	155	391	300
9. Egyéb	97	140	150
10. Összes nem egészségügyi 1-10.	1 847	4 480	4 300
11. Egészségügyi	18 892	26 566	32 900
12. Mind összesen 10+11.	10 739	31 046	37 200
13. Ebből egyetemi	-	27 772	31 200
14. főiskolai	-	2 696	5 300
15. egyéb felsőfokú	-	578	350

+ ipari, építőipari, földmérési, város- és vízgazdálkodási
++ pedagógiai

Forrás: 1970. évi népszámlálás 28. k. KSH, 1976. 75. old., 1980. évi
népszámlálás 34. k. KSH, 1983. 294. és 298. old. Az 1984. évi
mikrocenzus adatai. KSH, 1985. 233. old.

2. táblázat

Egészségügyi és szociális ellátásban dolgozó
felsőfokú végzettségű aktív keresők a végzettség jellege szerint
 (1970-es létszám 100 %)

A végzettség jellege	1980	1984
Egészségügyi	140,6	174,1
Nem egészségügyi	242,5	232,8
Összesen	149,7	179,4

Forrás: Népszámlálási adatok alapján végzett saját számítás

3. táblázat

Az Egészségügyi Minisztérium és a tanácsok
közvetlen felügyelete alá tartozó egészségügyi intézmények
ténylegesen foglalkoztatott dolgozói, 1985 december 31.

Munkaköri csoport	Eü. M. ir.	tanácsai ir.	összesen	
			szám	%
orvos	4 437	22 400	26 837	12,0
gyógyszerész	364	393	757	0,4
egyéb diplomás	1 333	1 312	2 645	1,2
szakdolgozó	14 627	96 560	111 187	49,9
műszaki, gazdasági	4 236	10 685	14 921	6,7
fizikai	11 591	54 848	66 439	29,8
összesen	36 588	186 198	222 786	100,0

Forrás: ESZTIK adatai

4. táblázat

Az egészségügyi intézmények létszámadatai, 1980, 1983⁺

Munkaköri csoport	1980	1983	1983
		(1980=100 %)	
Orvosok és fogorvosok	27 070	28 498	105,3
Gyógyszerészek	4 260	4 553	106,9
Egyéb egyetemi végzettségű	1 836	2 090	113,8

Forrás: Cserba László: A magyar egészségügy négy évtizedes fejlődése. Egészségügyi gazdasági szemle, 1985. I. 20. old.

EGYENLŐTLENSÉGEK AZ EGÉSZSÉGÜGYI ALAPELLÁTÁS IGÉNYBEVÉTELÉBEN

Az ifjúság mentális és testi egészségének társadalmi tényezőire irányuló komplex kutatás keretében a preferált témák között kapott helyet az orvosi alapellátás hozzáférhetőségének, igénybevételének a vizsgálata.¹

E dolgozat keretében röviden megpróbálom felvázolni az e téren mutatkozó társadalmi egyenlőtlenségek közül mindazokat, melyeket empirikus kutatásunk adatai alátámasztani látszanak.

Az alapellátottság helyzete

Ki kell emelni, hogy a megkérdezett mintasokaság differenciálódása elsődlegesen a települési (lakóhelyi) dimenzió mentén figyelhető meg, ami jól illeszkedik a falun élést jellemző halmozottan hátrányos helyzetek rendszerébe. A falun élő és a mezőgazdaságban dolgozó fiatalok esetében az orvosi alapellátottság jellemzően egysatornásnak, illetve az ún. ellátási funkció nélküli társközségekben élők esetében "félcsatornásnak" tekinthető.² (A társközségekben élő mezőgazdaságban dolgozó fiatalok több mint 80 %-a semmilyen orvosi ellátással nem rendelkezik a lakóhelyén, számukra a székhelyközségben, esetleg más társközségben áll rendelkezésre körzeti orvosi ellátás.)

Ezzel szemben a városi lét előnyei evidenciaként fogalmazhatók meg a két- illetve többszatornás igénybevételi lehetőségek tekintetében. Nyilvánvaló, hogy egyfelől a foglalkozási ág, másfelől a települési (lakóhelyi) hierarchiában betöltött hely metszeteként felerősödnek, széthúzódnak illetve halmozódnak az egyenlőtlen helyzetek.

Az alapellátás megközelíthetősége

A megközelíthetőség vizsgálata során több problémával kellett szembenéznünk. A megkérdezetteknek a megközelíthetőség megítélésére vonatkozó válaszaik mennyire tekinthetők szubjektív, a kialakult értékrend motiválta körülményeknek illetve mennyire (mennyire mérhető) objektivitás-tartalommal bírnak.

Eddigi vizsgálataink alapján feltételezhető, hogy a megítélés objektivitástartalma nagy, s ez valószínűsíthetően az eljutásra fordított idő és az eljutás körülményeinek értékelése közti kapcsolat szorosságára vezethető vissza. Az eljutási idő mellett a másik lényeges, jól mérhető befolyásoló faktornak az igénybevételi gyakoriság tekinthető, mely az ob-

jektivitás irányába tereli a véleményeket. Itt a körzeti orvosi ellátás megközelíthetőségéről alkotott vélemények szerkezete tükrözi a települési hierarchiában elfoglalt helyzetet, s ezt lényegében csak árnyaltabbá teszi a foglalkozási jelleg illetve az iskolai végzettség figyelembe vétele. Itt is a társközségekben élők hátrányos helyzetét kell kiemelnünk, ahol a 95 %-os elégedettségi mintaátlaggal szemben csak 60 %-os az elégedettségi arány, s ezen belül is a mezőgazdaságban dolgozó nők esetében kisebb mint 50 % ugyanez az arány.

Összességében az egészségügyi alapellátás hozzáférhetőségével kapcsolatban egyértelműen kidomborodnak a települési hátrányok, a települési hierarchia lejtőjén élők hátrányos helyzete, melyeket csak az egészségügyi alapellátás gazdaságossági kritériumait tágabb társadalmi szintű összefüggésekbe helyező egészségügyi politika, szociálpolitika segítségével lehetne mérsékelni.

Az orvosi alapellátás csatornáinak igénybevétele

E rövid ismertetés keretében nem lehet cél a vizsgálat eredményeinek részletesebb, számszerű bemutatása, csupán néhány olyan főbb következtetést - melyek tágabb szociológiai összefüggésben is értelmezhetők - szeretnénk ehelyütt kiemelni.

Az alapellátás két fő csatornája esetében az igénybevétel arányaiban egyfajta komplexer hatás mutatható ki a foglalkozási jellegek és az iskolai végzettség szerint. Az üzemorvosi ellátás - mely átvész bizonyos funkciókat a körzeti orvosi csatornától a táppénzre vételi jog birtokának függvényében - igénybevétele esetében a teljes körű üzemorvosi ellátottságot élvező rétegeknél alacsony körzeti orvosi igénybevételi arányok figyelhetők meg, míg a mezőgazdaságban dolgozók esetében fordított tendencia érvényesül. A szellemi dolgozók összességében e két csatornát kisebb arányban és gyakorisággal veszik igénybe mint a fizikaiak, ami azzal magyarázható, hogy a státushierarchiában magasabb helyet elfoglaló rétegek esetében az alapellátás igénybevételi csatornái kibővülnek, mintegy sokcsatornássá válnak. Itt arról van szó, hogy a szakrendelések közvetlen, beutaló nélküli igénybevétele, a magánrendelések felkeresése főleg ezen rétegek lehetőségeit tágítja. Egyrészt a városi lét, másrészt a foglalkozási jelleg, s az iskolai végzettség (mindezek következtében az érdekérvényesítő képesség) magasabb szintjének metszéspontjában helyezkednek el mindazok, akik "egyenlőtlenebbül" többet fogyaszthatnak és fogyasztanak az egészségügyi szolgáltatásokból.

Lényegében érvényesülni látszik a Hart által megfogalmazott fordított egészségügyi ellátás törvénye,³ a státuszhelyzet függvényében megfigyelhető az alapellátás körének horizontális tágulása illetve szűkülése, függetlenül attól, hogy az egészségügyi politika mit tekint az orvosi alapellátás körébe tartozó csatornáknak, szolgáltatásoknak.

A szakrendelések igénybevételére jellemző, hogy a társadalmi státushelyeztetel fordítottan arányos a beutalóval történő igénybevétel aránya. A városi szellemi foglalkozásúaknál mindössze 12 %-os a körzeti orvosi utalás aránya, míg a falun élő mezőgazdasági fizikai dolgozóknál 44 % ugyanez az arány. A magánorvosi csatorna mellett itt realizálódik a magasabb státuszú rétegek esetében az alapellátás két fő csatornájából kiáramlott fogyasztás(igény) és mindaz a többlet, amely a jobb helyzetben lévők nagyobb és minőségileg is jobb szerkezetű fogyasztását eredményezi.

A magánorvosi szolgáltatások igénybevételének aránya is jelentősen eltér az egyes rétegek között, a városban élő szellemiek 22 %-a, a döntően városi, iparban dolgozó fizikaiak 12 %-a, míg a falun élő mezőgazdasági fizikaiaknak csak mintegy 6 %-a vette igénybe ezt az ellátási csatornát a vizsgálatot megelőző egy év folyamán.

Az alapellátás körének, csatornáinak horizontális bővülését, strukturáltságát illetve az ehhez való hozzáférhetőséget döntően a települési (lakóhelyi) hierarchiában elfoglalt hely határozza meg. Ezt jól tükrözik az igénybevételi koncentrációs arányok. A településhierarchiában felülről lefelé haladva nő az alapellátás igénybevételének koncentráltasága, egyetlen csatorna, a körzeti orvosi csatorna irányába, s ezt a tendenciát csak árnyalja, de nem módosítja lényegesen az iskolai végzettség illetve a foglalkozási jellegek figyelembevétele. Míg a Pécsen élő szellemi foglalkozású férfiaknál a körzeti orvos 3 éven belüli igénybevételének aránya 19 %, addig a községekben élőkénél ez az arány 63 %. Valamivel kisebb, de ugyanilyen szignifikáns különbségek mutathatók ki a szellemi nők, továbbá az iparban dolgozó fizikaiak esetében.

Az alapellátás gyakorlatban funkcionáló csatornáit figyelembe véve összességében elmondható, hogy a magasabb státuszú rétegek "többet" és "többfelét" fogyasztanak az orvosi alapellátás szolgáltatásaiból. Többet fogyasztanak, hiszen nagyobb közöttük mind az igénybevevők aránya, mind az igénybevételek gyakorisága. (Lásd a mellékelt táblázatot.) A bányászfiataloknál mutatkozó eltérések a speciális munkahelyi körülményekkel indokolhatóak.

A szellemiek egy éven belüli igénybevételi gyakoriságának módusza 4-5 alkalom (21 %-os gyakorisággal), míg a fizikaiaknál a 2-3 alkalom (foglalkozási jellegtől függően 23-26 %-os gyakorisággal).

Fel kell hívni a figyelmet ehelyütt arra, hogy a fiatalok egy bizonyos rétegénél, státushelyeztetéssel kevésbé determináltan meglepően magas fogyasztási gyakoriságok tapasztalhatóak, ezt mutatják a táblázat adatai is a 9-nél több alkalommal igénybevevők viszonylag nagy arányát illetően.

Az alapellátást biztosító szolgáltatások presztízs-skálájának megfelelően tér el az egyes rétegek igénybevételi szerkezete az igénybevehető csatornák szerint. A magasabb társadalmi státuszhoz a magasabb presztízsű csatornák nagyobb aránya társul, s szélesedik ki mind mennyiségileg, mind minőségileg az alapellátás kétszintűnek tekintett illetve hitt köre.

Az orvosi alapellátás igénybevétele 1 éven belül a fiatalok körében (%)

Foglalkozás, nem		Nem volt	Igénybevételek száma			Összesen
			1-3	4-8	9-	
Szellemi	ffi.	10,1	39,1	34,7	15,9	100
	nő	6,9	23,6	38,9	30,5	100
	össz.	8,0	29,0	37,5	25,5	100
Ipar	ffi.	14,3	45,4	27,5	12,7	100
	nő	6,7	28,3	30,9	34,0	100
	össz.	11,0	38,9	29,0	31,9	100
Mezőgazdaság	ffi.	26,7	40,4	23,3	9,6	100
	nő	14,9	32,4	23,0	29,7	100
	össz.	22,7	37,7	23,2	16,4	100
Bánya	ffi.	6,7	36,0	31,4	15,3	100
Összesen	ffi.	14,9	42,1	28,1	14,9	100
	nő	8,0	27,7	31,9	32,4	100
	össz.	12,1	26,5	29,6	17,7	100

Itt nem egyszerűen arról van szó, hogy az igénybevétel szerkezetében mennyiségi eltolódás figyelhető meg a magasabb státuszúnak tekintett rétegek esetében a magasabb presztizsű egészségügyi ellátási csatornák irányába, hanem arról is, hogy a legalacsonyabb presztizsűnek tekintett alapellátási csatorna (Üzemorvosi ellátás) a magasabb státuszú rétegek alacsonyabb presztizsű igényeit elégíti ki elsősorban (egyéb, adminisztratív okok miatti igénybevétel).

A nemek szerinti különbségek is élesen körvonalazódnak, a kutatásunk is bizonyítja a már ismert tény, hogy a nők gyakoribb igénybevevők, s részben ezzel összefüggésben kritikusabb véleménynyilvánítók a hozzáférhetőség megítélésével kapcsolatban.

Végezetül érdemes még kiemelni a gyógyításba vetett hit és a hálapénz kapcsolatának illetve a státusz-hierarchiában elfoglalt helynek az összefüggéseit. A hálapénz szerepének elismerése illetve hangsúlyozása nagyobb arányú az alacsonyabb státuszú rétegek esetében; ami részben azzal magyarázható, hogy esetükben a gyógyulásba vetett hit - személyes kapcsolatok, ismeretségek híján - a pénzben kifejezett hálához kapcsolódik inkább, továbbá a beteg és az orvos közti státuszkülönbség nagysága az interakciós kapcsolatok lehetőségét az anyagi javak juttatásában kifejeződő reciprocitás irányába tolja el. Miután az anyagi státusz nem mozog ugyan együtt az egyének társadalmi státuszával, de nem is ellentétes ezzel, valószínű hogy a hálapénz nyújtása éppen az alacsonyabb jövedelmű rétegek esetében nagyobb gyakoriságú vagy legalábbis jövedelmi helyzetükhöz képest nagyobb arányú.

Végül soron tehát elmondható, hogy társadalmunkban az egyenlőtlenségeket kialakító és konzerváló mechanizmusok már a fiatal generációk esetében is hatnak. Így az egészség-ügyben, az orvosi alapellátáshoz való hozzáférhetőségben és igénybevételben is megmutatkoznak a társadalmi helyzet egyenlőtlenségei, melyek elsősorban a lakóhely, a foglalkozási jelleg, továbbá az iskolai végzettség és a nem dimenzióiban jutnak felszínre.

JEGYZETEK

- 1 A kutatás az MSZMP Társadalomtudományi Intézete által kezdeményezett "Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások" főirányon belül "Az ifjúság testi és mentális egészségének társadalmi tényezői"-t kutató irány vizsgálatainak részét képezi. A felhasznált empirikus adatok mind e kutatás termékei.
- 2 Az orvosi alapellátás esatornáinak igénybevételéről lásd részletesebben Ivády Vilmos - Füzesi Zsuzsanna: Társadalmi helyzet - orvosi alapellátottság és igénybevétel a fiatalok körében. Tájékoztató, 1987/1. 72-88. old.
- 3 T. Hart: The Inverse Care Law. Lancet 1, 1971. 405-412. old.

100

7

100

100

A BETEGEK EGYÜTTMŰKÖDÉSI KÉSZSÉGÉT BEFOLYÁSOLÓ SZOCIOLÓGIAI TÉNYEZŐK

A betegek együttműködési készsége, amelyet a pszichoszomatikus orvoslásban és az orvosi szociológiában a compliance - noncompliance fogalommal jelölnek, azt fejezi ki, hogy a beteg milyen mértékben tartja be az orvos terápiás utasításait (javaslatait). Főleg a gyógyszeres terápiára, a diétás előírásokra, a dohányzására és az alkoholfogyasztására, valamint a gyógytornára vonatkozik. A kutatások az utóbbi egy-két évtizedben főleg a magyaránny noncompliance magatartására irányulnak, amely 20-80 % között mozog. Az NSZK három kisvárosában például olyan infarktuson átesett betegek együttműködési készségét vizsgálták, akiknek az orvos a dohányzás abbahagyását tanácsolta. (1. ábra) A kutatások a noncompliance magyarázatát a betegség típusában és lefolyásában, pszichés következményeiben, a kezelés módjában, az orvos személyiségében és az orvos-beteg kommunikációban, valamint a betegek demográfiai, szociális-kulturális jegyeiben keresik.

Az ORFI Reumatológiai tanszékén Géher Pál dr. vizsgálta 100 Bechterew-kórban (spondylitis ankylopoetica) szenvedő beteg együttműködési készségét a rehabilitáció szempontjából. Molnár László dr. a szociológiai adatgyűjtéshez és értékeléshez nyújtott segítséget. Az eredményekről részletes beszámoló látott napvilágot az Egészségnevelés 1987. évi 2. számában.

A vizsgálat során a noncompliance magas értékben fordult elő: 45 %-os nagyságrendű volt. Magyarázatát - szignifikanciasszámítás alapján - főleg a következőkben találtuk: 1. a betegség időtartama (vagyis nem elsősorban a betegség súlyossága) szerint nőtt a tornázók aránya; 2. az életkor növekedése szintén pozitív szerepet játszott (öregkorúakra nem terjedt ki a felmérés); 3. akiknek betegségismerete magas volt, gyakrabban tornáztak.

A betegségismeretet leginkább az orvosi felvilágosítás és a beteg iskolai végzettsége befolyásolta. (2. ábra) A betegek szoros értelemben vett szociokulturális jellemzői - az életkoron és iskolai végzettségen túl - nem különböztek a compliance és noncompliance csoportnál. A következő szociológiai jellemzőket vizsgáltuk: családi viszonyok, iskolai és foglalkozási életút, életmód (beleértve egy hétköznap és egy hétvége időmértékét is), a beteg találkozása az egészségügyi intézménnyel és betegségismerete. A kikérdezés mélyinterjúhoz hasonló módszerrel történt.

A betegek demográfiai, szociokulturális jellemzőinek vizsgálata során a külföldi kutatások metodikáját alkalmaztuk, és azokhoz hasonló eredményekre jutottunk: a szociológiai tényezők nem gyakorolnak számottevő hatást a noncompliance beteg-viselkedésre. Ezt az eredményt nem tartottuk kielégítőnek: új utak keresésére ösztönzött bennünket, a következő irányokban.

1./ A külföldi és hazai módszerek utólagos kritikai áttekintése alapján úgy látjuk, hogy közvetlen kapcsolat keresése a noncompliance magatartás és a szociodemográfiai jellemzők között nem indokolt. A kutatások nagy része arra épül, hogy a noncompliance betegeviselkedést - szociokulturális vonatkozásban - a foglalkozások, a családi állapot, a jövedelem, az életmód különbségeiből magyarázza. Mi jelenleg úgy véljük, hogy ez nem reális: közvetítő tényezőket kell keresni. Figyelembe kell venni, hogyan épül be a beteg együttműködési készsége emberi viselkedésének, életvitelének egészébe.

2./ Figyelemre méltónak tartjuk azt a - publikációkban csak ritkán olvasható - kutatási eredményt, hogy az együttműködés fő rizikótényezője a betegségbelátás csökkenése, mint szomatopszichikus tényező. Ez tulajdonképpen nem mond ellent a mi megállapításunknak, amely szerint a vizsgált 100 beteg esetében a betegségtudat volt az egyik fő befolyásoló faktor. A betegségbelátás ugyanis legalább két dolgot jelent: a./ betegségtudatot, b./ élményt a betegségről. A gyógymód tartós vállalása a betegségbelátás magas fokát feltételezi, ami a betegséggel kapcsolatos élményekre vezethető vissza.

Ez a gondolat az életvitel, valamint az értékek felé orientált bennünket.

3./ Néhány kutatás már érintette azt, hogy a terápiás módszereket a beteg egyéni életviteléhez és szokásaihoz kell adaptálni. Szerintünk ez a lényeghez vezető megállapítás, ha azt szociológiai szempontból kifejtjük. Ugyanis a compliance mértékének felmérése során azt kell vizsgálni, hogy a terápia kívánta beteg-viselkedés milyen módon épül be a beteg korábbi életvitelébe és milyen irányba módosítja azt. A módosítás (a terápiás követelmények) be tudnak-e épülni a beteg életvitelében jelentkező attitűdökbe és értékekbe. Ez az attitűdök és értékek konzisztenciájától, valamint attól függ, hogy az egészség hol foglal abban helyet. Az egészség helyének vizsgálata az egyén értékhierarchiájában módszertani szempontból kialakultnak tekinthető. Leginkább azt a módszert használják, hogy a megkérdezettől azt kéri, hogy életcélokra vonatkozó kijelentéseket fontossági sorrendbe rendezze. Mi ezt az egészség-megtartás társadalmi rétegződésének vizsgálata során alkalmazzuk a 4. sz. melléklet szerint.

4./ Az egészség mint érték az egyén értékrendszerének hierarchiájában számos szociokulturális tényezőtől függ. Az eddigi kutatások során a következő szabályszerűségeket találták:

- az ifjúság értékrendszerében az egészséget a szexuális érdeklődés, a családalapítás, a foglalkozási adaptáció stb. háttérbe szorítja;
- a férfiak szocializációjában az egészségmodell ma sem áll előtérben;
- az alacsony státuszú csoportok esetében az egészségnek alacsony az értéke;
- a foglalkozási szerepekkel való magas fokú azonosulás az egészség értékét redukálja.

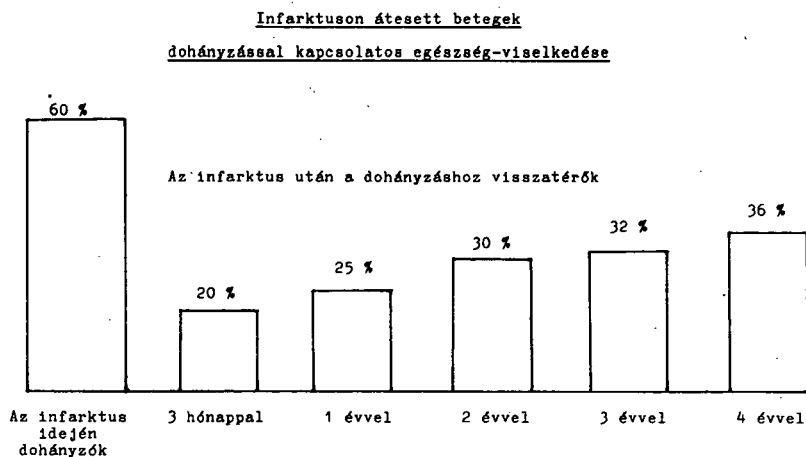
Az egyén életvitelére gyakran olyan kényszerpályán mozog, amikor életkörülményei miatt nem választhatja az orvos terápiás javallatait.

Előállhat olyan élethelyzet, amikor az egyén számára az egészség értéktelenné válik, ezzel együtt redukálódik az orvossal való együttműködés fontossága. Például az egészség értéke erősen devalválódik az elemi életszükségletek kielégítéséért folytatott küzdelemben.

Az orvossal való együttműködést az is befolyásolja, hogy a beteg saját egészségi állapotát milyennek ítéli. Szociológiai elemzések szerint az egészségi állapot laikus értékelésének alapvető jellemzője, hogy felértékeli saját egészségi állapotát és ennek alapján nagyobb toleranciát enged meg a betegséggel, illetve a gyógymóddal kapcsolatban. Érdekes volna alaposan megvizsgálni az egészségi állapot önértékelése és az orvossal való együttműködés kapcsolatát.

Végülis úgy látjuk, hogy az együttműködési magatartás megértésének még feltáratlan, itthon és külföldön egyaránt alig vizsgált területe a beteg egészség-magatartása, amit szociális-kulturális tényezők határoznak meg. Kutatásunkat ebbe az irányba kívánjuk kiterjeszteni, hipotéziseinket empírikus elemzések során igazolni. Elgondolásaink összefoglalását a 3. ábra tartalmazza.

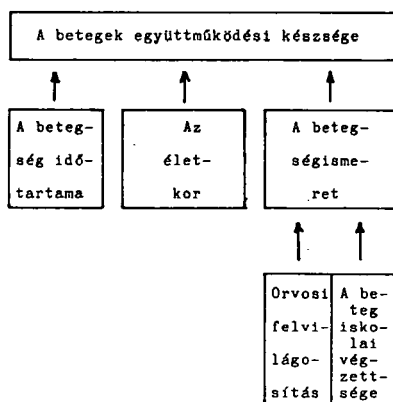
1. ábra

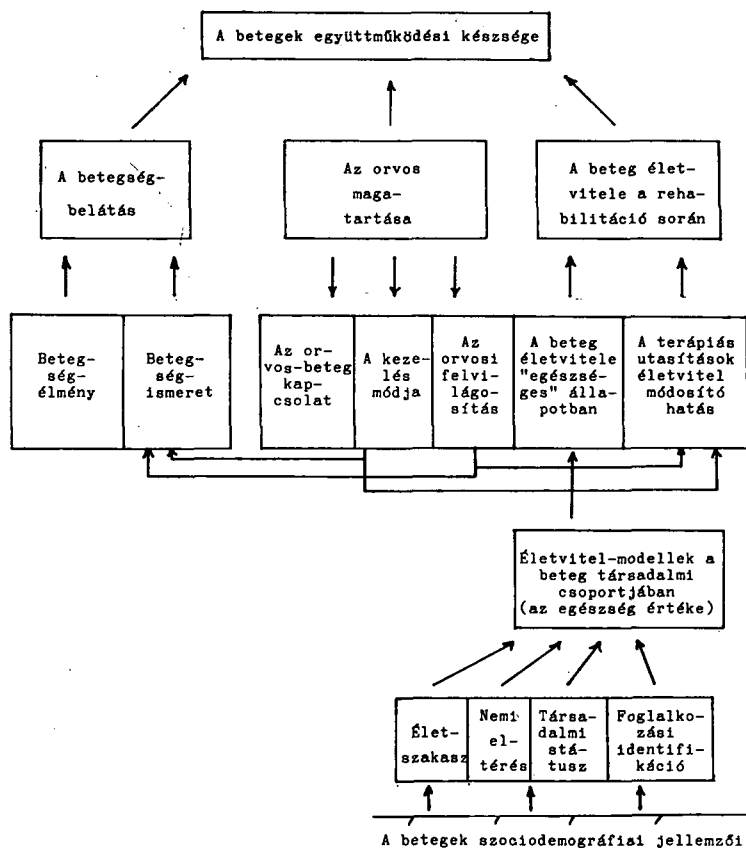
Forrás: Nüssel et al., 1978.

2. ábra

100 Bechterew-kórban szenvedő beteg compliance-vizsgálata

Forrás: Géher, Molnár: Egészségnevelés,
1987. 2. szám

A szociológiai vizsgálat stratégiája

Az alábbi kijelentések közül melyik hárommal ért egyet leginkább?

(A kiválasztott három kijelentést fontossági sorrendbe kérjük rendezni!)

első:

második:

harmadik:

Elsősorban a munka teszi az embert boldoggá (1)

Az ember higgyen valamiben, aminek a szolgálata a legfontosabb (2)

A család a legfontosabb az életben (3)

A békés, nyugodt, rendezett, biztonságos élet a legfontosabb (4)

Arra kell törekedni, hogy megszerezze az ember mindazt, ami elérhető (5)

A legfontosabb a minél kevesebb kööttség és a teljesen szabad élet (6)

Legfontosabb az egészség (7)

IRODALOM

Géher Pál dr., Molnár László dr.: A betegek együttműködési készségét meghatározó orvosi és szociológiai tényezők vizsgálata spondylitis ankylopoeticaban. Egészségnevelés, 1987.

2. szám

J.J. de Blécourt (ed.): Patient compliance. Hans Huber Publishers, Bern - Stuttgart - Vienna, 1980.

E. Weber, U. Gundert-Remy: Patient compliance - a review of the recent literature. In: Blécourt (ed.): Id. mű

Nüssel et al.: Patientencompliance als Forschungsgegenstand der Klinischen Epidemiologie - am Beispiel der Herzinfarktforschung in Heidelberg. Der Kassenarzt, 18., 1978. 2191. old.

Bartók György dr.: Schizophren betegek együttműködése a gyógyszeres kezeléssel. Orvosi Hetilap, 126., 37., 1985. 2261. old.

Buda Béla dr.: Az orvos-beteg kapcsolat pszichológiája és a pszichoterápia alapjai. In: Trencsényi T. dr. (szerk.): A gyakorló orvos enciklopédiája. Medicina, Budapest, 1977.

Utasi Ágnes: Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 1984. 222-223. old.

SZOCIÁLPOLITIKA, EGÉSZSÉGÜGY, HATÉKONYSÁG

Szocialista társadalmunkban a szociálpolitika jelentősége folytonosan növekszik. A magasabb rendű társadalom az emberek kulturáltsága és társadalmi, erkölcsi tudatának szocialista jellege magasabb igényeket támaszt. Ennek kielégítéséhez jelentős gazdasági, pénzügyi alapra van szükség. Ezt a társadalom gazdasági fejlődése képes biztosítani.

A szociálpolitika szoros összefüggésben van az életszínvonal-politikával. Eredményei és hatóköre az adott társadalmi-gazdasági helyzet mindenkorai függvénye. A gazdasági fejlődés és a szociálpolitika abban is megnyilvánul, hogy az emberek biztonságérzete kedvezőbb élet- és munkakörülményei, a jó szociális közérzet a termelési, alkotó kedvet erősíti, s ezzel forrása lehet a nemzeti jövedelem fokozott ütemű növelésének, a gazdasági élet fejlődésének.

"A szociálpolitika elsődleges célja továbbra is a szociális biztonság fenntartása, a munkateljesítménytől független társadalmi egyenlőtlenségek mérséklése."¹

A szociálpolitika lényegét a következőképpen lehet megfogalmazni: az egyénről, a társadalom tagjairól, csoportjairól való sokoldalú (mindenoldalú) társadalmi szintű gondoskodás, amely magában foglalja e cél eléréséhez szükséges eszközöket és intézményeket.

A szociálpolitika a szocialista társadalom felépítményének szerves részét képezi. A szociálpolitikai célok megvalósulása képezi egyik alapvető értelmét a szocialista társadalomnak, mivel a társadalom egészének érdekeit képviselik. A szociálpolitikának funkcióit tekintve - egy szűkebb és egy tágabb értelmezése lehetséges:

- szűkebb értelemben a szociálpolitika az ember személyiségének, munkaerejének és anyagi biztonságának védelmére irányul;
- tágabb értelemben az élet- és munkakörülményeket befolyásoló összes tényező magában foglalja (kivéve a munkából származó jövedelmeket).

A szociálpolitika a társadalom fejlődésében, szocialista jellegének erősítésében fontos szerepet tölt be. A szociálpolitika hatásának fő tendenciái:

- hozzájárul a szocialista jövedelemelosztási és fogyasztási szerkezet formálásához, alakulásához;
- fokozatosan elősegíti a szociális egyenlőséget;
- növeli az egyének és a családok létbiztonságát;
- erősíti a család szerepének növekedését és a társadalmilag szükséges népesedési színvonal kialakulását;

- segíti a társadalom egészséges mobilitását, az egyének, a családok, az egyes népegészség-csoportok felemelkedését.

Hazánkban kb. 200 féle szociálpolitikai juttatásban részesül a lakosság, ezek összege több, mint 230 milliárd forint. Ezek lényegében három formában jutnak el a dolgozókhoz:

- pénzbeli juttatás (táppénz, gyés, gyed, ösztöndíj, segély stb.);
- természetbeni juttatás (iskoláztatás, kórházi ápolás stb.);
- egyéb kedvezmények (kiskereskedelmi árakban, munkaidőben stb.) révén.

A pénzbeli juttatásokat a dolgozók tetszésük szerint használhatják fel, függetlenül attól, hogy milyen címen kapták. Ezzel könnyen elérhető, hogy éppen oda, azokhoz a rétegekhez jussanak, ahova központilag szánták őket. Ez a forma növeli a családok pénzjöveldelmének színvonalát, mérsékli a munka szerinti elosztás hatásától független különbségeket. A pénzbeli juttatások ezért igen alkalmasak a jövedelemegyenlőtlenségek azonnali csökkentésére, bár ez a forma nem problémamentes, éppen a tetszőleges felhasználás miatt. Más a helyzet a természetbeni juttatások esetében. A természetbeni juttatások szorosan kapcsolódnak a szociálpolitikai célokhoz és szerves részei az életszínvonal-politikának is. Általában ingyenes vagy kedvezményes szolgáltatások útján jut hozzá a dolgozó. E juttatások esetében a fogyasztók szuverenitása erősen korlátozott, ezek csak meghatározott célra használhatók fel.

A természetbeni juttatások elosztása azonban több problémát vet fel:

- bizonyos természetbeni juttatásfajtákból nem az alacsony, hanem éppen a magasabb jövedelmű rétegeknek jut több (pl. a fiatalok magasabb fokú iskoláztatása stb.);
- egyes juttatások igénybevétele iránt az igény az alacsonyabb anyagi-kulturális szinten álló rétegeknél nem alakult ki kellőképpen (pl. színház, opera, hangverseny látogatása, könyvvásárlás stb.);
- bizonyos juttatások igénybevételét területi, életformabeli hátrányok is korlátozhatják (pl. a falusi lakosság a városi dolgozóknál korlátozottabb lehetőségei).

A fentiek mellett a természetbeni juttatások fejlesztése a szolgáltatásokat nyújtó intézményhálózat bővítését igényli, amelynek beruházási kihatása van, s ehhez munkaerőt és építőkapacitást kell biztosítani.

Adott szociálpolitikai célt egyaránt lehet szolgáltatni a pénzbeli és a természetbeni juttatásokkal. Társadalmi, politikai, gazdasági stb. megfontolás tárgya, hogy mikor, milyen formát célszerű előnyben részesíteni. A döntés alapja a népgazdaság teherbíró képessége, a juttatások társadalmi eredményessége, valamint azok várható politikai hatása. Tekintettel arra, hogy a természetbeni juttatás csak egy adott szükséglet kielégítésére használható fel, esetenként jobban szolgálhatja a szociálpolitika céljait. A természetbeni juttatásokkal emellett olyan hatás is elérhető, amit a pénzbeli juttatások nem eredményezhetnek. Ezért bizonyos természetbeni juttatások fenntartása és bővítése akkor is helyes, ha még nem minden réteg igényei értek meg. iránta. Ezen igényeket tudatosan kell kibontakoztatni, részben éppen a természetbeni juttatások segítségével.

A harmadik csoportba az egyéb juttatások tartoznak, amelyekre az a jellemző, hogy egyes elemeinél a szociális indíték és az egyéb gazdasági, illetve politikai megfontolás együttesen érvényesül. Ide tartoznak:

- a munkaviszony keretében adott juttatások (pl. a gyermekes anyák munkaidő-kedvezménye, pótszabadság, stb.);
- az árpolitika szociális elemei (pl. egyes gyermekruházati termékek ártámogatása stb.);
- a besorolási előnyök (pl. továbbtanulásnál, lakáselosztásnál stb.).

A szocialista társadalom tagjai a létfenntartásukhoz szükséges jövedelmek forrásait részben a munka szerinti elosztás, részben a társadalompolitikai juttatások révén biztosítják. Ez azt jelenti, hogy az anyagi és kulturális javak egy részét a végzett munka mennyisége és minősége szerint osztják el, míg másik részét társadalmi juttatások formájában kapják meg a társadalom tagjai. Felvetődik a kérdés, miért nem lehet a lakosság személyes szükségleteinek kielégítését szolgáló egész termék- és szolgáltatásmennyiséget munkadíj formájában szétosztani?

Ennek két döntő oka van:

1./ A szocialista társadalom megszüntetni az elosztás osztályegyenlőtlenségeit, de nem szünteti meg a családnagyság különbségeiből adódó egyenlőtlenségeket. A dolgozók végzett munkájuk mennyisége és minősége alapján kapják jövedelmüket. A társadalom tagjainak többsége családban él, jövedelme nemcsak saját, hanem családtagjai eltartását is szolgálja, az eltartás terhei pedig nem arányosan oszlanak meg a keresők között. A munkaképtelen családtagok eltartásához ezért a társadalomnak is hozzá kell járulni.

2./ A társadalom tagjainak vannak olyan fontos szükségletei, amelyek kielégítését a szocialista állam nem teheti csak a végzett munkától függővé. Ilyenek például a művelődési és egészségügyi szükségletek.

Ha tehát az ilyen szükségletekkel kapcsolatos költségeket is kizárólag a munkából származó jövedelmekből kellene fedezni, kielégítésük háttérbe szorulna, sőt a kisjövedelmű családoknak ilyesmire egyáltalán nem jutna pénzük.

Ez a szociális elvekkel teljesen ellentétes lenne.

A társadalom tagjainak, az egyes családoknak a jövedelmében és életkörülményeiben jelentős különbségek vannak. Az anyagi helyzetben meglévő különbségek alapvetően tehát arra vezethetők vissza, hogy eltérő az egyes családok létszáma, a keresők és eltartottak aránya, lakással való ellátottsága, a korösszetétele, a családtagok egészségi állapota, iskolai végzettsége stb. Erre utal, hogy a családok egy főre jutó jövedelme szélesebb határok között szóródik, mint a munkából származó keresetek.

Szocialista társadalomban az anyagi javak és szolgáltatások elosztásának helyes gyakorlatát a következőképpen fogalmazhatjuk meg: a munka szerinti elosztást össze kell kapcsolni a szociálpolitikai juttatások rendszerével.

A szocializmusban a végzett munka mennyisége és minősége szerinti elosztás egyik fő funkciója, hogy az egyéni jövedelmeket differenciálja. A szociálpolitika feladata elsősorban az, hogy a családok fogyasztását nivellálja, és ezzel a közöttük meglévő indokolatlan gazdasági egyenlőtlenségeket mérsékelje. E kétirányú hatás jól kiegészíti egymást. A szociálpolitika a szocialista társadalom humánus jellegét, a társadalmi igazságosságot juttatja érvényre.

A szocializmusban a szociálpolitika célkitűzéseit intézményesen, tervszerűen valósítja meg, gazdasági-pénzügyi alapjairól többségében az állami költségvetés gondoskodik, végrehajtását törvényes jogok biztosítják.

A szocialista társadalomban az emberről való sokirányú és magas színvonalú társadalmi gondoskodás kiterjed az élet- és munkakörülmények valamennyi főbb területére. Az ebben való eligazodást és tájékozódást segíti, ha a szociálpolitikai juttatásokat aszerint csoportosítjuk, hogy kikre terjed ki, és milyen címen vehetik azt igénybe. Ennek alapján a társadalmi gondoskodásból eredő juttatásokat alapvetően két csoportra oszthatjuk:

- az első csoportba azokat a szociálpolitikai juttatásokat sorolhatjuk, amelyeket a társadalom valamennyi tagja egyenlő mértékben vehet igénybe;
- a második csoportba azok sorolhatók, amelyek csak egyes rétegeket, csoportokat érintenek.

A szociálpolitika fenti általános és specifikus jellege is hangsúlyozza a szocialista társadalom messzemenő gondoskodását az emberről, de ugyanakkor differenciál is a lehetőségek és szükségességek között.

Társadalmunk fejlődése felveti - a szociálpolitikán belül - egészségügyi helyzetünk újraértékelésének szükségességét, és különös tekintettel arra, hogy az évről-évre növekvő gazdasági ráfordítás eredményességének az egészségügyi tevékenység hatékonyságának növekedésében ki kell fejeződnie.

A szocialista társadalomban rejlő lehetőségeket csak akkor aknázhathatjuk ki eredményesen, ha mind a megelőző, mind a gyógyító munkában előtérbe helyezzük a hatékonysági tényezőket.

Az egészségügynek az elmúlt több mint négy évtizedben társadalmi méretű vizsgálataiban sokáig elegendőnek tartották olyan jellemzők felmutatását, mint az orvosok száma, gyógyításra fordított órák, az egészségügyre fordított anyagi eszközök mennyisége, s ezzel igyekeztek reprezentálni az egészségügy eredményeit.

Az elmúlt másfél évtized tapasztalataiban előtérbe került az egészségügyi tevékenység hatékonyságának a vizsgálata, és e hatékonyság fokozásának kérdése is. Határozottan állíthatjuk, hogy az egészségügyi ráfordítások hatékonyságának vizsgálata nélkül népünk egészségi színvonalát sem lennének képesek megfelelően tovább javítani.

A hatékonyság tartalmát első közelítésben az egészségügy területén is igen összetett folyamat eredőjeként lehet megragadni. Rendelkezőnk kvantifikálható mutatószámokkal (alapvetően statisztikai viszonyszámok, indexek, trendek, valószínűségsszámítás eredményei stb.), és vannak minőségi tendenciák. Maga az Egészségügyi Világszervezet (WHO) bizottságainak és konferenciáinak állásfoglalásai is ebben keresik és vélik megragadni a hatékonyság lényegét.

Véleményünk szerint a fő vizsgálati terület az egészségügy eredményeinek, társadalmi hasznának értékelhetősége és javítása. Ezen belül kitüntetett szerepet kapnak a következők:

- a lakosság egészségi állapotában bekövetkezett változások;
- a lakosság életkörülményei javulásának egybevetése az anyagi és szellemi ráfordításokkal, költségfelhasználással.

Az egészségügyi ráfordítások hatékonyságát jól kvantifikálható mérőszámokkal mérhetjük, amelyek viszonylag egzaktan mutatják az egy-egy részterület eredményeit. De a hatékonyság alapvetően minőségi kategória, melynek tendenciája vagy egyáltalán nem, vagy csak erősen közelítően (közvetetten) számszerűsíthető.

Véleményünk szerint az egészségügy hatékonyságát nemcsak össztársadalmi, hanem alsóbb szinten is lehet, sőt kell is vizsgálni. A vizsgálat kiindulási alapkoncepciója a következő: az egészségügy - mint minden más gazdasági-társadalmi terület - felfogható különböző szintű érdekviszonyok rendszereként. Az érdekviszonyok jelentkezhetnek makro- (össztársadalmi) és mikro- (vállalati, intézményi stb.) szinten, bár közöttük dialektikus kölcsönhatásos kapcsolat van.

A hatékonyság vizsgálati szempontjai a gazdasági-társadalmi élet különböző területein a következők lehetnek:

- 1./ A hatékonyság tartalma az anyagi javak termelése és az anyagi jellegű szolgáltatás területén. Ezen belül:
 - a./ a hatékonyság lényege makroökonómiai (népgazdasági) szinten;
 - b./ a hatékonyság lényege mikroökonómiai (vállalati) szinten.
- 2./ A hatékonyság lényege a nem anyagi jellegű (egészségügyi, szociális, kulturális stb.) szolgáltatások területén. Ezen belül:
 - a./ makroszinten: össztársadalmi érdekviszonyok alapján;
 - b./ mikroszinten: vállalati, intézményi stb. érdekviszonyok alapján.

A hatékonyság tartalma népgazdasági szinten

A társadalmi újratermelés eredményei közvetlenül függenek attól, mennyit fordít a társadalom termelési célokra, és mennyit az újratermelést előmozdító, de nem közvetlenül termelő jellegű tényezők (egészségügyi, szociális, kulturális stb.) fejlesztésére.

A hatékonyság az újratermelés egyik legfontosabb kategóriája. Azt mutatja, hogy milyen hatásokkal történik a rendelkezésre álló erőforrások felhasználása, milyen eredményt hoznak a ráfordítások. A társadalmi termelés hatékonyságának alapvető követelménye, hogy adott ráfordítással a lehető legnagyobb termelési eredményt érjük el. A hatékonyság növelése az újratermelés területén tehát azt eredményezi, hogy a társadalmi termelést magasabb színvonalra emeljük a ráfordítások viszonylagos csökkenése mellett. Ez lényegében a racionális gazdálkodás megvalósulása a szocialista társadalomban. A hatékonyság konkrétan az eleven munka és az alapok hatékonyságában jut kifejezésre. A hatékonyságot főként a nemzeti jövedelemre vonatkoztatjuk. Ebben az esetben a hatékonyság azt mutatja, hogy a ráfordítás egységére mekkora tiszta termék jut, hogy a ráfordítások egységnyi növelése a nemzeti jövedelemnek mekkora növekedésével jár.

A népgazdasági hatékonyság általános mutatója a nemzeti jövedelem, valamint az összes eleven és holtmunka-ráfordítás hányadosa. A társadalmi ráfordításon belül külön-külön kell elemezni a munkaeszközök, a munkatárgyak és az eleven munka felhasználásának hatékonysági fokát.

A hatékonyság tartalma vállalati szinten

A vállalati hatékonyság csak a vállalatoknál felhasznált holtmunka és a kifejtett eleven munka eredményességét mutatja. A vállalati hatékonyság fokozásának eszközei mindazok az intenzív fejlesztési eszközök, amelyek elősegítik a munkatermelékenység növelését, az önköltség csökkentését, a gyártmányválaszték korszerűsítését, az állóeszközök fokozott kihasználását, a bármely piacon értékesíthető termékek arányának növelését, az önköltség csökkentését, a gyártmányválaszték korszerűsítését, az állóeszközök fokozott kihasználását, a bármely piacon értékesíthető termékek arányának növelését stb. A vállalati hatékonyság egyik legdöntőbb mutatója a vállalati nyereség, illetve jövedelmezőség növekedése. Számított mutatója: a vállalati realizált nyereség, illetve az árbevétel és a termelési költségek különbsége. Részletesen elemezni kell a termelési költségek egyes elemeinek anyag-, bér-, amortizáció és egyéb költségeknek az alakulását.

A hatékonyság tartalma a nem anyagi jellegű szolgáltatások területén

A társadalom fejlődésének bizonyos fokán a hatékonyság követelményként jelentkezik a nem termelő szféra területén is. Itt a hatékonyság lényegét úgy foghatjuk fel, mint az e-területekre történő társadalmi ráfordítás és a szükségletek (egészségügyi, szociális, kulturális stb.) lehető legteljesebb kielégítése közötti rendszeres összhang biztosítását, alapvetően az élet- és munkakörülmények javításának szem előtt tartásával.

Szocialista társadalmunkban az egészségügyi ellátást vizsgálva két alapvető fejlődési szakaszt különböztetünk meg:

- Az első az úgynevezett extenzív fejlődési szakasz. Erre az időszakra döntően az egészségügyi ellátás mennyiségi kiterjesztése volt a jellemző (az ország körzeti orvosi hálózatának létrehozása, a tömegesen előforduló nép- és fertőző betegségek felszámolása /TBC, vérbaaj stb./, a kórházi ágyak tömeges számszerű fejlesztése stb.).

Az egészségügyi alapellátást a társadalom valamennyi tagja részére biztosítani kellett.

- A második az úgynevezett intenzív fejlődési szakasz, amikor az alapellátásban jelentkező egészségügyi tevékenység (anyagi és szellemi ráfordítás) mind hatékonyabb felhasználása révén a társadalom egészségügyi helyzetében minőségi változás következik be.

Ennek révén kiegyensúlyozott összhang teremthető a társadalom tagjai egészségügyi igényeinek kielégítése és az ezt biztosító egészségügyi ellátás terén nemcsak globálisan, hanem strukturálisan is.

Amennyiben a társadalom szélességben terjeszti ki az egészségügyi ellátását, ezzel biztosítja e területen az extenzív fejlesztést.

Amennyiben viszont a társadalom mélységben terjeszti ki az egészségügyi ellátását, úgy az intenzív úton haladva tudja rendszeresen biztosítani a fentebb említett kiegyensúlyozott, globális és strukturális összhangot. Ez döntően az egészségügyi tevékenység hatékonyságának függvénye.

Társadalmunkban az egészségügy extenzív fejlődési időszaka a végéhez közeledik (vagy már el is érte azt). Ennek fel nem ismerése komolyan gátolhatja e területen egész további fejlődésünket.

A hatvanas évek második felétől kezdve mind sürgetőbben vetik fel az egészségügy területén is az intenzív fejlesztést biztosító tényezők előtérbe állítását, és ezzel kapcsolatban az egészségügy hatékonyságának fokozását.

A fentebb vázolt egészségügyi fejlődési folyamat nem szakítható el általános társadalmi-gazdasági fejlődésünktől. Ellenkezőleg: csak ezzel szoros összefüggésben vizsgálható helyesen.

Az egészségügy közgazdasági értelemben az improduktív, de társadalmilag hasznos szolgáltatás körébe tartozik. Végsof fokon azonban minden társadalmilag hasznos szolgáltatás valamilyen kihatással van a produktív munkára. Kézzel fogható ez az egészségügyi tevékenységben is.

Nevezetesen, ha az egészségügy területén dolgozók munkájuk eredményeképpen rendszeresen javítják a társadalom tagjainak egészségi állapotát, vagy eredményesen küzdenek a fel-lépő betegségekkel szemben, akkor ez megmutatkozik a produktív munka területén is: többen

vehetnek részt a termelőmunkában, csökken a munkaidő-kiesések száma stb., amely nagyobb tömegű anyagi javak előállítását eredményezi.

Az egészségügyi érdekviszony struktúrája két fő részre tagozódik, amelyek között szoros kapcsolat tárható fel:

- a./ makroszinten társadalmi méretekben biztosítani kell a sokirányú egészségügyi ellátás anyagi és szubjektív feltételeit, gondoskodva annak rendszeres színvonal-emeléséről.
- b./ mikroszinten jelentkező egészségügyi érdekviszony: a vállalatok, intézmények (klinikák, kórházak, egészségügyi intézetek stb.) és az egyén egészségügyi érdekviszonya.

Mindkét érdekviszonyban jelentkeznek az egészségügyi tevékenység hatékonyságproblémái, csak más-más vonatkozásban.

Makroszintű (össztársadalmi) egészségügyi érdekviszonyok vizsgálata

Az egészségügyi tevékenység értékelésénél figyelembe kell venni:

- az egészségügyi ráfordítások felhasználását,
- a ráfordítások eredményességét az egészségügyi helyzet fenntartása és-javítása érdekében.

Az egészségügyi tevékenység hatékonyságának fokozása szoros kapcsolatban van az erre vonatkozó tervekkel (rövidebb és hosszabb lejáratú), de az egészségügyre vonatkozó terv szerves részét képezi a népgazdasági tervnek.

Hosszabb távú (5 éves) tervek összeállításánál meg kell állapítani a fejlesztés fő irányát és arányát és az ehhez kapcsolódó szervezési, műszaki-gazdasági és anyagi fedezetet, amelyek segítségével biztosítható a komplex egészségügyi feladatok megoldása.

Rövidebb távú (éves) tervek biztosítják - a célszerű differenciálás és összehangolás révén - a hosszabb távú tervekben foglaltak szintetikus megvalósítását. Itt kerül megtervezésre az időközben felmerült, de halasztást nem tűrő feladatok kijelölése is.

A tervekben foglalt feladatok alapkérdése: mennyiben szolgálják az egészségügyi ellátás hatékonyságát, amely közvetlenül vagy közvetve hozzájárul a dolgozók egészségi helyzetének javításához.

Rendszeresen vizsgálandó, hogy hogyan fokozható az egészségügyi tevékenység hatékonysága és ez mennyiben járul hozzá gazdasági-társadalmi fejlődésünkhöz, feltárva annak területeit, módszereit, eszközeit.

Az 1968. január 1-én bevezetett új gazdaságirányítási rendszer kedvezően járul hozzá az egészségügyi tevékenység és ráfordítások hatékonyságának fokozásához a tervezési rendszer fejlesztése révén, mint pl. a nagyobb gazdasági önállóság, a döntések nagyobb fokú szabadsága, a megoldandó feladatok sorolása stb.

Az ezekkel való helyes élés nagyobb felelősséget is hárít az illetékes szervekre.

A hatékonyság fogalmának (tartalmának) tisztázásával megelőzhető a téves orvos-egészségügyi intézkedés és lehetővé válik a ráfordítási, hasznossági és eredményességi szempontok megfelelő sorolása, mivel:

- a./ a hatékonyság mindig relatív fogalom: döntési lehetőségében, ellátási rendszerében, nagyságrendjében (makro- és mikroszinten);
- b./ a hatékonyság eszköz a társadalmi cél eléréséhez:
 - az emberek egészségének megóvása, fenntartása és javítása; valamint
 - teljesítőképességének fokozása és
 - a jó közérzetének biztosítása érdekében.

A hatékonyság rendszeres növelésének gazdasági, műszaki és politikai feltételei vannak. A hatékonyság alapvetően minőségi kategória, amely vagy nehezen, vagy egyáltalán nem kvantifikálható közvetlenül.

A minőségi teljesítmény kisebb vagy nagyobb hatékonyság mellett is elérhető. Ehhez a betegség-specifikus kapcsolatokat felismerhetővé kell tenni: segítse a döntések objektív meghozatalát abban, hogy mely egészségpolitikai súlypontra kell az elméleti és gyakorlati munkát, valamint a rendelkezésre álló eszközöket koncentrálni az egészségügyi ellátás hatékonyságának növelése érdekében. Az egészségügyi intézményekben a hatékonyság kérdését mindig a beteg szempontjából kell vizsgálni.

A profilaxis és a gyógyító munka jellege és fejlődésének távlatai

A fejlődés szükségszerűsége, hogy mind nagyobb szerepet nyer a profilaxis és a gyógyító munka területén az objektív vizsgálatokhoz szükséges műszerek, laboratóriumi berendezések, röntgéngépek stb. alkalmazása. Az egészségügyi tevékenységben felhasznált eleven és holtmunka aránya egyre inkább eltolódik az utóbbi javára.

A tudományos-technikai forradalom eredményei behatolnak az egészségügy területére is, amelynek biztató jelei már most kedvezően éreztetik hatásukat. Ez további problémát vet fel a hatékonysággal kapcsolatban.

a./ Az egészségügyi tevékenység tárgyi feltételeiben

- a berendezések, felszerelések száma és struktúrája,
- ezek optimális kihasználása, valamint
- a műszaki-technikai színvonal és az e területen várható fejlődés.

b./ Az egészségügyi tevékenység szubjektív feltételeiben

- az egészségügy személyi állományának szakképzettsége,
- a szervezett továbbképzésben résztvevők száma,
- a káderfejlesztési elképzelések,
- egyéb segítő és akadályozó tényezők.

Mikroszintű intézményi egészségügyi érdekviszonyok vizsgálata

A szocialista társadalomban a vállalat az anyagi javak termelésének alapvető gazdasági egysége. Minden vállalat, és benne minden termelő részlege potenciálisan kisebb-nagyobb mértékben veszélyezteteti a termelés személyi feltételét jelentő ember egészségét: a környezeti, munkavégzési ártalmaktól a balesetek bekövetkezéséig.

E kérdés vizsgálatánál figyelembe kell azt is venni, hogy a termelés tárgyi feltételét jelentő műszaki-technikai berendezések gyorsan használandók el: gyakrabban kerül sor a gépeknek, a berendezéseknek, a felszereléseknek tömeges megújítására, amely - különösen kezdetben - nagyobb veszélyeztetési forrásként jelentkezik az ember egészségére. Ma még a dolgozók állítják be a gépeket, maguk is kezelik, közvetlenül ott vannak a termelő, kiszolgáló gépek mellett (más a helyzet a termelés automatizálása esetén).

Ebből az objektíve fennálló helyzetből kiindulva a produktív munkaerő egészségügyi ellátása és ennek hatékonysága meghatározó jelentőségű a bővített szocialista újratermelés zavartalan megvalósításában.

Társadalmunk ezt felismerve határozta el már több mint három évtizede az üzemorvosi rendelőhálózat létrehozását. Ezzel egy komplex egészségügyi intézmény vonult be a termelésbe, s lett annak szerves részévé kettős értelemben is:

- megfelelő munkakörülményeket biztosítva,
- a dolgozók egészségének megóvása, fenntartása és javítása.

Köztük igen erős kölcsönhatás fedezhető fel, bár az elsődleges az előbbi hatása az utóbbira.

Társadalmunk lényegéből fakadóan igen jelentős anyagi eszközöket fordít az egészségvédelemre, amelynek eredményeképpen rendszeresen javul népünk egészségi színvonala.

Az egészségügyben is meghatározó mértékben a felhasználás hatékonysága dönti el, mire és mennyi jut adott egészségügyi rendeltetésű összegből. Nem ellentétes a humanizmussal, ha az ember fizikai, szellemi létezése, egészsége mellé odahelyezünk egy másik tényezőt: az eszközök hatékony felhasználását.

Az egészségügyi ellátásra fordítható és rendelkezésre álló anyagi és szellemi erőforrások "behatároltak" az egészségügy éves költségvetése által. Ebből kell fenntartani a már meglévő intézményeket, soron lévő ráfordításokat (gyógyszer, táppénz stb.) és a fejlesztést (új létesítmények létrehozását) is ebből kell finanszírozni.

A nyereségre orientált vállalati szférával szemben e területen nagyon sok a megkülönböztető jegy, a specifikusan az egészségügyre jellemző vonás. Ez azonban nem jelenti - és nem is jelentheti - azt, hogy eleve le kell mondanunk az egészségügy közgazdasági viszonyainak kutatásáról.

Az egészségügy közgazdasági vonatkozásai közül egyelőre leginkább csak a kézzelfogható, legegyszerűbb felismerése történt meg: a lakosság egészségügyi helyzetének javulásával csökkennek az egészségügyi ellátás (gyógykezelés, gyógyszer, táppénz stb.) költségei, tehát a munkaképesek számának növekedésével nyilvánvalóan nagyobb nemzeti jövedelem állítható elő.

Ma még igen kezdetleges szakaszban vagyunk az olyan számítások végzésében, amelyek az egészségügy népgazdasági szintű ráfordításait, illetve hasznát próbálják feltárni (pl. milyen veszteségek érik a népgazdaságot az átmeneti keresőképtelenség miatt).

Figyelemre méltó az a nemzetközileg is megindult munka, amely megkísérli meghatározni az életek megmentéséből, az idő előtti halál megakadályozásából, a betegnapok számának csökkenéséből stb. származó hasznot, mind az effektív termelési többlet, mind az elkerült veszteség formájában.

Az egészségügy gazdasági viszonyait vizsgálva alapvetően két területről van szó:

- egyrészt a tervezett egészségügyi létesítmények, új egészségügyi programok témaköréről: bizonyos egészségügyi ellátási célokat többféle beruházási-ráfordítási szerkezet mellett is elérhetünk;
- másrészt a már meglévő egészségügyi objektumok gazdaságos működtetésének kérdéséről.

Az első esetben nagyon fontos lehet annak mérlegelése, hogy ugyanazt a célt vajon több szakrendelőintézet létesítésével, vagy esetleg egy új nagy kórház létesítésével lehet könnyebben, olcsóbban elérni. Különböző programok egymás közötti versenyeztetésével a döntést helyes efféle gazdasági mérlegeléssel meghozni. A megtakarított összegből ugyanis más, fontos egészségügyi célokat lehet megvalósítani.

A második esetben: az egészségügyi intézményeknél is léteznek olyan fogalmak, mint az üzemméret optimuma, kapacitáskihasználás színvonala stb., vagy a vezetés színvonalának vizsgálata. A jobb gazdálkodással ugyanis az egészségügyi intézményeknél is el lehet érni ugyanazt a teljesítményt kisebb költség-ráfordítással, illetve ami ugyanaz: ugyanazzal a költségszinttel magasabb teljesítmény hozható ki a létesítményekből.

Könnyen belátható, hogy az egészségügyi ráfordítások évről-évre növekvő összege mellett, már ezen összegek elosztásával, hatékonyabb felhasználásával sokat javulhat a jelenlegi helyzet.

A jelenlegi viszonyokat figyelembe véve az a tapasztalat, hogy nem kezdeméyeznek hatékonysági vizsgálatokat, a gazdasági szabályozók nem ösztönözik a tartalékok feltárására, a gazdálkodás színvonalának javítására. Ez a gyakorlat alapvetően két döntő okra vezethető vissza:

- az egészségügyi létesítmények jelenlegi gazdálkodási rendjére, illetve
- az e területen uralkodó közszellemre.

Az egészségügyi intézmények túlnyomó többsége költségvetési rendszer szerint gazdálkodik. A klinikák, kórházak stb. különböző normák (létszám-, költség-, gyógyszernormák stb.) szerint kapják fenntartási költségeiket. E normák meghatározzák egy-egy egészségügyi intézmény zavartalan működéséhez szükséges követelményeket. A normák kialakítása többségükben tapasztalati adatok alapján, vagy nemzetközileg elfogadott adatok alapján történik. Valóságtartalmukat az idő múlásával szinte soha senki és sehol nem vizsgálja felül. Egy-egy intézmény létrehozásakor a jóváhagyott költségvetési keretre működés közben egyre újabb tételek rakódnak, anélkül, hogy utána vizsgálnák, indokolt-e a költségkeret további növelése.

Az egészséges szellemű egészségügyi politika nem jelentheti a ráfordítások minden mérlegelést nélkülöző növelését, a költségkeretek duzzadásának kritikátlan elfogadását.

Született már egy jó irányba terelő döntés a költségkeret-gazdálkodási rendszer javítására: az intézményeknek joguk van élni az úgynevezett maradvány-átvitel lehetőségével. Ennek lényege, hogy az intézmények vezetői ne türekedjenek a rendelkezésre álló keretnek minden áron való elköltésére az adott esztendőben, mert a maradvány átvihető a következő évre (a nem teljesített feladatok kereteit visszavonják).

A közgazdasági gondolkodásmód térhódításának egyik friss eredményének könyvelhető el az egészségügyi hálózat szervezeti felépítésének 1977. január 1-től életbe léptetett módosítása.

Az átszervezésről szóló rendelet általában a "gyógyító-megelőző intézményrendszer integrációja" néven vált közismertté. Ez lényegében azt jelenti, hogy megszűnik a döntési jogkörök túlzott decentralizálása és 1977-től fokozatosan megvalósul az egészségügyi intézetek és szolgáltatások egységes szervezete, megszüntetve az intézmények elkülönültségéből adódó párhuzamosságot.

Gyakorlatilag arról van szó, hogy ahol ésszerű, ott az egészségügyi intézményeket összevonják egy kórház-bázison, egy tanács felügyelete alá, s ettől remélik elérni (létszám, műszerek, berendezések, költségkeretek stb.) jobb kihasználását.

További jelentős előrelépés lenne, ha az egészségügyi ráfordításokat nem kalkulálnák eltérően a többi szférától, hanem e ráfordításokat beépítenék az általános kalkulációs rendszerbe. Ez azzal az előnnyel járna, hogy közelebb jutnának annak megismeréséhez, hogy valójában milyen kiadásokkal is jár az egészségügyi ellátás hálózatának fenntartása és fejlesztése (béradók, reális amortizációs kulcsok stb.) értékelemző-módszer segítségével.

A finanszírozás jelenlegi rendszere is módosításra szorul. Jelenleg az a helyzet, hogy a szervezetekre vonatkozólag állapítják meg a költségkeretet. Hatékonyabb módszernek bizonyulna, ha az egészségügyi funkciókat bontanák le és ezekre vetítenék a költségeket. E módszer segítségével a ráfordítások jobban egybevetethetők lennének az eredményekkel, s ennek nyomán az egészségügyben is alkalmazhatók lennének olyan hatékonysági vizsgálatok, amelyek

elengedhetetlenül szükségesek az egészségügy gazdálkodási rendjének korszerűsítéséhez. Az extenzív fejlődésről a hangsúly fokozatosan átkerül az intenzív fejlődésre, amennyiben a hatékonyságot, ésszerűséget számonkérő szemléletmód behatol az egészségügy területére.

További eredmények várhatók az egészségügyi hálózat szervezeti és gazdálkodási rendszerének korszerűsítésében a számítógépes adatfeldolgozás bevezetésétől. A gépi adatfeldolgozás előnyeire támaszkodva, sajátos egészségügyi információs rendszer létrehozását tervezzük. Ez a rendszer a különböző döntési szinteknek a jelenleginél sokkal jobb tájékozottságot fog nyújtani.

A számítógép segítségével az egyszeri feldolgozást lekérdező rendszerrel lehet fejleszteni. Megoldható az orvosok és az egészségügyi alkalmazottak személyi nyilvántartásának gépi feldolgozása is. Ezáltal jól vizsgálhatóvá válik a szakorvosi, illetve egyéb szakember-ellátottság, összevetve a kórházi és egyéb intézményi ellátottsággal.

A gépi adatfeldolgozás lehetővé teszi az egészségügyi dokumentáció és nyilvántartás racionális szervezését, amely számos előnnyel jár:

- az orvosok felszabadulnak a jelentős adminisztráció alól;
- a gépesített betegnyilvántartás a konkrét gyógyító munkának is hatékony segédeszköze lesz: a beteg adatainak előkeresése gyors műveletté válik;
- az információrendszer komplexitása tovább fokozható: a betegnyilvántartásnak az orvos közvetlenül tehet fel kérdéseket;
- gyorsíthatja a számítógépes feldolgozás a kórház központi laboratóriumának és röntgenosztályának munkáját;
- javíthatja az egészségügyi intézmények ágykihasználását stb.

Hazai és nemzetközi adatok bizonyítják, hogy ott, ahol a komplex kórházi információs rendszert megszervezték, a racionalizálás eredményeképpen a vizsgált kórházak átlagos ápolási ideje 20 %-kal csökkent, az ágykihasználást pedig kb. 10-15 %-kal sikerült növelni.

HIVATKOZÁS

- 1 Az MSZMP XIII. Kongresszusának rövidített jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó, 1985. 200. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Dr. Terkócs László: Vállalati szociálpolitikai kutatások a két kongresszus között. Szakszervezeti Elméleti Kutató Intézet Tájékoztató, 1985. 3. szám.

- Miklós János: Egészségügyünk néhány problémája. Szakszervezeti Elméleti Kutató Intézet Tá-
jékoztató, 1985. 3. szám.
- Az egészségügy VII. ötéves tervének programjai, főbb feladatai. Egészségügyi Gazdasági
Szemle, 1986. március.
- Cserke László: A magyar egészségügy négy évtizedes fejlődése. Egészségügyi Gazdasági Szem-
le, 1985. március.
- Farkas István: A szociálpolitikai munkamegosztás jelenlegi helyzete a finanszírozás tükré-
ben. Szociálpolitikai Értesítő, 1982. 2. szám.
- Kulcsár Kálmán: Gazdasági reform és szociálpolitikai problémák. Társadalmi Szemle, 1984.
7-8. szám.
- Stuber Ervinné: A munkahelyi szociálpolitika régi és új dilemmái. Társadalmi Szemle, 1984.
9. szám.

GONDOLATOK A VESZÉLYEZTETETTSÉGRŐL. EGY FOGALOM HASZNÁLATÁNAK PROBLÉMÁI

"Veszélyeztetett kiskorú az, akinek gondozását, oktatását, nevelését, tartását, testi, értelmi és erkölcsi fejlődését bármilyen ok károsan befolyásolja vagy akadályozza."

Sajátos helyzetbe kerül a kutató, ha egy általánosan elfogadott és használt fogalomra építve vizsgálni igyekszik a fogalom által leírt jelenséget, de helyette csupán egy gondolati konstrukcióra lel. Ezzel a problémával kerültünk szembe, mikor 17-18 éves, az általános iskolában veszélyeztetettként nyilvántartott fiatalok pálya- és életalakulását kívántuk feltárni.¹ Egyik kérdésfeltevésünk az volt, hogy a veszélyeztetettség, mint általánosan elfogadott kategória alkalmas-e a későbbi társadalmi beilleszkedés előrejelzésére, hogyan befolyásolja annak sikeres vagy sikertelen voltát? Kiindulásként elfogadtunk egy fogalmi megjelölést, de annak csupán esetleges következményeit, időbeni alakulását kívántuk felmérni.

Magával a besorolással tehát nem akartunk behatóan foglalkozni,² mégis már a mintaválasztás során szembekerültünk a fogalom értelmezésének problémáival, mind a statisztikai adatközlés, mind az iskolai nyilvántartás és megítélés szintjén. Jelenleg Magyarországon a becslések szerint 250 ezer veszélyeztetett gyermekkel és fiatallal kell számolnunk. Bár közülük mindössze 125 661 ezer nyilvántartott. Túlnyomó többségük általános iskolás korú.

Felmerül tehát a kérdés, hogy mit jelent ma veszélyeztetett gyermeknek, fiatalnak lenni, hogyan jön létre ez a minősítés, kiből és mikor lehet veszélyeztetett? Mivel írásunk csak a közoktatási intézmények nyilvántartási rendszerével foglalkozik, először tekintsük át az általános iskolai nyilvántartás mechanizmusát.

Az első jelzést az osztályfőnök adja az iskola gyermekvédelmi felelősének. Ezt követően a gyermekvédelmi felelős kitölti a gyermekről egy "Nyilvántartási lap"-ot, melyen a személyi adatokon túl megjelöli a veszélyeztetettség okait. Beszámol a családot segítő "rendszeres ellenőrzésekről" (figyeljünk a kifejezés önellentmondására!), és feljegyzi az esetleges intézkedéseket.

A megjelölt okok a következők lehetnek:

- 1./ környezeti ok - családi környezet
- családon kívüli környezet
- 2./ a gyermek személyiségében rejlő ok
- 3./ anyagi ok
- 4./ egészségi ok.

A kategóriák átfedik egymást, az okok nehezen választhatók szét. Ki tudja például pontosan megjelölni, hogy hol húzható meg a határ a környezeti ok és az anyagi ok között? Egyen-

lő-e a szegénység vagy a hátrányos helyzet a veszélyeztetettséggel? Meddig anyagi probléma a veszélyeztetettség és honnan nem az? A nyilvántartás ugyan lehetőséget ad több ok megjelölésére is, de vajon a több megjelölt ok közül melyik az elsődleges? Hol, melyiknél kereshető a bajok eredete, gyökere? Mi az ok, és mi a következmény?

Ez a bizonytalanság érzékelhető a statisztikai adatközléseknél is. A számokhoz fűzött gyakori megjegyzések (pl. hogyan alakul a veszélyeztetettek pontos száma a különféle átfedések levonása után) közvetve utalnak a fogalom többértelműségére, differenciálatlanságára.

Most nézzük a Nyilvántartási lap véleményünk szerinti legkritikusabb pontját, "A gyermek személyiségében rejlő ok"-ot. Hogyan használható ez a kategória és miként értelmezhető? A felsorolás a következő kijelentéseket tartalmazza: értelmileg-érzelmileg szociálisan visszamaradt, gátlásos-szorongó, agresszív magatartású, szökő-csavargó, italozik, lop, garázdálkodik, egyéb.

Végigolvasva e kijelentések sorozatát, elsőként az jut eszünkbe, hogy itt most döntően a gyermeknek, mint veszélyforrásnak besorolása töreńik meg. Mi, a közösség, a társadalom vagyunk veszélyeztetve egy agresszív, szorongó, italozó, garázda gyermek által. De nyomban elhessentjük eme gondolatainkat, mondván, hogy most a gyermek veszélyeztetettségének okait keressük, és visszatérünk ismét a lehetséges okok halmazához. Tehát a gyermek veszélyeztetetté nyilvánításának egyik fő oka magatartásában keresendő. Ismét ellentmondásba ütközünk, hiszen a besorolás valóban megtörténhet a magatartás, a társas viselkedés alapján, de ezt a magatartást nem tekinthetjük a veszélyeztetettség okának, legfeljebb következményének. Ha okként tartjuk nyilván akkor a veszélyeztetettség nem helyzet, állapot, hanem tulajdonság. A valós folyamat iránya: a gyermek feltehetően azért "gátlásos, szorongó, agresszív, szökő-csavargó, italozik, lop és garázdálkodik", mert veszélyeztetett helyzetben él és nem fordítva.

A gyermek vagy fiatal veszélyeztetettsége az esetek többségében csak akkor kerül nyilvánosságra, majd regisztrálásra, ha magatartásával jelez, viselkedésével felhívja magára a figyelmet. Ha visszahúzódo, csendes vagy zárkózott, ha az iskola közösségi életét nem zavarja, normáit nem sérti, veszélyeztetett helyzete csak elvétve kerül felszínre.

Vizsgálati tapasztalatunk, hogy a kontrollcsoportba (minden veszélyeztetettnek nyilvánított tanuló mellé szociális ikerpárt állítottunk) tartozó tanulók között is akadtak olyanok, akik családi környezetüket figyelembe véve egyértelműen veszélyeztetettnek voltak mondhatók, mégsem figyeltek fel rájuk, nem kerültek nyilvántartásba, mivel magatartásukkal nem, vagy nem az "előírt" módon jeleztek.

Itt szeretnénk utalni a nyilvántartás szubjektív jellegére, amely ismét a fogalom differenciálatlanságának, pontatlanságának következménye. Mint láttuk, a gyermek viselkedése, mint a veszélyeztetett helyzet manifesztálódása, meghatározó eleme a minősítés folya-

matának. Mégis, figyelembe kell vennünk azt a közeget is, ahol ez a viselkedés megnyilvánul és megmérettetik. Különböző összetételű, helyzetű és adottságú közösségek, iskolák eltérő módon értelmezik, illetve tolerálják az átlagtól eltérő magatartásokat. Ahol magas a deviancia határát már suroló esetek száma, ott alig figyelnek fel a "kicsit más" gyermekekre, viszont ahol elvétve fordulnak elő ilyen esetek, ott a csoport érzékenyen reagálhat minden eltérésre.

Az elmúlt évtizedek nagyarányú és főleg lakótelepekre koncentrált lakásépítésének következményeként Budapesten is jelentős területi mobilitás indult meg, amely markáns területi szegregációval is együtt járt. Köztudott, hogy egyes fővárosi lakótelepeink (Kőbánya-Újhegy, Békásmegyér, Újpalota) főleg a rossz szociális helyzetű, alacsony társadalmi presztízsű rétegeket tömörítik. E homogén környezetben az iskola az oktatási funkciókon túl, nagy mennyiségben kénytelen felvállalni egyéb nevelési, családsegítő, mentálhigiénés feladatokat is. Ezek a tények jelentős mértékben befolyásolják a veszélyeztetettség nyilvánítás mechanizmusát. Ezeken a lakóterületeken a kategóriába sorolás alapját deviáns viselkedés vagy családi háttér adja, míg másutt ehhez a besoroláshoz a szülők válasának ténye már elegendő.

Nehéz helyzetben vannak a pedagógusok is. Egy részük szerencsére ösztönösen óvakodik az olyan minősítésektől, melyek kívül esnek szakmai kompetenciájukon. Vizsgálatunk adatgyűjtési szakaszában, átnézve a Nyilvántartási lap-okat, gyakran találkoztunk "A gyermek személyiségében rejlő ok"-ok felsorolásánál az "egyéb" kategória megjelölésével, konkrét tartalom nélkül, melyet a pedagógus tanácsatlanságára utaló jelként értelmeztünk. Eme sejtésünket a gyermekvédelmi felelősökkel folytatott beszélgetéseink egyértelműen igazolták. Mégis inkább ezek az esetek tekinthetők kivételnek, mivel a besorolás kényszere legtöbb esetben szinte "kötelező". A probléma bonyolultságát és a fogalommal - jelenséggel - találkozó pedagógus nehéz helyzetét csak fokozza a veszélyeztetettséggel rokon fogalmak, minősítések halmaza, melyek rendelkezésére állnak az általa gyakran már-már szakszargonnal egyszerűen "problémásnak" (röviden "gyv"-s esetnek) nevezett gyermekek besorolására. Vegyük szemügyre ezeket a fogalmakat: potenciálisan veszélyeztetett, hátrányos helyzetű, nehezen nevelhető, magatartási zavarokkal küzdő és még sorolhatnánk. A veszélyeztetettség szűkebb holdudvarához ezek közül a potenciálisan veszélyeztetett, a magatartási zavarokkal küzdő, és a nehezen nevelhető fogalmak csatlakoznak. Érdekes kategória a potenciálisan veszélyeztetett, ami egyes iskolákban a veszélyeztetettként nyilvántartott gyermekek számának kétszeresét is elérheti. Lényeges különbség nincs a két kategóriába tartozó gyermekek közt, legfeljebb annyi, hogy egyikről kell kitölteni lapot, a másikról nem. (Talán így védekeznek az amúgy is túlterhelt gyermekvédelmi felelősök a felesleges adminisztráció ellen!?) A hátrányos helyzetű megjelölés elsősorban az iskolán kívüli állapotot hivatott regisztrálni. A magatartási problémák gyűjtőfogalma az iskolai viselkedés "tünetei" alapján kategorizál. A felsorolt fogalmak keresztezik, átfedik egymást. Márpedig az iskola ezekkel a minősítő eszközökkel kinlódik, dolgozik.

De természetesen a regisztrálás gondjai eltörpülnek a segítségnyújtás, a megelőzés, a cselekvő gondoskodás problémái mellett. A veszélyeztetettség problémakörének társadalmi megoldatlanságára utal, hogy adatgyűjtőinket az iskolákban nemegyszer panaszfórumként kezelték, rájuk zúdítva gondjaik özönét. Esetenként nagy horderejű társadalmi gondok megoldását kérték számon tőlünk a pedagógusok tehetetlenségükben (lakás, családszolgáltató intézmények hiánya stb.). Elmondásuk szerint munkájukat főként tűzoltásnak érzik, hisz szinte egyetlen lehetőségük a segítségre a pénz, vagyis a különféle segélyek (beiskolázási, rendszeres és rendkívüli nevelési segély stb.) és a napközi térítési díj elengedése. Ez is csak akkor, ha a szülő hajlandó vállalni a segélyek elnyerésével járó méltatlan procedurát. A csak pénzzel való megelőzés, vagy éppen korrigálás az esetek többségében látszatmegoldás.

A nyilvántartás gyakorlati problémáinak számbavétele után fordítsuk most figyelmünket a besorolás alapját képező definícióra. A meghatározás fogyatékoságai kétségtelenek. Túl tág és homályos ahhoz, hogy egy szubjektivitástól mentes besorolás alapja legyen. A fogalom által leírt jelenségekör megragadása tömegesen az általános iskolában történik meg először. Közzoktatási intézményekben nyilvántartott veszélyeztetett tanulók száma az 1983/84. tanévben:

	Veszélyeztetett tanulók	
	száma	aránya
óvoda	13 373	3,0
általános iskola	64 496	5,0
szakmunkásképző	7 757	4,5
középisola	4 167	1,8
(gyógyypedagógiai iskolák)	8 941	21,7
ÖSSZESEN:	98 734	4,5

Forrás: Művelődési Minisztérium Statisztikai tájékoztatója, 1984.

Az általános iskola előtti és utáni időszakban a nyilvántartásba vétel arányai jóval alatta maradnak a 6-14 éves korosztálynak megfelelő arányoknak. Az általános iskolában jelentkező magas arány főbb okait a következőkben látjuk:

A nyilvántartási rendszer a közzoktatási intézményekre és a gyámhatóságokra terjed ki. A közzoktatási intézmények közül pedig az általános iskola az, amely kötelező érvényű minden tanköteles korú gyermek számára. Itt az adott korú népesség teljes köre jelen van, míg az óvodák igénybevétele, méginkább a középfokú oktatási intézményekbe való bekerülés szelektív. A közölt adatok szerint mindkét nyilvántartási rendszerben (gyámügy, iskola) a veszélyeztetettek között a környezeti okból nyilvántartásba vettek aránya a legmagasabb, amely főként nevelési hiányosságokat takar (pl. gondozás hiánya, közömbösség, gyűlölködés a családban, kettős nevelés. Lásd: "Nyilvántartási lap"). Ezek jellegzetesen a család felbomlási folyamatának kísérő jelenségei lehetnek. Mind a statisztikák, mind a saját kutatásunk tapasztalatai szerint a válások legnagyobb százalékban a házasságkötést követő 7-14. évben követ-

keznek be. (Vizsgálatunk szerint a veszélyeztetett csoportban a válások 47 %-a, országos adatok³ szerint 35 %-a esik erre az időre.) A válással kapcsolatos problémák az általános iskolában csapódnak le. A teljes számú jelenlét és egy aggasztó társadalmi jelenség ez időre koncentrált hatása tehát jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy a "veszélyeztetettség csúcsa" az általános iskolai évekre essen.

Az általános iskola után a tanulók szakmunkásképző intézetekben és középiskolákban folytathatják tanulmányaikat. Nézzük meg, hogy ezekben az iskolatípusokban miként alakul a veszélyeztetettként nyilvántartottak aránya!

Első ránézésre a fenti arányok jól megközelítik azt az értéket, melyet az általános iskolában tapasztaltak alapján várhatunk. Amint azonban az abszolút számok alakulását nézzük, feltűnik, hogy gyermekek ezrei "tűnnek el" valahol az egymást követő iskolatípusok között.

Vajon ez azt jelenti-e, hogy a veszélyeztetettség problémája a gyermekek 14-18 éves koráig megoldódik? Nem valószínű. Mik lehetnek azok a tényezők, amik ezt a nagyszámú "eltűnést" magyarázhatják?

Tudjuk, hogy a táblázat nem azonos korosztályt reprezentál különböző időszakokban, hanem különböző korosztályokat érint egy időben. A csökkenés tehát demográfiai mozgásokból (a 70-es évek közepének demográfiai csúcsa) is következhet, de ekkora különbség magyarázatára ezt nem tartjuk elegendő oknak. Gondolnunk kell arra is, hogy a nyolcadik osztály befejezése után nem minden gyermek folytatja tanulmányait (1984-ban mindössze 93,3 %-uk tanult tovább⁴). Az azonnal munkábaállók között az általános iskolában veszélyeztetettként nyilvántartottak túlsúlyban vannak. Az eltérés további magyarázata kereshető a lemorzsolódásban is. Emeljük ki a szakmunkásképző iskolákat, ahová köztudottan főleg a veszélyeztetett gyermekek járnak, hisz számukra szinte egyedül ez a továbbtanulás útja. Az 1981/82-es tanévben 60 102 tanuló kezdte meg tanulmányait az ország valamennyi szakmunkásképző intézetében, de közülük mindössze 45 539-en tettek szakmunkásvizsgát a három év elteltével. A lemorzsolódás 24 %-os volt.⁵

A felsorolt három lehetséges ok független a nyilvántartási rendszer működésétől. Nem hagyhatók figyelmen kívül azonban az ezzel összefüggő tényezők sem. Tudjuk például, hogy a nyilvántartási rendszer nem tekinthető folyamatosnak. A gyakorlatban a "Nyilvántartási lap" sorsát illetően a legteljesebb bizonytalanság uralkodik. Egyes általános iskolák szerint tovább kell küldeni, mások szerint csak bizonyos iskolatípusokban kéri a továbbtanulóktól. A fentiek ismét az esetszámok elvesztéséhez vezetnek.

Nem szeretnénk kizárni a lehetséges okok közül a veszélyeztetettség megszűnésének tényét sem, bár kutatásunk szerint ezeknek az eseteknek a száma elenyésző. Egyrészt a nyilvántartásba vétel okainak megszűnése nincs szinkronban a nyilvántartásból való törléssel. Ennek jellemző példája, mikor a veszélyeztetett helyzet megszűnése nem vonja maga után a

nyilvántartás megszüntetését. Ezen esetek többségében a "Nyilvántartási lap"-ok a volt veszélyeztetettség dokumentumai maradnak, míg kisebb részük az utógondozás felvállalásának jószándékú kísérletét példázza. Másrészt viszont rögzülhetnek, "átmászolódhatnak" egy adott időszakban, élethelyzetben megjelenő tünetek (pl. óvodáskorban regisztrált alvászavar fel-tüntetése egy nyolcadikos gyermek "Nyilvántartási lap"-ján). A fentiek együttvéve számunkra a rendszer inerciájának bizonyítékai.

A veszélyeztetettként nyilvántartottak tömege a köztudatban, mi több, az illetékes szakemberek, kutatók számára is, mint egységes csoport jelenik meg, sugallván, hogy itt egy behatárolt, számokkal jól leírható társadalmi problémával állunk szemben. Mégis, ha a be-avatkozás, segítségnyújtás gyakorlati kérdései felől igyekszünk megközelíteni a jelenséget, tapasztalunk kell, hogy a nyilvántartottak csoportként való kezelése az esetek különböző volta miatt nem lehetséges. Egyéni megoldások lennének megfelelőek, viszont a csoport, lét-számánál fogva ezt a lehetőséget kizárja.

A kategória, s az ezen alapuló nyilvántartási rendszer biztonságos szűrésre, előrejel-zésre használhatatlan. Alkalmatlan arra is, hogy alapját képezze a prevenció kialakításá-nak, hogy segítse a folyamatok követését és lehetővé tegye az esetleges változtatást. Műkö-désének látszata viszont kiváló lehetőség a "dolgok állásának" lefedésére. E látszat meg-bolygatásához gondolatmenetünk végső konklúzióját ajánljuk: a veszélyeztetettség határai mind elméleti, mind gyakorlati szinten elmosódnak és meghatározhatatlanok.

JEGYZETEK

- 1 A Tudományszervezési és Informatikai Intézet, valamint a Társadalmi Beilleszkedési Za-varok Komplex Elemzése Kutatási Főirány által támogatott kutatás: Az általános iskolá-ban veszélyeztetettként nyilvántartott, 1984-ban 18 éves fiatalok pályaszocializációjá-nak vizsgálata. Témavezető: Ritoókné Dr. Ádám Magda.
- 2 A nyilvántartás a közoktatási intézményekben 1974 óta kötelezően, az e célra rendszere-sített "Nyilvántartási lap"-on történik.
- 3 Demográfiai Évkönyv, 1984.
- 4 Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1984.
- 5 Művelődési Minisztérium Statisztikai Tájékoztató. Középfokú oktatás, 1984.

ÖNIGAZGATÁS A TÁRSADALMI JÓLÉTI SZFÉRÁBAN JUGOSZLÁVIÁBAN

Az előadás elsődleges célja a szociálpolitika, ezen belül elsősorban az egészségügy működési rendszerének ismertetése a jugoszláv öngazgatási rendszer sajátos viszonyai között. Általános, de csak vázlatos áttekintést kívánunk nyújtani a jóléti szféra intézményi struktúrájáról, foglalkozunk az öngazgatás érvényesülésének kérdéseivel és problémáival ezen a területen, különös tekintettel az anyagi erőforrások felhasználására, az azokkal való rendelkezés módjaira, a dolgozók részvételére a döntések meghozatalában. Abban a tanulmányban, amelynek nyomán előadásunk készült, részletesebben vizsgáltuk a Szabadkai Egészségügyi Öngazgatási Érdekközösség (SZEÜEK) tevékenységét, konkrét példáink ezért elsősorban innen származnak.

I.

Jugoszláviában a szocialista társadalmi berendezkedéssel harmónikusan, annak szerves részeként alakult ki a szociálpolitika, vagy más kifejezéssel a társadalmi jóléti politika. A politikai és gazdasági öngazgatási rendszer kiépítésével párhuzamosan jelentős változásokon ment át a jugoszláv társadalmi jóléti rendszer.

Az 1974. évi alkotmány törvénybeiktatásával a társadalmi jóléti törvényhozás átkerült a köztársaságokhoz, az autonóm területekhez, illetve tovább lefelé a községekhez, a társult munka szervezeteihez és az öngazgatási érdekközösségekhez. Ugyanakkor a szociálpolitika fejlesztésénél más társadalmi tevékenységek fejlesztéséhez hasonlóan – az volt a cél, hogy fokozatosan csökkenjen minden, de különösen a köztársaságok és autonóm tartományok által végzett jogi szabályozás, és erősödjön a társadalmi szerződések és öngazgatási megegyezősek szerepe a társadalmi jólét biztosításáért felelősek körében. E célnak megfelelően az államnak és igazgatási egységeinek a társadalmi, jóléti szektor fejlesztésére és szabályozására irányuló, korábban gyakorolt uralkodó befolyása átkerült a társult munkásokhoz, illetve a többi dolgozóhoz és állampolgárhoz. Intézményi szempontból e változások többek között a társadalmi jóléti öngazgatási szervek, közösségek szerveződésében fejeződnek ki. E közösségekben a dolgozók küldöttjei döntenek a társadalmi jóléti fejlesztésekről és szabályoznak egyéb szociálpolitikai szempontból fontos, a szociális juttatásokhoz kapcsolódó ügyeket. Pénzügyi vonalon pedig azt jelenti, hogy az állami költségvetésnek a társadalmi jólét finanszírozásában játszott szerepét ettől független, az öngazgatási egyezményekben meghatározott források vették át.

A társadalmi jólétért felelős szervezetek

A társadalmi jólétért felelős szervek tevékenységi körébe tartozik a szociálpolitika kialakítása, továbbá az, hogy a szolidaritás és viszonyosság elvei alapján forrásokat biztosítsanak e politika megvalósításához és intézkedéseket hozzanak a társadalmi jólét fejlesztése és realizálása érdekében.

A szociális funkciók ellátására hivatottak mind a gazdálkodó szervezetek, mind a kifejezetten szociális tevékenységet folytató egységek, mind a társadalmi-politikai szervezetek és egyéb humanitárius intézmények.

A társultmunka szervezeteiben egyesült dolgozók intézkednek saját dolgozóik jóléti ügyeinek megoldásáról. A társadalmi jóléti öngazgatási érdekközösségekben delegált küldöttek révén döntenek a helyi szintű szociális fejlesztésekről. A nagyobb munkaszervezetekben saját jóléti szolgáltatási hálózatuk is lehet.

A társadalmi jóléti tevékenységek köré szerveződő öngazgatási érdekközösségek (ÖEK) (pl. egészségügyi ellátás, oktatás, nyugdíj és rokkantbiztosítás, lakás, foglalkoztatás stb. Ugyéne szerveződő érdekközösségek).

A különböző szociális tevékenységek, feladatok ellátására társadalmi jóléti öngazgatási érdekközösségek alakultak, melyeket az egyes területeken élő dolgozók és állampolgárok, vagyis a szolgáltatásokat igénybe vevők, valamint az adott (pl. egészségügyi) társadalmi jóléti szektorban működő társultmunka szervezet dolgozói, vagyis a szolgáltatásokat nyújtók együtt alkotják. Az öngazgatási érdekközösségek több, egymásra épülő szinten jönnek létre, a szintek között feladatköri megoszlás van. (Szabadkai példa: Az egészségügyi alapellátást, járóbetegellátást a községi közösségek biztosítják, a kórházi, szakorvosi ellátást a regionális egészségügyi érdekközösség keretében valósítják meg, a magasfokú orvostudományi munkákat pedig tartományi szinten szervezik meg.)

Az öngazgatás érvényesülése a társadalmi-gazdasági szervezetekben

Az öngazgatásra való jog a dolgozók valamennyi jogának alapja Jugoszláviában. Lényege a személyes, közös és általános társadalmi érdekekről való döntés a társultmunka szervezeteiben, a helyi közösségekben, a társadalmi, politikai közösségekben, az öngazgatási érdekközösségekben, valamint a dolgozók öngazgatási társulásának minden más formájában. A társultmunka szervezeteiben, illetve más öngazgatási közösségekben az öngazgatási viszonyokat az öngazgatási megegyezések (a dolgozók egymás közötti viszonyai) és a társadalmi megállapodások (más szervezetekkel való viszony) rögzítik, szabályozzák.

A munkás-önkormányzat megvalósítása közvetlen és közvetett módon történik. A dolgozók a gyűléseken referendum, egyéni véleménynyilvánítás útján döntenek az alapszervezet lét-

rehozásáról, alapszabályáról, tervének irányelveiről, a személyes és a közös fogyasztásra szolgáló eszközök elosztásának mércéiről és alapjairól, az öngazgatási megegyezésekről, továbbá az alapszabályban meghatározott egyéb kérdésekről. A munkás küldöttekből álló munkástanács révén a dolgozók közvetetten vesznek részt az irányításban. Ennek működési mechanizmust a szabadkai tapasztalatok alapján a következőképpen választhatjuk: Az öngazgatási érdekközösség legfőbb öngazgatási szerve a közügyűlés, amely a küldöttrendszer alapján jön létre és tevékenykedik. A közgyűlés a pénzeszközöket adó és a szolgáltatásokat igénybe vevő dolgozók küldötteiből és az egészségügyi társultmunka szervezet dolgozóinak küldötteiből tevődik össze. A Szabadkai Egészségügyi Öngazgatási Érdekközösségben a közgyűlés 2 tanácsból áll: a szolgálat nyújtói (vagyis az egészségügyi dolgozók) és a szolgálat igénybevevői küldötteinek tanácsa. Az egyes tanácsoknak saját hatáskörük is van. A szolgáltatásokat igénybe vevők önálló jogkörébe a befizetendő járulékszázalékokkal, az egészségügyi szükségletekkel, az ellátási jogok mértékével és nemeivel, a költségvetéssel, egyes fejlesztési tevékenységekkel kapcsolatos kérdések tartoznak. Az egészségügyi dolgozók küldötteinek tanácsa elsősorban az egészségügyi ellátás megvalósításának szakmai vonatkozásait, az érdekközösség eszközeinek ésszerű felhasználására tett intézkedéseket, az egészségügyi tevékenység fejlesztési tervét, a szabad munkacserével kapcsolatos mértékszabályokat (a szolgáltatások árai) vitatja meg.

Pénzügyek

Az öngazgatás elve gazdasági, pénzügyi vonalon azt jelenti, hogy Jugoszláviában a közös fogyasztási, jóléti szféra is önfinanszírozó. A legtöbb ország (tőkés és szocialista egyaránt) gyakorlatától eltérően Jugoszláviában a társadalmi közös fogyasztást döntően nem az állami költségvetésből finanszírozzák. Az igazgatás, a honvédelem, a rend és jogbiztonság költségeit fedezi a költségvetésből. A társadalmi fogyasztás többi részét (a kifejezetten jóléti szférát, mint oktatás-kultúra, egészségügy, társadalombiztosítás stb.) meghatározott pénzügyi alapok révén tartják fenn.

Az állampolgárok saját eszközeikkel járulnak hozzá minden jóléti szükségletük kielégítéséhez, és megvan annak a lehetősége, hogy saját maguk döntsék el, mire, mennyit adnak. Az öngazgatás alapján meghatározott hozzájárulások révén befolyt eszközöket nem a központi költségvetésbe ömlesztik, hanem különböző közfogyasztási alapokba, foglalkoztatási alapba, a dolgozók szolidaritási és biztonsági alapjaiba stb. csoportosítják, egyes meghatározott ŐEK-k keretében.

Az 1974-es alkotmány óta a közös társadalmi szükségletek kielégítését szolgáló eszközök átstrukturálódása ment végbe: a költségvetés elvesztette korábbi szerepét, s az elsőbbség az ŐEK-é lett, melyek átvették a költségvetés funkcióinak jelentős részét.

A jóléti szükségletek kielégítésére szolgáló, az ŐÉK-k keretében összegyűjtött pénz-eszközök a következő forrásokból képződnek:

- a dolgozók személyes jövedelméből való hozzájárulás (SZEÜÉK: 1982: 7,3 %);
- a társultmunka szervezeteinek (TMSZ) jövedelmeiből fizetett hozzájárulás;
- társadalmi-politikai közösségek költségvetéséből kapott kiegészítő eszközök;
- egyéb hozzájárulás és térítés. Ezek főképp az érdekközösségek tagjai által fizetett rész-hozzájárulások, amelyeket egyes egészségügyi ellátási formákra a megnövekedett kiadások fedezése érdekében vezethetnek be. (1982-ben a pótljárulék 1 % volt, SZEÜÉK.)
- elmúlt évek eszközeinek átvitele.

Legjelentősebb a dolgozók személyes jövedelméből való hozzájárulás (50 %-ot jóval meghaladó), a második legnagyobb forrás a TMSZ-ok jövedelméből származó hozzájárulás.

Az érdekközösségekbe befizetendő hozzájárulásoknak sok fajtája van, az abból fenntartott szociális juttatásoknak megfelelően. A járulékok fajtájáról és nagyságáról a köztársaságok, autonóm tartományok, községek öngazgatási testületei hoznak döntéseket. A megállapított járulékok fizetési kötelezettségét törvény védi.

Az érdekközösségek öngazgatása elsősorban ezen eszközök, pénzügyi alapok elosztásának szabályozásában, a nyújtandó szolgáltatások körének, összetételének meghatározásában érvényesül. A járulékok sajátos pénzügyi eszközök, heterogén jellemzőkkel. Definíció szerint önkéntes hozzájárulások, a kényszerfizetésből következően azonban hasonlítanak az adókhoz, illetékekhez is. Felvetődik tehát a kérdés, hogy van-e különbség a hozzájárulás és az adó között, mennyire érvényesül az előbbiben az öngazgatási jelleg? A válasz igen nehéz, hiszen még Jugoszláviában sincs mind a mai napig teljeskörűen kidolgozott elmélet a társadalmi finanszírozási rendszerről, sőt az öngazgatási rendszerről sem. Jelenleg is igen eltérőek a vélemények arról, hogy mit kell hozzájárulás alatt érteni.

A járulékok mindenekelőtt abban különböznek az adóktól, hogy ki veti ki azokat. A hozzájárulás öngazgatásilag megállapított társadalmi kötelezettség. A lényeg a döntés módjában, a közös szükségletek eszközeinek elvonási és felhasználási formájában van. A dolgozók öngazgatási testületei döntenek köztársasági, tartományi községi szinten a hozzájárulások mértékéről, fajtáiról, a fizetésre kötelezettek köréről, majd az ŐÉK-ben ők állapítják meg a szükségletek kielégítésének színvonalát, az eszközök felhasználását. Közgazdaságilag a hozzájárulások ugyanúgy a lakosság vásárlóerejének lekötését jelentik, mint az adók. Keletkezésüket, mértéküket azonban elsősorban nem az állam pénzügyi és jövedelempolitikája szabja meg, hanem a dolgozók elhatározásai. Politikai szempontból a járulék-rendszer a dolgozók közvetlenebb, nagyobb mértékű részvételét jelenti a közösségi szolgáltatások szervezésében. Jogi szempontból, a fizetéskötelezettség tekintetében a hozzájárulások egyenlővé tehetők az adókkal, hiszen a járulékokról szóló öngazgatási megegyezők törvényerejűek.

A kényszer azonban a járulékok esetében kevéssé intenzív, inkább formális jellegű. A hozzájárulások befizetése körül sokkal kevesebb a probléma, mint az adók körül. Ennek oka,

hogy a hozzájárulásnál mindig létezik a kötelezettek számára konkrét ellenszolgáltatás, gazdasági ellenérték, míg az adók esetében csak általános ellentétel létezhet. A közvetlen előnyökért pedig az emberek mindig szívesebben fizetnek. Lényeges kérdés - mind elvi, mind gyakorlati szempontból - a viszony, az arány a hozzájárulás két fő forrása között. Elvi jelentősége abban áll, hogy a közösségi szükségletek költségei mind közvetlenebbül kötődjenek az "elsődleges" felhasználóhoz. Ha olyan tevékenységekről van szó, amelyek az anyagi termelés ellátásához szükségesek, akkor költségeiket a TMSZ jövedelméből kell fedezni. Azon szolgáltatások finanszírozására viszont, amelyek végső fogyasztást jelentenek, legalkalmasabb forrás a munkás személyi jövedelme.

A kérdés gyakorlati jelentősége abból ered, hogy a finanszírozás két alternatívájában eltérőek az érdekeltségi viszonyok. A megvalósuló fogyasztás terjedelme és szerkezete függ attól, hogy az egyén a szükségleteit közvetlenül a személyes jövedelméből, vagy pedig más forrásból elégíti ki. Általában nagyobb a takarékoságban, gazdálkodásban való érdekeltség, ha ezen szükségletek kielégítését a személyi jövedelemből biztosítják.

A dolgozók a járulékokat a bruttó személyi jövedelmek után fizetik a munkaadóknak, illetve csak a nettó személyi jövedelmet kapják kézhez, a bruttó bérből a levonások automatikusan megtörténnek, a TMSZ-ok a levont hozzájárulásokat a megfelelő ÖEK számláira utalják át.

A járulékok mértéke a jóléti szolgáltatás tervezett színvonalához szükséges eszközök nagyságától függ és arányos a munkás személyi jövedelmével, valamint a TMSZ jövedelmével is. A köztársaságok, tartományok azonban különböző kritériumokat alkalmaznak a hozzájárulások nagyságának meghatározásában, így azok mértéke eltérő lehet.

Ahhoz, hogy teljesebb képet kapjunk a közösségi szolgáltatásokhoz való hozzájárulások jelentőségéről és szerepéről, elemezni kell részarányukat az ország nemzeti jövedelmében. A közös szükségletek kielégítésére szolgáló pénzeszközök folyamatos növekedése figyelhető meg.

Ez az ütem túlhaladja a nemzeti jövedelem dinamikáját is, ez azt jelenti, hogy egyre nagyobb részarányt köt le a közös jóléti fogyasztás. Az eredmény a nemzeti jövedelem elosztásában az alaparány megbomlása a felhalmozás rovására, amely már veszélyezteti a gazdaság újratermelő képességét, korlátozza a gazdasági fejlődés lehetséges ütemét. Ez a strukturális aránytalanság ma komoly problémája a jugoszláv gazdaságnak.

A hozzájárulások mértékének, a szolgáltatások szintjének visszafogása viszont a jugoszláv szociálpolitika azon elvének feladását jelentené, mely szerint a társadalmi jóléti juttatások színvonalát a létfenntartási költségek változásához igazítja. Ezt az alapelvet a gazdaságban fellépő strukturális problémák, a fokozott mértékű infláció miatt egyébként sem képesek maradéktalanul érvényesíteni.

A fogyasztás korlátozása összeütközésbe kerülne az öngazgatási elvekkel is. A jelen rendszerben főleg alulról jövő mechanizmusok, öngazgatási döntések határozzák meg a járólékok nagyságát; a társadalmi-politikai közösségek által kidolgozott mérlegek összegezeként alakul ki a fogyasztás-felhalmozás aránya. A fogyasztás korlátozása érdekében azonban elsődlegesen központi mérlegek kidolgozása szükséges, melyek megvalósítása elkerülhetetlenül együtt járna az erőteljesebb felsőbb irányítással, adminisztratív szabályozással.

II.

Jugoszlávia legjellemzőbb és legsajátosabb vonása az öngazgatási rendszer, amely a munkástanácsokban és a dolgozók egyéb öngazgatási szerveiben jut kifejezésre. Az önrendelkezés a küldöttrendszer útján valósul meg, mely képviseli mind az egyén, mind a közösség érdekeit.

A munkásöngazgatás kiterjed a társadalmi-gazdasági élet egész területére - tehát nem csak a termelésre, hanem az elosztás - fogyasztásra is. Ezáltal a dolgozó maradéktalanul ura lehet egész jövedelmének, közvetlenül és önállóan dönthet arról, hogy milyen mértékben, milyen szinten elégíti ki szükségleteit. Ebből következően a lakosság a közös szükségletek kielégítését nem az állam jótékony adományának tekinti, amelyet csak passzívan elfogad. Mivel a lakosság önmaga fizeti ezen fogyasztások fedezetét, önmaga dönt a közös, jóléti szükségletek kielégítésére csoportosítható eszközökről, racionálisabban, hatékonyabban is kezeli azt.

A társadalmi öngazgatás széles körű rendszerének kialakítása elkerülhetetlenül hibákkal és fogyatékoságokkal is együtt jár. A társultmunka szervezetek konkrét gyakorlatában több olyan probléma adódik, amely gátolja az öngazgatási jogok érvényesülését.

Előfordul, hogy egy szűkebb csoport rákényszeríti akarátát az öngazgatási szerve, úgy hogy a csoport érdekét általánosnak tünteti fel. Ilyen körülmények között az öngazgatási szerv tagjai nem merik kifejezni szabadon ellenkező nézeteiket.

Az öngazgatási szervek ülései előtt szokásosak a szűkörű megbeszélések. Ezeken többnyire a vezetők, a munkástanácsok elnökei beszélnek meg, hogy milyen álláspontot foglaljanak el abban a kérdésben, amelyről a munkástanácsnak kell döntenie. Az előzetesen kialakított egységes álláspontot ezután könnyebb elfogadtatni, s ezzel tulajdonképpen kérdésessé válik az öngazgatási szerv tényleges szerepe, feladata.

A munkástanácsok ülésein általában igen sok napirendi pont szerepel. Ilyen helyzetben a küldöttek nem tudnak megfelelő figyelmet szentelni még a legfontosabb problémákra sem. Legtöbbször az idő szorításában gyorsan futnak keresztül az egyes kérdéseken anélkül, hogy érdemben tárgyalnának róluk, így a döntések is sokszor formálisak.

A formális döntéshez kapcsolódóan meg kell említeni a megfelelő ellenőrzés hiányát is. Egy-egy feladat megvalósítását az adott öngazgatási szervhez tartozó munkások több, mint felének kell jóváhagyni. A döntés sokszor csak az 50 %-ot alig fél vagy 1 %-kal meghaladó egyetértés eredményeként jön létre, az adatok valódiságáról azonban a munkások nem tudnak meggyőződni. Mindebből adódik a következtetés: a munkások tényleges hatása a döntéshozatalra az öngazgatási intézményekben messze elmarad még attól a szinttől is, amely megfelelné formális részvételüknek. A munkások viszonylagos részvétele a döntéshozatal formális központjaiban annál kisebb, minél magasabb szintről van szó.

Jugoszláviában - a magyar gyakorlattól eltérően - a társadalmi jóléti fogyasztás finanszírozásának súlypontját nem a költségvetés, hanem a dolgozók jövedelméből öngazgatási-lag megállapított hozzájárulások jelentik. A közösségi szükségletek anyagi alapjainak biztosítását szolgáló rendszer igen összetett. Ahány ÜEK van, annyi különböző hozzájárulás fizetésére van szükség. A járulékok nagyságának meghatározása többlépcsős, bonyolult folyamat, ráadásul a mérték gyakran változik, így technikai nehézségek, hibák adódnak az elszámolásban, levonásban. A köztársaságokban és tartományokban különbségek vannak a hozzájárulás alapelemeinek meghatározásában, s eltérések lehetnek a köztársasági és a községi előírásokban is. A köztársaságonkénti egységes szabályozás, a rendszer egyszerűsítése egyre sürgetőbb feladattá válik.

A hozzájárulások legsúlyosabb problémája azonban nem is a rendszer bonyolultsága, hanem a felhalmozásra gyakorolt hatása. A tiszta jövedelem felosztása, a fogyasztás-felhalmozás arányainak kialakítása elsősorban a társult munkaszervezetek, érdekközösségek öngazgatási aktsaiban történik, és semmi nem biztosítja, hogy ez az arány megfelelő legyen. Születnek ugyan társadalmi megállapodások, amelyben a helyes jövedelemfelosztást meghatározzák, azonban a gyakorlatban legtöbbször eltérnek ettől a megállapodástól, különösebb felelősségrevonás nélkül. A TMSZ-ok érdekelték a személyi jövedelem emelésében, a jövedelmek emelkedése viszont egyre nagyobb arányú járulékképződést is jelent egyben. Nincs tehát egy olyan mechanizmus, amely a bérek és járulékok, valamint a felhalmozás közötti arányt a megfelelő szinten tartaná. Az összes fogyasztási formák megnövekednek, a felhalmozás irányíthatatlan, kicsi a gazdaság újratermelési, növekedési képessége. Az aránytalanság kiküszöbölését, a helyes szerkezet kialakítását azonban a gazdaságba történő adminisztratív beavatkozás nélkül kell megoldani, mert az a meghirdetett öngazgatási politikával ellenkezik.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Dusan Bilandzic: Az öngazgatói szocialista társadalom létrehozása Jugoszláviában. Fórum, Novi Sad, 1973.

Stojan Bulat: A piac és a terv szerepe az öngazgatási rendszerben. Fórum, Novi Sad, 1973.

Drustveni proizvod - i narodni dohodak. Statisticki Bilten. Beograd, 1972.

- Sretan Sokic - Vukasin Masnikosa: Tervezés a társultmunka szervezeteiben. Fórum, Novi Sad, 1973.
- Edvard Kardelj: A szocialista öngazgatás politikai rendszerének fejlődései irányai. Fórum, Novi Sad, 1977.
- Stojan Bulat: Jövedelemképzési és elosztási politika. Fórum, Novi Sad, 1973.
- Törvénytervezet az egészségvédelemről. Küldöttek Híradója, Novi Sad, 1981.
- A Szabadkai Egészségügyi Öngazgatási Érdekközösség közgyűléseinek vitaanyagai. Szabadka, 1981.

AZ EGÉSZSÉGFOGALOM EGY LEHETSÉGES ÉRTELMEZÉSE

Az egészség szociológiai vizsgálatok alapvető kérdése, hogy milyen egészségfogalomból induljanak ki. Ennek tisztázása volt az első lépés számunkra is abban a vizsgálatban, amely - az ifjúságkutatás keretében - az egészségüket tekintve különösen veszélyeztetett csoportok feltárására irányult.¹ Az egészségfogalom meghatározása és ennek alapján az egészség "mérése" azonban a vizsgálatnak csak egyik oldalát jelenti. Fontos kérdés emellett, hogy az egészségi állapotot, annak változásait milyen társadalmi változókkal lehet és kell összekapcsolni. Ez utóbbi problémakörrel, a társadalmi változórendszerrel, jelen előadás keretében nem kívánunk foglalkozni. A rendelkezésre álló idő alatt nem is a kutatás empirikus eredményeiről, hanem a függő változói rendszerről szeretnénk beszélni, arról a gondolati-értelmezési keretről, amelybe kutatásunkat elhelyeztük, s amelyben a feldolgozás jelenleg is folyik.

Az egészségi állapottal foglalkozó kutatások egy része túl van azon a megközelítésen, amely az egészséget csak a betegség hiányaként definiálja, s a betegséget pedig klinikai terminusokba foglalva értelmezi. Az orvosi praxisban általában az Egészségügyi Világszervezet BNO listája alapján minősítik az embereket betegnek vagy egészségesnek, s döntenek a gyógyítás, a védelem szükségességéről.²

Kutatási célunkat sem az orvosi modell,³ sem a parsonsi⁴ vagy a Twaddle-féle⁵ szociokulturális, sem a pszichológiai modell⁶ önmagában nem szolgálhatta, mivel nem a betegek, hanem a veszélyeztetettek feltárását tűztük ki célul. Nem használhattuk az Egészségügyi Világszervezet definícióját sem, mely szerint az egészség a teljes fizikai, szellemi és szociális jólét állapota, s nem csupán a betegség hiánya.

A WHO definíció arra hívja fel a figyelmünket, hogy az egészségesnek legalább három dimenziója van:

- 1./ A fizikai oldal valamilyen egészségi probléma meglétét vagy hiányát jelenti. Ezek az állapotok, problémák a dolog természetéből következően rendkívül eltérőek és mást-mást jelentenek. (Pl. a közönséges nátha és a daganatos megbetegedés nyilvánvalóan mást jelent az egyén egészségi állapotára, sőt életbenmaradására vonatkozóan, még akkor is, ha az előbbi a betegség tartama alatt rendkívül kellemetlen közérzettel járhat, az utóbbi pedig, legalábbis kezdeti stádiumban sokáig tünet- és panaszmentes állapotot biztosíthat.)
- 2./ A pszichés dimenzióba a teljesen kiegyensúlyozott, a környezeti hatásokra jól reagáló személyiségtől (aki jól is érzi magát) különböző fokozatokon keresztül vezet az út a súlyos pszichés megbetegedésekig. E dimenzió része, hogy az egyén hogyan értékeli saját helyzetét, s az is, hogyan minősítik ezt mások.

3./ A szociális dimenzió akkor problematikus, ha az egyén valamilyen ok miatt nem képes betölteni szociális szerepeit, vagy környezete minősíti azok ellátására képtelennek. E három dimenziót az egészségi állapot meghatározásánál együtt kell kezelni.

Az egészségfogalom operacionalizálhatósága érdekében tettünk kísérletet Wolinsky⁷ nyomán egy többdimenziós egészségfogalom meghatározására. Ez az egészségfogalom magában foglalja az eddig említett dimenziókat, s a két, viszonylag könnyen definiálható kategórián kívül - mint amilyen egyik oldalról a normális jólét vagy egészség, másik oldalról a súlyos betegség - további 6 közbeeső csoportot különböztet meg. Az egészséges és a súlyosan beteg csoport elkülönítése azért nem okoz túl nagy gondot, mert az egészség mindhárom dimenziójában az értékelés azonos, azaz vagy csak pozitív, vagy csak negatív. A közbeeső 6 csoport úgy jön létre, hogy az egészség különböző dimenzióiban vagy 2 jó értékelés párosul 1 rossz, vagy 2 rossz 1 jóval. Bár a pesszimista, a társadalmilag (szociálisan) beteg, a hi-pochonder, az orvosilag beteg, a mártír és az optimista elnevezésekkel illetett csoportok megkülönböztetése önmagában is érdekes és fontos, de sokkal érdekesebb annak a folyamatnak a feltárása, melynek során az egyén az egyik állapotból a másikba jut. Természetesen ez a kategorizálás nem fedi az összes lehetséges egészségi státuszt. Pl. lehet valaki beteg orvosi értelemben, s bár egészségesnek érzi magát, külső kényszer hatására mégis fel kell függesztenie bizonyos társadalmi szerepeit. A betegségtudattal nem rendelkező skizofrén beteg, vagy a bizonyos munkakörök betöltésétől kizárt tünetmentes vírushordozó sorolható ebbe a "kategóriába".

A Wolinsky-féle elmélet nyomán azonban olyan "fiórendszer" állt elő, ahová az egyéneket többé-kevésbé jól el tudjuk helyezni. Kérdés, hogy az egyes "fiókokba", csoportokba tartozó egyének a különböző társadalmi változók szerint differenciáltak-e? Azaz az egészségi állapotot befolyásolja-e, illetve módosítja-e a társadalmi helyzet? Pl. aki orvosi szempontból beteg, az elfogadhatja ezt a minősítést anélkül, hogy feladná szociális szerepeit, mert erre kényszerítik az életfeltételei, a hajtás kényszere, s ha úgy tetszik, mártír módon viselkedik.

A kulcskérdés számunkra tehát nemcsak maga a betegség, hanem az is, hogy ezt az állapotot miként éli meg, hogyan minősíti az egyén. A dolog természetéből adódóan a minősítés szubjektív, s ez döntő jelentőségű az összes további döntés és történet szempontjából. Ismeretes, hogy ugyanolyan típusú betegséggel az egyik ember orvoshoz fordul, táppénzre megy, ágyban esik; a másik az öngyógyítás módszereihez nyúl; s van aki tudomást sem vesz róla, s teszi a dolgát, ameddig tudja. Hogy ki, mikor, melyik utat "választja", a tüneteket hogyan, milyen stádiumban "dekódolja" és milyen az a döntéshozatali folyamat, amelynek során az egyén eldönti, hogy orvoshoz fordul vagy sem, nagymértékben függ az egyén társadalmi státuszától, kulturális referencia-csoportjaitól.⁸

Kutatási tapasztalatunk, hogy még a leginkább homogénnek látszó társadalmi csoportok tagjainak viselkedése is nagymértékben eltérő. Példaként: A fiatal bányászok származási

háttére, jelenlegi életkörülményeik, munkafeltételeik eléggé hasonlóak, mégis másként élik meg - az esetükben szükségszerűen fellépő - betegségeket. Egy részük tudomást sem vesz betegségéről, s továbbra is betölti társadalmi szerepeit (ők az orvosi szempontból beteg csoportba tartoznak). (Hajt, mert ezt kell tennie, s nem lehet elfogadni a betegség tényét.) Más részük, bár elfogadja a beteggé minősítést, társadalmi szerepeinek feladását azonban nem engedheti meg magának. Mártír módon folytatja tovább a munkáját, s csak néha "gazdálkodik" a meglévő betegségével, azaz adja fel időlegesen munkaszerepét. E "csoport" tagjai azok, akik tökéletesen tisztában vannak egészségük romlásának mértékével, az idő előtti megrokkulás tényével, de azzal is, hogy ennek bekövetkeztéig nem "adhatják fel", nem a saját, hanem gyerekeik érdekében. Elő kell teremteniük - és a rövidebb aktív élet alatt minél gyorsabban - a család számára a legszükségesebbeket, azt az állapot, amelyen a gyerekek már nem kényszerülnek az egészségüket romboló, az életüket veszélyeztető önkiszákmányoló munka- és életfeltételek vállalására.

Eldondolkodtató tény az is, hogy a nők, illetve azok egyes csoportjai bizonyos esetekben mennyire hasonlóan, máskor mennyire eltérően viselkednek. A nőkre általában jellemző a magasabb "orvosfogyasztás", a gyakoribb megbetegedés, a bőségebb panaszlista. Különösen jellemző ez a betanított, a segédmunkás, valamint az ügyviteli munkakörben foglalkoztatott nőkre. Ők azok, akiknél a többszöri orvoshoz fordulás - legalábbis fiatal korban - nem jelent feltétlenül több és gyakoribb megbetegedést. Feszültségekkel terhes helyzetüket megbetegedésre utaló jelként fogják fel, s gyakran ezért fordulnak a számukra egyetlen adekvát segítségnyújtó ágenshez, az orvoshoz. Őket nevezhetjük pesszimistáknak, vagy hypochondereknek. (A két csoport közötti különbség csupán az, hogy az utóbbinak a társadalom már megadja a felmentést szociális szerepeinek teljesítése alól.)

Teljesen eltér ezzel szemben a falun élő, zömében a mezőgazdaságban foglalkoztatott nők viselkedése. Ők valóban addig "teszik dolgukat" - betegségtudattal vagy anélkül -, amíg csak képesek rá, amíg állapotuk rosszabbodása lehetetlenné nem teszi mind a munkahelyi, mind az otthoni munkavégzést. Ha betegek lesznek; pontosabban, ha felvállalják a beteg-szerpet, akkor már tényleg súlyosan betegek. Érdekes, hogy hasonló képzettségű, munkakörű és lakóhelyű férfi társaikhoz viszonyítva is szinte "túlteljesítenek" a beteg-szerép elutasításában, s ez a fajta sztoikus magatartás okozza egészségi állapotuk rohamos romlását.

Úgy véljük, nagyon rossz társadalmi közérzetre utal az a rengeteg panasz, amelyről az emberek beszámolnak. Testük, lelkük zavaival kapcsolatos panaszok mennyisége és jellege alapján szinte meg lehet mondani, hogy életük mennyi feszültséggel terhes, milyen életfeltételek között élnek, s van-e reális esélyük a könnyebb, kevésbé feszített életre. A sok panasz, a magas orvoshoz fordulási gyakoriság tehát orvosi értelemben nem jelent feltétlenül betegséget, jó jelzője viszont annak, hogy a megoldatlan élethelyzetek előbb-utóbb tényleges megbetegedésekhez vezethetnek.

Az a viselkedés, amelyet egészségkultúrának vagy egészségmagatartásnak nevezhetünk, - kutatásunk eddigi eredményeiből is úgy tűnik -, státuszcsoporthoz kötött. Bár az egyén más társadalmi státuszba kerülhet, élete sok szempontból alapvetően megváltozhat, de e téren eredeti státuszának meghatározottságait viszi továbbra is magával. Feltételezhető, hogy az egészségkultúra, az egészségmagatartás az életmód egyik legköthetőbb, legnehezebben változtatható eleme. Ezért is fontosnak tartjuk, hogy generációs "metszetek" segítségével az elmozdulás különböző dimenziói mentén vizsgáljuk az egészségkultúrát, egészségmagatartást.

Egy ilyen vizsgálat jelentőségét abban látjuk, hogy a különböző státuszcsoporthoz tartozók esetében meg lehetne mondani, miként alakulnak esélyeik az egészséges életre, s végső soron az életbenmaradásra. Meg lehetne mondani, hol és milyen beavatkozásra van szükség, hogy ezek az esélyek megváltozzanak. Példaként: jól ismert, hogy a magas koraszülési arányszámért alapvetően az életmódtényezők tehetők felelőssé. Az idő előtt született gyerekek adják az újszülöttkori és a csecsemőhalandóság legnagyobb részét. Hogyan reagál erre a társadalom? Koraszülött decentrumok létrehozásával próbálja elérni, hogy a már világrajött koraszülöttek közül minél kevesebb haljon meg. Nem ott avatkozik be e folyamatba, ahol kellene, hanem a végeredményt "próbálja szebbé tenni". A kiváltó okot, az életmód problémáját elintézi a hagyományosan egészségkárosító szokások elleni propagandával, figyelmen kívül hagyva azt, hogy mi az ok és mi a következmény.

Az egészségmagatartás, az egészségkultúra vizsgálatának további jelentőségét abban látjuk, hogy segítségével megjósolható, mennyire lehet hatékony az intervenciós stratégia. Tudjuk, hogy az emberek nemcsak a betegségek megelőzését, az egészséget védő tanácsokat nem veszik figyelembe, de a már kialakult megbetegedés következtében fellépő állapotromlás lassítására, megállítására vonatkozó orvosi tanácsokat sem. E probléma valahol ott kezdődhet, hogy orvos és betege meg sem érti egymást, "más nyelven", más fogalomkészlettel kommunikálnak. S ha a beteg megérti is a tanácsokat, választhatja-e az egészséget védő, az egészségromlást lassító ajánlott utakat, módokat, vagy más kényszerül az értéklista élére állítani?

A probléma különösen fontossá válik napjainkban, amikor egyre inkább előtérbe kerül a saját egészségért való egyéni felelősséget hangoztató és túlhangsúlyozó ideológia. Hiába érez ugyanis felelősséget valaki az egészségéért, ha olyan kényszerszféra van, ahol nincs reális alternatívája. Lényeges és egyáltalán nem tisztázott kérdés, hogy mikor, milyen körülmények között felelős az egyén az egészségi állapotáért? Általában elképzelhető az egyén felelőssége bizonyos egészségkárosító szokásoknál. A legfontosabb kérdés azonban nem az, hogy például mennyit isznak, dohányoznak az emberek, hanem az, miért isznak és dohányoznak? A táplálkozásnál is megkérdőjelezhető az egyéni felelősség, mert úgy tűnik, a legkevésbé egészségesen, sőt elégségesen táplálkozó csoportoknak a legkisebb a választási lehetőségük e tekintetben.

JEGYZETEK

1. A kutatás eddigi publikált eredményeit lásd többek között: Dr. Tahin Tamás: A fiatalok egészségi állapota és biológiai fejlődésük. Társadalomkutatás, 1983. 3. szám.
Dr. Füzési Zs., Dr. Tahin T., Dr. Jeges S.: A fiatalok egészségi állapota és orvoshoz fordulása az üzemi és a körzeti orvosi dokumentumok alapján. In: A fiatalok egészségi állapota és biológiai fejlődése. (szerk.: Dr. Tahin Tamás) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1986.
Zs. Füzési - Cs. Meleg: Social factors in the health of the Hungarian youth. In: Economy and Society in Hungary. (Ed.: R. Andorka and L. Bertalan) Karl Marx University of Economic Sciences Department of Sociology. Budapest, 1986.
Dr. Füzési Zs.: Fiatalok az orvosnál. Ifjúsági Szemle, 1986. 2. szám 74-81. old.
2. M. Sokolowska - J. Bejnarowicz: Szociálpolitika és az egészségi állapot fogalma. Szociológia, 1976. 3-4. szám.
3. Williams and Wilkins: Steadman's Medical Dictionary. 22nd ed. Baltimore, 1972.
4. T. Parsons: The social system. New York, Free Press, 1951.
A parsoni modell operacionalizálásának kísérletét lásd: S. Fanshel and J.W. Bush: A health-status index and its application to health service outcomes. Operations Research, 1970. 18. 1021-1066. old.
5. Twaddle: The concept of health status. Social Science and Medicine, 1974. 8. 29-38. old.
6. Beiser, Morton: Components and correlates of mental wellbeing. Journal of Health and Social Behavior (JHSB), 1974. 15. 320-327. old.
7. P.D. Wolinsky: The sociology of health. Boston, Toronto, 1980.
8. I.K. Zola: Culture and symptoms: An analysis of patients presenting complaints. American Sociological Review, 1966. 31. 615-630. old.

A GYÓGYÍTÓ MUNKA ELSZEMÉLYTELENEDEÉSÉNEK OKAIRÓL

A gyógyító munka elszemélytelenedése nem újkeletű, de egyre izgatóbb probléma. Oksági összefüggésben van ez - általánosan - a társadalmi fejlődés felgyorsulásával, a felgyorsulás következményeinek, pozitív és negatív hatásainak késésben lévő felismerésével, illetve a felismerésre való komplex és hatékony reagálással. Az elszemélytelenedés - akár tartósan, akár átmenetileg - minden olyan esetben bekövetkezik, amikor az emberi létezés összetartó tényezőit, a testi, a lelki és a szociális tényezők egységét megbontjuk, azokat egymástól, vagy azok valamelyikét a másik kettőtől elszakítjuk, elszakítva vizsgáljuk. Mondhatnánk azt is, hogy az embert elidegenítjük önmagától, egységét megbontva személytelenné, arc nélkülivé tesszük. Következésképpen: az elszemélytelenedés nem csupán az orvoslás területén figyelhető meg, de miután az egészségügy a modern társadalmakban viszonylag kellő autonómiát élvező alrendszerként funkcionál - illetve kellene, hogy funkcionáljon - és e funkcionálása célzottan az emberre irányul, logikus, hogy nem térhet ki e probléma elől. Olyannyira nem, hogy az elszemélytelenedés észlelése, a megszüntetésre irányuló formák és módszerek kidolgozása és terjesztése, az orvoslásban szükséges szemléletmód-váltás hangoztatása elsődlegesen orvosi körökben - és nem kívülről bevitt dologként - jelentkezett.

Ez a pszichoszomatikus orvoslásra való irányváltelt jelentette - és jelenti -, ami a gyógyítás jövője szempontjából rendkívül ígéretesnek és hatékonynak mutatkozik. Az ígéretességet a pszichoszomatikus orvoslásra vonatkozó elméleti kutatások gyors fejlődése is bizonyítja. Az elmélet történeti fejlődésében 1801-től 1980-ig 54 fő állomás jelölhető meg, amiből az 1931 és 1980 közötti időszakra 47 jelentős felfedezés esik.¹ Az elmélet gyakorlati alkalmazásában iskolát teremtő személyiségként említhetjük Dr. Bálint Mihályt (1896-1970).²

A Bálint-iskola lényegében az ún. "Schulmedizin" kritikája is; áthelyezi a súlypontot a betegséghez rögzült orvoslásról a betegre irányuló orvosi tájékozódásra. A bálinti koncepció szerint: "A jövőt olyan feladatok határozzák meg, melyek az orvosok, az ápolószemélyzet és a betegek közötti kommunikáció és kooperáció specifikus problémáiból adódnak az egyre fokozódóan szakosodó orvostudományon belül. Ezek a problémák a pszichológiai és szociológiai tényezők figyelembevételéhez egyre inkább páciens- és betegközpontú medicinát követelnek."³

A bálinti iskola képviselői a gyógyító munka elszemélytelenedését tehát - szakmai vonatkozásban - a szomatikus orientációjú szakorvosi medicinában, az általános orvoslás tudományos és társadalmi rangjának elvesztésében, alárendelt helyzetbe való kerülésében látják. Mindez pedig történik akkor, amikor "még ma is világszerte az orvoshoz forduló, magukat betegnek érző emberek nagy többségét" az általános orvosok látják el.⁴

Az Egészségügyi Minisztérium 1982-es évkönyvében a tárgyév betegforgalmának adatai a fenti megállapítást alátámasztják. 4 190 körzeti orvos betegforgalma 43 447 337 fő volt. Ezzel szemben a 10 172 kórházi orvosra 2 040 000 beteg jutott. (Egy körzeti orvosra 10 369, egy kórházi orvosra 2 005 fő esik.) A probléma igazi lényege természetesen nem ebben a számszerű Utközésben van, aminek az erőssége csökken is, ha jelentős számú betegnek a körzeti orvos és a szakrendelés közötti "ingázását" vesszük figyelembe. Ennek ellenére a probléma felvetése tartalmilag indokolt, noha véleményünk szerint az elszemélytelenedés - bár más összefüggésben - egyaránt jelentkezik a szakorvosi és az általános orvosi gyakorlatban.

Losonczi Ágnes az elszemélytelenedést a technicizálódás szükségszerű következményének tartja.⁵ Ez a szakorvosi gyakorlatra irányuló elemző megállapítás a következő gondolatokat veti fel: a szakorvosok nem az emberre, hanem adott betegségekre és azok gyógyítására szakosodtak; az ember a kivizsgálások során mintegy "beépül" a technikai folyamatokba, azok részévé, tárggyá válik; elvész az ember a részbetegségben, a kivizsgálások során szétszedik és a lelethalmazok alapján összerakják; a beteg általában információhiányban éli át a vele kapcsolatos kórházi történeteket.⁶

Amennyiben ezek a megállapítások helytállóak, akkor fel kell vetnünk azt a kérdést: vajon érdeke-e a szakorvosnak, a gyógyító személyzetnek, hogy a beteg ember a kórházban ilyen állapotba kerüljön, hogy ezt az élethelyzetet élje át akkor, amikor betegsége az élete értelmét is fenyegeti, amikor "létezési krízisben" van? Nyilvánvaló, hogy nem erről van szó, és mégis, az elszemélytelenedés ténye vitathatatlan, sőt a fentebb említett okok alapján eleve adott.

Más összefüggésben ez folyamatként is értelmezhető. Mikor lenne tökéletes vagy elfogadható a beteg ún. kórházi "komfortérzete"? Akkor, ha a beteg kívánságait és hajlamait mindenben figyelembe vennék, ha a beteg teljes információval rendelkezne betegségének okairól, gyógyulásának helyzetképeiről, ha a kezelőorvosával és az ápolószeméllyel való kommunikációs lehetőségei nem lennének korlátozottak stb. Ez a jelenlegi viszonyok között nem képzelhető el. Az elszemélytelenedés - folyamatként - akkor következik be, amikor az orvos és az ápolószemélyzet a beteggel való állandó kontaktus megszüntetésére kényszerül, mert az a többi beteggel kapcsolatos tevékenységét zavarja vagy zavarni kezdi.⁸ Ugyanez a probléma az általános orvoslás területén is jelentkezik.

Mi az az optimális beteglétszám, ami - ha minden orvost a pszichoszomatikus szemléletmód jellemezne - a fenti negatív forrásokat megszüntethetővé tenné? Egyáltalán: van-e összefüggés - és ha igen, mennyiben - a beteglétszám és az elszemélytelenedés között? Minden bizonnyal van. Kérdés, hogy az ideális beteglétszám megoldandó-e ezt a problémát? Véleményünk szerint nem, amit a továbbiakban - a sok probléma közül - három szempont figyelembe vételével próbálunk bizonyítani.

Az egyik az orvosi autonómia hiánya. Az orvosi tevékenység sokszorosan - és nem csak szakmai közeg által - ellenőrzött. A függőségi viszonyrendszerek az orvostól olyan feladatok ellátását is megkövetelik, amelyek alapján az orvos "hatalma" a beteg, vagy betegségre panaszkozó ember fölött akár állami hatalomként is megjelenhet. Az orvos döntései különböző érdekviszonyokat (munkáltató, biztosítási rendszer, az orvosi réteg, a beteg ember) érintenek, ezektől nem tudja függetleníteni magát anélkül, hogy ne ütközne valamilyen - etikai-lag is megfogalmazható vagy megkérdőjelezhető - akadályaiba.⁹

Ezeket a nehézségeket a beteg ember is érzi. A hálapénz például éppen ezért - ki nem mondva, vagy tudat alatt - egyszerre több funkciót is teljesít.

A másik az orvoslás három egybekapcsolódó területe, a prevenció, a gyógyítás és a rehabilitáció. Abból kiindulva, hogy a betegség potenciálisan mindig jelen van, az orvoslás döntő feladatává kellene válnia a prevenciónak, amit offenzív szakasznak is nevezhetünk. Ennek sikerességén múlik ugyanis nagyrészt az, hogy a második és harmadik szakaszba kerülő emberek (betegek) száma csökkenjen. Ez az offenzív szakasz azt hivatott szolgálni, hogy az egészséges emberekben kialakítson a betegségekkel szemben egy védekező, vagyis defenzív magatartást, életvitelt stb. Az egészséges emberek - vagy azok jelentős része - azonban nem érzik a veszélyhelyzetet, ezért nem reagálnak kellő módon a prevenció offenzív jellegére, illetve ez a reakció ellentmondásos és következetlen.

Ebben a szakaszban nyílna igazi lehetősége az orvosnak arra, hogy az emberekkel személyes kontaktust teremtsen, megismerje azokat a környezeti, szociális és egyéb viszonyokat, amelyek között - az esetleg leendő páciensei élnek és gyógyulásuk után visszakérülnek. Ebben a szakaszban a szociológia is nagy segítséget tud nyújtani az orvosnak. A helyzet azonban az, hogy az egészségügyi ráfordítások elégtelensége miatt ez a fontos terület szenved el a legsúlyosabb hátrányokat. Az elszemélytelenedés csírájában már ebben a szakaszban jelen van, a későbbiekben pedig kikel és kivirul.

A harmadik az orvosképzés betegségcentrikus jellege. Ez leegyszerűsítve a képzési struktúrában úgy jelenik meg, hogy - bár általános orvosképzés folyik - mindegyik szakág a maga szakorvosát "akarja" kiképezni; a mennyiségileg is nagy speciális szakorvosi ismeretek megkövetelése ugyanakkor nem tehermentesíti sem a leendő szakorvosokat a négyéves ráképzésnél, sem az alapellátás általános orvosait a rájuk váró újszerű és sok vonatkozásban ismeretlen feladatok ellátása terén. Az orvosértelmiség képzési hiányai nem csökkennek, hanem növekednek, a hivatástudatba nem épülnek be szisztematikusan azok az elemek, amelyek az elszemélytelenedés megszüntetését, vagy csökkentését lennének hivatva szolgálni.

Befejezésként összefoglalnám mondanivalómat, illetve a témával kapcsolatos álláspontom lényegét, hangsúlyozva, hogy a problémakörnek csak néhány területét lehetett itt - az idő rövidsége miatt - felvetni. Nézetem szerint a gyógyító munka elszemélytelenedése a magyar egészségügyi rendszer funkcionális, anyagi és képzésbeli zavarainak természetes következmé-

nye. Ezeket a zavarokat ugyanakkor az egészségügy önmagától és önmagában megoldani nem tudja. Az egészségügynek olyan autonóm hatalmi státuszt kellene biztosítani, amely lehetővé tenné az orvoslás számára a "legfőbb érték az ember" eszméjének tiszta, függőségi viszonyok által nem korlátozott szolgálatát. Ha az embert a legfőbb értékteremtőnek tekintjük, akkor egy pillanatilag sem lehet kétséges és vitatható azon okok megszüntetésének szükségessége, amelyek sok tekintetben ma még csupán bíráló megjegyzésekként hangzanak el.

JEGYZETEK

- 1 Dr. Császár Gyula: Pszichoszomatikus orvoslás. Medicina, Budapest, 1980. 21. old.
- 2 Boris Luban-Plozza: A Bálint-munka fejlődése. In: B. Luban-Plozza - H.H. Dickhant (szerk.): A Bálint-csoportok gyakorlati kérdései. Medicina, Budapest, 1986. 13. old.
- 3 Uo.
- 4 Uo. 7. old.
- 5 Losonczy Ágnes: A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben. Magvető, Budapest, 1986.
- 6 Uo. 95-107. old.
- 7 Dr. Császár Gyula: Id. mű 12. old.
- 8 Gaston Garrone: A pszichiáter hozzájárulása az orvosok pszichológiai képzéséhez. In: B. Luban-Plozza - H.H. Dickhant (szerk.): Id. mű 61. old.
- 9 Losonczy Ágnes: Id. mű 33-34. old.

A DEVIANCIAHULLÁM EGYES JELLEGZETESSÉGEI, A DROG-VISSZAÉLÉS MAGYARORSZÁGI HELYZETE ÉS A SZENVEDÉLYBETEGEKNEK NYÚJTOTT SEGÍTSÉG

Az utóbbi két-három évtizedben jelentős deviancia "járvány" bontakozott ki országunkban. Jelentősen növekedett az öngyilkosságok száma, az alkoholfogyasztás és alkoholizmus, a pszichotrop szerek fogyasztásának volumene, a neurozis előfordulási gyakorisága, a fiatalkori és agresszív bűnözés mértéke. Másfelől magas a családbomlások aránya, alacsony a születésszám, súlyos helyzetet tükröz a magas halálozási ráta. Az előbbi jelenségek érintettjein segíteni hivatott intézmények száma, korszerűsödése viszont nem fejlődött kellően. Sajátosan súlyos, nehezen orvosolható helyzet alakult így ki.¹

A devianciák növekedése hosszabb - jó két évtizedes - periódusra tekinthet már vissza. Hosszú időn át "nem illet" e növekedésről beszélni, de az utóbbi tíz évben a kérdéskörben illetékes döntéshozók mindinkább a szembesülés, a konfrontáció politikáját választották: tényfeltáró tudományos kutatások, szakértői elemzések és javaslatok, intézményfejlesztésre vonatkozó tervek születtek.

Adatokkal, összefüggésekkel pontosíthatjuk a devianciák tekintetében kialakult kedvezőtlen, erőteljesen anómikus helyzetet. Az 1960., 1970. és 1980-as európai halálozási adatok azt tanúsítják, hogy országunk e tekintetben jelenleg valamennyi ország közül a legkedvezőtlenebb helyet foglalja el.²

A magas halálozásban a különböző "szerek", "szubsztanciák" fogyasztásából eredő komponens éppenúgy nem elhanyagolható, mint az öngyilkosság.

Harminc ország literben számított abszolútalkohol/év fogyasztását demonstráló táblán Magyarország az ötödik helyet foglalja el.³

Hozzá kell azonban tennünk, hogy az előttünk lévő négy ország a hagyományos mediterrán bortermelői vidékeken helyezkedik el. Így a különösen egészségtelen, káros alkoholfajták fogyasztásában akár első helyezettek is lehetünk. Éppen ez utóbbi lehetőséget igazolja, hogy az 1960-hoz viszonyított töményszesz-fogyasztás Magyarországon emelkedett a legmagasabbra: 1983-ra, az 1960-as fogyasztás 343 %-ára.⁴

Ennek is következménye, hogy bár már 1982-ben is első helyen álltunk a májzsugorodásos (cirrhosis hepatis) halálozásban, 1984-re mégis ez az érték is meredeken emelkedett és majdnem 50 %-kal tovább növekedett, kiemelkedve a többi ország értékei közül.⁵

Ha egy kissé még távolabbi történeti perspektívában tekintjük meg a teljes alkoholos halálozást, akkor mind az össznépesésre, mind a 40-60. életév közötti korosztályra vonat-

kozóan megdöbbenő arányokat tapasztalunk. 1970 óta Magyarországon az évi alkoholos halálozás mintegy tizenkétszeres értékre növekedett!⁶

Emelkedő tendencia észlelhető a nyugtató és altatószerek fogyasztásának területén is. Míg 1971-ben minden magyar állampolgárra (a csecsemőket is beleszámítva) évi 6 napnyi közepes dozizású nyugtató szedése esett, addig 1980-ban már napi 11 az egy személyre eső átlagos dózis! Az altatók vonatkozásában e szedési arány 13 napról 27,5 napi dózisa emelkedett!⁷

A "szubsztanciák" iránti kereslet növekedését jelzi a dohányzás, illetőleg a cigarettafogyasztás emelkedése és terjedése is. Miközben sok európai és amerikai régióban a dohányzás mértéke csökken, nálunk az össznépesség 40 %-a, a fiatal korosztály 58 %-a dohányzik és az utóbbi évtizedben a dohányfogyasztás további 10 %-kal növekedett.⁸

Az utóbbi két évtizedben - mindmáig töretlen tendenciaként - súlyos, pusztító öngyilkossági hullám bontakozott ki. Minden országnál jelentősen magasabb számértékkel, 43,5 százalékos halálozási rátával jellemezhető ez a járvány. Egy alig több, mint tízmillió országban megközelítőleg évente 5 000 ember hal meg öngyilkosság következtében!⁹

Ez a súlyos helyzet jelenti egyfelől a kibontakozó drogaddikció környezetét, sajátos "atmoszféráját" és az eddig felsorolt sokféle devianciának, egészségkárosodásnak segítség- és intézmény-igénye interfertál és néha verseng, konkurál a "drog-szcéna" hasonló igényeivel.

A fenti jelenségek közegészséget és közmorált rontó helyzete olyan mértékűvé vált, hogy az említett devianciaformák tekintetében országunk a nemzetközi mezőny "élvonalába" tartozik. Talán a drog-visszaélés volt az egyetlen devianciaféleség, amelynek tekintetében nem kerültünk a legkedvezőtlenebb helyzetű országok körébe. A fertőzöttség e tekintetben is kezd erősödni. Kétségtelen, hogy továbbra sem tartozunk e szempontból a legproblematisabb helyzetű országok közé, ám a változás irányultsága, trendje és a magyar társadalom nagymértékű deviációs affinitása rossz prognózist sejtet.

A kábítószerrel való visszaélés századunkat érintő történeti tendenciái kezdetben hazánkban is a többi európai országhoz hasonlóan alakultak. Sokáig egy sajátos, alig változó, kis volumenű fertőzöttség volt jellemző, s e fertőzöttség főként az orvosokat, az egészségügyi dolgozókat érintette, illetőleg szórványosan előfordult a művészvilágban is.

A kábítószer visszaélést korlátozó jogi szabályozás változási tendenciái is a nemzetközi irányoknak megfelelőek voltak. Az 1912-es ún. Első Ópiumegyezmény nyomán a magyar jog 15 napi elzárással rendelte büntetni az ilyen irányú kihágást. A későbbi (pl. 1930-as, 1961-es, 1979-es) büntetőtörvénykezés egyre súlyosabb büntetési tételeket irányzott elő, egészen a 8 éves szabadságvesztésig. A jelenség veszélyét egyre nagyobbban ítélő szemlélet a mind súlyosabbá váló büntetési tételekkel, a nagyobb fenyegetettséggel vélte hatékonyan megelőz-

ni a jelenség terjedését. Ez a büntetőpolitika nem teljesen váltotta be a hozzá fűzött reményeket, ugyanis nem számolt a kábítószerekkel való visszaélők jelentős dependens fertőzöttségével, szenvedélybeteggé válásával, személyiségnívójának és morális szintjének csökkenésével. A korszerű szemlélet a büntetés riasztó hatásán kívül igyekszik a terápiás eszköztár nagyobb mértékű felszámolásával is hatni a büntetésüket töltők speciális, úgynevezett gyógyító-nevelő csoportokban való elhelyezésével, gyógyító, személyiségfejlesztő programok kiegészítő, illetőleg alternatív felhasználásával, részint a szankcionáló eszközök mellett, részint pedig azok helyett is. A sok évtizedes büntetéstétel-emelési tendencia úgy tűnik, hogy mára megállt, helyét a differenciált, komplex ellátási rendszernek adja inkább át, fenntartva természetesen a szankcionáló eszközöket is. A hatályos büntetőtörvénykönyv új típusú büntető rendelkezéseket az ún. "kóros szenvedélykeltés"-re ír elő, amely fiatalok (18 évesnél fiatalabb személynek) kábítószerfogyasztásra vagy szerves oldószer használatra való rábírását jelenti. Ez a rendelkezés a szankciónak, mint prevenciós módszernek további kibontakoztatása. Úgy tűnik azonban, hogy önmagában nem túl sok eredménnyel, nem túl nagy hatékonysággal jár a jogi fenyegetettség ilyen kiterjesztése, hiszen tudjuk, hogy éppen ez a korosztály a jellegzetes "kezdő" a kábítószerfogyasztás területén.¹⁰

Európában főként az 1960-as évektől kezdődően egy sajátos "epidemiológiai váltás" történt a hagyományos drogvisszaélésről az ifjúsági kultúra drogfogyasztása felé. Az ilyen értelmű drogprobléma hivatalosan 1968-ban merült fel először Magyarországon. Rendőrségi jelzések érkeztek, hogy egyes fiatalokból álló csoportok alkoholt szedatohipnotikus hatású gyógyszerekkel együtt fogyasztanak. Iskolák, oktatásügyi hatóságok, az egészségügyi szolgálat és egyéb informátorok további jelzései szerint a hetvenes évek első felében kezdett terjedni a ragasztószer használata és az antiparkinsonos hatású gyógyszereké; polytoxikómás esetek is megjelentek. 1975-től Opiátok, Codein-származékok, Amfetamin származékok és marihuána egészítették ki a korábbi repertoárt.¹¹

1975-től megindult a szervezettebb segítségadás új formáinak kialakulása, kialakítása is. Egészségügyi, közművelődési és egyházi keretek között kezdődött meg ez az ellátás.

A nyolcvanas években alakult ki az intravénásan adható narkotikumoknak, nem egyszer a kemény drogoknak használata a "drog-affin" ifjúsági szubkultúrákban.

Pontos adatokkal nem rendelkezünk a drogvisszaélés elterjedéséről. Kisebb vizsgálódások egyes speciális ifjúsági csoportok súlyos, nagymértékű fertőzöttségét mutatták ki. Így a fiatalok bűnelkövetők egyes csoportjainál az 1980-as évek elején azt találták az adatgyűjtések során, hogy 43 %-uk próbálkozott már droggal.

A regisztrált narkós fiatalok 1/3-a volt ugyanakkor állami gondozott, a dependens narkósoknak pedig már fele. Ez utóbbi csoport sajátos életformával rendelkezett: tanulmányai val felhagyott, munkát csak epizódikusan végzett, céltalannak tűnő módon, a "szélrózsa minden irányába" útrakerelve, csoportokba verődve járta az országot.¹²

1981-ben 3 000 olyan fiatal volt, aki drogvisszaélés miatt valamilyen formában hivatalosan is regisztrációra került. Más adatgyűjtések arra utaltak, hogy egy regisztráltra 9-10 nem regisztrált drogos esik. Az összes drogfogyasztó becsült száma így akkoriban harminekezer volt. Ugyancsak kisebb létszámú vizsgálati személyre irányuló kutatások azt mutatták, hogy egy drogvisszaélő fiatal öt másik fiatalnak ad kipróbálásra szert, illetőleg 12 fiatalnak beszél róla, kedvező képet nyújtva a drogélvezetről.¹³

A visszaélés propagandája tehát igen nagy, az étessugárzása sajátosan "nagy energiájú". Tudjuk, hogy a propaganda a droghullám kibontakozása idején mindenütt igen intenzív. Franciaországi kutatások például a 70-es évek elején azt találták, hogy a középiskolások 30 %-ának attitűdjei megengedőek a drogkipróbálással szemben, 13 %-uk pedig egyenesen súlyosan veszélyeztetett.¹⁴

Speciális drogellátó intézmények híján a pszichiátrián belüli és pedopszichiátriailag szolgálatok látták el kezdetben - és jórészt ma is - a fiatal toxikománokat. Mőd nyílt így e szolgálatok egyéb betegkörével való összehasonlítás során egyfajta jellegzetes családstruktúrát feltárni. Azt találták e vizsgálatok során, hogy míg Magyarországon a drogot nem használó ún. disszociális, nem adaptív serdülők gyakran származnak gyermeküket egyedül nevelő anya családjából, addig a drogos serdülők és adolezscensek inkább egy másik, jellegzetes, sérült családféleségből kerülnek ki: az ilyen fiatal szülei elváltak, a beteg az újra férjhez ment anya családjában él, ez a család törekvő, látszólag kiegyensúlyozott, ugyanakkor a korábbi házasságból származó gyermek érzelmileg deprivatizálódik, kötődései kiüresednek, mintegy helyettesítésképpen pedig a droghoz való kötődés alakul ki.¹⁵

A narkómánia megelőzési programjait a prevenció triász keretei között szoktuk megtervezni. Az elsődleges prevenció a populáció egészére, a másodlagos az új betegekre vagy konkrétan veszélyeztetettekre, a harmadlagos a rehabilitálandókra koncentrál.

E hármas séma keretei talán szűknek bizonyulnak a drogosok tekintetében. Sok tennivaló van populációs szinten az általános jólét, a mentálhigiéné, az értékrend, a társadalmi szituáció tekintetében, kissé konkrétan a humanisztikusabb családstruktúra és szokásrendszer vonatkozásában (anya-gyerek viszony erősítésében), a házasságok stabilitásának és tartamosságának elősegítésében, a fogyasztásra, euphóriára, alkohol- és droghasználatra vonatkozó értékek tekintetében.

Sajátos prevenció programokra van szükség a konkrétan veszélyeztetett ifjúsági csoportok körében, továbbá a droggal próbálkozók, használók, narkomániájukból rehabilitáltak és végül az aktuális toxikománok körében.

Természetesen sok apró gyakorlati fogása is van a terjedés prevenciójának. El kell kerülni például a gyermek- és serdülőgyógyászatban a nyugtatók gyakori rendelését, ezek ugyanis egyfajta imprinting mechanizmussal beépülnek a szervezet "emlékezetébe", és így későbbi

feszültségek idején keresni kezdi a beteg a farmakogén megnyugvást. Gyermek alkohol-fogyasztása ugyanezért (is) kerülendő.

A drogok orvosi, szociális, emberi segítésére jelenleg rendelkezésre álló intézményrendszer insufficiens, elégtelen. A korszerűbb ellátási formák, szolgáltatások kezdeményei részint létrejövőben vannak, részint rövid távú tervek tárgyai.

Ezek feladatai közé tartozik majd a segítségre szoruló ellátása, különféle szubkultúrális és önszorgító csoportok támogatása, "szülő-csoportok" és probléma-konzultáló csoportok működtetése, tanácsadás, spontán-szupportív csoportok segítése, önfenntartó lakóközösségek kialakítása, intézmények koordinálása.¹⁶

Egyes korszerű pszichiátriai osztályokon már megkezdődött a drogok szociálpszichiátriai jellegű ellátása, amely "drogalternatívák" nyújtásával igyekszik a drog érzelmi hatását pótolni, egyfajta pótkielégülést biztosítani: autogén tréninggel, sporttal, jógával, alternatív csoportokkal, szerepjátékokkal, fantáziajátékokkal, hipnózissal, helyenként az elektroakupunktúra szomato-pszichés impulzusaival, terápiás közösséggel és életformaműhellyel. Az előbbieket a drogba kapaszkodás sok dimenziójában kínálnak pótkielégülést, eredményeznek ennek nyomán leszokást.¹⁷

Az egészségügyön kívül szociális munkások és főként egyházak kapcsolódtak be a narkómia elleni harcba. A katolikusok karitászszolgálatot, spirituális-közösségi támogatást, a reformátusok "kallódó ifjakat mentő missziót", a baptisták és pünkösdisták terápiás lakóközösségeket működtetnek a cél érdekében.

Sajátos együttműködés alakult ki a kisegyházak intézményei és a drogokat ellátó egyes pszichiátriai kórházak között: a kisegyházak aktivistái egy-két évre munkát vállaltak a pszichiátriai osztályon, ott egészségügyi jártasságot, szakképzést szereztek, majd ezt hasznosítva tevékenykednek tovább a lakóközösségekben, kapcsolatban maradva a pszichiátriai osztállyal is.

Jelenleg Magyarországon még igen szerény a narkomániától védő ellátás, miközben a visszaélés mértéke hazánkban is folyamatosan növekedni látszik.

Becsléseken túlmenően, pontosabb adataink nincsenek a hazai ifjúság narkomániájának igazi mértékéről a nyolcvanas évek második felében. A regisztrált egészségügyi és rendészeti adatok növekedést jeleznek ugyan, de sokkal kisebb mérvű növekedést, mint amelyet az ifjúsági szubkultúrákban lefolytatott társadalomkutatások. Ez a látszólagos ellentmondás arra enged következtetni, hogy éppen az utóbbi években kezdett kibontakozni rohamosabban, dinamikusabban a fiatalok drogfogyasztása, ám ez a sajátos "robbanás" nem jelentkezik még a kontroll-szervek munkájának tükrében. Ennek az "elmaradásnak" összetett okai vannak. Egyrészt ez magának a drogjelenségnek a természetében rejlik, hiszen a dependencia, a súlyosabb problémák megjelenéséhez évekre van szükség, másrészt az ellátó hálózat mennyiségi és minő-

ségi elmaradottságában sem e hálózat elemeinek többsége nem szívesen vállalja fel a fiatal toxikománok ügyét, sem azok nem keresik fel az ellátó intézményeket, részint azok alacsony száma, ismeretlensége miatt, részint konzervatív gyógyító szemléletük és gyakorlatuk miatt. A sokféle deviancia terhe és nyomása hatására a kontroll-szervek szűkké vált kapacitása az-
zal a következménnyel is jár, hogy e kontroll-szervek igyekeznek olyan ideológiát kialakí-
tani, amely a drogos fiatalokat inkább egy másik kontroll-szerv kompetenciájába igyekszik
utalni (egészségügyi, rendészeti, szociális, pedagógiai intézmények kölcsönösen egymás fe-
lé), hogy a különben is szűk kapacitásúvá vált ellátási potenciáljuk végső dekompenzáció-
sának veszélyét csökkentsék. Így a kis létszámú kliensforgalom ezt az ügyet mégis felvállá-
ló kevés számú intézményben korántsem tükrözi híven a drogprobléma súlyát.

A magyarországi intézménystruktúra szerveződése miatt a deviáns viselkedésmódok ellá-
tása alapvetően egyes progresszív és korszerű szemléletmódú pszichiátriai, szociálpszichi-
átriai intézményekben tudott a maga számára bázist találni. Így van ez jórészt a narkománia-
ellátás területén is.

Az ellátó-rendszerek tipológiájára nézve jellegzetes tíz intézmény adatait elemeztük a
narkománoknak nyújtott segítség áttekintése céljából.^{18, 19}

E tízből két intézmény már nem működik. Megszüntetésükre, pontosabban e profil háttér-
be szorulására a szemszögünkből érdektelen szervezeti változások miatt került sor. Adatai-
kat, jellemzőiket, ahol lehetett, mégis figyelembe vettük az összegzésnél, jóllehet doku-
mentálható kérdőívet ezekről már nem, csupán a nyolc működő intézményről szereztünk. A le-
írt intézményeken kívül egyébként alig van további olyan intézmény, amely kifejezetten,
célzottan, programszerűen foglalkozna narkomán fiatalokkal. Ez alól néhány kis létszámú,
kisegyházi rehabilitációs kezdeményezés képez kivételt. Ezek rehabilitációs otthonokban,
sajátos közösségi programot hajtanak végre. További, a nagyegyházakat illető rehabilitációs
szolgálatok csírái is létrejöttek már, érdemi nagyságrendben való működésük azonban még nem
kezdődött el. Az egészségügyi, illetőleg szociális igazgatás jellegzetes, korszerű, narko-
mániát megelőző intézmény alapítását tervezi, így remélhetőleg rövid idő múlva jelentősen
és minőségileg is bővülni fog a most leírható szegényes ellátási kapacitás.

A mintánk keretében vizsgált intézmények közül 9 városi, 1 falusi környezetben funkció-
nál. 1972 után alakult csak ilyen profilú szolgáltatás országunkban, a vizsgáltak fele már
a nyolcvanas években. Jelentős az ún. "polidrog-fogyasztás" és különös fontosságú az alko-
holizálással való szövődöttség, az intézményi orientációk is éppen ezért e két ellátás
kombinációjára törekednek; a családterápiával való kapcsolat is jelentős. Az intézmények
gyakran kombinált feladatként vállalják fel a drogosok ellátását a krízis-intervencióval, a
támogató pszichoterápiás feladatok ellátásával. Ami az alkalmazott módszereket illeti, a
domináns, a modális módszer az egyéni tanácsadás és a csoport-terápia.

A rendelkezésre álló intézményi terület, illetőleg a szobák száma nem ítéltethető meg egzakt módon, tekintve, hogy a krízis-intervencióval, alkohológiával helyenként a szolgálatok annyira összeszövődtek, hogy a rendelkezésünkre álló kapacitás azokétól érdemben nem mindig választható el.

Az ellátó személyzet többsége alkalmazott, de az intézmények felében önkéntes segítők is bekapcsolódnak a munkába. Korábban narkomániában szenvedők az intézmények felében vesznek részt a "staff"-ban és ott annak 10-20 %-át képezik. Az intézményvezetők főként pszichiáterek. Újabbban egyre nagyobb számban kerülnek be a munkába szociális munkatársak, egyes intézményekben létszámarányuk a 30 %-ot is elérte.

A kliensek felvétele 50 %-ban saját kérésükre történik, a behívás, illetőleg egyéb formák (más intézmény át és/vagy beutalása) együttesen teszik ki a további 50 %-ot. A felvételre leggyakrabban hevenyen kialakuló krízis-állapotban kerül sor.

A "staff"-ok rendszeresített kommunikációs lehetőségekkel rendelkeznek. Valamennyi intézménynél mind a terapeuták közötti viszony és történések, mind az ellátással kapcsolatos döntések vitapontjai, tárgyai a vezetői megbeszéléseknek. Az intézmények képzési, továbbképzési programmal rendelkeznek. Mindezek tartalmi oldala, a képzés és továbbképzés korszerűsége azonban már problematikusabbnak tűnik, mint a formális keretek megléte.

A kis számú ellátó intézmény kapcsolata egyéb, külső intézményekkel átlagosan 50 %-ban kiépült, rendszeressé vált. Az intézmények kb. fele végez elbocsátott betegek irányában követéses kontrollt.

Tekintettel arra, hogy az alkohollal kombinált pszichotropszer fogyasztás meglehetősen elterjedt, nem határolódik el pontosan a drogfogyasztó gyógykezelték, illetve új páciensek csoportja az alkoholbetegeketől. Ezért a narkománokra vonatkozó betegforgalmi adatok pontosan nem adhatók meg. Úgy becsüljük, hogy a vizsgált szolgálatoknál 1986 első öt hónapjában 140 olyan beteg volt, aki kóros mértékben drogfogyasztó (is) volt, ugyanitt, ugyanebben az időszakban jelentkező droghoz kötött problémával (is) küzdő új betegek száma pedig mintegy 50 fő. E betegek jellegzetes jelentkezési módja az önkéntesség volt (szolgálatától függően 30-90 %). Jelentős volt még az a forma is, amikor más intézmény küldte őket (intézményfüggően 10-60 %). Az intézmények nagy részében (70-80 %) a kérdőzet adatok mindegyikét illetően van adatgyűjtés és adatarchiválás.

A magyarországi társadalmi, politikai, gazdasági struktúrából következően az összes intézmény bizonyos értelemben függ a közintézményektől. A Református Egyház Kallódó Fiatalokat Mentő Missziója a többenél csak közvetettebb mértékben.

Az egyes drogfélesek aránya a kezelték között azt mutatja, hogy - természetesen az egyes intézményekben különböző mértékben - az alkohol, a szerves oldószerek, a pszichotrop gyógyszerek fogyasztása vezet. Marihuána, LSD és amfetaminszármazékok csak egyes intézmé-

nyekben érik el a drog miatt kezeltek 20 %-át, opiát a 10 %-át. Kokaint mindössze egy személy használt.

A hospitalizációs lehetőségekkel rendelkező intézmények fele vezette be azt a gyakorlatot, hogy a jelentkező klienseket definitive nyomban felveszi, másik felét várakozási, illetőleg próba-periódus után. A jellegzetes, módális kezelési idő 1-3 hónap között van, melyben a betegek külső kapcsolatai kezdetben korlátozottak, de fenntarthatók.

JEGYZETEK

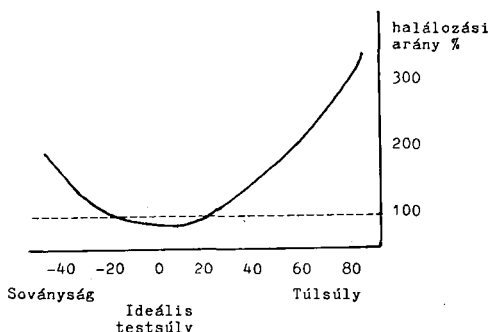
- 1 Pataki Ferenc és mts: Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986. 196. old.
- 2 Kolozsi Béla: A deviáns viselkedésmódok szociológiája. Segédanyag. MSZMP Budapesti Bizottsága Oktatási Igazgatósága kiadása, 1986. 67 old.
- 3 Alkohol - termelés, fogyasztás, következménye. Budapest, AEÁB és KSH kiadása, 1985. Statisztikai adatgyűjtemények c. sorozatban. 68. old.
- 4 Uo.
- 5 Uo.
- 6 Uo.
- 7 Kolozsi Béla: Id. mű 67. old.
- 8 Uo.
- 9 Pataki Ferenc és mts: Id. mű 196. old.
- 10 Erdélyi István: Fiatalkori narkománokkal szerzett tapasztalatok. Kézirat a TBZ kutatás számára. Budapest, 1984.
- 11 Uo.
- 12 Uo.
- 13 Uo.
- 14 Fréjaville, Jean-Pierre - Davidson, Francoise - Choquet, Maria: Les jeunes et la drogue. Presse Universitaire de France, Paris, 1977. 222. old.
- 15 Erdélyi István: Id. mű.
- 16 Javaslat a drogproblémák megelőzését célzó programra. Gépirat. Az Állami Ifjúsági és Sportivatal dokumentuma. Budapest, 1986. 9. old.
- 17 Takách Gáspár: A magyarországi drogkérdésről az alapellátás szemszögéből. Medicus universalis XX/2. 1987. 79-81. old.
- 18 Questionnaire for Collection of Structural Data on Services Making up the Sample. Labos, European Information System on Drugs. Roma, 1986.
- 19 European Report on Drug-Dependency Services. CNEL, 2nd International Conference on Drugs and Information Systems in Europe. Rome, 1986.

AZ ELHÍZÁS TÁRSADALMI ÖSSZEFÜGGÉSEI

Közleményemet azzal a drámai szlogennel is kezdeném, hogy "halálunkat okozzák a kalóriák". Néhány évtized távlatában vizsgálva, a szocialista átalakulással párhuzamosan egy sajátosan új jelenséget figyelhetünk meg Magyarországon, tudniillik az elhízás "tömegjelenséggé" válását.

Mint bármely más jelenség, az elhízás is sokféle nézőpontból közelíthető meg. A következőkben nem térhetek ki a jelenség kórélettani jelentőségére, arra, hogy milyen betegségekhez vezet, milyen következményekkel jár az elhízás stb. Gondolatmenetem ott kezdődik, hogy elhiszem az orvosoknak, hogy az elhízás komoly, az egyik legfontosabb rizikótényező, és hogy a halálozással a következő ábrán látható összefüggést mutatja.

A halálozás alakulása a testsúly függvényében:

Ezt az ábrát Szollár Lajos közölte az 1986-ban megjelent "Az elhízás kórélettana" című kötetében, a Metropolitan Biztosító Társaság adatai alapján. A görbe egyértelműen és drámaian mutatja, hogy a túlsúly növekedésével milyen dinamikus módon növekszik a halálozási arányszám. Abból kiindulva tehát, hogy a kövér ember könnyebben betegszik meg és rövidebb ideig él, szociológiai nézőpontból a következő kérdéseket fogalmaztam meg:

- Milyen méretű, milyen nagyságrendű a probléma?
- Milyen dimenziók mentén írható le a jelenség társadalmi természete?
- Melyek azok a csoportok a társadalomban, ahol az előfordulás gyakoribb, tehát veszélyeztetettebbek az elhízás szempontjából?

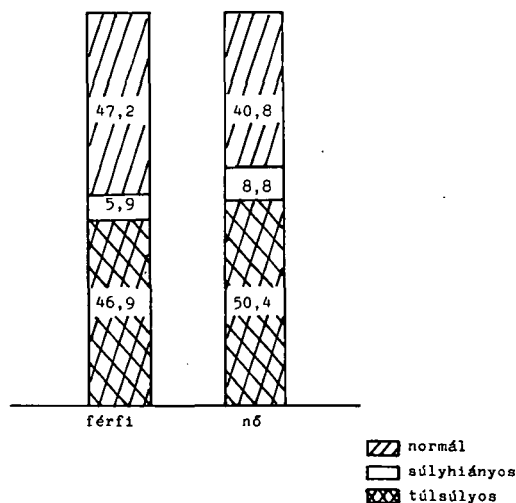
Először is a probléma nagyságrendjéről kell beszélni. Azt tapasztaltam, hogy meglehetősen nagy a bizonytalanság az elhízás mértékét illetően. Sokféle becslés létezik, melyek gyakorta ellentmondanak egymásnak, s nem lehet tudni, hogy mi az alapjuk. A bizonytalansá-

got jól tükrözi, hogy a becslések során előforduló két szélső érték 20, illetve 70 %-ban jelöli meg a népességben az elhízottak arányát. A módusz, tehát a leggyakrabban előforduló becslés 35 % körül van. Az a vizsgálat, amiről a következőkben beszámolok, ennél lényegesen többre becsüli a túlsúllyal rendelkezők arányát. Helyszűke miatt nem térhetek ki módszertani kérdésekre, pedig ezek a vizsgálat során igen fontosak voltak, hiszen attól függően, hogy hogyan definiálom a kövérséget, illetve az ideális testsúlyt, más-más eredményre juthatok. Számításaimhoz a Mühr-Johnsen-féle relatív testsúly táblázatot használtam fel, ami az ideális testsúly ± 10 %-os környezetét tekinti normálisnak. A számítások alapját a Társadalomtudományi Intézet 15 000 fős adatbázisa képezte.

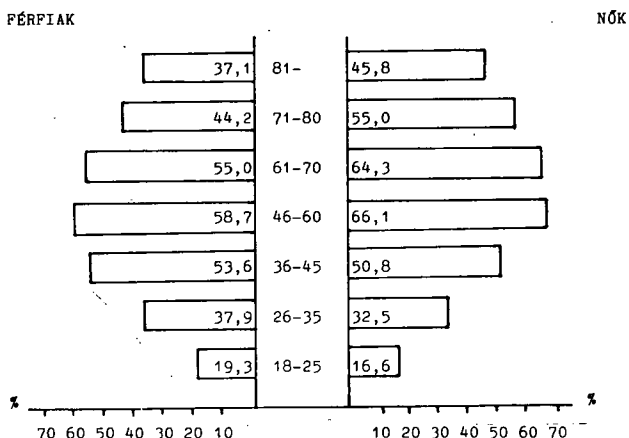
Ennyi bevezető után álljon itt néhány táblázat a számítások eredményéből. Először a legfontosabb demográfiai ismérvek tükrében néztem meg az elhízást.

1. ábra

A relatív testsúly szerinti megoszlás nemeként %-ban

Látható, hogy a nők szélsőséesebbek. Több közöttük a kövér, és nagyobb arányban fordul elő a soványság is. Így azt lehet mondani, hogy minden öt nő közül csak kettőnek normális a súlya. Összességében azt mondhatjuk, hogy a felnőtt népesség fele (48,8 %) túlsúlyos. Egyébként a túlsúlyon belül is megkülönböztettem 3 szintet, kissé túlsúlyos, elhízott, és erősen elhízott kategóriákat. Ezeket nyilván jobb lenne külön kezelni, de indokolható az összevont kezelés is, minthogy a kis túlsúly is veszélyeztetettséget jelent.

A túlsúlyfelesleggel rendelkezők aránya korcsoportos bontásban - nemek szerint

Az adatokat 7 korcsoportra bontva kezeltem. Jól látszik, hogy az életkor előrehaladásával a túlsúlyosok aránya erőteljesen nő, majd 60 év felett csökken. Az is látható, hogy ez a tendencia mindkét nemre hasonlóan érvényes. Némely különbség ott figyelhető meg, hogy a fiatalabb (45 év alatti) korcsoportokban a férfiaknál magasabb a túlsúlyfelesleggel rendelkezők aránya, míg az idősebb korcsoportokban a nőknél. A fordulópont a 46-60 éveseknél van, ahol a nők 66 %-a túlsúlyos. Azt mondhatjuk, hogy már a 36-45 év közötti korcsoportban igazán tömegessé válik a jelenség, hiszen itt alakul ki az 50 %-os nagyságrend.

Nőknél az elhízást gyakran magyarázzák a szülésekkel. A bemutatott ábrán látható, hogy a nők körében a szülőképes kor után, azaz 45 év felett is jelentős az arálynövekedés. Az adatbázison kimutatható volt, hogy a gyermektelen nők között a túlsúlyosok aránya korcsoportos bontásban alig valamivel alacsonyabb, mint a gyermekkel rendelkezők között. Így pl. a 46-60 éves korcsoportban a gyermekteleneknél is 60 % felett van a túlsúlyos arány. Úgy vélem, a szülések ténye és száma nem szolgálhat kielégítő magyarázattal, nem hozható közvetlen összefüggésbe a túlsúlyosok arányának növekedésével. Már csak azért sem, mert a férfiaknál ilyen jellegű biológiai determinánsokról nem beszélhetünk, mégis náluk is kialakul az említett tömegjelenség.

A következőkben a településjelleggel kapcsolatos összefüggést vizsgáljuk, szintén korcsoportos bontásban. Itt az áttekinthetőség kedvéért \pm jelekkel jelöltem az átlagtól való eltérést.

A túlsúlyosok arányának eltérése az átlagtól településjelleg szerint

NŐK				
Életkor	Település			
	Budapest	Város	Nagyközség	Község
18-25 év	-	-	+	+
26-35 év	-	-	+	++
36-45 év	-	-	+	++
46-60 év	-	-	+	+
61-70 év	-	-	+	+
71-80 év	-	+	+	-
81 év felett	-	+	-	+

FÉRFIAK				
18-25 év	-	-	+	+
26-35 év	-	-	+	+
36-45 év	-	+	-	+
46-60 év	-	+	-	+
61-70 év	+	+	+	-
71-80 év	++	+	-	-
81 év felett	+	+	+	-

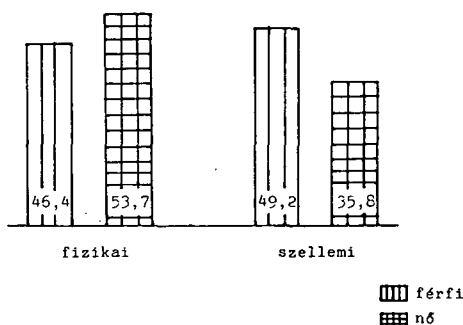
A nők esetében a túlsúly arányok alakulása egyértelmű összefüggést mutat a településjelleggel. A falun élő nőknél csaknem minden korcsoportban magasabb a túlsúlyosok aránya, mint a városiaknál, míg Budapesten minden korcsoportban átlag alatti értékek szerepelnek. Amíg például a legfiatalabb korcsoportban Budapesten 10 nőből csak 1 kövér, addig falun 10-ből 2, tehát kétszer akkora arányban fordul elő a túlsúly.

A férfiaknál nem ilyen egyértelmű a kép. Náluk az figyelhető meg, hogy a fiatalabb korcsoportban a legalacsonyabb urbanizációs szinteken szerepelnek átlag feletti arányok, de ez idővel megfordul, és 60 év felett a dominancia áttevődik Budapestre, illetve a városokba.

Összességében azt mondhatjuk, hogy mindenképpen számottevőbb az elhízás az alacsonyabb urbanizációs szinteken.

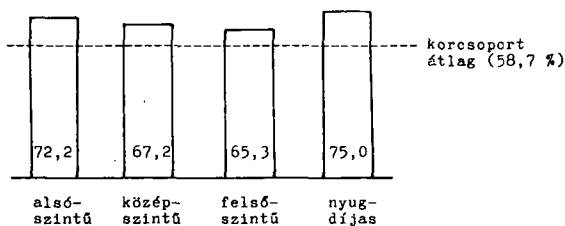
Foglalkozás szerint is megvizsgáltam, milyen különbségek mutatkoznak. A következő ábrán egy egészen durva csoportosítást mutatok be:

A túlsúlyosok aránya nemenként a munkavégzés jellege szerint %-ban

Látható, hogy a férfiaknál nem túl nagyok az arány-különbségek aszerint, hogy szellemi vagy fizikai munkát végeznek, bár érdekes, hogy a szellemi munkát végzőknél magasabb a túlsúlyosok aránya. Nőknél épp fordítva van, és a különbség is számottevő. A szellemi foglalkozású nőknél csak 35 %-os arányban fordul elő túlsúly. Ha meggondoljuk, hogy ebben az osztályban szerepelnek az ülőmunkát végző adminisztrátorok, irodai dolgozók, akkor be kell látni, hogy a sokat hibáztatott ülőmunka sem szolgál önmagában magyarázatul az elhízásra.

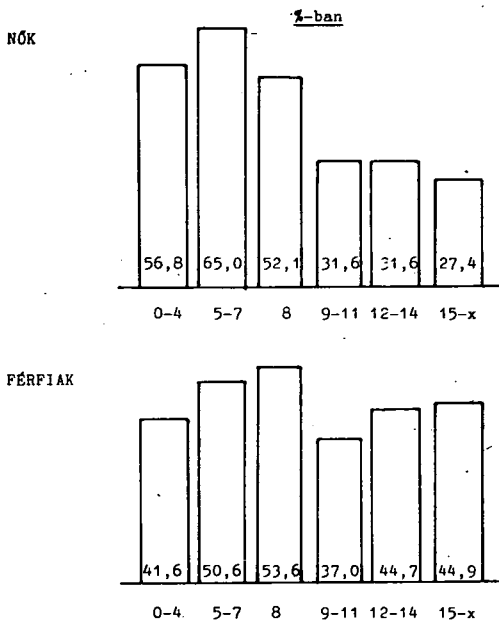
Feltűnő volt a foglalkozási adatok elemzése közben, hogy a túlsúlyos arány alakulása a beosztással is egyértelmű összefüggést mutat.

A túlsúlyosok aránya vezető beosztású férfiaknál
a 46-60 év közötti korcsoportban

Ezen az ábrán 46-60 év közötti férfiak szerepelnek különböző szintű vezetői beosztásban. Látható, hogy mindegyik csoportban az amúgy is magas korcsoport-átlagot jóval meghaladó túlsúly-arányok alakulnak ki. Azt mondhatjuk, hogy minden három vezető beosztásban dolgozó férfi közül kettő biztos, hogy elhízott, illetve cipel felesleges kilókat.

Számításaim szerint a legizgalmasabb összefüggés az iskolai végzettséggel kapcsolatban mutatható ki.

A túlsúlyosokkal rendelkezők aránya
iskolai végzettség szerint nemeként

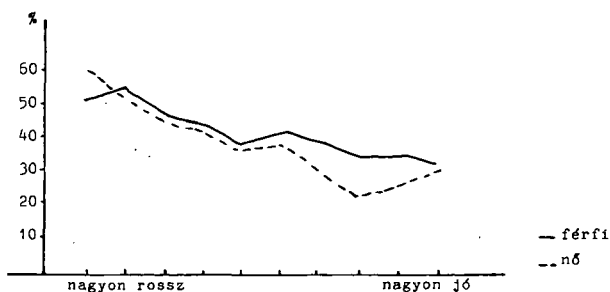

Az ábrán jól látszik, hogy a férfiaknál és a nőknél nem egyformán alakul a túlsúlyosok aránya a végzettség szerint. A nőknél az elvégzett osztályok számának növekedésével párhuzamosan egyenletesen csökken a felesleges kilókkal rendelkezők aránya. A legmagasabb iskolai végzettséggel rendelkező értelmiségi nők körében már csak minden negyedik túlsúlyos, míg az 5-7 osztályt végzetteknel 65 %-os a gyakoriságuk. A férfiaknál nincs ilyen nagy különbség. Az iskolai végzettség növekedésével nem jár együtt a túlsúlyos arány csökkenése. Legalacsonyabb előfordulási gyakoriság a szakmunkásképzőt végzetteknel figyelhető meg.

Tekintve, hogy az iskolai végzettség csak az egyik - jól mérhető, s ezért igen gyakran használt - dimenziója a kulturális szintnek, kiegészítésképpen bemutatok egy olyan ábrát is, amely a kultúra további, nehezebben mérhető dimenzióit is bekapcsolja, mégpedig a családi háttér, az indíttatás figyelembevételével, ami a gyermekkori szocializáció szempontjából nagy jelentőségű. (Lásd a 7. ábrát.)

Kulturális háttérként a gyermekkori kulturális fogyasztási jellemzőkből készített összevont index szolgál, melynek segítségével egy 10 fokú skálán helyezhetjük el a vizsgált személyeket. Mindkét görbe jól mutatja, hogy a túlsúlyosok aránya a legrosszabb kulturális háttérűektől a legjobb felé haladva szinte egyenletesen csökken. Azok között, akiknek a

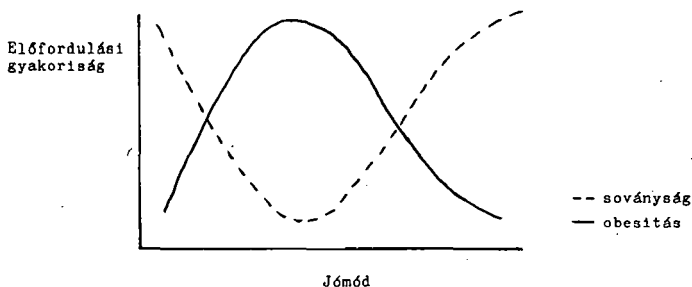
A kulturális háttér és a túlsúlyosok aránya - nemek szerint

kulturális háttére nagyon rossz, csaknem kétszer akkora az elhízottak aránya, mint ott, ahol a kulturális háttér jó. Megállapítható az is, hogy a nőkre ez az összefüggés is erőteljesebben érvényes, mint a férfiakra, mert náluk a kulturális háttér szerint lényegesen nagyobb aránykülönbségek mutatkoznak.

Végül az elhízás és a jövedelem összefüggéséről kellene még szót ejteni. Albert J. Stunkard 1977-ben az *Annals of the New York Academy of Sciences*-ben publikálta a következő ábrát a jómód és az elhízás összefüggésének a bemutatására:

A jómód és elhízás közötti összefüggés

Az ábrából jól leolvasható, hogy Stunkard a jómód egy viszonylag alacsonyabb szintjén valószínűsíti az obesitás előfordulásának maximumát. Ettől a ponttól számítva a jómód csökkenése, illetve növekedése egyaránt az obesitás csökkenését vonja maga után, bár rendkívül nagymértékben eltérő okokból. A jólét legalacsonyabb szintjén az obesitás alacsony előfordulási gyakoriságát Stunkard a hiányos táplálkozással hozza összefüggésbe, míg a másik póluson a jómódban élőknek a divat hatásában találja meg a magyarázatot. Az ábrán szaggatott vonallal jelzett görbe, a soványság görbéje, éppen az inverze, vagyis tükörképe az obesitás

görbájének. Stunkard elmélete az elhízás és jómód összefüggését illetően általános érvényűnek tűnik. Különösen az teszi izgalmassá, hogy nemcsak egy adott társadalom lakosságának elhízottságát jellemezhetjük vele, hanem a fejlettség különböző szintjén álló társadalmakban előforduló elhízottság összehasonlítására is alkalmas lehet. Valószínűnek tartom, hogy a mai magyar társadalom helyét Stunkard obesitás görbájén valahol a maximum pont környékén lehetne megtalálni.

Az eddigiek lényegében egy leíró jellegű, statikus analízisét adják - egy viszonylag nagy adatbázison - az elhízás tömegesen előforduló jelenségének. Annak alapján, hogy a különböző szociális faktorokon, hol találunk különösen magas túlsúly előfordulási arányokat, körvonalazhatókká válnak azok a társadalmi csoportok, melyek az elhízás szempontjából különösen veszélyeztetett helyzetben vannak (pl. nőknél a falun élő, 8 általánosanál nem magasabb iskolai végzettségű, eltartott, sokgyerekesek).

A téma természetéből adódik, hogy szükség lenne a vizsgált személyek életútját, mobilitását, migrációs jellemzőit bekapcsoló elemzésre is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Béki Gabriella: Az elhízás társadalmi tényezőiről. Egészségnevelés, 1986. 3. szám. 159-162. old.
- Makara Péter: Táplálkozás - kockázat - társadalom. Kandidátusi értekezés, Budapest, 1985.
- Jean Mayer: Obesity. Postgraduate Medicine, 1972. May.
- Rétegződés-modell vizsgálat. II. köt. Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1984.
- Albert J. Stunkard: Obesity and the Social Environment: Current Status, Future Prospects. Annals of the New York Academy of Sciences, V. 300. 1977.
- Szollár Lajos: Az elhízás kórleltana. Medicina, Budapest, 1986.

A SZEGEDI ORVOSTUDOMÁNYI EGYETEM 1979-BEN ÉS 1981-BEN KEZDETT HALLGATÓINAK SZOCIOLÓGIAI
VIZSGÁLATA

Az egyetemisták empirikus vizsgálata során igyekeztünk felhasználni azokat a hazai és nemzetközi kutatási eredményeket, melyek a társadalmi egyenlőtlenségekkel és azok újratermelődésével foglalkoznak.

A mai magyar társadalom rétegződése megítélésénél abból indultunk ki, amit a Társadalomtudományi Intézet kutatócsoportja empirikus vizsgálatai alapján publikált,¹ vagyis a társadalom egyes csoportjait, rétegeit csak egy többdimenziós térben képzelhetjük el. A társadalmi hierarchiában történő elhelyezkedést több feltétel szabja meg. Az egyes rétegekbe kerülés esélyeit leginkább a társadalmi munkamegosztás, foglalkozás, iskolai végzettség és a települési különbségek befolyásolják. Ehhez járul még az anyagi helyzet, amit a lakáskörülmények, a fogyasztás és a vagyoni-jövedelmi viszonyok alapján közelítettek meg.

Az egyetemi hallgatók fizikai - nem fizikai dolgozók gyermekei megkülönböztetés - véleményünk szerint - bár bizonyos társadalmi különbségekre utal, jelenlegi formájában túlságosan hivatali szemléletet tükröz. A társadalmilag lényeges különbségek közül egyet ragad ki, ami már ebben a kiragadott formájában is elnagyolt.

A társadalmi egyenlőtlenségek előfeltételének - Pierre Bourdieu alapján - a gazdasági, kulturális és társadalmi tőke birtoklását tekintjük.² Bourdieu szerint a cselekvést objektív stratégiák motiválják, melyek generáló elve a habitus, ami az objektív követelményeket a szubjektív hajlamokkal hozza összhangba. "Az ésszerű habitus, ami a rögtön és tökéletesen alkalmazkodó gyakorlat előfeltétele, sajátos gazdasági körülmények terméke. Ezeket annak a gazdasági és kulturális tőkének a tulajdonlása határozza meg, ami nélkülözhetetlen azoknak a "potenciális alkalmaknak" a megragadásához, amelyek, bár formálisan mindenki élhet velük, valójában csak azok számára elérhető, akik rendelkeznek az elsajátításukhoz szükséges eszközökkel."³ A jövőhöz való viszony tehát attól függ, hogy az egyének milyen helyet foglalnak el a gazdasági, kulturális és társadalmi tőke elosztási struktúrájában. Tehát mindenképpen hangsúlyoznunk kell, hogy az esélyegyenlőtlenség már az iskolai tanulmányok megkezdésekor jelen van. Ezek a különböző formában rendelkezésre álló tőkejavak ritkák, felhalmozhatók, és a társadalmi esélyek elsajátításának eszközei. "Az örökség (és nem is csak az anyagi javaké) - írja Bourdieu - a jövőre, az elfoglalható társadalmi pozíciókra, ezen keresztül az emberi lét lehetséges módozataira való elővételi jogok összessége,⁴ eszerint értelmezhető tehát a különböző szintű továbbtanulási esélyek egyenlőtlen elosztása. Ezek az egyenlőtlenségek aztán sok esetben olyan helyzetbe hozzák az egyént, amelyben lehetetlenné válik képességeinek megfelelő kibontakoztatása. Már tanulmányaik megkezdésekor feltétlenül szüksé-

ges lenne valamilyen formában külön foglalkozni a jó képességű, de hátrányos helyzetű gyermekekkel. A hátrányos helyzet (anyagi vagy kulturális vagy társadalmi tőke, vagy mindhárom hiánya - véleményünk szerint - nem azonos az F-es kategóriával, és ugyanakkor ez a felvételinél történő megkülönböztetés még időben is borzasztóan megkésett. Ez egy olyan utolsó kétségbeesett lépés, ami a - célként tételezett szocialista értékkel nehezen összeegyeztethető - mobilitási különbségeket hivatott csökkenteni. (Arról nem is beszélve, hogy a mobilitás-vizsgálatok is csak a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyváltozásait veszik figyelembe.) Véleményünk szerint itt is - a rétegződéshez hasonlóan - egy többdimenziós, inkonzisztens megközelítés lenne helyes.⁵

A Bourdieu-i tőkejavak birtoklása és konvertálhatósága mellett - amint azt a korábban említett rétegződésvizsgálatok is hangsúlyozzák - településstruktúrában elfoglalt hely is előnyök-hátrányok halmozásának forrása. (A szegényesen élők 3/4-e falun, a jómódúak 78 %-a városban él.⁶) Tehát a társadalmi egyenlőtlenségek többdimenziós volta következtében széles rétegek még ebből a támogatási formából is kirekesztetnek, vagy mások éppen bekerülhetnek.

Az egyetemre kerülés után, az egyetemi évek során is nyomon követhetők az induláskor tapasztalt társadalmi egyenlőtlenségek. Ha nem is a tanulmányi eredmények közötti különbségek jelentősek, de más tanulmányi aktivitások között már mérhető eltérések mutathatók ki (a diákköri munkában való részvétel). Többek között ez is hozzájárul ahhoz, hogy az azonos diploma különböző érvényesülést biztosítson.

Bourdieu ezt részben a társadalmi tőke birtoklásához vezeti vissza: "...vagyis a társadalmi "összeköttetések", amelyek lehetővé teszik, hogy a munkaerőpiacon maximalizálják az iskolai címekből adódó gazdasági és szimbólikus nyereséget, egyben arra is módot adnak, hogy kudarc esetén minimalizálják a veszteségeket." (E minimalizálás ékes bizonyítéka a lemorzsolódás esetén tapasztalható életút-különbségekben még az F-es nem F-es hallgatók között is.)

Az egyetemen végzett konkrét vizsgálatunk csak közvetett adatokra támaszkodott. Nem volt lehetőségünk az egyes hallgatók tényleges társadalmi, kulturális helyzetének feltárására, így csak az egyetemen elérhető információk felhasználásával, "közvetett" módon tudtunk következtetéseket levonni. (A tényleges kulturális különbségekre főképpen a diákköri aktivitások eltérései és a kibukás utáni pályamódosítások adtak támpontokat.)

A két vizsgált évfolyamba 199-en és 189-en nyertek felvételt. Ezeket a hallgatókat három csoportba osztottuk (már az adatfelvételt is ebbe a három csoportba elkülönítve tudtuk csak elvégezni, így nem okozott nehézséget a három szempont külön kezelése. Viszont bíztunk abban, hogy így jelentős többlet-információhoz jutunk).

A. Az első csoportba tartoznak, akiket egyből (nem fellebbezéssel) felvettek és félévismétlésük, halasztásuk sem volt. (Az 1981-ben kezdő évfolyamnál 122 fő, 33 %-uk F-es, az 1979-ben kezdőknél 152 fő, 28 %-uk F-es.)

B. A második csoportot azok alkotják, akiket fellebbezéssel vettek fel, és félévismétlés, halasztás nélkül végezték tanulmányaikat. (Ez 24, és a másik évfolyamnál 6 fő) "nem fizikai dolgozók gyermeke" (NF-es), hiszen a "fizikai dolgozók gyermekei (F-esek) már az első elbírálásnál előnyt élveztek. Az azonos pontszámú felvételizők közül is mindig az F-est vették fel, így náluk nem került sor fellebbezésre, akit lehetett, azt egyből felvették.

C. A harmadik csoportba azok kerülnek, akik félévet ismételtek, halasztottak, más egyetemre távoztak vagy bármilyen okból, de kimaradtak az induló évfolyamból. (53 fő, 43 %-uk F-es, a másik évfolyamnál 33 fő, 31 %-uk F-es.)

Az egyszerűség kedvéért a három csoportot az A, B, C betűkkel jelöltük és így fogunk rájuk hivatkozni a továbbiakban. Az évfolyamokat és a három csoportot is az alábbi szempontok alapján vizsgáltuk és hasonlítottuk össze bennük az F-es és NF-es hallgatók adatait:

1. felvételi pontszám;
2. anatómia és élettan szigorlatok eredményei, szigorlati utóvizsgák száma;
3. félévismétlések és egyéb kimaradások (a C. csoport részletes vizsgálata);
4. mozgalmi munkában, tanulmányi versenyeken, TDK-n való részvétel.

1. A felvételi pontszámok alakulása

Az 1981-es évfolyam 199 hallgatójának 32 %-a (63 fő) F-es. Az évfolyam átlagos felvételi pontszáma 18,1, az F-eseké 17,8, az NF-eseké pedig 18,3. Tehát az NF-esek pontszámai jobbak voltak. Ennek részben az az oka, hogy az F-eseket előnyben részesítették, közülük néhányan gyengébb eredménnyel is bekerültek az egyetemre. Ha rápillantunk az 5.1. és az 5.2. grafikonokra, egyértelműen látszik, hogy a 17, valamint a 17,5 ponttal felvetteknél mennyire megnyilvánul ez a megkülönböztetés. (Itt az F-esek aránya több, mint kétszerese az NF-esekének.) A másik, ami szembeötön az az, hogy az F-esek magasabb pontszámok elérésére kevésbé voltak képesek. Érdekes a 16 és 16,5 pontnál található arány, amely a két csoportnál azonos. Úgy látszik, hogy nem érvényesült mindig az F-esekkel szembeni megkülönböztetés.

Az A. csoport átlaga magasabb a C. csoporténál, ami azt jelzi, hogy azoknak, akik félévet ismételtek vagy tanulmányi okból végleg kimaradtak (a C. csoport többsége) már a felvételi is rosszabbul sikerült. A B. csoport átlaga csak 0,2-del alacsonyabb, mint az A. csoport F-esének átlaga. Ez azt jelenti, hogy a fellebbezéssel felvett NF-esek átlaga alig marad alatta az egyből felvett és soha félévet nem ismétlő F-esek átlagának.

Érdekes még megemlíteni, hogy a 17 és 17,5 ponttal felvett F-es hallgatóknak több, mint a fele (53 %-a) idővel a C. csoportban kötött ki. Az NF-eseknél is hasonló a helyzet, mégha egy kicsivel jobb is. (E két pontszámot elérték 42 %-a van a C. csoportban.)

Az 1979-es évfolyamban 189-en kezdték meg tanulmányaikat, kevesebben, mint az előbb vizsgált évfolyam. Az F-es hallgatók aránya 36 %, 4 %-kal magasabb, mint a két évvel később

indultaknál. Az 1979-esek felvételi pontszámainak vizsgálata hasonló eredményekre vezetett. Az évfolyam átlagos felvételi pontszáma 18,65. (Az F-eseké 18,22, az NF-eseké 18,8.) Itt is a 17 és 17,5 pontoknál volt a leginkább érezhető az F-esek támogatása. A 19-20 pontoknál pedig az NF-esek aránya a magasabb.

Az A, B, C csoportoknál a helyzet az előbb vizsgált évfolyaméhoz hasonló. (Lásd az 1.6. és 1.7. táblázatokat.)

Ezekből az adatokból lemerhető a megkülönböztetés mértéke, valamint az, hogy az NF-esek közül többen képesek a maximális teljesítményt nyújtani, a tananyagon felüli ismeretekről számotadni.

2. Az anatómia és élettan szigorlatok eredményei, szigorlati UV-k

Az F-es és NF-es hallgatók tanulmányi eredményeit két fontos szigorlati osztályzatuk összehasonlításával próbáltuk meg felvázolni. Az 1981-es évfolyamnál 5 F-es és 10 NF-es hallgatónak nincs ilyen osztályzata. (El sem jutott eddig a vizsgáig, vagy azt már nem is tette le.)

Az átlagos osztályzatok a következőképpen alakultak:

	Az 1981-es évfolyamnál		Az 1979-es évfolyamnál	
	F-esek	NF-esek	F-esek	NF-esek
ANATÓMIA				
egész évf.	3,3	3,5	3,42	3,25
A. csoport	3,5	3,8	3,67	3,64
B. csoport	-	3,04	-	2,16
C. csoport	2,3	2,6	1,86	1,88
ÉLETTAN				
egész évf.	3,2	3,2	3,0	2,9
A. csoport	3,4	3,4	3,23	3,3
B. csoport	-	2,96	-	2,33
C. csoport	2,6	2,5	1,7	1,54

Anatómiából jobbak az eredmények, mint élettanból (1-2 tizeddel). Az anatómiánál lehet inkább érezni a különbséget a két csoport között, az élettannál szinte nincs is különbség az átlagoknál.

Az egyes osztályzatok vizsgálatánál jobban érezhetőek az eltérések, de ezek sem mutatják egyértelműen a tanulmányi eredmények lényeges különbségeit. Elégtelent ugyan annyian értek el az F-esek, mint az NF-esek, pedig az évfolyamon belüli arányuk igencsak eltér. Pontosabban az F-esek 5 %-a, az NF-esek 2 %-a bukott meg az egyes tárgyakból. A hármas és

négyes osztályzatoknál az NF-esek aránya 1-2 %-kal magasabb mind a két tantárgynál. Anatómiából az F-esek, élettanból pedig az NF-esek kaptak többen jelest. Az elégségesnél az F-esek aránya mind a két tantárgynál magasabb.

Az A. csoportra ugyan az a jellemző, mint amit az egész évfolyamról írtunk. A B. csoportnál viszont egyértelműen kitűnik, hogy eredményeik sokkal rosszabbak, mint a nem fellebbezéssel felvett (A. csoportbeli) NF-eseké, 38 %-uk kettesre tudta csak letenni mind a két szigorlatot. (Míg ez az arány az A. csoport NF-eseinél 12 % körül van.)

A C. csoportnál válik szembetűnővé az F-esek gyengébb tanulmányi eredménye. Már az arányuk is magasabb ebben a csoportban, mint az egész évfolyamon belül.

Ezek után nézzük meg, mi a helyzet az 1979-es évfolyamnál.

Anatómiából 5-en, élettanból 13-an nem szigorlatoztak. Ezek között csak 1-1 F-es van, a többiek mind nem F-esek, nagyjából olyanok, akik más egyetemre mentek át. Az átlagos osztályzatok itt is csak kis (maximum 0,2-es) eltérést mutatnak. Ezek nem jelentős különbségek, ráadásul az előbb vizsgált évfolyammal ellentétben itt az F-esek osztályzatai jobbak ennyivel. Ha az egyes osztályzatokat külön is megvizsgáljuk, akkor sem adható egyértelmű válasz arra, hogy az F-esek vagy az NF-esek tanulnak-e jobban, Tantárgyanként és csoportonként nagyon változó kép alakul ki. (Lásd a 2.5. és 3.5. táblázatokat.) Már az előzőleg vizsgált évfolyamnál is látható volt, hogy nagyon nehéz valamilyen különbséget feltárni és ez a különbség is elenyésző. Tehát levonhatjuk a következtetést, miszerint két évfolyam vizsgálatából az F-esek és NF-esek tanulmányi eredményei között említésre méltó különbséget nem lehet kimutatni. Talán az éves átlagokat vizsgálva (nem csak a szigorlati tantárgyaknál) lehetne találni nagyobb eltéréseket.

Most pedig lássuk a szigorlati utóvizsgák számának alakulását. 373 UV-ja volt az 1981-es évfolyamnak, ebből 157 az F-eseké. Az UV-k 42 %-át az évfolyam 32 %-át kitevő F-esek szedték össze. Nézzük meg, hogy hogyan alakult az egy főre jutó utóvizsgák száma:

	Az 1981-es évfolyamnál		Az 1979-es évfolyamnál	
	F-esek	NF-esek	F-esek	NF-esek
egész évf.	2,5	1,6	2,34	2,44
A. csoport	1,5	1,01	1,9	1,95
B. csoport	-	2,2	-	2,2
C. csoport	4,2	2,66	5,0	4,3

Mint ahogy az a fenti számokból látható, a C. csoportnál van a legtöbb utóvizsga. Ez nem is meglepő, ha számításba vesszük a csoport összetételét. (Lásd a következő fejezetet.) Egy C. csoportba tartozó F-esre "átlag" 4,2 UV jut, a fellebbezéssel bekerült és nem ismétlő B. csoportbelieknél is 2,2 UV jut minden egyes hallgatóra.

A szigorlati utóvizsgáknál is hasonló a helyzet, mint a két tantárgy osztályzatainál volt. Az előző évfolyamnál még valamennyire sikerült kimutatni, hogy az F-eseknek több UV-juk van (főleg a C. csoportban), de az 1979-es évfolyamnál nincs lényeges különbség. A C. csoport nagyon magas UV-i vizsont itt is megdőbbsentőek. Ennél az évfolyamnál - bár kevesebb hallgató van - az utóvizsgák száma magasabb: 456 db. (Az F-eseké ebből 117 db.) Ez a helyzet mindenféleképpen elkeserítő. Nagyon magasak ezek a számok. Még inkább okunk van arra, hogy elgondolkozzunk, ha figyelembe vesszük azt, hogy ezeknek az utóvizsgáknak a többségét nagyon kevés hallgató "hozza össze". (Vannak, akiknek 8-10 ilyen UV-juk is van.) Ezt is figyelembe kell venni, amikor az egy főre vetített átlagokat vizsgáljuk.

3. A C. csoport részletes vizsgálata

Az adatok feldolgozása során alakult ki ez a kategória. Mindazok ebbe a csoportba kerültek, akik valamilyen oknál fogva kikerültek az évfolyamokból. Nézzük először az 1981-ben kezdő hallgatókat. Egy fiút, aki meghalt, és egy lányt, aki Svédországba ment férjhez szintén ide soroltunk. A csoportban sokan vannak azok, akik félétet ismételték. A többi hallgató valamilyen egyéb okból maradt ki. (12-en tanulmányi okból, ketten szociális körülményeikre való hivatkozással távoztak és volt egy hallgató, akit a magatartása miatt kizártak.)

Az évfolyam 27 %-a (53 fő) szakadt le fokozatosan, közöttük 23 F-es volt (a csoport 43 %-a). Az F-esek 36,5 %-a, az NF-esek 22 %-a került a C. csoportba. Tehát számszerint több az NF-es, de arányukat tekintve az F-esek vannak többen. Azok között viszont, akik más egyetemre (elsősorban a SOTE-ra) mentek, csak mutatóban van F-es (a 11-ből csak 2 fő).

Az 1979-es évfolyamnál kevesebben kerültek be a C. csoportba, mint az előzőleg vizsgált évfolyamnál (33 hallgató, az évfolyam 17,5 %-a).

Az F-esek 14 %-a, az NF jelűek 18,7 %-a maradt ki az évfolyamból. Vizsgáljuk meg a kilépés oka szerint ezeket a hallgatókat:

Tanulmányi okból kimaradt:

Az 1981-es évfolyamnál 34 fő (16 F-es és 16 NF-es) az évfolyam 17 %-a
(F-esek 25,4 %-a, NF-esek 12 %-a)

Az 1979-es évfolyamnál 23 fő (6 F-es és 17 NF-es) az évfolyam 12 %-a
(F-esek 12 %-a, NF-esek 12 %-a)

Más egyetemre távozott:

Az 1981-es évfolyamnál 11 fő (2 F-es és 9 NF-es) az évfolyam 5,5 %-a
(F-esek 3 %-a, NF-esek 6,6 %-a)

Az 1979-es évfolyamnál 6 NF-es, az évfolyam 3,1 %-a, az NF-esek 4,3 %-a.

Mint látható, a később indított évfolyamból többen kimaradtak tanulmányi okok miatt. Az F-esek aránya több, mint a duplája az NF-esek arányának, a másik évfolyamnál a két csoport aránya azonos. (További évfolyamokat kellene megvizsgálni.) Tehát nem lehet sem a szigorlati jegyek, sem a szigorlati utóvizsgák, sem pedig a tanulmányi okok miatt kimaradók vizsgálata alapján levonni azt a következtetést, hogy az F jelűek sokkal rosszabbul tanulnának. Az 1981-ben indított évfolyamnál mutatható csak ki az NF-esek jobb tanulmányi eredménye, de a különbség általában nem nagy, és mivel kis számokkal dolgoztunk, nem szabad az arányoknak mindent eldöntő jelentőséget tulajdonítani. Ami egyértelműen megállapítható az, hogy inkább az NF-esek mennek át más egyetemekre, valamint közülük érnek el többen szigorlatokon jeles osztályzatot.

Felvetődik a kérdés: lehet, hogy a "plusz munkák" területén érhető csak tetten az NF jelűek feltételezett jobb teljesítménye?

4. Mozgalmi munkában, tanulmányi versenyeken, TDK-n való részvétel

Az 1981-ben kezdett hallgatók:

	TDK	KISZ	MSZMP	sport
F (63 fő)	4,7 %	7,9 %	6,3 %	-
NF (136 fő)	20,5 %	11,0 %	6,6 %	2,9 %
összesen	25,2 %	18,9 %	12,9 %	2,9 %

Az 1979-ben kezdett hallgatók:*

	TDK	MSZMP	sport
F (40 fő)	25,0 %	10,0 %	1,2 %
NF (113 fő)	51,3 %	6,1 %	0,7 %
összesen	76,3 %	16,1 %	1,9 %

* 38 hallgatóról nincs ebben a táblázatban adat. Ők lemorzsolódtak, vagy másik orvostudományi egyetemen folytatták tanulmányaikat.

A két évfolyam összehasonlítása nem egészen megoldható. Az 1979-ben végzetteknel, az évfolyamon készült jellemzésekből indultunk ki. A jellemzésekben a KISZ-munka szinte minden hallgatónál igen pozitív volt, vagy funkcióhoz kötött, vagy anélkül, de jelentős aktivitást mutatott. Ezt így érdemben besorolni nem tudtuk. Az 1981-ben kezdett évfolyamnál ez megoldható volt, mert még a vizsgálatkor az egyetem hallgatói. Úgy véljük, hogy az F-es és NF-es hallgatók között a táblázat alapján jelentős különbségeket figyelhetünk meg. A bevezetőben említett tudományos diákköri aktivitás erősen szóródik. Az 1981-ben kezdett hallgatóknál az F-es hallgatók 4,7 %-a (3 fő) vesz részt valamelyik tudományos diákkör munkájá-

ban, a nem F-es hallgatók közül pedig 20,5 %. Ha arányában nem is ilyen jelentős az eltérés az 1979-ben kezdett hallgatóknál, de az F-es 25 %-os, és nem F-es 51,3 %-os részvétel közötti arányeltolódás mégis számottevő.

Felvetődik a kérdés, ennek mi lehet az oka. A döntő ok úgy véljük itt is a kulturális és társadalmi tőke - igaz nem árnyaltan szétválasztott rétegekről van szó a kategorizálásban - eltérő birtoklásában keresendő, amely eltérő viselkedést, magatartásformát generál. Az egyes rétegek információi különböző szintűek, nagy különbség van a hivatalosan beszerezhető ismeretek és azok között a "meghitt ismeretek" között, amikhez az ismerősök, barátok révén jutunk.⁶

Az is lehet, hogy a tanulmányi munka erőteljesen leköti az F-es hallgatókat (jobban igénybe veszi idejüket, erejüket), mint a nem F jelű társaikat, de az 1979-ben kezdett hallgatóknál kimutatható, hogy a tanulmányi átlag és a diákköri aktivitás között nincs szignifikáns kapcsolat. A nem F-es diákkörös hallgatók között szép számmal akadnak olyanok, akik a 3,5-es tanulmányi átlagot sem igen érik el. Az F-es hallgatóknál pedig szinte mindegyik diákkörös hallgató 4-es átlag fölött van. Az F-es hallgatók között olyan is akad, aki több féléven keresztül kitűnő tanuló volt, kiemelkedő eredményt ért el orvosi kémiából, orvosi biológiából, kórbonctanból. Az évfolyamon készült jellemzés alapján mind szakmailag, mind emberileg évfolyamának legjelesebb képviselője, és a hat év során semmilyen diákkör munkájában nem vett részt.

Még egy adat ide kívánczik: az 1979-ben kezdett hallgatók közül a diákkörben résztvevő hallgatókból a pályamunkát készítették aránya a következő: az F-es hallgatók 20 %-a írt dolgozatot, a nem F-es hallgatók 30,9 %-a. Az F-es hallgatók zöme, (2 kivétellel) ha már valamelyik diákkör tagja volt, pályamunkát is készített. A nem F-es hallgatók esetében pedig 58-ból csak 35 írt dolgozatot.

Az alacsonyabb rétegeknél a nagyobb hangsúly a jobb tanulmányi eredmény elérésén van, mivel nagyobb részüknak alacsonyabb társadalmi, kulturális tőkéje információszerzési lehetőségét és érdekérvényesítést is korlátozza. Így aztán az F-esek nagyobb részében és a nem F-es kategóriájúak egy részében is tovább kísért az esélyegyenlőtlenség. Ugyanazon diploma másként érvényesül, másként konvertálható. Itt utalni szeretnénk a kontraszelekció és protekció kérdéskörével foglalkozó Hankiss Elemér tanulmányokra. Ez is a hatalmi helyzetből származó társadalmi vagy kulturális tőke érvényesítését jelenti.⁷

A táblázat egyéb adatainál jelentős különbség nem mutatható ki, és mint említettük, itt az összehasonlítás sem oldható meg.

Összegzés

Kutatásunkat a Szegedi Orvostudományi Egyetem megbízásából végeztük. Célunk az volt, hogy a jelenlegi helyzet feltárásához hozzájáruljunk, konkrét adatokat szolgáltatva a probléma esetleges továbbgondolásához.

Először azt vizsgáltuk meg, hogy miben nyilvánul meg az F-esek megkülönböztetése. Egyértelműen kiderült, hogy magasabb felvételi pontszámokat ritkábban érnek el F-es hallgatók. Másrészt a 17 és 17,5 pontot elérteknél arányuk jóval meghaladja a nem F jelűekét. Ezek a különbségek nagyon jól látszanak a grafikonokon.

A másik fontos kérdés számunkra az volt, hogy van-e különbség a két csoport - F jelűek és NF jelűek - tanulmányi munkájában? Az anatómia és élettan tantárgyak szigorlati eredményei, valamint a szigorlati utóvizsgák számának összehasonlítása alapján ezt a kérdést - a két évfolyam eredményeit figyelembe véve - nem tudjuk megválaszolni. Az 1981-es évfolyamnál minden szempont többé-kevésbé a nem F-esek tanulmányait mutatja egy kicsivel eredményesebbnek, de az 1979-ben indított évfolyamnál már szinte egyáltalán nincs különbség a két csoport között. A tanulmányi okból kimaradt hallgatók arányát figyelembe véve azt látjuk, hogy a 81-es évfolyamnál több, mint duplája az F-es hallgatók aránya az NF jelűekének, de a másik évfolyamnál ez az arány már azonos.

A más egyetemre átmert hallgatóknál egyértelműen az NF csoport van többségben. Ebben a jelenségben valószínűleg az NF-ek egyszerűbb csoportjának kapcsolatai, információszerezési lehetőségei jutnak kifejezésre.

A tudományos diákkörök munkájában szintén az NF csoportból vessek többen részt. Ennek valószínűleg az az oka, hogy ők jobban érzik ennek a befektetésnek jövőbeli pozitív kihatásait. A háttérben bizonyára a szülői ház ösztönzése is meghúzódik.

Ha a jelenlegi - valóban jelentős hátrányokat és előnyöket tartalmazó - esélyegyenlőtlenséget a felvételi vizsgákon történő megkülönböztetés is csökkenteni akarja, akkor ennek mindenképpen egy árnyaltabb és a jelenlegi viszonyokat jobban tükröző beavatkozásnak kell lennie.

JEGYZETEK

- 1 Kolosi Tamás: *Státusz és réteg. Rétegződés-modell vizsgálat III. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 1984.*
- 2 Lásd Pierre Bourdieu: Az osztályok pályája és a valószínűségi okság. In: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése.*
- 3 Uo. 246. old.
- 4 Uo. 253. old.

- 5 Figyelembe kéne venni további tényezőket is, például a foglalkozás mellett az anyagi és kulturális javak birtoklásában bekövetkező változásokat is. Nem feltétlenül szükséges, hogy ezek mindegyikében egyidőben elmozdulás történjen. V.ö.: Róbert Péter: Származás és mobilitás. Rétegződés-modell vizsgálat VII. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Budapest, 1986.
- 6 Kolosi Tamás: Id. mű
- 7 Lásd Bourdieu: Id. mű 250. old.
- 8 Hankiss Elemér: Társadalmi csapdák. Diagnózisok. Gyorsuló idő. Magvető, Budapest, 1983.

T Á B L Á Z A T O K

Az 1981-ben indított évfolyamnál

1. Felvételi pontszám

1.1. Az egész évfolyamnál (%)

	16	16,5	17	17,5	18	18,5	19	19,5	20	össz.
F	2	2	27	20	11	30	5	3	0	100
NF	2	2	13	7	25	18	23	9	1	100
össz.	4	4	40	27	36	48	28	12	1	

1.2. Az A. csoportnál (%)

	16	16,5	17	17,5	18	18,5	19	19,5	20	össz.
F	0	0	18	18	14	40	5	5	0	100
NF	1	0	5	2	24	16	34	16	2	100
össz.	1	0	23	20	38	56	39	21	2	

1.3. A B. csoportnál (%)

	16	16,5	17	17,5	18	18,5	19	19,5	20	össz.
NF	4	4	21	17	17	33	4	0	0	100

1.4. A C. csoportnál (%)

	16	16,5	17	17,5	18	18,5	19	19,5	20	össz.
F	4	4	43	27	4	14	4	0	0	100
NF	3	6	27	10	34	10	10	0	0	100
össz.	7	10	70	37	38	24	14	0	0	

Az 1979-ben indított évfolyamnál

1.5. Az egész évfolyamnál (%)

	16	16,5	17	17,5	18	18,5	19	19,5	20	össz.
F	2	0	20	20	8	8	28	8	6	100
NF	1	0	3	7	12	11	41	16	9	100
össz.	3	0	23	27	20	19	69	24	15	

1.6. Az A. csoportnál (%)

	16	16,5	17	17,5	18	18,5	19	19,5	20	össz.
F	0	0	14	19	9	9	33	9	7	100
NF	0	1	3	6	10	13	37	21	11	100
össz.	0	1	17	25	19	22	70	30	18	

1.7. A B. csoportnál (%)

	16	16,5	17	17,5	18	18,5	19	19,5	20	össz.
NF	0	0	0	17	33	17	33	0	0	100

1.8. A C. csoportnál (%)

	16	16,5	17	17,5	18	18,5	19	19,5	20	össz.
F	14	0	57	29	0	0	0	0	0	100
NF	0	0	4	11	19	8	54	4	0	100
össz.	14	0	61	40	19	8	54	4	0	

2. Az anatómia szigorlat eredménye

Az 1981-ben indított évfolyamnál

2.1. Az egész évfolyamnál (%)

	0	1	2	3	4	5	össz.
F	8	5	27	19	28	13	100
NF	7	2	20	22	29	20	100
össz.	15	7	47	41	57	33	

2.2. Az A. csoportnál (%)

	0	1	2	3	4	5	össz.
F	0	0	17	25	38	20	100
NF	0	0	12	22	40	26	100
össz.	0	0	29	47	78	46	

2.3. A B. csoportnál (%)

	0	1	2	3	4	5	össz.
NF	0	0	38	33	17	12	100

2.4. A C. csoportnál (%)

	0	1	2	3	4	5	össz.
F	22	13	43	9	13	0	100
NF	33	10	27	13	10	7	100
össz.	55	23	70	22	23	7	

Az 1979-ben indított évfolyamnál

2.5. Az egész évfolyamnál (%)

	0	1	2	3	4	5	össz.
F	2	4	20	20	32	22	100
NF	3	9	22	19	22	25	100
össz.	5	13	42	39	54	47	

2.6. Az A. csoportnál (%)

	0	1	2	3	4	5	össz.
F	0	0	19	21	35	25	100
NF	0	0	21	23	27	29	100
össz.	0	0	40	44	62	54	

2.7. A B. csoportnál (%)

	0	1	2	3	4	5	össz.
NF	17	17	32	17	0	17	100

2.8. A C. csoportnál (%)

	0	1	2	3	4	5	össz.
F	14	29	29	14	14	0	100
NF	11	43	23	4	8	11	100
össz.	25	72	52	18	22	11	

3. Az élettan szigorlat eredménye

Az 1981-ben indított évfolyamnál

3.1. Az egész évfolyamnál (%)

	0	1	2	3	4	5	össz.
F	8	3	22	35	21	11	100
NF	7	2	21	36	26	8	100
össz.	15	5	43	71	47	19	

3.2. Az A. csoportnál (%)

	0	1	2	3	4	5	össz.
F	0	0	15	45	25	15	100
NF	0	0	15	43	33	9	100
össz.	0	0	30	88	58	24	

3.3. A B. csoportnál (%)

	0	1	2	3	4	5	össz.
NF	0	0	38	38	17	7	100

3.4. A C. csoportnál (%)

	0	1	2	3	4	5	össz.
F	22	9	35	17	13	4	100
NF	33	10	27	20	7	3	100
össz.	55	19	62	37	20	7	

Az 1979-ben indított évfolyamnál

3.5. Az egész évfolyamnál (%)

	0	1	2	3	4	5	össz.
F	2	6	24	34	24	10	100
NF	9	3	20	35	19	14	100
össz.	11	9	44	69	43	24	

3.6. Az A. csoportnál (%)

	0	1	2	3	4	5	össz.
F	0	0	26	37	26	12	100
NF	0	0	24	38	21	17	100
össz.	0	0	50	75	47	29	

3.7. A B. csoportnál (%)

	0	1	2	3	4	5	össz.
NF	17	17	0	49	17	0	100

3.8. A C. csoportnál (%)

	0	1	2	3	4	5	össz.
F	14	44	14	14	14	0	100
NF	42	15	8	19	12	4	100
össz.	56	59	22	33	26	4	

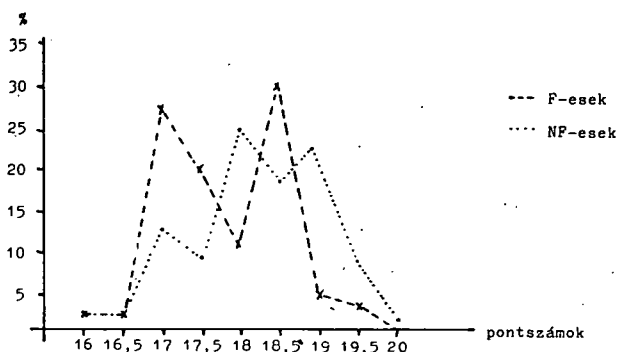
4. Az évfolyamból történő kimaradások

	félév- ismétlés	halasz- tás	törölve	Buda- pestre	más egyetemre	egyéb	össz.
1981-es évfolyam							
F	35	13	44	4	4	0	100
NF	47	0	17	17	13	6	100
össz.	82	13	61	21	17	6	
1979-es évfolyam							
F	14	14	72	0	0	0	100
NF	35	8	31	12	12	2	100
össz.	49	22	103	12	12	2	

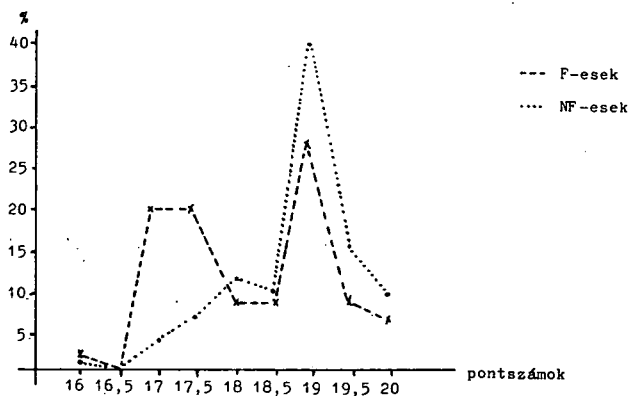
GRAFIKONOK

5. Felvételi pontszámok

5.1. Az 1981-ben indított évfolyamnál

5.2. Az 1979-ben indított évfolyamnál

4. SZEKCIÓ

A SZOCIALISTA EGÉSZSÉGÜGY MŰKÖDÉSÉNEK ETIKAI PROBLÉMÁI

SZOCIALISTA HUMANIZMUS - ORVOSI ETIKA*

A humanizmus fogalma

A humanizmus szó már több ezer éves. A fogalmat először az ókori szófisták használták. Magának a humanizmus fogalmának a meghatározása - hasonlóképpen számos más fogaloméhoz - nem könnyű feladat. Lehet világnézeti elv, filozófiai attitűd, kvázi vallásos eszme, amely az Istenbe vetett hitet az emberbe vetett hittel helyettesíti, valamint olyan értelmezése is lehet a humanizmusnak, amely emberközpontúságot, az embernek a világmindenség középpontjába helyezését jelenti. A reneszánsz, majd később a felvilágosodás a humanizmus szónak ez utóbbi értelmezését adja, szemben az ember valláserkölcson alapuló felfogásával. Aligha vitatható, hogy az emberközpontúság az, amely alapján humanista jelzővel illelhető számos olyan különböző tevékenységet folytató nagyság, mint pl. Petrarca, Shakespeare, Leonardo da Vinci, Albert Schweitzer, Erich Fromm és Linus Pauling. Linus Pauling, a kétszeres Nobel-díjas kémikus pl. a humanizmust egy olyan racionális filozófiaként definiálja, ami az egész emberiség javát hivatott szolgálni, a tudományos fejlődés eredményeinek az ember szolgálatába állításával. Erich Fromm értelmezésében a humanizmus leginkább talán olyan elvet jelent, mely szerint csak maguk az emberek képesek a bűn és az erény mibenlétét meghatározni és nem pedig valamilyen transzcendens lény.

Összegezve, az eddig felsoroltak mellett kétségtelenül a humanizmus fogalmába tartozónak kell tekintetni az igazságosságot, a tolerancia, a részvét, az őszinteség erkölcsi kategóriáit. A humanizmus feltételezi továbbá a természet, a tudomány és a művészet szeretetét, az előítélet és a diszkrimináció megvetését. A humanizmus fogalmába tartozik az emberek iránti tisztelet, megbecsülés, szeretet és az emberi együttérzés.

A szocialista humanizmus

A szocialista humanizmus a szocialista társadalmi rend és a humanizmus szerves egységét fejezi ki. Azt a szükségszerűséget, ami a magántulajdon és a kizsákmányolás megszüntetésével szabad utat teremt - a szocialista társadalom objektív törvényeiből adódóan - a társadalmi élet humanizálásának. Marx és Engels munkássága egyértelműen bizonyította, hogy a kapitalista társadalomban nem lehet szó igazi humanizmusról, hisz a magántulajdon megosztja az embereket, szellemileg és erkölcsileg degradálja őket, a kiszolgáltatottság és az elidegenedés a kizsákmányoláson alapuló társadalom természetes velejárója.

* E tanulmány az MTA-SOROS ALAPÍTVÁNY támogatásával készült, amelyért őszinte köszönetünket fejezzük ki.

A szocializmus, mint a kommunizmusba való átmenetet képező társadalmi formáció, megteremtí a lehetőségét a humanizmus egyetemessé válásának, az emberi önrzet, méltóság, boldogulás és kiteljesedés megvalósulásának. A szocialista társadalom tudatosan törekszik arra, hogy az emberi szükségletek sokoldalú kielégítése mellett humánus tartalommal töltsse ki az emberi érintkezés valamennyi formáját és intézményét.

A szocialista társadalom objektív törvényei lehetővé teszik egy olyan, igazán humanisztikus elveken alapuló erkölcsi rendszer kialakítását, amely szerintünk egyedül képes arra, hogy a valláserkölcscsel szemben elfogadható alternatíva legyen.

Jóllehet az alábbi idézetben Kádár Jánosnak, a párt főtitkárának a világnézetéről írt sorai olvashatók, mégis úgy érezzük, hogy a szöveg magában foglalja a szocialista humanizmus néhány alapvető követelményét is.

"Világnézetünkől elválaszthatatlanok a közéletnek és a magánéletnek azok az erkölcsi követelményei, amelyeket a marxistáknak nemcsak hangoztatniuk kell, hanem saját példájuk révén is át kell azokat ültetniük a mindennapi élet gyakorlatába. Közéjük tartozik a szocialista haza aktív szeretete, a dolgozó ember és a munka megbecsülése, a közéleti tisztaság érvényesítése, a hatalommal való visszaélés és a korrupció elutasítása, az emberek iránti figyelem és tisztelet, a becsület, a tárgyilagos őszinteség, a hűség és a részvétel is. Ennek a világnézetnek és erkölcsnek a szüntelen tudatosítása, fejlesztése és gyakorlati érvényesítése, embertársaink türelmes és eredményes meggyőzése felel meg a szocializmust építő társadalom érdekeinek."¹

A szocialista társadalmat építő országunk leghumánusabb vívmányai közé tartozik az embernek, mint legfőbb értéknek a deklarálása, a munkanélküliség teljes felszámolása, a képesség szerinti érvényesülés, melynek alapja a munka, és nem utolsó sorban az egészségügyi ellátás mindenki számára történő ingyenes biztosítása. Az alkotmányban és más jogszabályban deklarált, politikai és ideológiai képzésben és továbbképzésben hangoztatott humanisztikus elvek gyakorlati megvalósulására számtalan esetben a következetlenség és a sikertelenség jellemző. Feltehetően ez lehet a magyarázata annak, hogy bár technológiánknak nem valami nagy kereslete van nyugaton, sajnálatos módon humán munkát sem tudjuk igazán export-képessé tenni. Pedig, ha mást nem, - objektív törvényeinkből adódóan - emberiességet tőlünk illelne importálni.

Ha azonban az ingyenesség elve például nem is érvényesül következetesen az egészségügyben, még akkor sincs azért félni valónk más, akár nyugati országokkal történő összehasonlítástól. Egy olyan gazdag országban, mint amilyen az Egyesült Államok, még a mai napig sem vezettek be egy olyan általános biztosítási rendszert, amely mindenki számára hozzáférhetővé tenné az egészségügyi szolgáltatásokat. Maguk az amerikai szerzők írnak orvosszociológiai és orvosetikai folyóiratokban és nyilatkoznak nemzetközi kongresszusokon 35 millió olyan honfitársukról, akik még a legalapvetőbb egészségügyi ellátásban sem részesülhetnek.^{2, 3} S ha ez így van - és minden bizonnyal így van - akkor a humanizmus eszméje

mindenképpen csorbát szenved, hisz egy kérdésben széleskörű, mondhatnók egyetemes konszenzus van az orvosi etikusok között, mégpedig abban, hogy az orvostudomány és az orvosi gyakorlat az emberi jólét, az emberinek nevezhető élet kialakításának egyik alapvető eszköze, függetlenül attól, hogy földünk melyik részéről van szó. Az orvosi etika minden más területén szenvedélyes viták vannak, és bármiféle nemzetközi egyetértés vagy konszenzus (a kettő nem ugyanaz) igen távolinak látszik, legyen szó az eutanázia, a szervátültetés vagy akár a mesterséges megtermékenyítés erkölcsi dilemmáiról.

Szocialista orvosi etika

A szocialista humanizmus eszméje és helyenként gyakorlata látható és érzékelhető módon jelen van a szocialista társadalmak mindennapjaiban. Ezzel szemben, az egészségügy erkölcsi dilemmáival foglalkozó szocialista orvosi etika még nem jött létre egyetlen szocialista országban sem, legalábbis olyan szinten nem, hogy tudományos megalapozottsággal olyan értékorientációt adjon az egészségügyi tevékenység minden területén zajló orvos-beteg találkozásnak, amely összhangban van a szocialista humanizmus eszméjével, amely betegcentrikus, de ugyanakkor maximálisan elismeri és értékeli az orvosok és az egészségügyi szakdolgozók munkáját és integritását. Tudomásunk szerint nincs még olyan kiforrott szocialista orvosi etika, amely az orvosi technika és az orvostudomány hihetetlen fejlődéséből adódó erkölcsi dilemmákra meggyőzően, világosan és bizonyos mértékű konszenzust kialakítva útmutatót adna, mind az orvosoknak, mind pedig a hozzájuk forduló betegeknek, illetve hozzátartozóknak. Sőt azt kell mondanunk, hogy sajnálatos módon, ha csirában itt-ott fellelhetők is a szocialista orvosi etika kibontakozásának jelei, gyakorlatban mégis az a fajta orvosi etika érvényesül és kap fórumot, legalábbis hazánkban, amelyből gyakran hiányzik a tudományos megalapozottság, a filozófiai elemzés, a szocialista rendszer sajátosságainak, erkölcsi alapelveinek és potenciáinak figyelembe vétele. Hiányzik az az elméleti háttér és a gyakorlati normarendszer, amely segítené igazán humánussá, demokratikussá és harmónikussá tenni az orvos-beteg viszonyt.

Hazánk orvosi etikájában mindmáig túlzott mértékben érvényesül az a paternalisztikus szemlélet, amely évezredekken keresztül oly jellemző módon érvényesült a hippokratészi etikában és az azt követők magatartásában. Az alapjában individualista, paternalista és utilitarista hippokratészi etikát igen nehezen váltja fel az az emberközpontú, társadalomcentrikus orvosi etika, amely valóban minden formában megszüntetné a klasszikus alá-fölé rendelt, misztikummal átitatott orvos-beteg kapcsolatot. Egyetlen orvosi etika sem, s így a szocialista humanizmus normáira épülő orvosi etika sem tehet egyenlőségi jelet az esztorgályos, az áruházi eladó vagy a benzinkutas erkölcsisége közé, - bár ezt nálunk sokan megpróbálják - mert elsődlegesen éppen az orvosok és más egészségügyi dolgozók azok, akik a legtöbbet tehetnek az emberért, annak életéért és egészségéért, azért az értékért, ami minden más értéknél fontosabb, és ami minden más érték forrásának előfeltétele. Ha valahol igazán

szükség van humánusra, az ember emberi értékének megbecsülésére, az emberi méltóság tiszteletére, a kiszolgáltatott és a szenvedő ember szolgálatára, akkor az az egészségügy területe. S az orvosi etikának, különösképpen egy szocialista ország orvosi etikájának, ezt kell eleve hangsúlyoznia, máskülönben létjogosultságát sem képes megindokolni. Az orvosi, egészségügyi tevékenység speciális erkölcsi követelményei, humanisztikus küldetése, a szakértő és a laikus találkozása abszolút szükségessé teszi a speciális etika létét, amely, bár nem független az általános etikától, mégis nagyfokú önállósággal rendelkezik.

Ma már az orvosi etika létjogosultságát, szükségességét mi sem bizonyítja jobban, mint az a sok-sok orvóetikai intézet, folyóirat, nemzetközi konferencia, orvóetikai társaság, amelyekre a hírközlő szervek is felfigyelnek és felkeltik a közvélemény érdeklődését. Számos országban a kormányok mellett orvóetikusból álló bizottságok segítik az egészségügyi törvényhozás etikai megalapozását, és az etikai pluralizmus tagadhatatlan jelenléte közepette, erőfeszítéseket tesznek valamiféle konszenzus kialakítására.

A medicina humanisztikus küldetése

Jóllehet az orvosi etika, mint filozófiai jellegű diszciplína, már Hippokratész kora óta létezik, ha nem is mindig mai formájában, vagyis intézményekkel, folyóiratokkal, orvos- és nővérképzésben betöltött fontos szereppel, de annyiban igenis létezett, és óriási befolyást gyakorolt az orvoslásra, amennyiben eskü formájában rögzítette a gyógyítással foglalkozók magatartási normáit egy olyan világban, amelyben a beteg embernek semmilyen más védelme nem volt.

A hippokratészi etika nyomdokait követő kiemelkedő orvosok és tudósok felismerték a gyógyítók humanisztikus küldetését, azt, hogy emberiség hiányában nem végezhető igazán gyógyító munka, s így az orvoslást nemcsak tudománynak vagy művészetnek, hanem hivatásnak is nevezték. A híres pergamon-i Galenus még azt is hozzátette, hogy aki a gyógyítással foglalkozik, annak meg kell tanulnia úgy tekinteni betegét, mint aki nemcsak művészetének tárgya, hanem embertárs is, akinek többel tartozik, mint pusztán tudással, aki nemcsak a gyógyítás technikáját elsajátított mesterember, hanem az erkölcsös magatartás virtuóza is.⁴

Bár a gyógyítás művészete hihetetlenül magas szintre jutott napjainkban, Galenusnak ez a megállapítása ma is legalább annyira érvényes, mint kétezer évvel ezelőtt. A "nem ártani" elvnek betartása még nehezebbé vált. A korszerű medicina igen sokat tehet az emberért, de ártani is igen sokat tud, s elsősorban éppen azzal, hogy gyakorta dehumanizálja az orvos-beteg kapcsolatot, elgépiesíti a betegség elleni harcot, miközben szem elől téveszti a beteg embert.

A szocialista társadalom etikai imperatívusza: "a legfőbb érték az ember". Ebből logikusan következik: minden az emberért kell hogy történjen, az emberért, függetlenül vagyoni

helyzetétől, bőre színétől, politikai állásfoglalásától, vallásosságától vagy ateizmusától. Ennek az elvnek gyakorlati megvalósulása jelenti a humanisztikus eszme legmagasabb szintű érvényesülését. És ez még nem a szocialista humanizmus. Az egészségügyben dolgozók, orvosok, szakdolgozók és szakképzetlen kisegítő személyzet olyan területen tevékenykednek, ahol nap mint nap vizsgáznuk kell emberiségéből, s példát kell mutatniuk, - ha nem is erkölcsi virtuozitásból - hogy a szocialista társadalom valóban képmutatástól, diszkriminációtól és előítéletektől mentesen tiszteli a beteg embert, a közösség tagját. A beteg ember iránti tisztelet a legtöbb esetben aligha alapozódhat a paternalizmus elveire. Az állampolgárok többsége, akár beteg, akár egészséges, nehezen viseli el, hogy ne tekintsék felnőtteknek, hogy mindig, mindenben helyette döntsenek, sok esetben úgy, hogy meg sem kérdezik. A beteg embert amúgy is korlátozza szabadságában betegsége, de emellett még autonómiájának egy jó részét is elveszti, mozgásszabadságának hiánya és másoktól való függősége miatt. Ha mindez még társul az orvosok és a nővérek paternalisztikus szemléletével, gyakorlatilag ázza, hogy nem tájékoztatják fontos tényekről, különböző beavatkozásokat végeznek rajta anélkül, hogy a döntésbe bevonná, akkor a humanizmusnak az a követelménye szenved csorbát, ami előírja az ember emberi mivoltának tiszteletben tartását, ami valójában nem más, mint az egyén autonómiájának, erkölcsi lényének elismerése. A szocialista társadalom alapvető céljainak megvalósítása, egy jobb jövő elérése, csak olyan felnőtt egyénnel valósulhat meg, akiket felnőttekként is kezelnek.

A szocialista humanizmus a társadalom orvosi/egészségügyi etikájában humanus elkötelezettséget jelent az adott beteg iránt, de ugyanakkor elkötelezettséget jelent az egész társadalommal szemben. Ez utóbbi jelenti a közösség anyagi forrásainak racionális felhasználását, a potenciális betegek szükségleteinek figyelembe vételét, a megelőzés érdekében kifejtett szakmai és állampolgári tevékenységet, az egészségnevelést, és nem utolsósorban egy erkölcsileg követésre méltó általános magatartási modell kialakítását.

A szocialista humanizmuson alapuló orvosi etikának is természetesen foglalkoznia kell olyan valódi orvosi-társadalmi dilemmákkal, amilyenek pl. az eutanázia, a szervátültetés, a súlyosan károsodott újszülöttek sorsa, a mesterséges megtermékenyítés, az orvosi titoktartás és a betegtájékoztatás.

A nyugaton folyó eutanázia-vitákban, amelyekben például a humanizmus eszméje nevében polemizál mind a pro, mind a kontra tábor, eléggé rejtve marad, hogy néha éppen antihumanus törekvések húzódnak meg a felszín alatt, amelyeknek lényege egyszerűen és világosan kimondva nem más, mint: a szegények számára eutanázia, a tehetősek számára pedig számtalan olyan lehetőség, ami a haldokló igazán emberséges gondozásától, a magas szakértelemmel végzett fájdalomcsillapításon keresztül, egészen a speciális szanatóriumi ellátásig terjed.

Úgy véljük, hogy egy szocialista társadalom orvosi etikája sem hagyhatja figyelmen kívül a több évezredes eutanázia-dilemmát sem. A szocialista humanizmus és a társadalom életvédő feladata alapján kell megválaszolni az élet mindenáron való meghosszabbítására történő

erőfeszítések és a gyógyíthatatlan betegség végső stádiumában lévő beteg, emberhez méltó elmulásának biztosítása közötti feszültségeket. Olyan megoldást kell találni, amely csökkenti a haldoklástól való félelmet, de ugyanakkor megerősíti az orvosi hivatásnak az élet melletti elkötelezettségét. Az egészségügy erkölcsi dilemmáinak, többé-kevésbé kielégítő megoldásához az orvosi etika úgy juthat el legkönnyebben, ha figyelembe veszi, ha feltérképezi a betegek és a potenciális betegek véleményét is.

Orvosi etika - erkölcsszociológia

Sajnálatos módon az erkölcsszociológiai felmérések száma világviszonylatban is igen kevés, különösképpen az olyan jellegű vizsgálatoké, amelyek az orvosesetika tudományának műveléséhez szolgáltatnának anyagot. Ez a szocialista országokban méginkább szembetűnő. Részen ezért, részben pedig a szocialista humanizmusnak az egészségügyben való érvényesülésének felderítése miatt szerény próbálkozást tettünk a közvéleménykutatás területén. Falun élő felnőttek (25 fő), 16-18 év közötti gimnazisták (58 fő), valamint gyakorló orvosok (50 fő) körében érdeklődtünk néhány orvosesetikai kérdés megítéléséről. Már korábban is feltételeztük azt, amit most a felmérésünk megerősített, nevezetesen, hogy számos kérdésben szembetűnő ellentmondás van az orvosi hivatás, valamint az egészségügyi politika által deklarált magatartási forma és a betegek, pontosabban a potenciális betegek erkölcsi ítélete között.

A falu lakosságából véletlenszerűen kiválasztott személyekkel, olyan hosszantartó beszélgetéseket folytattunk, amelyek időtartama esetenként meghaladta a 2 órát is. A gimnazisták és az orvosok véleményéhez a nevek feltüntetése nélkül kitöltött kérdőívek segítségével jutottunk.

Az emberi jog és az ingyenesség elve

A falun élők körében mindenekelőtt azt vizsgáltuk, hogy az ingyenes egészségügyi ellátást, mint a szocialista társadalom egyik legnagyobb vívmányát, vajon alapvető emberi jognak tartják-e az állampolgárok. Társadalmi berendezkedésünk egyik principális elve a társadalmi egyenlőség biztosítása. Ez többek között csak akkor valósulhat meg, ha minden állampolgár, tekintet nélkül anyagi forrásaira, szükség esetén igénybe veheti az egészségügyi szolgáltatásokat. A megkérdezettek 100 %-a tartja alapvető emberi jognak az egészségügyi szolgálat ingyenes igénybevételenek lehetőségét. A válaszadók ezt társadalmunk olyan gyakorlati eredményének tulajdonítják, amely a szocializmus melletti elkötelezettség egyik fő motiváló tényezője. A falunak, amelyben vizsgálatunkat végeztük, a felszabadulás előtt nem volt orvosa, és ha az emberek megbetegedtek, akkor a 8 km-re fekvő szomszéd községből kellett orvost hozatni, ami nem volt egyszerű dolog. A távolság, de legfőképpen a szegénység,

sok esetben állította élet-halál döntés elé a falusi embert, s az idősebb betegek gyógyulását sokszor kuruzslókra, népi gyógyítókra vagy a sors szeszélyeire bízta. Ma már senkiben sincs szorongás vagy félelem a faluban amiatt, hogy betegség idején magára marad, mert ha szüksége van orvosi ellátásra, az orvos állandóan elérhető közelségben van.

Szabad orvosválasztás: bizalom

Az ingyenes egészségügyi ellátással szorosan összefügg azonban az, hogy az állampolgár hová fordulhat orvosi segítségért. Nevezetesen megvizsgáltuk a szabad orvosválasztás lehetőségét. A magyar egészségügyi rendszer ismerete és felmérésünk alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy hazánkban a szabad orvosválasztás csak igen korlátozott mértékben létezik. Felmérésünkben világosan kitűnik, hogy az állampolgárok igenis szabadon szeretnének orvost és egészségügyi intézményt választani, akire, illetve amire rábízhatják gyermekük, házas társuk és saját maguk életét. Egy kivétellel mindegyik megkérdezett a szabad orvosválasztás szükségességét hangsúlyozta. A válaszadókat még az is nagymértékben befolyásolja, hogy a merev körzeti orvosi rendszer számukra még azt sem teszi lehetővé, hogy az általuk szakmailag és emberileg magasabbra értékelt és nem túl messze lévő orvoshoz forduljanak. A szabad orvosválasztás kérdése még élesebben vetődik fel akkor, amikor specialisták, pl. gyermekgyógyászok, fogászok, nőgyógyászok igénybeviteléről van szó, vagy ha olyan egészségügyi intézményhez kell fordulni, amelyről a település és a környék lakóiban rossz vélemény alakult ki.

A szabad orvosválasztás igényét mindenekelőtt a bizalom biztosítása motiválja, amelyet az egyik megkérdezett következőképpen fogalmazott meg: "Jó lenne ez a beteg szempontjából, ugyan az ellátás nem javulna, de jobban bízhatna a páciens az orvosban." Az interjúalanyok többsége hasonlóan nyilatkozott erről a kérdéssel. Felmérésünk azonban azt is bizonyította, hogy egy kisebbség számára rokoni, baráti kapcsolatokkal, hatalmi pozícióval és nem utolsósorban ellenszolgáltatás révén a szabad orvosválasztás megvalósul. Természetesen ez ellentmond a társadalmi egyenlőség, a szocialista humanizmus elvének. Remélhetőleg ez csupán átmeneti anomália - amit megfelelő egészség- és gazdaságpolitikai intézkedésekkel meg lehet szüntetni, pontosabban a szabad orvosválasztást lehet mindenki számára elérhetővé tenni.

Bár érintettük a bizalom kérdését a szabad orvosválasztás kapcsán, mégis úgy érezzük, hogy az orvosok és más egészségügyi dolgozók iránti bizalom kérdése lényegesen összefügg a humánummal, és természetesen a beteg gyógyulásával. Éppen ezért felmérésünkben külön is vizsgáltuk a falun lakók körében, hogy lényegében mi az alapja a beteg orvos iránti bizalmának. A válaszokból az derül ki, hogy a válaszadók nagy része az emberiség konkrét tényeire, megnyilvánulásaira alapozza bizalmát. Pl. "Olyan bánásmódot érezzen a beteg, hogy komolyan veszik gondjait, panaszát" - mondja egy fiatal tanárnő. Egy mezőgazdász így véle-

kedik: "Az orvosnak kell arra törekednie, hogy betegével közvetlen kapcsolatot alakítson ki. Ezt jó szakmai felkészültséggel, lelkiismeretességgel és áldozatkészséggel valósíthatja meg." A lényegyet legkifejezettebben talán egy amerikai író és diplomata fogalmazza meg: Azt írja: "Ma a medicina alapkérdése nem a szakmai jártasság, hanem a humanitás. Senki sem vonja kétségbe napjainkban azt, hogy különböző, csodálatos orvosi berendezések milyen gyorsan és pontosan képesek megmérni például a beteg kalcium-szintjét. De talán mégsem ez az első és legfontosabb, hisz miért ne lenne ma is érvényes az a többezer éves protagoraszi mondás, miszerint: mindennek mértéke az ember, s a kalcium-szint mértéke csak ezután válhat fontossá."⁵

Betegtájékoztatás - jó halál

Az a kevés hazai felmérés, amely Magyarországon készült, azt mutatja, hogy az egyik leggyakoribb panasz az egészségügygel kapcsolatban a betegek felvilágosítása területén mutatkozik.⁶ A legtöbb beteg hiányolja az információ mennyiségét. Abból kiindulva, hogy a betegek óhajtják a megfelelő felvilágosítást, a falun lakó válaszadóinktól azt kérdeztük meg, hogy elvárják-e az orvostól, hogy mielőtt valamilyen beavatkozást végez, felvilágosítást adjon például annak céljáról. A megkérdezettek túlnyomó többsége igényli az őszinte és pontos felvilágosítást, sőt sokan tudni akarják betegségük diagnózisát, következményét és a betegség végső kimenetelét. Az orvosok körében végzett kérdőíves felmérésben 50 orvos közül 30 tartja szükségesnek a beteg felvilágosítását, míg 20 orvos a rosszindulatú betegségben szenvedő ember őszinte tájékoztatását ellenzi. Arra a kérdésre viszont, hogy a betegek igénylik-e a felvilágosítást, az 50 megkérdezett orvos közül 47 válaszolt határozott igennel. Érdekesnek tűnnek a következő vélemények is: "Nem szeretném, ha az orvosok félrevezetnének és eltitkolnák előlem a bajt, de lehet, hogy egyes emberek nem érettek arra, hogy betegségükkel szembe nézzenek."

A fentebbi vélemény abból a szempontból is különösen figyelemre méltó, hogy szinte megegyezik az orvosok állásfoglalásával. Míg ez a középkorú családanya csupán egyeseket tart éretlennek a betegségükkel való őszinte szembenézésre, addig az orvosok nagy többsége szinte minden állampolgárt alkalmatlannak talál arra, hogy az őszinte felvilágosítással meg tudjon birkózni. A nem orvos válaszadóink többségének véleményét tükrözi az alábbi megnyilatkozás, amely így hangzik: "Igen, megnyugtató, hogy tudom mire gyanakszanak, és mit akarnak tenni."

Az egyik szövetségi dolgozó állásfoglalása azonban világosan jelzi, hogy az orvostársadalom évszázados propagandája számos esetben hatékonyan képes formálni a betegek, illetve a potenciális betegek tudatát. Ugyanis a következő vélemény azt a paternalisztikus szemléletet támasztja alá, amely szerint éppen a betegnek van legkisebb köze ahhoz, hogy valójában mi is történik vele. "Megbízom az orvosban, a beteget nem szükséges beavatni,

mert véleményem szerint nem a betegre tartozik a dolog." A tájékoztatással kapcsolatos megnyilatkozásokat a következő, szintén eléggé általánosnak ítéltető véleménnyel zárjuk: "Kisebbségi dolgoknál (vérvétel, egyéb laboratóriumi vizsgálat) nem kívánok bővebb felvilágosítást, de ha komolyabb beavatkozásra kerülne sor, úgy feltétlenül ragaszkodnék hozzá."

A legnagyobb humánumot, részvétet, tapintatot és türelmet a haldokló gondozása igényli, - s ezzel kapcsolatban merül fel az egyik legemocionálisabb és legrégibb idők óta vitatott kérdés, az eutanázia. Bár nem gondoljuk, hogy ebben a kérdésben a végső állásfoglalást valamiféle népszavazásnak vagy közvéleménykutatásnak kellene eldöntenie, a falusi lakosság körében végzett felmérésünkbe mégis belefoglaltuk a jó halállal kapcsolatos kérdésünket is, amely így hangzott: "Elvárná-e, hogy saját vagy legközelebbi hozzátartozójának gyógyíthatatlan betegsége során minden eszközt bevetsek az élet meghosszabbítása érdekében, még akkor is, ha a beavatkozás fájdalommal és szenvedéssel jár?"

A megkérdezettek többsége szerint az élet minősége fontosabb, mint annak mennyisége, vagyis a válaszadók nagyobb számban utasították el az élet mindenáron történő meghosszabbítására tett próbálkozásokat a gyógyíthatatlan betegségek esetében. Az egyik interjúalany például a következőket mondta: "Végigkísértem rákbetegségben szenvedő húgom haldoklását és azt a számtalan értelmetlen erőfeszítést, amit az orvosok tettek, hogy néhány nappal, órával életét meghosszabbítsák. Amikor már nem tudtam tovább nézni szenvedését, feltettem a kérdést, mi értelme van húgom gyötrelme további fokozásának, amikor a laikus előtt is nyilvánvaló, hogy a próbálkozások teljesen hiábavalóak és valójában többet ártanak, mint használnak."

Ezzel szöges ellentétben levő véleményt is kaptunk, szó szerint a következőt: "Minden lehetségeset el kell követni az élet meghosszabbítására, még a szenvedés növelése árán is." Ez a vallásos válaszadó egyrészt hivatkozott az eutanázia ellenzőinek egyik klasszikus érvére, nevezetesen arra, hogy történhetnek csodák, új gyógyszert fedezhetnek fel, vagy kiderülhet, hogy a szövettani leletet összekeverték, másrészt, mint ortodox keresztény, hisz a szenvedés tisztító hatásában és abban, hogy az elviselt kínokkal az ember Krisztus szenvedésében osztozik.

Az orvosi titoktartás

Az emberi méltóság és az autonómia tiszteletben tartásától elválaszthatatlan az orvosi titoktartás kérdése.⁷ Amint már említettük, az ember iránti tisztelet a humanizmus egyik alapvető ismérve. Úgy véljük, hogy az orvosi etikában az egészségügy minden erkölcsi kérdésével - így az orvosi titoktartás kérdésével is - a humanizmus szellemében kell foglalkozni. S amennyiben az orvosi etika ezt úgy teszi, akkor a titoktartási kötelezettséget, például nem kötheti a titkát még szüleivel szemben is óvni akaró páciens korához. Az egészségügyhöz forduló fiatal értelmi szintje, szüleivel való kapcsolata, hol rövid, hol hosszú távú érde-

ke-kellene, hogy legyen - többek között - az a magatartási norma, amit mind a jog, mind pedig az erkölcs megkövetel. Jogszabályaink, legalábbis az egészségügyi törvényünk, 18 éves kornál húzza meg azt a határt, amely alatt a fiatalnak nem lehetnek orvosi titkai szülei előtt.

A 16-18 év közötti gimnazista lányokkal készített kérdőíves vizsgálatunkban megkérdeztük, kívánják-e bizonyos helyzetekben (pl. terhességmegszakítás, fogamzásgátló felíratása, illetve szedése) még a szülők előtt is az orvosi titoktartás tiszteletben tartását. 40 diák válaszolt igennel és 18 nemmel. Ugyanerre a kérdésre az 50 megkérdezett orvos közül 34 válaszolt igennel, míg 16 nemmel.

Bár ezeknek az orvosetikai kérdéseknek a meglehetősen kis populáción, interjú formájában, illetve kérdőívvel végzett vizsgálatának összegezése nem jogosít fel bennünket messze-menő következtetésekre, annyit mindenképpen kijelenthetünk, hogy társadalmunk jogi normáit és elvárásait közelebb kell hozni a valósághoz, az egészségügy magatartási dilemmáiban leginkább érintettek erkölcsi érzékéhez.

Végkövetkeztetésként megállapíthatjuk, hogy az egészségügyi tevékenység erkölcsi dilemmáival kapcsolatos véleményeket is a józan ész mellett nagymértékben befolyásolják azok a társadalmi, kulturális és nem utolsósorban gazdasági körülmények, amelyekben a véleményt nyilvánító egyén él. Munkánk célja lényegében az volt, hogy néhány elméleti kérdést felvezzünk, ezekhez gyakorlati példákat szolgáltatassunk és cselekvésre ösztönözzük azokat, akik egészségügyi rendszerünk jobbá tételét szívügyüknek tekintik.

JEGYZETEK

- 1 Kádár János: Huszonöt éves a Világosság. Világosság, 1985. 11. szám 672. old.
- 2 Arras, John D.: The Right to Die on the Slippery Slope. Social Theory and Practice, 1982. 3. szám 44-48. old.
- 3 Interkontinentális Orvosetikai Kongresszus: Siena-Pontignano, 1986. június 22-28. Olaszország.
- 4 MacKinney, Loren: Medical Ethics and Etiquette in the Early Middle Ages: The Persistence of Hippocratic Ideals. Bulletin of the History of Medicine, 1952/1. 2. old.
- 5 Cousins, Norman: Human Option. Norton és Co. 1981. New York - London. 222. old.
- 6 Gosztonyi György: Az egészségügyi ellátás problémái - ahogy a lakosság látja. Tájékoztató, Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete, 1983. 4. szám 60. old.
- 7 Blasszauer Béla: Az orvosi titoktartás. Világosság, 1986. 5. szám 281-287. old.

AZ ÁLTALÁNOS ETIKA ÉS A MEDICINA ETIKÁJÁNAK A KAPCSOLATA

1. A medicina etikája

Az egészségügyben dolgozók tevékenységének erkölcsi kérdéseivel foglalkozó elméletet nevezem a medicina etikájának, ennek az elnevezésnek a használata mellett kívánok a következőkben néhány érvet felsorakoztatni.

A medicina etikája meglehetősen kialakulatlan még, de kétségtelenül szükség van rá, mert egyre több részfeladatot látnak el a gyógyító-megelőző munkában és az egészségügyi szervezetekben nem-orvos, de magas szakképzettségű dolgozók, akiknek a tevékenysége szorosan kapcsolódik az orvos tevékenységéhez. Annnyira, hogy "az orvosi etikát napjainkban már nem lehet betartani, ha nincs etikai követelményrendszer, amelyet az egészségügyi dolgozók¹ től megkövetelhetünk." E mellett a gyakorlati érv mellett elméleti érvek is szólnak amellett, hogy az orvosi etikát a medicina etikájává szélesítsük ki. /1/ A modern ipari társadalmakban, különösen pedig a szocialista országokban az egészségügy olyan hatalmas társadalmi részrendszerre fejlődött, amelynek etikai vonatkozásai sokkal szélesebb körűek, semhogy azokat az orvosi etika kibővítés nélkül befogadhatná. /2/ A nem-orvos egészségügyi dolgozók munkája gyakran egész más természetű önállóságot és felelősséget jelent mint az orvosé, ezért az orvosi etika nem alkalmazható minden további nélkül az ő tevékenységükre.

Ha az orvosi etika kiegészítésének szükségességével egyetértünk, akkor felmerül a kérdés, hogy az így létrejövő diszciplína neve mi legyen? Olyan névre van szükség, amely mint fogalom, tartalma és terjedelme szerint is, magában foglalja az orvosi etikát. Az elnevezés nem pusztán formai kérdés, mert természetesen a medicina etikája az orvosi etika hagyományaira épül és ez utóbbi mindig meghatározó eleme kell, hogy maradjon az előbbinek, ennek kifejezésre kell jutnia az új diszciplína elnevezésében is. Bármilyen nagy mértékben is alakult át az orvosi tevékenység a XX. században, az azonban kétségtelen, hogy az egészségügyön belül is az orvos tevékenysége a meghatározó, és minden valószínűség szerint a jövőben is az marad. Ennek ellenére a "medicina etikája" mellett más elnevezések is szóba jöhetnek. Például: "egészségügyi etika", "a gyógyítás-megelőzés etikája", "a gyógyító-megelőző tevékenység etikája", "medicinális etika" stb. Ezek mellett az elnevezések mellett is lehet érveket felhozni, de a "medicina etikája", amely magyarul az "orvoslás etikája" kifejezésnek felel meg, egyrészt folytatja azt a gyakorlatot, amely a magyar szakirodalomban elterjedt, hogy ti. a "medicina" szót "orvoslás" jelentéssel is használja az "orvosság", "orvostudomány" jelentések mellett, másrészt a "medicina etikája" megfelel a külföldi szakirodalomban hasonló jelentéssel használt kifejezéseknek, például: "medical ethics", "medizinische Ethik", amelyeket ma már a legtöbb szerző nem a szűken vett "orvosi etika" jelentéssel használ.

Az orvoslás az első megközelítésben a gyógyító-megelőző tevékenységet jelenti, azt a gyakorlatot, amely az egészségügyben folyik, de tágabb értelemben jelenti az orvoslást meghatározó szervezeti kereteket is, az egészségügyi rendszert is, mint az orvosok és az egészségügyi dolgozók tevékenységét lényeges módon meghatározó struktúrát. Más szóval az orvoslás a modern ipari társadalmakban egy meghatározott társadalmi részrendszeren belüli tevékenység, és ezért a tevékenység maga sem tekinthető függetlennek attól a rendszertől, amelynek mintegy "funkciójaként" lezajlik. A medicina (orvoslás) etikája ezért magában foglalja az egészségügyi rendszer etikai kérdéseit is. Az előbbi megfontolás alapján célszerűnek tűnhet a medicina etikája helyett az "egészségügyi etika" elnevezés használata, azonban ez a név nemcsak, hogy nem utalna arra a humánus hagyományra, amelyet az orvosi etika testesít meg, hanem könnyen arra csábíthat, hogy ezt a fogalmat parttalanán tágítsuk. Hiszen végső soron magában foglalhatná mindazokat az erkölcsi vonatkozásokat, amelyek akkor keletkeznek, ha bárki az orvostudomány eredményeit más emberek vagy önmaga gyógyításában vagy egészsége megőrzésében felhasználja. Így azonban a medicina etikája feloldódna az általános etikában, és az "egészségügyi" kifejezés hasonló jelentésárnyalatban jelenne meg mint az "egészségügyi papír", "egészségügyi vatta" stb. kifejezésekben. Az persze kétségtelenül igaz, hogy az általános etikának többet kellene foglalkoznia a jelenleginél a betegség, az egészség, az élet, a halál, a szenvedés, a testiség, az életkori sajátosságok erkölcsi vonatkozásaival, de ez nem helyettesítheti a medicina etikáját, amely az egészségügyi rendszer és a szakképzett egészségügyi dolgozók tevékenységének etikája.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a medicina etikája azoknak az embereknek a tevékenysége erkölcsi vonatkozásaival foglalkozik, akik hivatásos - a szó nemes értelmében, vagyis megélhetést, önmegvalósítást és szakértelmet együtt jelentő értelmében - művelői a gyógyításnak és megelőzésnek, illetve ezeknek a feltételeit közvetlenül befolyásolja a tevékenységük. Ezért az egészségügyben dolgozó, de nem egészségügyi szakképesítésűek - pszichológusok, szociológusok, szervezők, mérnökök, technikusok stb. - tevékenységének erkölcsi kérdései is ide sorolandók, már amennyiben közvetlenül alakítják a gyógyító-megelőző tevékenység feltételeit, illetve annak részét képezik. Természetes, hogy mindazok, akik az egészségügyben tevékenykednek a medicina mindenkor értékszemléletének alapján kell, hogy tegyék ezt. A medicina etikájában tehát ki kell fejeződnie ennek az értékszemléletnek és annak a követelménynek, hogy aki az egészségügyben dolgozik, annak kötelessége a medicina értékszemléletével összhangban tevékenykedni.

Persze nehéz lenne eldönteni azt, hogy ki érzi őszintén hivatásának az egészségügyben végzett munkáját, de aki egészségügyi szakképzettséget szerzett, arról legalább feltételezhető, sőt tőle el is várható, hogy ne pusztán megélhetési forrást jelentsen számára a munkája. Emellett, az aki egészségügyi szakképzettséget szerzett, a szakképzettségének megfelelő munkakörben dolgozhat, és ennek elvileg mindig vannak kisebb vagy nagyobb önálló területei, - ezért is van szükség az ott dolgozó meghatározott szintű szakképzettségére. Ez az az önállóság - legyen ez bármilyen szűk területen mozgó az egészségügyi hierarchikus fel-

építésén belül -, ami az objektív alapja az olyan sajátos erkölcsi problémák megjelenésének, amelyek lényegesen különböznek más, nem az egészségügyben dolgozó szakemberek erkölcsi problémáitól, és amelyek ugyanakkor alapvonásaikban rokon természetűek más, de szintén az egészségügyben dolgozó szakemberek erkölcsi gondjaival. Természetesen az erkölcsi problémák mindenekelőtt közvetlen gyakorlati megoldást követelnek, de nem elméleti háttér nélkül, ezért szükség van a medicina etikájára és annak részterületeire. Mert, ahogy igaz az, hogy azoknak, akik a gyógyítás-megelőzéssel hivatásszerűen foglalkoznak, gyakran hasonló természetű erkölcsi problémákkal kell szembenéznük, úgy igaz az is, hogy a szakképzettségük szintje és a szakterületük sajátosságai miatt lényeges különbségek is vannak szaktevékenységük etikai vonatkozásaiban. A különbségek jelentősége tagadhatatlan, de a hangsúly mégis az egységre kell, hogy essék, mert nem kétséges, hogy a szakosodás előrehaladtával egyre elengedhetlenebb lesz az egészségügyi munkahelyeken dolgozók összehangolt kollektív tevékenysége. A kollektív tevékenység pedig csak kollektív tudattal végezhető eredményesen, ehhez pedig egy egészségügyi általános műveltség kell, és ennek a műveltségnek fontos része kell legyen az erkölcsi-etikai kultúráltság és tudatosság, ennek pedig összhangban kell lennie azokkal az európai humánus tradíciókkal, amelyeket a medicinában évszázadok alatt kialakítottak.

1. 2. Az egészségügyi törvény és a medicina etikája

Magyarországon 1972-ben lépett életbe az egészségügyi törvény. "Az egészségügyi törvény és végrehajtási rendeletei" című kiadvány 608 oldalas, részletesen foglalkozik az orvosok és az egészségügyi dolgozók szakmai tevékenységének magatartási szabályaival. Ezért azt mondhatnánk, hogy nincs szükség a medicina etikájára, mert amit ez a törvény nem szabályoz, azt nyugodtan rábízhajtuk az egészségügyi dolgozók erkölcsi érzékére és hivatásszeretetére. A helyzet azonban nem ilyen egyszerű, mert egyrészt a medicina rohamos fejlődése és a társadalmi viszonyok átalakulása számos új problémát vetnek fel, másrészt a törvény a leg-alapvetőbb összefüggésekben szabályozza az egészségügyi dolgozók magatartását, és ez a szabályozás maga is olyan jellegű, hogy nemegyszer tág teret nyit az erkölcsi megfontolásoknak.² Az egészségügyi törvény jellemző vonása az, hogy benne a jog és az erkölcs közötti határ nem éles. Mindettől függetlenül, miután az erkölcsi és a jogi szabályozás lényegileg különböző - ti. a jogi szabályozás nem feltételezi az egyén egyetértését az adott követelménnyel, ezzel szemben az erkölcs nem létezik enélkül -, feltétlenül szükség van a jogi szabályozás mellett erkölcsire is, és ennek elméletére az etikára is.

Annak ellenére, hogy a jog erkölcsformáló szerepe jelentős, az is tény, hogy a túlzott jogi szabályozás az erkölcsi tudatosság és lelkiismeretesség kialakulásának akadályá. Jogi absztrakciókban való gondolkodást és defenzív, a felelősséget kerülő, illetve áthárító magatartást hoz létre az egészségügyi dolgozók körében, ez pedig súlyos károkat okoz az emberekkel, betegekkel való kapcsolatban és csökkenti a gyógyító-megelőző munka hatékonyságát.

2. A hivatások etikáinak és az általános etikának a kapcsolata

Egy foglalkozás, pontosabban egy hivatás, azaz olyan munkatevékenység, amelyet valaki nem pusztán a megélhetés kedvéért, hanem önmaga megvalósításaként, a köz érdekében is végez, mindig feltételez egy különös érték- és normarendszert, egy különös erkölcsöt. Az erre az erkölcsre épülő, különös, az általános etikától viszonylag elhatárolható szaketikára akkor van szükség, ha olyan erkölcsi problémák halmozódnak fel egy hivatás szférájában, amelyeknek a megoldása külön elméleti tevékenységet igényel és a hivatás gyakorlati szakmájuk értékét, humánus tartalmát tudatosítani akarják.

Minden társadalomban az uralkodó erkölcs követelményei elvileg mindenkire kötelezőek, de éppen mert nem egy, hanem több érték- és normarendszer létezik minden társadalomban az uralkodó mellett - legalábbis osztálytársadalmakban, a társadalmi munkamegosztás által erősen tagolt társadalmakban -, ezért nagyon is szükséges lehet, hogy egy hivatás képviselői elméletileg is megfogalmazzák a számukra éppen érvényes érték- és normarendszert. A szocializmusban sem egyetlen értékrendszer létezik.

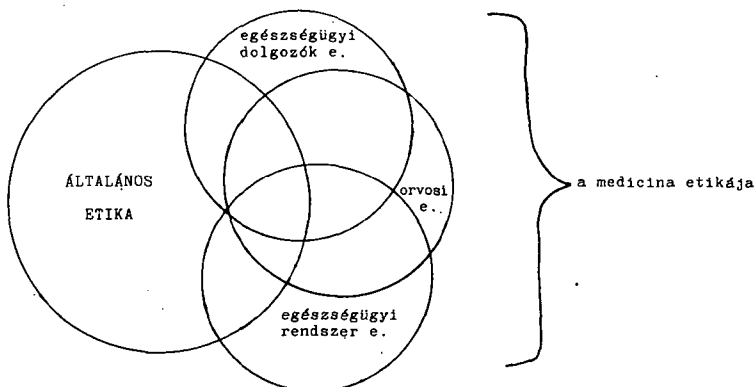
Az a közvetlen befolyás, amelyet egy-egy hivatáscsoport gyakorol az egyének és csoportok életszféráinak különböző területen (gazdasági, politikai, kulturális, egészségügyi) érvényesülhet, és ez jelentős különbségeket hoz létre abból a szempontból is, hogy a befolyásolt egyének és csoportok mennyire érzik magukat érintettnek a hivatás gyakorlati tevékenységétől, mennyire érzik magukat kiszolgáltatottnak. Mennyire tartják elengedhetetlenül szükségesnek az adott beavatkozásokat, milyen értékesnek tartják őket saját létük szempontjából. E szerint az orvosi tevékenység jelentősége magától értetődő, mert potenciálisan minden ember számára, legyen gazdag vagy szegény, becsületes vagy gazember, okos vagy buta, adott esetben az orvosi segítség közvetlenül az életet vagy a halált jelentheti. Nem véletlen tehát, hogy a hivatások közül az orvosi volt az első, amelynek erkölcsé elméleti reflexió tárgya lett, és amelynek erkölcsi szabályait - amely szabályok az embereket csak egy vonatkozásukban, az egészség-betegség vonatkozásában tartják szem előtt - a különböző társadalmakban és fejlettségi szinteken újra és újra megfogalmazták.

Az egészség-betegség vonatkozásában történő, és ebből következően az orvos-beteg viszonyra szűkített szabályozás kialakulása érthető, ha arra gondolunk, hogy az orvos és a beteg milyen szorosan egymásra van utalva. Egyrészt azért, mert az orvos csak akkor orvos, ha tevékenységének "tárgya" van, azaz olyan ember, aki az egészségét vagy a betegségét rábízta, másrészt azért, mert az egyén egészsége védelmében vagy betegsége meggyógyulása érdekében akkor jár el optimálisan, ha az orvos segítségével teszi ezt. Ezért kísérlet történik a társadalmi viszonyok hálózatából való kilépésre, akkor, amikor az orvos és a beteg találkozik, pontosabban kísérlet történik egyfajta áttekinthető viszony létrehozására mindkét fél részéről. A minden emberre ható bonyolult és sokszor mélyen ellentmondásos viszonyrendszertől eltekintve új, a mindennapok más területein nem érvényes szabályok szervezik a kettőjük között létrejövő viszonyt, amelyet más társadalmi viszonyaitól függetlenül pró-

bálnak kezelni. Ez a törekvés persze csak mindig részben volt és lehetett sikeres, sem az orvos, sem a páciense vagy kliense nem függetlenítheti magát teljesen a társadalmi viszonylatrendszer és értékrend hatásától. (A kliens kifejezést a nem beteg emberre értem, aki pl. tanácsért fordul az orvoshoz.) Az előző gondolatok ugyanakkor egy más megközelítésből igazolják a medicina etikájának szükségességét, mert a modern ipari társadalmakban az ember nem egy orvossal kerül kapcsolatba az egészség-betegség vonatkozásában, hanem az egészségügygel, az egészségügyi dolgozókkal, ezért indokolt a szabályozás kiterjesztése a lakosság-egészségügy és az egészségügyi szakdolgozó-beteg (kliens) viszonyra is.

Ugyanakkor amikor a medicina etikájának viszonylagos önállóságáról beszélünk, nem szabad elfelejteni, hogy ez mindig az adott történelmi-társadalmi szituáción belül érvényes, és az általános etikai nézetek mindig befolyásolják a medicina etikáját és fordítva, a medicina etikája alakítja az általános etikai nézeteket. Különösen így volt ez az antik görög társadalomban, ahol Platon és Arisztotelész műveiben az orvoslás paradigmája úgy jelenik meg mint az erkölcsösség paradigmája. Az antik gondolkodásban az etika közvetlenül gyakorlati tudomány is, azt akarja tudni, hogy hogyan lehet valaki jó ember. Az orvoslás mint gyakorlati tevékenység és mint az ember lényegében megalapozott közösségvállalás a segítségre szorulóval, ezért az antik görög gondolkodók számára "az" etika terepe, - nem hiszem, hogy ez a szemlélet elavult lenne.

Nemcsak a medicina etikája hat az erkölcsi értékrendre általában, hanem maga az orvostudomány is, akkor, amikor például egyes emberi magatartásmódokat, reakciókat kivon az erkölcsi megítélés alól, betegségnek nyilvánítva azokat, majd a beteg ember gyógyítását követeli és az erkölcsi elítélését, megbüntetését megakadályozza. Ezért a humanizmus és a szolidaritás eszményeinek a fejlődésében az orvostudomány mindig jelentős szerepet játszott.³

1. ábra

A medicina etikájának kapcsolatát az általános etikával az 1. ábra szemlélteti. Általában el lehet mondani, hogy a hivatás-etikák és az általános etika között nincs és nem is húzható éles határvonal, bizonyos vonatkozásokban kölcsönösen átmennek egymásba.

Meg kell említeni, hogy a medicina etikáját többen, Nyugat-Európában és az USA-ban, a bioetika részének tekintik, ezt főleg azzal indokolják, hogy egyre többen foglalkoznak az egészség megőrzésének problémájával olyan szakemberek, akik nem rendelkeznek orvosi vagy egészségügyi szakképzettséggel.⁴ A medicina értékszemlélete más, mint a biológiáé, ezért ez a koncepció kritikai vizsgálatot igényel.

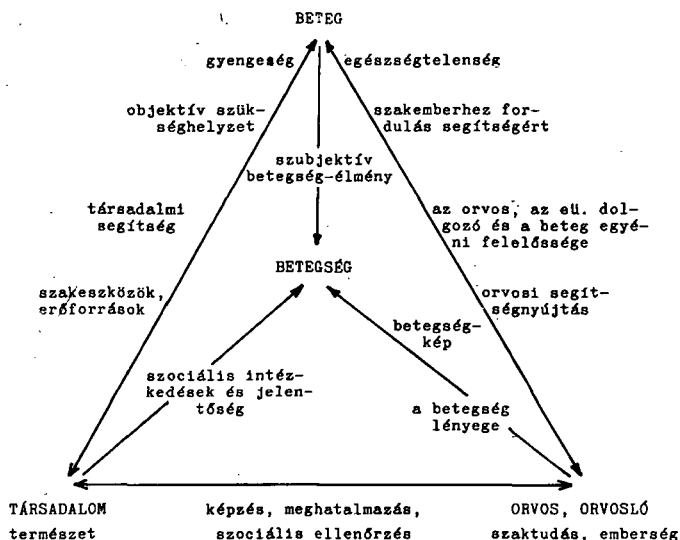
2. Az egészség, betegség és az emberi testiség fogalmáról

A medicina történetében kialakult értékszemlélet és a marxista etika értékszemléletének az összekapcsolása olyan fogalmak kimunkálásával lehetséges, amelyek egyaránt merítik tartalmukat a marxista ember-felfogásból és a medicina európai, humanus tradíciójából.

Mint azt T. Parsons kimutatta,⁵ a betegség, különösen a pszichikus megbetegedés, egy társadalmi szerep szerepelvárásainak való megfelelést is jelent, semmiképpen sem lehet a betegséget pusztán csak organikus, fiziológiai elváltozásnak tekinteni, hanem mindig, kisebb vagy nagyobb mértékben a társadalmi viszonyok is tükröződnek benne. A betegség fogalmának ugyanakkor mintegy absztrakt összefoglalójának kell lennie annak a több tízezer konkrét betegségnek, amit a mai orvostudomány definiálni képes. Az egészség-betegség kérdése etikai kérdés is. Ha a társadalom, a közösség követelményei a gyengébb tagjaival szemben túlzóak, akkor ezeket a követelményeket mint etikátlanokat el kell utasítani. Az, hogy különösen egyes megbetegedések etiológiájában a szociális tényező szerepe egyértelműen kimutatható, nem maradhat etikailag reflektálatlanul. Másképp szólva, ha a társadalom "betegségei" (elidegenedés, eldologiasodás, közösségek hiánya) valóban az egyes egyénben, aki ezeket nem bírja elviselni, mint konkrét megbetegedések jelennek meg, akkor ezt a tényt nem szabad az etikai megfontolásoknál figyelmen kívül hagyni.

Mindezeket figyelembe véve K.E. Rothschuh nyomán⁶ a betegség kategóriáját a 2. ábrán látható dimenziókban meghatározottnak foghatjuk fel.

A teljesebb képhez az is hozzátartozik, hogy más szemszögből is meg lehet közelíteni ezt a kérdést. Azt is lehet mondani, hogy azok, akik a modern ipari társadalmakban az alkohol, a kábítószeres rabjai lesznek, neurotikussá válnak, azok biológiailag gyengék és az emberiség genetikai állományában terhet jelentenek, mert öröklött alkaturuk az, ami hajlamosítja őket az előbb felsorolt reakciókra. Ez a felfogás tulajdonképpen, az említett esetekben, az egészségügyi-orvosi beavatkozást erkölcsileg kérdésesnek tartja az emberiség jövője szempontjából, mert az egészségügyi beavatkozások megakadályozzák ezeknek a hajlamoknak a kiszelektálódását a népességből. Talán nincs szükség e nézet egyoldalúságának kommentálására. Az eddigiek alapján állíthatjuk, hogy sem pusztán társadalmi, sem pusztán biológiai nézőpontból nem juthatunk etikailag is elfogadható betegségfogalomhoz.

2. ábra

A betegség fogalmát megközelíthetjük az egészség oldaláról is, hiszen nyilvánvalóan ezek a fogalmak egymásban határozódnak meg kölcsönösen. Közismert a WHO normatív, ideális egészség definíciója, amely szerint az egészség egyszerre jelent testi, lelki és szociális jólétet, és nem egyszerűen csak a betegség hiányát. Ez a fogalom ezért ideális, mert ma és a közeljövőben sehol a világon nem képes a társadalom a lakosság minden rétegének reálisan biztosítani az egészség ilyen színvonalát, de mint normatív viszonyítási alap ez a fogalom sem értelmetlen, olyan célnak tekinthető, amelyet egyre jobban meg kell közelíteni. Kevésbé nagyigényű az a fogalom, amely az egészséget mint az emberi szervezet és a környezete dinamikus egyensúlyi állapotát határozza meg, de hogy e fogalmat a krónikus betegségek és hiányállapotok fogalmától is elhatároljuk hozzá kell tennünk, hogy ennek az egyensúlynak lehetővé kell tennie a testi és lelki fejlődést, a hosszú és aktív életet. A pontos fogalmak kialakítása nehéz, például hova soroljuk az eleve károsodással született, vagy maradandó károsodást szenvedett embereket, akik több, kevesebb gondozást igényelnék egész életükben? Ha az egészség az összes képességeknek a használata és élvezete, amivel egy átlagos ember rendelkezhet, akkor mindazok, akik valamilyen mértékben károsodottak, nem egészségesek. Ha viszont az egészség azoknak a képességeknek a használata és élvezete, amelyekkel az adott egyén rendelkezik, akkor a legsúlyosabb testi vagy lelki, tartós hátrányban lévő ember is képes a saját színvonalán élvezni az életet és ilyen értelemben egészséges, persze súlyos esetben ez azzal is járhat, hogy a társadalomnak kell biztosítania számára a megszületésétől a haláláig az életfeltételeket, ő maga a saját fenntartásához gyakorlatilag semmivel sem tud hozzájárulni. Ezért jogosnak látszanak azok a törekvések, amelyek az egészség fo-

galmán belül különböző típusú egészségeket különböztetnek meg, amelyek nem betegségek szubjektíve, de mindenképpen megkülönböztetendők az átlagos egészséges állapottól, mert akik ebben az állapotban vannak, objektíve segítségre szorulnak. Így például a WHO egyik jelentése⁷ az egészség szubjektív tapasztalatán belül a következő fogalmak bevezetését is javasolja: hátrány, akadályozottság, hendikep.

Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy az egészség és betegség fogalmai olyan dialektikus fogalmak, amelyek egy intervallumot fognak át a maximális egészségtől a maximális betegségig, ezen belül pedig jól elkülöníthető fokozatok vannak.

Alapvető jelentősége van a testiség fogalmának is a medicina etikája szempontjából, az ember testisége nem azonos a testével, hanem a testének olyan megformálódása, amely összefügg a személyiségével, az élettörténetével, amelyeket pedig a társadalmi környezet is jelentősen befolyásol. Az ember-egyen pszichofizikai és szociális egység, ez a testén is megnyilvánul, vagyis az ember teste nem úgy test, mint egy kő, hanem testisége van, ami szubjektumának a része és aminek története van.

Az egészségről, betegségről szólva nem lehet említés nélkül hagyni a szenvedést, mert a betegség szubjektíve mint szenvedés jelenik meg. A szenvedés, amennyiben fájdalomként jelentkezik, biológiai alapú, de még ekkor is egyéni, szubjektív megélés tapasztalat, és mivel átélése pszichológiai természetű, ezért a szociális-kulturális környezet hat rá. Mindamellet lehet olyan elementáris erejű, hogy minden szociális-kulturális hatást semlegesít. Túl a fájdalom okozta szenvedésen, a betegséghez szélesebb értelemben is kapcsolódik a szenvedés, egy lény, mint az ember, akinek céljai vannak⁸ és amelyeket esetleg betegsége miatt nem tud elérni, vagy lehetőségeit betegsége miatt nem tudja tovább bővíteni, frusztrálódik, és ilyen értelemben szenved. A szenvedés eredhet különböző forrásokból az előzőek szerint: /1/ Az egyén testéből, /2/ az anyagi-gazdasági körülményeiből, /3/ más emberekkel való viszonyából, /4/ a társadalmi objektívációkhoz, értékekhez való viszonyából.

A szenvedés, akármilyen eredetű is, az ember lehetőségeit beszűkíti, ezért azt a fel fogást, hogy a szenvedés jó, mert a lélek nemesedését idézheti elő, nem lehet elfogadni. Mindamellet az is igaz, hogy miután a szenvedés bizonyos formái természetesek és elkerülhetetlenek, "fiziológiások" (fáradtság, szülés), az ezek elviselésére való képesség megszerzése pozitív érték, és erkölcsileg is méltánylandó, és valóban bizonyítéka az ember képességének arra, hogy viszonylag autonóm módon urrá legyen az őt fenyegető, korlátozó erőkn.

Miután a szenvedés az embert korlátozza, beszűkíti, adott esetben az elviselhetetlenség mértékéig, a szolidaritásnak a szenvedő irányában meg kell nyilvánulnia az embertársai részéről. A szolidaritás formája sokféle lehet, a szubjektív segítségnyújtástól, az "együtt" szenvedéstől a szakszerű segítségig. Ezzel függ össze az, hogy a medicina etikájának egyik kiemelkedő kérdése a szakszerűség és a szolidaritás egysége megvalósulásának problémája.

Az előző gondolatok talán elégségesek ahhoz, hogy a marxista filozófia-etika és a medicina etikájának határterületére eső kategóriák alaposabb kidolgozásának szükségességét bizonyítsák.

4. Az egészségügyi főiskolát végzett szakdolgozók tevékenységének etikai kérdései

Nemrég jelent meg egy jegyzet az egészségügyi főiskolások számára, ebben a következő témákról van szó:

1. A medicina etikája. Bevezetés.
1. 2. Az egészségügyi törvény és a medicina etikája.
2. Erkölc és etika.
2. 1. A marxi ember-felfogás a Gazdasági-filozófiai kéziratokban.
2. 2. Az erkölcs osztályjellege és egyetemessége.
2. 3. Az etikum és az etika.
2. 3. 1. Normák, értékek és erkölcsi konfliktusok.
2. 3. 2. Az ember nembelisége mint az értékek alapja.
2. 3. 3. Az ember nembeliségének konkretizálása.
2. 4. A hivatások etikájának és az általános etikának a kapcsolata.
3. A medicina fejlődése során végbement érték szemlélet-változások.
3. 1. A hippokratészi-galenikus hagyomány.
3. 2. A polgári medicina szemlélete.
3. 3. A szocialista medicina érték szemlélete.
3. 4. Az egészség, betegség és az emberi testiség fogalma.
3. 5. Az orvosi etika általános, az egészségügyi dolgozókra is vonatkozó kérdései.
3. 5. 1. A terhességmegszakítás.
3. 5. 2. Euthanasia.
3. 5. 3. Az orvosi titoktartási és tájékoztatási kötelesség.
3. 5. 4. Emberen végzett kísérletek.
3. 5. 5. Az orvostudomány fejlődésének szerepe a XX. század második felében az etikai problémák szaporodásában.
4. Az egészségügyi rendszer etikai kérdései.
4. 1. Az egészségügyi rendszer igazságossága.
4. 2. A kompromisszumos medicina elve és a progresszív és integrált ellátás.
4. 3. Személytelenség az ellátásban.
5. A főiskolát végzett egészségügyi dolgozók tevékenységének etikai kérdései.
5. 1. Hivatás és önállóság.
5. 2. Kollektivitás és munkahelyi légkör.
5. 3. Kommunikáció, tanácsadás, felvilágosítás, befolyásolás.
5. 4. Az empátia.

5. 5. A személyiség szerepe a hivatáserkölcseben. Embereszmény a hivatásban.

5. 6. A főiskolai szakirányok különböző etikai problémái.

Mint az talán az előző vázlatból kiderül, az OTE Egészségügyi Főiskolai Karának hallgatói számára készült etikajegyzet egy olyan szemlélet kialakulását igyekszik elősegíteni, amelyben a marxizmus és a hivatás humánus tartalma szerves egységben van. Ezért a marxizmusnak azon általános tartalmát emeli ki, amely közvetlenül kapcsolódik az emberi lét értékeihez. A marxista etika értékszemléletének és a szocialista egészségügynek a kapcsolatát konkrétan, elsősorban a jelenben és a közeljövőben, az egészségügy előtt álló feladatok alapján tárgyalja. Annak ismeretében, hogy Magyarországon az egészségügy területén az utóbbi időben relatív romlás következett be az ellátás hatékonyságában és a lakosság egészségi állapotában. Az 1970-es évekig a születéskor várható élettartam a felszabadulás után először gyorsan, majd lassabban, de emelkedett. A 70-es évek közepétől stagnálni kezdett, illetve különösen a férfiak körében, a 80-as években visszaesett.⁹ A rizikófaktorok száma megnövekedett és ezzel párhuzamosan azoknak a megbetegedéseknek a száma is, amelyek több okra vezethetők vissza: a szív- és érbetegségek, egyes daganatos megbetegedések, bizonyos mozgásszervi elváltozások, a cukorbetegség, az alkoholizmus, a pszichoszociális beilleszkedési zavarok. Az ezek elleni harc szemléletváltozást is követel, amelyet a nemzetközi tapasztalatokkal összhangban (a WHO alma-atai "Egészséget mindenkinek 2000-re" c. deklarációja és az európai régió által elfogadott koppenhágai stratégia) napjainkban hajtanak végre Magyarországon. Az új szemlélet lényege a klinikai-biológiai-szociális szemlélet mint egységes szemlélet. Annak felismerése, hogy a prevenció és az alapellátás fejlesztése az egészségügy elsőrendű feladata, amelyet azonban csak a társadalom egészének közreműködésével, a kisebb és nagyobb közösségek aktív támogatásával képes csak megoldani. Tehát az egészség megőrzését, előmozdítását, fejlesztését társadalmi ügyé kell tenni.¹⁰ A cél olyan egészségesebb életmód-lehetőségek felmutatása, amelyek már a jelenben mint választási lehetőségek rendelkezésre állnak, vagy viszonylag könnyen megteremthetők a jövőben. Természetesen az életmód-lehetőségek fejlődése nagymértékben függ a társadalom gazdasági teljesítőképességétől is. Cél az egészségtudatosság olyan szintre fejlesztése, amely a közösségi gondozás megerősítéséhez vezet. Mindezeknek természetesen számos olyan feltétele van, amelyek nem a medicina hatáskörébe tartoznak, de amelyek létrejöttében a medicina és az egészségügyi dolgozók a katalizátor szerepét tölthetik be. Például az elidegenedés elleni harc, a közösségek formálódása, a kórházcentrikus szemlélet mérséklése, a környezeti ártalmak csökkentése, a különböző ágazati szervek és minisztériumok együttműködése terén, a preventív tevékenység nagyobb megbecsülése terén, a hátrányos helyzetű csoportok (öregék, elmebetegek, fogyatékosok stb.) nagyobb fokú társadalomba integrálása terén, a közösségi részvétel, különösen a helyi egészségügyi döntésekben és a tervezésben való lakossági részvétel terén stb.

Aligha lehet kétséges, hogy a főiskolai végzettségű egészségügyi dolgozók szemléletének milyen nagy szerepe lehet az egészségügy és a társadalom előtt álló feladatok megoldásában.

JEGYZETEK

- 1 Szilárd János: Az orvosi etika kérdései. (Jegyzet) Tankönyvkiadó, 1982. 69. old.
- 2 V.8.: Az egészségügyi törvény és végrehajtási rendeletei. Az Egészségügyi Minisztérium kiadványa. 315-316. old.
- 3 V.v. Weizsäcker: Grundfragen der medizinischer Anthropologie. In: Diesseits und Jenseits der Medizin. Stuttgart, 1950. 156. old.
- 4 L. McCullough: Methodological concerns in bioethics. In: The Journal of Medicine and Philosophy. Dordrecht, Boston, 1986/1. 17-35. old.
- 5 T. Parsons: Definition von Gesundheit und Krankheit in Lichte der Wertbegriffe und sozialen Struktur Amerikas. In: A. Mitscherlich (Hg.): Der Kranke in der modernen Gesellschaft, Köln-Berlin, 1967. 57-87. old.
- 6 K.E. Rothschuh: Der Krankheitsbegriff. In: K.E. Rothschuh (Hg.): Was ist Krankheit? Darmstadt, 1975. 414. old.
- 7 Medicosocial work and nursing: the changing needs. EURO Reports and Studies 79. Copenhagen, 1983. 45-47. old.
- 8 V.8.: K. Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. Budapest, 1970. 108. old.
- 9 Forgács Iván: Egészségügy. Kossuth, Budapest, 1985. 35. old.
- 10 P. O'Neil: Health Crisis 2000. Heinemann Ltd, London, 1983. IX-XIII. old.

ORVOSETIKAI BIZOTTSÁGOK ÉS ORVOSETIKAI KÓDEXEK

A társadalmi munkamegosztás már az emberiség fejlődésének viszonylag korai korszakaiban szükségszerűen kialakított olyan munkatevékenységet végző csoportokat, amelyeknek - feladataik elvégzéséhez - külön, a többi emberi magatartástól eltérő szabályozására volt szüksége. Elsősorban azokon a tevékenységi területeken vált szükségessé ez a "külön" szabályozás, amelyeken sajátos belső védelemre volt szüksége a csoportoknak. Olyan speciális munkatevékenységet végző csoportoknál alakultak ki eleinte külön - a többi ember magatartásához képest többletet jelentő - szabályozás, amelyeknél ez "lege artis" volt, vagyis, amely nélkül a csoport nem lett volna képes működni. A belső szabályozás tehát kifelé irányult, a tevékenységet igénybevevők megnyugtatótát szolgáltatta, de tagjai felé címezték. A belső szabályozás az igénybevevők számára garanciákat volt hivatva biztosítani. Ez a belső-védekezés tehát olyan munkacsoportokban alakult ki, amelyek nem rendelkeztek megfelelő gazdasági vagy politikai hatalommal, fennmaradásuk külső erők engedélyeitől, hatalmi helyzetben lévők befogadói mechanizmusaitól, jóindulatától függött, illetőleg amelyek a vevőkből, szolgáltatókat igénybevevőktől stb. éltek. Működésükhöz létkérdés volt, hogy miként vélekednek róluk ezek a külső hatalmak.

Az első szakmák (hivatások), amelyek önmaguknak külön magatartási szabályokat írtak elő, a vallási szertartásokkal és a gyógyítással függtek össze. A papi rendek belső szabályai már a pollisz társadalmokban kialakultak. (Ekkor még a papi rendek nagyon sokféle tevékenységet egyetemlegesen végeztek, és ezért szinte valamennyi "szakma" szabályait ezek a csoportok foglalták össze.)

Már az ókorban, de különösen a klasszikus középkorban megalakultak az egyes szakmák mestereit tömörítő céhek, amelyek már jól körülhatárolható és pontos szabályokat írtak elő tagjaik számára. Ebben benne voltak a foglalkozás szabályai is, amelyeknek megsértése szankciókat vont maga után (tehát áttételesen ezek is erkölcsi szabályok voltak) továbbá a hivatás speciális - a szolgáltatást igénybe vevőkkel szemben követendő viselkedést előíró - normák (pl. mikor kell kérni a díjazást, mennyit szabad a szolgáltatásért felszámolni, a kliensnek, páciensnek, ügyfélnek stb. milyen titkait kell megőrizni stb.) és a céhek tagjai számára - a magánéletben követendő - erkölcsi szabályok. A céhek ugyanis minden vonatkozásban védtek jó hírnevet, hiszen ez számukra a fennmaradás alapja volt.

A céhek, rendek (pl. orvosi hivatást űzők) legtöbbszörre "felavatáskor" esküt is tettek és a rend tagjai rendkívül gondosan ügyeltek arra, hogy tagjaik ezeket a szabályokat betartsák-e. Már a középkorban a céhek tagjaiból "bíróságokat" állítottak fel (tagjai többszörre a legtekintélyesebb mesterek voltak), amelyek a szabályok megsértői ellen határozottan fel-

léptek és ultima rációként tagjaik sorából kizárták a vétkeket. Ez a "körülbástyázottság" a céhek számára nagy érték volt. Ha megfelelően védtek ügyfeleiket, azzal megfelelően védték önmagukat: jövedelmük biztos volt és külön - felszámítható - értéket jelentett, ha valaki nem általában egy mesterembert, hanem a céhet vette igénybe.¹

Amit eddig elmondtam a céhek (rendek, karok, kasztok) belső erkölcsi szabályozásáról, az is mutatja, hogy ezeknek a nagyon is gyakorlati előírásoknak, normáknak egyáltalán nem voltak elméleti, még kevésbé filozófiai alapjai. Az ókor és a középkor, de főleg a reneszánsz (késői reneszánsz) korában az etikai tudományos irodalom nagyon gazdag volt, ám ezek a céhszabályok mit sem tudtak ezekről az elméletekről, így azokat figyelembe sem vették (vehették). Kant ugyan az etikát "gyakorlati filozófiának" nevezte (a "Gyakorlati ész kritikája"), de mindez annyira nem volt "gyakorlati", hogy befolyással lett volna a szakmai etikákra. (Még az ún. hippokratészi eskü sem vette figyelembe kora etikai elméleteit, sőt ezen eskü minden bizonnyal nem is Hippokratésztől származott, hanem i.u. II. és III. század, így az őskeresztények - tudományosnak éppen nem nevezhető - elvei tükröződnek benne.)

A szakmai etikák tehát már kialakulásukkor sem koruk elméleti bázisán keletkeztek és fejlődtek, hanem kizárólag a szakma mesterpereinek praktikus, gyakorlati elképzelései alapján.

A szakmák erkölcsi előírásai tehát elsősorban belső szabályozás eredményei voltak, de ez a "nagyközönsséggel" érintkező (azokból élő) rendeknél, céheknel nem vált öncélúvá, a "felek" számára elfogadhatatlanná, igazságtalanná, egyoldalúvá, minthogy állandó próbája volt a céh igénybevételének mértéke. Ha nem felelt meg a csoport a közönség várakozásának, igénybe vehettek más csoportokhoz tartozó szolgáltatókat is (kontárokat, sarlatánokat), akik nagy számban álltak rendelkezésükre.

Nem így állt a helyzet azoknál a foglalkozási csoportoknál, amelyek nem voltak a "nagyközönsséggel" gazdasági kapcsolatban, létfenntartásukról más szervek, intézmények, személyek gondoskodtak. Ilyenek voltak elsősorban a hadseregek tisztikarai, más fegyveres testületek (csendbiztosok kara) stb. Ezeknek a csoportoknak a léte, elismertsége nem függött a lakosság értékítéletétől. Ezek a testületek is létesítettek azonban belső erkölcsi szabályokat ellenőrző "becsületbíróságokat" stb. E "bíróságoknak" azonban már egészen más volt az alapállása, minthogy nem volt primér érdekük a lakosság-szimpatíájának megnyerése. Ezek a tisztii csoportok - főleg békeidőben - minthogy különösebb elfoglaltságuk nem volt, mulatozással, "úri passziókkal" töltötték idejüket, közben sok nehézséget, jogtalanságot okozva a lakosságnak. A szaporodó panaszok hatására ezek az egyenruhás testületek is kialakították "bíróágaikat", amelyeknek már semmi más "gondja" nem volt, mint a "mundér becsületének védelme". A kizárólag belső szabályozás tehát már nagyon régen kettős erkölcsöt eredményezett. Azt a kérdést, hogy a csoporton kívüliek érdekét is védi-e, vagy csak önmagát, mindig az döntötte el, hogy az adott csoport milyen hatalmi helyzetben volt: mennyire függött léte,

jövedelme, megélhetése a lakosságtól, a "nagyközönségtől", illetve mennyire volt azoktól független, sőt esetenként milyen mértékben volt a lakosság fölé rendelve (mennyire függött az egyszerű polgár élete, biztonsága a csoporttól).

A szakmák, hivatások kizárólag belső szabályozása tehát mindig magában hordozta az erkölcsi szabályozás önellentmondását: egyrészt a nagyon magas erkölcsiséget és egészen szigorú követelményrendszer betartását és betartatását, másrészt a csoport önkényeskedését, igazságtalan döntéseinek lehetőségét, az önbíráskodás minden átkát. Hogy melyik aspektus uralkodott el a rendi bíráskodás terén, az mindig attól függött, hogy a csoport biztonsága, megélhetése mennyiben függött "ügyfeleitől", illetve mennyire volt a szervezet hatalmi helyzetben és a nép nekik kiszolgáltatott.

A középkori magyar bíróságok (földesúri, oktáviális vagy nádori bíráskodás) mindig - értelemszerűen - hatalmi helyzetben voltak a polgárokkal szemben és ezért belső szabályokat ("hálapénzt" szabadott elfogadni a peres felektől stb.) a királyok kénytelenek voltak törvényekkel letörni (amennyire egyáltalán képesek voltak erre).²

A polgárosodó Magyarországon a céhek, rendek, kasztok, karok stb. "rendi szervezetei" helyébe szövetségek, egyesületek, majd részben kamarák alakultak. Ezt a folyamatot legjobban az orvosi rend történetében figyelhetjük meg. A magyar orvosi kar - hosszú huzavona után - 1897-ben alapította meg az Országos Orvosszövetséget. Ez a szervezet szinte az egész magyar orvosi kart magába foglalta (a többi egylet, egyesület csak alárendelt szerepet játszott). Az Országos Orvosszövetség az egész magyar orvosi kar nevében lépett fel: rendkívül szigorú szabályokat állított fel tagjai számára. Erkölcsi kódexeket alkotott, amelyek előírták a honorárium elfogadásától kezdve az orvosi titoktartáson keresztül a magánpraxis reklámozásának szabályáig mindazt a magatartást, amit az orvosnak be kellett tartani.³ Később - rendkívül éles gazdasági, majd politikai harc eredményeként - 1936-ban megalakult az Orvosi Kamara, amely már minden praktizáló orvost tömörített és az egész orvosi kar erkölcsi szabályozását kezében tartotta. Hasonló folyamat zajlott le az ügyvédi karban, a színészeknél, az újságíróknál, a kereskedők körében stb. és bizonyos eltérésekkel más polgári társadalmakban (korábban, mint hazánkban) elsősorban a nyugati fejlett kapitalista államokban.

Az ilyen szakmai egyesületeknek, szövetségeknek, kamaráknak stb. sajátos a viszonya a fejlett jogállamok kodifikált jogrendszeréhez. Az természetes, hogy azokban az államokban, ahol a jog törvényekkel, rendeletekkel kodifikált, a szakmai erkölcsi előírások nem állhatnak ellentétben a hatályos joggal, csak annak keretei között mozoghatnak. Azokon a szakmai területeken volt nagyobb jelentősége, amelyeken a jogi szabályozás nem teljeskörű (ahol tehát részben azok hiányát is pótolja). Ahol viszont a jogi szabályozás széles körben szabályozza a szakma magatartási szabályait, ott csak többlet-kötelezettséget írhat elő (pl. az orvosoknál a szakmai etikai kódex előírta, hogy ingyen rendelésen - holott a jogszabályok

megengedték - tilos perselyezni). Az angolszász jogterületeken viszont, ahol a jogi szabályozás még a polgári jogállamban sem teljeskörű, hanem jelentős (hahár egyre csökkenő) szerepe van a precedensjognak, a szakmai kódexek a konkrét eseteket elbíráló ítélkezésre is hatással vannak: az egyes ítéleteknél a bíróságok figyelembe veszik a szakmai etikai kódexek előírásait.

Hazánkban az utóbbi évtizedekben szinte gomba módra szaporodnak a szakmai etikai kódexek és "divattá" vált a szakmák sajátos belső etikájával való foglalkozás. Így pl. a nyolcvanas években készült el az ügyvédi etikai kódex, az újságírók erkölcsi kódexe, a pszichológus etikai kódex, a reklámkódex, az Építőművészek Szövetségének etikai kódexe, a programozó matematikusok kódexe és néhány vállalati etikai kódex (pl. az Égszi dolgozóinak kódexe). Érdekes, hogy nem készült kereskedelmi etikai kódex és több mint tíz év után sem orvosetikai kódex. Nagyon intenzíven foglalkoznak a szakemberek (kódex kiadása nélkül is) a bírói ítélkezés etikájával, a rendőretikával, a pedagógus-etikával, a környezetvédők etikai szabályaival, a közlekedési etikával stb.

Amit az előzőekben általánosságban elmondottam az etikai kódexekről, mindazok a hazánkban kiadott és kiadás alatt álló etikai kódexekre, előírásokra szinte teljes egészében vonatkoznak. Így pl. ezeknek a kódexeknek szinte semmi közük nincs a ma már aránylag fejlettenek mondható etika tudományos eredményeihez. Ezeket a szakmai kódexeket kizárólag szakma képviselői készítik (pl. az orvosetikai kódexet csak orvosok stb.). Ennek az az eredménye, hogy ezek a kódexek tudományosan (az etika tudományának szempontjából) teljesen szakszerűtlenek és ennek következtében a szakmának sem felelnek meg. Az általános etikát ma már Magyarországon viszonylag megfelelő szinten művelik, kiváló specialistái vannak és szép számmal készülnek az etika korszerű felfogásának megfelelő tudományos művek. A kétféle etika (az általános etika és a szakmai etikák) két - egymás melletti - párhuzamos vágányon futnak, a találkozás legkisebb reménye nélkül. Az általános etika képviselői ezeket a szakmai etikai kódexeket nem tekintik etikai munkáknak, sőt az általános etika művelőinek többsége azon a véleményen van, hogy szaketika nem is létezik. A szakmai etikai munkák készítői viszont azt állítják, hogy őket az elmélet nem érdekli, ők a szakemberek és csakis ők tudják, hogy miként kell a szakmájukon belül a szabályokat megalkotni. Ezért a kétféle "terület" képviselői között szinte még párbeszéd sincs: egymás munkásságáról gyakorlatilag nem is vesznek tudomást.

Véleményem szerint mindkét fél hibás premisszákból indul ki, és ezért hibás eredményre jut: az általános etika művelői nem veszik tudomásul, hogy ezeket a szakmai erkölcsi szabályrendszereket a gyakorlati élet hívta életre, ezek a szakmák működésének feltétlenül szükséges szabályai. Olyan szakterületeken jönnek létre ezek a magatartási szabályrendszerek, amelyek speciális - csak azon a területen létrejövő, vagy csak ott lényeges, exponált, kiemelkedő - szabályokat tartalmaznak, amelyekre az etika általános elvei és az erkölcs ál-

általános normái alapján nem lehet válaszolni. Az erkölcsöt nem lehet dedukcióval kiterjeszteni olyan társadalmi viszonyokra, amelyek jelentősen eltérnek az általánostól.

A szaktetikák képviselői abból a védhetetlen pozícióból vitatkoznak, amely szerint ők a szakemberek, tehát laikusok az ő "rendjük" szabályait nem írhatják elő számukra. A valóság az, hogy az egyes szakmák specialistái (pl. az orvosok) egy interdiszciplináris területen csak félig szakemberek, félig viszont laikusok. Az etika tudományának szakembere az erkölcsi szabályok kodifikálásának specialistája, akit egy etikai kódex megalkotása során semmiképpen sem lehet mellőzni. Nyilvánvaló, hogy az általános etika elveinek figyelmen kívül hagyása ezeket az etikai kódékeket teljesen szakszerűtlenné teszi. Ennek következtében ezek a kódexek a szakmának sem felelnek meg. A kizárólag a szakma képviselőiből álló kódexkészítők annak a követelménynek sem tudnak többnyire megfelelni, hogy a szakterületükre vonatkozó jogszabályokat pontosan ismerjék és ezért gyakran a jogszabályokkal ellentétes erkölcsi normákat fogalmaznak meg.

A legnagyobb hibája azonban ezeknek a szakmai etikai kódexeknek a szakmai egyoldalúság. A középkorban és az újkor hajnalán keletkezett céhkódexek még a legmészebbmenokig figyelembe vették ügyfeleik, pácienseik, klienseik érdekét, mert ez sine qua non feltétele volt működésüknek. A mai szakmák azonban lényegében monopol helyzetben vannak, a sarlatánokkal, laikusokkal, szakmán kívüliekkel stb. már régen leszámoltak. A szakemberek összességét tömörítik szervezeteik. A lakosság kénytelen ezeket a szakmai tömörítéseket igénybe venni, hiszen nincs másik szervezet, amelynek képviselőit megbízhatnák (nincs pl. másik orvosi vagy ügyvédi kar stb.). Ezek a szakmák mindig kétalanys rendszerben működnek. A szakmai kódexekben viszont az "ellenérdekű fél" érdekei nincsenek képviselve. A legtöbb szakmai kódex legnagyobb hibája ezért a paternalizmus: a szakma az ügyfél felett gyámlik és úgy állítja be ténykedését, mintha ez az ő jószándékukon múlna, néha úgy, hogy irtalmat gyakorolnak, amikor feladatukat ellátták.

Mindez akkor válik még világosabbá és markánsná, amikor az etikai kódex alapján a szakma által létesített és kizárólag saját szakembereikből álló etikai bizottság bírálja el egy-egy norma ellen vétő képviselőjüket.⁴ Ma már nemigen működik a szakmák belső önszabályozóinak az a törvényszerűsége, amelynek folytán a kar, a rend tagjai inkább önmagukat ítélik el, hogy megtisztítsák soraikat az "ellenérdekű fél" iniciatívái alapján, hogy ez visszaesetve a szakma érdekeit legyen hivatva előmozdítani. Beléptek azok a mechanizmusok a szakmai rendek érkévilágába (elsősorban monopolhelyzetüket kihasználva), amelyeket az előbbiekben a "mundér becsületének védelme"-ként írtunk le.

Elkerülhetetlen, hogy az általános etika művelői és a szaktetikák képviselői közös, interdiszciplináris tevékenységet végezzenek és a szakmai etikai kódexek elkészítésében szerephez jussanak az általános etika művelői és az "ellenérdekű fél" képviselőiben a közvélemény. A legfontosabb etikai kódexet a nagyközönség elé kellene bocsátani nyilvános vitára.

További vitás kérdés, hogy a szakmai etikák hogyan viszonyulnak a szakterület jogi normáihoz? Nem lehet kétséges, hogy a jogszabályok mindig erkölcsi tartalmat hordoznak. Az más kérdés, hogy nem minden csoport érdekviszonyaival egyeznek meg azok a tartalmak, amelyeket kifejeznek, ezért a társadalomban több olyan réteg él, amelynek erkölcsi meggyőződésével nem egyeznek meg a hatályban lévő jogi normák. Az erkölcs minden társadalomban szükségszerűen heterogén, ám a jogrendszer homogén (legalábbis szándéka szerint és ha két jogszabály között ellentmondás van, akkor ez csak hibás jogi kodifikáció eredménye lehet). Az egyes szakterületek erkölcsi rendszerének külső szabályozása a jogi rendezés. A kettőnek jogállamban egységben kell lennie. A szakmai etikai kódexben nem lehet jottányi jogellenesség sem. A szakmai etikák művelőinek feladata viszont a jogi kodifikáció de lege ferenda javaslatokkal való segítése. Ilyen formán a szakmai etikával való tudományos foglalkozás magába foglalja a terület jogszabályainak állandó vizsgálatát és elemzését. A szakmaetikával foglalkozó szakemberek veszik észre legelőször azt, hogy egy jogszabály már idejét múlt, megvalósíthatatlan, illetve a szakterületen joghézag van.

A fejlett újraélesztési technika folytán például meg kell gondolni, hogy nem lenne-e szükség eutanázia-törvényre, minthogy végstádiumban lévő betegek egy része gyakorlatilag korlátlan ideig életben tartható.

A szakmai etikák egyik legfontosabb feladata a jogi rendezés elősegítése, a jogalkalmazás kidolgozása.

Az etika tudományának új - egyre gyarapodó, de még önmagát is kereső - területe a szakmai etikák rendszere, amelynek meg kell találni a közös alapot az általános etikával, a joggal és elsősorban azzal a társadalommal, amelyet szolgál. Közmegegyezésre kell jutnia azokkal az állampolgárokkal, akikért léteznek.

Hazánkban több mint tíz éve kísérleteznek orvosetikai kódex összeállításával. (Az első próbálkozások 1976-ban történtek az ún. orvosetikai akcióprogrammal kapcsolatban.) A sikertelenség legfőbb okát abban látom, hogy minden elméleti alap és a leglényegesebb elvek tisztázása nélkül - az ilyen kódexek készítésében - laikusok fogtak hozzá. Még az sem nyert tisztázást mind a mai napig, hogy milyen grémium fogja kiadni és a kódexnek milyen szerepe lesz az orvosok magatartásának elbírálásánál. Pedig hazánkban voltak formailag jól megcsiszolt és szakmailag hibátlan orvosetikai kódexek. A legutolsó ilyen az 1939. októberében kiadott "Orvosi gyakorlatra vonatkozó szabályzat" volt, amelyet az Országos Orvosi Kamara készített. Ez a 124 pontból álló szabályzat magában foglalt minden olyan fontos normát, amelyet az orvosoknak ismernie kellett ahhoz, hogy praktizálhassanak. Az egész az akkor hatályos jogra épült (ez természetes), de nem követte a jogrendszer struktúráját. A maga - az orvosok számára gyakorlatilag fontos - belső logikájával építette fel mondanivalóját. Ahol jogszabály rendelkezéseit építette be a kódexbe, ott hivatkozott (a szöveg végén zárójelben)

arra a jogszabályra, amelyet idézett, ahol viszont ilyen hivatkozás nem volt, ott az olvasó tudta, hogy ez az Országos Orvosi Kamara belső etikai szabálya, ami szintén kötelező az orvosi gyakorlatban. Így a szabályozás nem került ellentétbe a joggal, a laikusok számára is jól kezelhető volt és az orvosoknak nem kellett máshol keresgélni a szabályozást: ez a kódex minden lényeges szabályt tartalmazott.

Javaslom, hogy ezt a megoldást vegye át az orvoskar, ha kódexet kíván készíteni (természetesen nem tartalmában, hanem formájában).

JEGYZETEK

- 1 Egy Kassán a XVI. században kiadott borbély-sebész céhlevél előirata: "... ha valamely mester vidékre sebhez kihívatik, egy forint az kimenetele, ha pedig a céhet kívánják kimenni, négy forint". (Magyari - Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. III. kötet. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1931. 1145. adat).
- 2 Lásd erről részletesebben Ádám György: Az orvosi hálapénz Magyarországon. Magvető Kiadó, Budapest, 1986. 215-221. old.
- 3 Lásd: Országos Orvosszövetség Rendtartása 1900. Majd később ennek a rendtartásnak részletesebb (módosított) szövege: "Az orvosi gyakorlat szabályai". Kiadja a Budapesti Orvosszövetség és a Richter Gedeon Vegyészati Gyárt R.T. 1935.
- 4 Az orvosok etikai mulasztásait kizárólag orvosokból álló etikai bizottságok bírálják el. Ezek az ún. orvosetikai bizottságok 1958-ban alakultak, és azóta is kizárólag orvos lehet tagja, sem jogász nem működhet benne közre, sem a páciensek képviselői nem lehetnek tagjai a bizottságnak, de még jelen sem lehetnek az üléseken.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Az Ügyvédi hivatás magatartási szabályai (Ügyvédi etikai szabályzat) Országos Ügyvédi Tanács. Budapest, 1986.
- Pszichológusok szakmai etikai kódexe. Jóváhagyta a Magyar Pszichológiai Társaság küldött-kögyűlése, 1984. október 15-én. Felelős kiadó: Magyar Pszichológiai Társaság.
- Az újságírói magatartás szabályai (etikai kódex). Hatályba lépett 1985. június 2-án. Magyar Sajtó (A Magyar Újságírók Országos Szövetségének folyóirata) XXVI. évfolyam, 1985. szeptember. 7-9. old.
- A Magyar Építőművészek Szövetsége etikai és szakmai kódexe (tervezet). 1986.
- Magyar Orvosetikai Kódex (tervezet). Készíti: Egészségügyi Minisztérium, Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete, Magyar Orvostudományi Társaságok és Egyesületek Szövetsége.
- Ádám György: Az orvosi hálapénz Magyarországon. Magvető Kiadó, Budapest, 1986.

- Ádám György: Az etika és a szaktetikák. In: A filozófia időszerű kérdései. Oktatási Minisztérium, 23, 1976. 248-254. old.
- Kardos Lea: A kereskedelmi és vendéglátóipari dolgozók etikája. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1985.
- Törő Károly: Az orvosi jogviszony. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1985.
- Orvosi etika (szöveggyűjtemény). SOTE házi nyomda, 1984.
- Az orvosi gyakorlatra vonatkozó szabályzat és az orvosi díjazás legkisebb mértékére vonatkozó szabályzat. Az Országos Orvosi Kamara Hivatalos Kiadványa. Budapest, 1939.
- Az orvosi gyakorlat szabályai. Kiadja a Budapesti Orvosok Szövetsége a Richter Gedeon Vegyészeti Gyár R.T. támogatásával, 1935.

ORVOSI TEVÉKENYSÉG ÉS A BETEG AUTONÓMIÁJA

Napjainkban nyilvánvalóvá vált, hogy az orvostudományban az elmúlt néhány évtized során rendkívül nagy átalakulás történt az ismeretanyagban és a technikai eszközök fejlődésében. Sok régebbi ismeret átértékelődött. Bizonytalanná váltak olyan fogalmak, mint az emberi élet, a halál, az irreverzibilitás, az infauzst állapot stb.

A természetbe történő mesterséges beavatkozás következményei csak halványan körvonalazhatók. A szelész közvéleményben – egy sor objektív és szubjektív tényező hatására – megingani látszik az orvostudományba vetett hit, kiderült, hogy bizonyos korlátai vannak a gyógyításnak. A technikai fejlődés perspektívái és annak gyakorlati megvalósítása között nem csökken, hanem hallatlan mértékben elmélyül a szakadék. Az orvosi gyakorlatban a nil nocere elv elégtelennek bizonyult, lehetetlen úgy segíteni, hogy ne okozunk kárt. Tudomásul kell venni, hogy az orvostudomány fejlődése, az orvosi tevékenység kockázattal jár együtt. Mindezek felismerése új szemléletet tétel fel az orvosi etikában is, és szükségsszerűvé válik néhány elméleti és gyakorlati kérdés megvitatása. Több kérdés közül néhányat megemlítek.

Segítenek-e az etikai ismeretek az orvosi döntések tudományos megalapozásához? Képes-e az etika tudományosan megalapozott értékkorientációt adni, segíti-e az orvosokat egyes döntések meghozatalában? Vannak-e az orvosi tevékenységben behatárolódások, amelyeket erkölcsileg igazolni kell? Vannak-e korlátai az orvosi tevékenységnek? Hol tart ma az orvosetika, képes-e követni az orvostudományok fejlődését?

Úgy tűnik, hogy napjainkban az orvosetika művelése különvlik az orvosi tevékenységtől. A régebbi időkben ez az orvosok belső ügye volt – szinte kizárólag orvosok foglalkoztak vele. Ma már létrejött egy filozófusokból, etikusokból, jogászokból álló csoport, akik döntően orvosi etikával foglalkoznak – bár eléggé heterogén nézetekkel.

Ez bizonyos fokig érthető és indokolt, mivel az orvosi etika, ha tudományként kezeljük, nem művelhető megfelelő társadalmi, filozófiai-elméleti megalapozottság nélkül. Ugyanakkor szükségszerű, hogy az orvosetikai kérdések elméleti kidolgozásában az orvosok sokkal nagyobb mértékben vegyenek részt. Nemcsak azért, mert róluk van szó, bár ez önmagában is indokolja, hanem azért, mert az orvostudomány által feltárt ismereteket szinte kizárólag ők viszik át a gyakorlatba, ahol közvetlenül találkoznak a döntési helyzetekkel és a döntés jó vagy rossz következményeivel.

Ezeknek a döntési helyzeteknek a megoldása nemcsak a legoptimálisabb szakmai hozzáértést követeli meg, de szükségessé válik ezek erkölcsi igazolása is. Feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy nincs tisztán orvosetikai kérdés az orvostudományoktól és az orvosi gyakor-

lattól függetlenül. Például, amíg nem volt reanimáció, transzplantáció, mesterséges ondóbevitel stb., nem vetődhetek fel velük kapcsolatban etikai kérdések.

Különbséget teszünk a tudományos megismerés és a tudomány eredményeként lehetséges gyakorlati alkalmazás etikai értékelése között. A tudományos megismerést, a társadalmi és emberi problémák megoldását - a tudósok egy része ún. tiszta racionalitás alapján tartja lehetségesnek. Ez azzal hozható összefüggésbe, hogy a tudomány módszere mindig racionális célokat követ abban az értelemben, hogy a tudomány logikailag és empirikusan igazolt ismeretet ad akkor is, ha a jelenségek szűk körét üleli fel. Nem véletlen, hogy napjainkban a tudóssal kapcsolatos ambivalenciát sokan úgy értelmezik, hogy a tudós gyakran erkölccsen nem racionális. Ez a kutatóorvosokra is érvényes. A tudományos felismerés meghatározott tényt közöl tárgyalatosan.

Az etika azt értékeli, hogy a kutatás milyen cél érdekében történik, és a tudományos kutatás érdekében milyen eszközt használnak. Az etika, de a jog is, amikor sor kerül az új tudományos eredmények gyakorlati alkalmazására az egyéni, illetve annak kihatásaként a társadalmi szükséglet és érdek figyelembevételével értékeli erkölcsileg jónak, vagy károsnak.

A küznapi gondolkodás gyanakvóan fogadja a "tisztán" tudományosan racionalizáló megoldásokat, a tények merev tiszteletét, olyan esetekben, amikor az közvetlenül az ember életével, életmódjával van összefüggésben.

Az emberi cselekedet nem mindig az ésszerűség által motivált. Az egyén, a beteg magatartásánál az értelem és az érzelem konfliktusával kell számolni. Ennek magyarázata abban van, hogy tevékenységünket a racionális tényező mellett egy sor egyéb tényező is determinálja. Ilyenek például az ember objektív és vélt érdekei, érzelmei, ösztönei, amelyek a saját belátásával ellentétesek lehetnek.

Indokoltan fogalmazódik meg az a kérdés, hogy orvosi haladást jelent-e az élet mindenáron történő megmentése, vagy vannak behatárolódások, amelyeket morálisan igazolni kell. Vannak ilyenek: pl. reanimáció, passzív eutanázia, anyagilag tényezők és nem utolsósorban a beteg személyi autonómiájának tiszteletben tartása.

Vannak-e anyagi-gazdasági korlátai az orvosi tevékenységnek, ha igen, milyen kihatással vannak etikai szemléletünkre?

Az orvostudományok fejlődésének és az orvosi technika alkalmazásának elvileg korlátlan lehetőségei vannak, ugyanakkor a gazdasági lehetőségeink behatároltak. Ezzel az ellentmondással számolni kell. Egyetlen társadalom sem képes mindenki számára a legkorszerűbb gyógy-módot biztosítani. Ismert tény, hogy kevés a műszer, a külföldi gyógyszer, nem juthat hozzá mindenki, akinek szüksége lenne rá, bizonyos műtétekre várni kell stb. A betegek sorolásánál általában kijelentik, hogy kizárólag orvosi szempontok dönthetnek. Mindenki tudja azonban, hogy a betegek kiválasztásánál szerepet játszik egy sor egyéb tényező (életkor, szoci-

ális helyzet, társadalmi rang stb.). Gyakran ezek megoldását az egészségügy belső ügyének tekintik, megpróbálják leplezni - nem rossz szándékból teszik - hiszen az orvosoknak is véleménytelen és a döntés nagyon sokszor morális konfliktust okoz számukra.

Mit ajánlanak az etikusok? Milyen a közfelfogás ebben a kérdésben?

1./ Vannak, akik moralizáló álláspontra helyezkednek, a morál mindenekelőtt, figyelmen kívül hagyva a realitásokat. Orvostanhallgatóink többsége is hajlamos a moralizálásra. Általában azzal érvelnek, hogy ha az emberi élet a legfőbb érték, akkor semmilyen anyagi tényező nem befolyásolhatja a gyógyítást.

2./ Mások kijelentik, hogy lehetetlen dönteni. Ez a szemlélet nem ad igazán etikai alternatívákat. A gyakorlatban elkerülhetetlen a döntés, a szelekció. Mind a két megoldás a felelősség elhárítását jelenti. Orvosaink egyre erősebben érzik tevékenységük különböző korlátait és ez gyakran morális konfliktust okoz számukra. Az etikai ajánlások pedig túl általánosak vagy egymásnak ellentmondók ahhoz, hogy megfelelő elméleti alapot jelentenének a döntésekhez.

3./ A harmadik megoldás az, amikor kizárólag szakmai szempontokra hivatkozva etikai ajánlások, alternatívák nélkül indokolják meg döntéseiket.

A helyes és követendő megoldás csak az orvosi és etikai szempontok együttes figyelembevétele jelenthet. Jogi szempontok figyelembevételét azért nem említettem, mert létezésük evidens és az külön tárgyalást igényelne. A jogi szabályok mögé bújva sokszor erkölcsi elvek figyelembevétele nélkül is lehet orvosi tevékenységet folytatni. Nem biztos, hogy a leghumánusabban jár el, aki minden jogszabályt pontosan betart.

Fontos kérdésnek tartom a beteg autonómiájának a kérdését. Az orvos és a beteg viszonyát vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy erőteljesen vetődik fel a beteg személyi autonómiája. A személyi autonómia tiszteletben tartása nemcsak az orvos és a beteg viszonyában vetődik fel, hanem egyre inkább széles társadalmi igényként is megfogalmazódik.

Ismeretes, hogy a 60-as évektől kezdve a filozófiában lezajlott vita, amelyben az emberrel, a személyiséggel és a humanizmussal kapcsolatos kérdések kerültek előtérbe. Gondoljunk csak az egzisztencializmussal folytatott vitára. Divatosak lettek olyan fogalmak, mint önmegvalósítás, egyéni szabadság stb., amely a pozitív tartalma mellett relativista, individualista értelmezést is kapott egészen az önpusztítás jogáig (kábitószér, alkoholizmus, öngyilkosság stb.)

Gyakran találkozni olyan véleménnyel, amely szerint napjainkban az ifjúságnak rendkívül nagy az autonómiai igénye és ez az ateizmus terjedésével van összefüggésben, ami odavezetett, hogy az ember önmaga akarja eldönteni, hogy mit szabad, mit nem, és cselekvésében önmagát tekinti normának. Hogy ifjúságunknak nagy az autonómia-igénye, az sok társadalmi

tényező együttthatásának következménye és nem az ateizmus terjedésének. Az autonómia igénye a társadalom egészében - s így az orvos-beteg viszonyban - emberi szükségletként jelentkezik.

Az orvosi tevékenység egyre növekvő szakosodása, specializálódása, a technikai és laboratóriumi lehetőségek, az elszemélytelenedés, a dehumanizálódás veszélyét, az objektív leletekben és eszközökben való hitet erősítik, és ez komoly forrása lehet az emberi tényező lebecsülésének. Az orvosetikai irodalomban mind gyakrabban vetődik fel az emberi jogok kérdése, az egészséghez, az egészségesen születéshez, a gyermekvállaláshoz való jog, törekvés a beteg autonómiájának tiszteletben tartására. De folytathatnám a felsorolást az olyan kérdésfeltevéssel, ami jelenleg éles vita tárgyát képezi - hogy a megtermékenyített petesejt rendelkezik-e emberi jogokkal, vagy az emberi szabadságjog kiterjeszthető-e az öngyilkosra stb.

A gyógyítás eredményessége az orvos és a beteg együttműködésén alapul. A beteg jogosan várja el, hogy több tájékoztatást kapjon betegségéről. Bár az orvos felvilágosító kötelességét jogszabály is rögzíti, ennek ellenére nem sikerült áttörni azt a beidegződést, ami hosszú időn át jellemzi az orvosi szemléletet, hogy a beteg nem eléggé felvilágosult ahhoz, hogy ezeket a problémákat megértse.

Messzemenően egyetértek Blasszauer Bélával, amikor a beteg személyiségének autonómiáját, emberi méltóságának tiszteletben tartását hangsúlyozza. Fontosnak, újszerűnek tartom azt a gondolatot, hogy az orvos, a beteg értelmi szintjének megfelelően, tájékoztassa a beteget a gyógymód alternatíváiról és tegye lehetővé a választást. Van egy kritikai észrevételem is. Blasszauer Béla túlságosan szélesen értelmezi a beteg autonómiáját. A következőket írja az Emberkísérlet című cikkében: "...minden humánus társadalomnak érdekében áll, hogy a személyiséghez fűződő jogokat védje, biztosítsa."¹ A "humánus" társadalom megjelölés problematikus. A humanizmus etikai elv. A társadalomnak elsődlegesen nem etikai elvek alapján szerveződnek. A morális tényezők, így a humanizmus is csak következményei a társadalmi berendezkedésnek. Egy társadalom nem csak védelmezi a személyi jogokat, hanem korlátozza is és éppen a humanizmus érdekében teszi (pl. bűnözőkkel, terroristákkal, fasisztákkal szemben). Nincs tiszta humánus társadalom, és az autonómia mindig relatív.

Végül: Blasszauer Béla véleménye szerint az orvosi döntéshez több kell, mint szakmai hozzáértés és lelkiismeret. Etikai elvekre is szükség van. Természetes, hogy orvosetikai elvekre, sőt jogi szabályokra is szükség van, de köztudott, hogy a jogszabály és etikai elv is annyit ér, amennyit az orvos ezekből magáévá tesz, illetve interiorizál.

Azt hiszem, hogy az orvosi gyakorlatban felvetődő morális dilemmák megoldásához, döntések meghozatalához az etikusok és orvosok fokozottabb együttműködésére van szükség.

JEGYZET

- 1 Blasszauer Béla: Emberkísérlet. Valóság, 1986. 1. szám 45. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Blasszauer Béla: Az orvosi etika. Valóság, 1981. 4. szám
Czeizel Endre: Egy orvosgenetikus etikai gondjai. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983.
Czeizel Endre: Az orvos-genetikus szemével. Minerva, Budapest, 1980.
Magyar Imre: Orvos és a beteg. Medicina, Budapest, 1983.
Szilárd János: Az orvosi etika időszzerű dilemmái. Tudományos Közlemények, SOTE Marxizmus-
-leninizmus Intézet. 1982.

AZ ORVOS-BETEG VISZONY PROBLÉMÁI GYAKORLATUNKBAN

Az etika, annak alkalmazott formája az orvosi etika elméleti tudományág. Megállapításai, törvényszerűségei alapján - melyeket e tárgy oktatásával és egész egyetemi képzésünk útján igyekszünk leendő orvosaink sajátjává tenni - mégis gyakorlati magatartásformát alakítunk ki. Az elméletnek mindenképpen az az egyik feladata, hogy a gyakorlatot minél jobban megismerje, mert csak ezáltal tudja azt a másik feladatát teljesíteni, hogy a gyakorlatnak objektív, elvi iránymutatást adjon.

Oktató tevékenységünk hitele és hatásfoka attól függ elsősorban, hogy azok az elvek és megítélések, melyeket oktatunk, mennyire állnak közel az orvostanhallgatók által észlelt, a valóságban létező magatartáshoz. Nem fedésre, az elvek maradéktalan megvalósulására gondolkodunk természetesen, csupán arra, hogy társadalmi viszonyaink, az egészségügy jelenlegi helyzete messzememenően meghatározza, hogy a jövő orvosgenerációja milyen etikai megítélés alapján fog élni és tevékenységet kifejtetni. Amennyiben az elvek túlságosan távol állnak a tapasztalt, valóságos viszonyoktól, akkor azok mindig csak elvek maradnak, s nem válnak társadalmi magatartásformák meghatározó tényezőivé.

Indokolt tehát megvizsgálni azt a kérdést, hogy szocialista társadalmi fejlődésünk mai stádiumában milyen mértékben realizálódhatnak az orvosi etika törvényszerűségei, milyen tényezők befolyásolják az egészségügyi ellátásban napjainkban létező etikai viszonyokat.

Az orvos-beteg viszony talán legalapvetőbb tényezője a bizalom, erre kell alapoznunk a beteg gyógyítása során. A beteg ember az orvos kezébe teszi a sorsát - ezt az orvos meg is követeli tőle. Mivel pedig a beteg nem tudja megítélni, hogy az orvos mit csinál vele, a helyzet úgy szabályozódik, hogy cserébe az orvosnak felelősséget kell vállalnia. Ez elsősorban személyes viszony, melynek minősége e két félen múlik, de nem csupán rajtuk. Az orvosetika, akár mint elmélet, akár mint normarendszer, elválaszthatatlan a társadalom gazdasági és politikai helyzetétől, valamint az egészségügyre ható számtalan olyan más tényezőtől, mint például az általános kultúra, az intézményrendszer, a költségvetésben való részesedés, az egészségügy szervezettsége, makro- és mikroeloszlás, az osztály- és rétegerkölcse stb. A beteg bizalmának kiválasztásában jelentős szerepet játszik az is, hogy az orvost milyen körülmények között látja dolgozni. Már a külső megjelenés is befolyásolja a bizalom kialakulását - s gondoljunk itt a jelenlegi általános munkaruha-ellátás színvonalára például - valamint az is, hogy milyen eszköztárat lát a beteg az orvos kezében. Az utóbbi évtizedekben a diagnosztika eszközeinek fejlődése óriási léptékű, szinte feledteteti, vagy kiszorítja a két évtizede még elfogadott módszereket. A televízió és más tömegkommunikációs eszközök sietnek ezen új eljárások ismertetésével, de nem számolnak azzal a hatással, hogy a

következő naptól a óráhol bajával jelentkező beteg orvosától számonkéri ezen eszközök alkalmazását. Ez is befolyásolja a bizalmat, annak kialakulását. A körülmények is. A fekvőbeteg-gyógyintézetekben jelenleg észlelhető ápolás szintje is - amelyet néha emberhiánnyal, szakemberhiánnyal küzdő ellátás határoz meg - hozzájárul a beteg nyugalomához, bizalmához. Mondanivalóm lényege, hogy az orvos magatartása igen fontos, alapvető tényezője a beteg-orvos kapcsolat kialakulásának, de semmiképpen sem egyedüli faktora, s hogy a körülményeknek, melyeket az orvos csak részben tud befolyásolni, szintén rendkívül jelentős szerepük van a gyógyítási effektus létrejöttében.

Az általános szóhasználat az orvosok betegekhez viszonyuló etikusa, illetve etikátlan magatartásáról beszél. Fogadjuk el ezeket a kifejezéseket az egyszerűség kedvéért.

Vizsgáljuk meg, hogy van-e, lehet-e egyáltalán "etikus" orvosi magatartás napjainkban, jelenlegi viszonyaink között?

Véleményem szerint nincsen, nem lehet. Csak többé vagy kevésbé etikus magatartású orvosról beszélhetünk. A gyakorlati élet mindnyájunkat olyan helyzetekbe kényszerít bele, amelyekben szükségszerűen és bármely megoldást választva is vét az orvos nap mint nap a beteg-orvos erkölcsös kapcsolata ellen.

Engedjék meg, hogy ennek a megállapításnak a bizonyítására néhány gyakorlati példát megemlítsék: Egyetemünkön 1600 bentfekvő beteg és gyakorlatilag Debrecen város járóbetegjeinek ellátásában hasi ultrahangvizsgálat céljára egyetlen készülék áll rendelkezésre. A betegek 5 percenként váltják egymást. Az öltözőfülkében egyidejűleg 2-3 egymás számára teljesen idegen embert meztelenítünk le. A leleteket a vizsgáltak betegségről ugyancsak mindnyájuk füle hallatára diktáljuk le. Ez a gyakorlat. Ítélik meg, hogyan vétünk kisebb erkölcsi hibát, ha ilyen módon semmibe vesszük a titoktartás kötelezettségét, a betegnek azt a jogát, hogy csak orvosa előtt meztelenítse le testét stb., vagy ha holnaptól kezdve csak fele annyi beteget vizsgálunk és így hónapokig vértatjuk a rászorulókat a sokszor sürgős, nélkülözhetetlen vizsgálat kivitelezésére? Bármelyik megoldást választjuk, mindegyik erkölcstelen bizonyos vonatkozásban.

Az ilyen, részben anyagiakra visszavezethető helyzetek magyarázatára nagyon gyorsan találunk felmentő érveket. Talán túl gyorsan és könnyen felmentve ilyen módon magunkat, s a helyzet előidézéséért felelős társainkat, orvosokat, szervezőket stb.

Van azonban olyan fajtája a betegekkel szemben elkövetett erkölcstelen viszonyulásnak, amelyet semmilyen anyagi ok nem magyaráz. Egyszerűen a hivatali bürokrácia, a szemlélet elavultsága idézi ezeket elő.

Engedjenek meg erre is egy példát magyarázatul. Polgár nagyközség Hajdú-Bihar megye északi határánál helyezkedik el. Szakorvosi ellátásra az itt megbetegedetteket vagy Hajdúnánásra, vagy a fél napi járásra fekvő debreceni rendelőintézetbe kell az orvosnak beutálnia.

Ez felel meg jelenlegi szervezési gyakorlatunknak. A Tisza túlsó partján, Polgártól 3-4 km-re Leninvárosban jól felszerelt rendelőintézet kínál ellátási lehetőséget, de ezt nem lehet igénybe venni, mert más megyéhez tartozik. Nem cselekszik-e a beteg érdekei ellen, és nem veszít-e a beteg bizalmából az az orvos, aki a szabályos úton, a lényegesen távolabb elhelyezkedő rendelőbe utalja be betegeit?

Az orvosok kötelessége a beteg fájdalmát csökkenteni, illetve megszüntetni, s ehhez az orvostudomány mai állásának megfelelően számos hatékony eszköz áll rendelkezésére. Mégis, a mai napig is végzünk olyan vizsgálatokat, melyek kapcsán a betegnek előre tudottan erős fájdalmat okozunk. Ezek elvileg kivédhetők volnának. Ilyen például az angiográfia, ahol megoldható volna a vizsgálat fájdalommentes elvégzése általános anaesthesia útján, lumbalis analgesiával, vagy korszerű kontrasztanyag alkalmazásával. Egészségügyi ellátásunk jelenlegi színvonalán nincs kapacitás a legtöbb intézetben az anaesthesia elvégzésére és nincs anyagi keret a hagyományos 10x-es értékébe kerülő nonionikus, izotóniás kontrasztanyagok beszerzésére, melyek nem okoznak fájdalmat, s gyakorlatilag nincs velük komplikáció. Mit tegyen a szakorvos ilyen helyzetben? Tagadja meg a kétségtelenül etikátlan körülmények között végzendő munkát, vétve ilyen úton is a beteg érdekei ellen, vagy tegye ki fájdalmaknak betegét tudva azt, hogy ez nem volna feltétlenül szükségesszerű.

A szocialista társadalom alapvető célkitűzése a minden állampolgár számára nyújtandó, napjaink tudományos színvonalán legmagasabb szinten nyújtott egészségügyi ellátás. Ennek a célkitűzésnek a gyakorlati megvalósításában sokféle torzulást észleltünk. A legmagasabb szintű ellátás relativitása mellett a meglévő kapacitások szűk voltáig számos tényezőnek köszönhető, hogy a beteg-orvos kapcsolat sokféleképpen károsodik. A kényszerhelyzetet megoldó orvos számára tehát csak azt az erkölcsi törvényt írhatjuk elő - és ezt kell, hogy tanítsuk medikusainknak is - hogy minden helyzetben keresniük kell a legerkölcsebb megoldást, amely legkevésbé csonkítja a beteg érdekeit, s amely a beteg és orvosa közti bizalom megőrzésével segíti a beteg gyógyulását. Nem kis feladat, bizonyos esetekben még az etikai érzékkel rendelkező, biztos erkölcsi alapokon álló orvos számára sem, a relatíve legerkölcsebb cselekvés meghatározása abban a környezetben, amelyben társadalmunk jelenlegi fejlődési stádiumában tevékenységünket kifejtethetjük.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Blasszauer Béla: Az orvosetika. Valóság, 1981. 4. szám

Császai Lajos: Az orvostársadalom autonómiája. Társadalomkutatás, 1984. 1. szám

Blasszauer Béla: A fájdalom és az eutanázia. Világosság, 1982. 1. szám.

A DÖNTÉS SZÜKSÉGSÉGE ÉS KOCKÁZATA AZ ORVOSI TEVÉKENYSÉGBEN

Vajon etika-e az orvosi etika? A kérdés talán furcsán hangzik, ám nem komolytalan. Erdemes megvizsgálni, hogy az évszázadok óta őrzött és megújított "szent" hagyomány az-e, aminek mondja magát; netán valami más, vagy csupán egy szakma kultikus kelléktárának szép, de értelmetlen és haszontalan relikviája.

Talán kezdjük a kutatást a forrásnál, és merészen tegyük fel a kérdést: etikát hagyományozott-e Hippokratész az utókorra, amikor esküvel kötelezte az orvosi hivatás gyakorlóját szabálygyűjteménye betartására? Nem könnyű a válasz, ismerve azt az ókorban gyakran alkalmazott módszert, mely az együttélés szabályainak (nem ritkán jogi jellegű törvényeknek) betartását egy vagy több isteni bíró szigorú ítéletének fenyegetésével próbálta elérni, nem kis szolgálatot téve az erkölcs, mint belső önszabályozó rendszer kiépülésének, megerősödésének.

Ám az esküvel minden vallás óvatosan bánik. Csak rendkívüli és súlyos, nagy fontosságú ügyben engedélyezi, és közvetlenül Isten fennhatósága alá rendeli. Az eskü megtartása feltétlen, megszegése életveszélyes. Egy hívő számára az eskü nem azonos a törvénytisztelettel, hanem több annál, választás esetén inkább törvényt szeg, mint esküt. (Zárójelben jegyzem meg, esküt becsületre tenni – amint ez ma nálunk történik – fából vaskarika: az esküt az szavatolja, amit az eskűnek kéne szavatolni. És egyáltalán, egy olyan társadalomban, ahol a becsületnek nincs kultusza, ott ennek az eskűnek alig van rizikója.)

Hippokratész esküje nem abban rendkívüli, amire vonatkozik, hanem a szándékában. Törvény születik jogi apparátus nélkül. Törvény, amely igen súlyos szankciókat helyez kilátásba, s amelyek elkerülhetetlenek, mert istenek a bírók. Törvény, amely szavatol és garanciát nyújt a mindenkori páciensnek. Törvény, amely a mesterség legáltalánosabb alapelveit fogalmazza meg, s mintegy definiálja a társadalmi munkamegosztás profán szférájában felbukkanó megújult hivatást. Ha akarattal megszeged az előírásokat – sugallja az eskü –, nem rossz orvos vagy, hanem nem vagy orvos, azaz alkalmatlan vagy, illetéktelen, sarlatán. Azt azonban, hogy egy orvos csak jó orvos lehet, Hippokratész sem gondolhatta, s mint szophosz, erre – vagyis az erkölcsi tökéletességre –, nem tétetett volna esküt. Az eskü tehát nem erkölcsi kvalitásokra, hanem a hivatás alapszabályainak törvényerejű érvényére vonatkozik. Ebből következik, hogy ha valaki betartja, az ugyan orvos, de nem biztos, hogy jó orvos. Hogy mit kell tenni, hogyan kell viselkedni, milyen egyéni erkölcsi képességekkel kell rendelkezni ahhoz, hogy jó orvos legyen valaki, – s ez egy szakmai erkölcs lényege! – arra alig kapunk útmutatást a Hippokratésznek tulajdonított etikai hagyatékból. Vagy nem az vált közismertté, mert az eskü annyira elbűvölte évezredekre Európát, hogy talán nem kutatott

eléggé a Corpus Hippocraticum főlétsaiban valódi etikai tartalmak után. Pedig bizonyára ott van, ahogy az esküben is fellelhető (bár nem olyan elegánsan racionális, mint a szakmai utasítások), s főleg a szemléletéből sugárzó üzenetben ne ténny semmi olyant, ami veszélyezteteti a gyógyításhoz elengedhetetlenül szükséges bizalom kiépülését és megtartását.

Szóval mégis etika? Nem, etika is. Etika, vagyis erkölcsről való bölcselkedés, amely nem utasít, nem fenyegetőzik, csak felhívja a figyelmet arra, hogy ha már valaki orvos, jobb ha jó orvos, mintha rossz. S hogy lehet valaki jó orvos? Ha jó ember. Ez a gondolat nincs benne az esküben (és helyesen!), ami benne van, az ennek jogi minimuma némi keresztény ihletésű szenteskedéssel átfogalmazva ("Tisztán és jámboran őrzöm meg életemet és mesterségemet") - alig komolyan vehető.

Hippokratészen kell-e számonkérnünk, hogy ha már felvetette, miért nem alkotta meg a jó ember-orvos kritériumait? Semmi esetre sem! Ha még meg is írta volna, legfeljebb annyit hasznunk lenne belőle, hogy tőle is tudnánk, amit tudunk a görög művészetből, irodalomból, hogy milyen erkölcsi értékeket preferált az athéni szellem által áthatott hellén világ. Úgy vélem, Európa alaposan félreértette Hippokratészt. Ami számára szükség volt, abból mi erényt csináltunk. Ő a vallás adta eszközzel törvényt teremtett (mert nem volt más módja), s mi azóta úgy véljük, ha törvényt teremtünk, erkölcsöt teremtünk. S ugyanakkor megdöbbenve és egyre nagyobb ingerültséggel tapasztaljuk, hogy a törvény mennyiségi gyarapodása nincs arányban az erkölcsi tökéletesedéssel. Erre még több törvényt hozunk. (S közben mintha elfelejtkeznénk arról, hogy a törvényt azért hozzák, mert megszegik. Megszegetlen törvény nincs!)

Tegyük fel újra a kérdést! Etika-e az orvosi etika? Mielőtt válaszolnánk, térjünk egy pillanatra vissza a Hippokratésznek tulajdonított gondolathoz: jó orvos csak jó ember lehet. Tessaék figyelni! Nem azt mondja, hogy orvos csak jó ember lehet. Nem, orvos akárki lehet, aki betartja a szakmai szabályokat, a vonatkozó jogi törvényeket. Persze ettől még rossz orvos is lehet. Ám a rossz orvos nem azonos a tudatlan és jogsértő orvossal, mert annak nem szabadna orvosnak lennie. És ez nem erkölcsi kérdés!

Tehát egy orvosi etikának alapvetően azt kellene tisztázni, hogy ez a társadalom kit tekint jó orvosnak és kit tekint rossznak. S e kérdés eldöntésében a jog abszolút inkompetens (vagy annak kéne lennie!).

Ezzel szemben az orvosi tevékenységet megítélő etikai közvéleményben a következő attitűdök fedezhetők fel:

a./ Az idealizáló, aki türelmetlen:

- minden orvosnak a társadalom erkölcsi közállapotait messze meghaladó erkölcsi képesség birtokában kellene lennie;
- az orvosok túlnyomó többségének erkölcsa nem ilyen;
- tehát az orvosok túlnyomó többsége rossz orvos.

b./ A jogászkodó, aki vérszomjas:

- jó orvos, aki betartja az előírásokat, jogszabályokat;
- tehát a rossz orvos egyben bűnöző.

c./ A realista, aki nem ítélni akar, hanem megérteni és eligazodni (talán nem szerepeltetés, ha magamat ehhez a számomra legszimpatikusabb szemléletű csoportba sorolom):

- Jó orvos, aki szakmailag kiváló, ritka és valóban rendkívüli erkölcsi képességekkel rendelkező minta erejű személyiség (persze, ha mintának tekintik és időnap előtt nem tekerik ki a nyakát - de ez a közérkölcsek függvénye); kis létszámú csoport.
- Átlagorvos, aki szakmailag korrekt, erkölcsre az átlagértelmisége (azért mert nem jó orvos, még nem rossz); a hivatás gyakorlására alkalmas; sokan vannak.
- Rossz orvos, aki szakmailag korrekt, erkölcsre a közérkölcsek színvonalán van, ezért vele szemben a társadalom rendkívül intoleráns ("hja, ha ő is csak olyan, mint én!"); a hivatás gyakorlásában megtűrhető; szintén elég népes csoport.

Nem feladata ennek a dolgozatnak a fent említett orvoscsoportok erkölcsi jellemzését megadni, egymásba átáramlásának mechanizmusát leírni, már csak azért sem, mert hiányzik hozzá egy autentikus erkölcsszociológiai adatbázis, s így csupán a - minden bizonnyal vitatható - feltevéseimnek adhatnék hangot. Abban azonban, úgy vélem, nem tévedek, hogy a jelenleg érvényben lévő orvoskép a Sollen vonatkozásában túl fehér, a Sein vonatkozásában túl fekete, s mindkettőnek kevés köze van a valósághoz. Ahhoz a valósághoz, amelynek finom szerkesztésében, bonyolult és sokrétű viszonyrendszerében a ma nálunk érvényben lévő orvosi etika sem segít eligazodni, hiszen maga is erős leegyszerűsítéssel foglalkozik a szakma erkölcsi életével: kiválóságot követel egyfelől, s a jogsértések következményével fenyegetőzik másfelől. S így nem véletlen, hogy a szakmai és laikus közvéleményben egyaránt egyre gyakoribb az olyan tudatzavar, mely egyenlőségjelet tesz etikai vétség és jogsértés közé. Így alakulhat ki az a hibás logika, mely csak azt tekinti erkölcsi vétségnek, amely egyben törvényt sértő is, következésképpen az erkölcsi konfliktusokat is a jog eszközeivel kívánja megoldani.

Ez a szemlélet akarva-akaratlanul az orvosi hivatással szembeni bizalmatlanságot fejezi ki, s egyre nagyobb a veszélye annak, hogy fokozza az - e hivatás gyakorlásához elengedhetetlenül fontos - önbizalom hiányát. (Ha nincs önbizalom, mire alapozódjon a bizalom? A segíteni akarás vágya kevés a segíteni tudás bizonyossága nélkül.)

Hangsúlyozni szeretném, nem a jogi szabályozás szükségességét akarom megkérdőjelezni! Csupán azt kívánom tisztázni, nem veszélytelen az orvosi jogot összemosni az orvosi etikával. A jogi előírások betartása szakmai kérdés. Aki betartja, orvos; aki megszegi, szarlatán. Persze a törvényekről is lehet vitatkozni de lege ferenda, ám a megoldás továbbra is a jog illetékességi körébe tartozik. És azt sem mondom, hogy a jognak nincs szoros kapcsolata az erkölccsel; de ezt vizsgálja a jogász. Az etikust azonban az erkölcsnek az a sávja kell hogy foglalkoztassa, mellyel szemben a jog indifferens.

Ez az a szféra, melyben az orvos autonóm, döntéseiben, választásaiban szabad; konfliktusmegoldási képessége szakmailag releváns emberi kvalitásait tükrözi.

Nekem úgy tűnik, ez a sáv egyre szűkül, s ha idejében nem emelünk szót, az orvosi etika - tárgy híján - megszűntnek nyilváníthatja magát. Ettől természetesen még messze vagyunk, sőt meggyőződéseim, vannak e területen jogi szabályozást elvileg el nem viselő döntés-szituációk. Döntési szituációk, melyek egyedi, szokatlan, sőt kényelmetlen megoldásokat szülnek, de melyeknek megítélésében - éppen rendkívüliségük miatt - az etika a kompetens. S ilyen rendkívüli helyzet a gyógyító tevékenységben éppen nem ritka, különösen olyankor nem, amikor a gyógyításra szerződő két fél - orvos és páciens - érdekei automatikusan nem esnek egybe, tehát kompromisszumot kell kötniök. A kompromisszum bizonyos érdeksérelem nélkül nem alakítható ki, ám ennek van etikailag tolerálható mértéke. S ha az érdekeltek (vagy hozzátartozók) szubjektíve túlértékelik a szükséges érdekaldozatot, ez még mindig nem indokolja a jogi reakciót. (Még akkor sem, ha az adott eset a laikus közvéleményből intoleráns reflexeket vált ki!)

Napjaink orvostudománya igen sok ilyen kompromisszum-igényű gyógyítási technikát eredményezett, ám az orvosi etika e kényelmetlen szükségyszerűség etikai feldolgozásával - úgy tűnik - igen nehezen boldogul. S a hiányzó stabil etikai felhatalmazás nélkül teljesen esetlegessé válik, hogy mi minősül felelőtlen kockázatvállalásnak, s mi a szükséges felelősség elhárításának. S ha az etika bizonytalan abban, hogy egy magatartást hősiessnek, gyávanak vagy bűnösnek minősítsen-e, akkor valóban alkalmatlannak nyilvánítja magát a szabályozásra, s át kell engednie a terepet a jognak. Súlyos tehát és halaszthatatlan az etika adóssága, s a törlesztés nem is lesz könnyű, hiszen a szaporodó jogszabályok nemcsak jelzik, de igazolni is látszanak a társadalom növekvő bizalmatlanságát; a bizalmatlanság rosszhiszeműséget szül, s a rosszhiszeműség légkörében egyre kevesebb orvos vállalja a felelősségteljes döntés kockázatát.

Csakhogy a nem-döntés is döntés, ám az önbecsülést jobban kikezdi, mint egy problematikus, de felelősen vállalt döntés. Önbecsülés nélkül viszont nincs erkölcsi erő, nincs szakmai ethosz.

Az orvosi etika feladata, hogy kijelölje és felügyelje azt az erkölcsi edzőpályát, ahol sikerek és kudarcok nehéz küzdelmeiben erősödik az erkölcsi álló- és ellenálló-képesség, elsajátítható a konfliktuskezelés és -megoldás technikája, nő az önbecsülés és az önbizalom; s ahol minden érdekelt tudatában van annak, hogy minden eredmény annak a győzelemnek egy darabja, melyet e pályán visszaszerzett bizalomnak neveznek.

Hiába, Hippokratész halhatatlan!

A VESEÁTÜLTETÉS EGYES AKTUÁLIS PROBLÉMÁI

A veseátültetés a transzplantáció egyik területét öleli fel, melynek etikai vetülete kapcsolódik a transzplantáció értékeihez, normáihoz.

Miután a veseátültetéssel kapcsolatos tudomány csak néhány évtizedes múltta tekint vissza, ma különösen a tudomány fejlődésével érdekes rámutatni a donor és recipiens viszony aktuális orvosi, orvosetikai vonatkozásaira. Magyarországon a veseátültetés gyakorlata közel 15 éve elterjedt, de orvosi, orvosetikai vonatkozásai és gyakorlata állandóan új problémákat indukál, mely indokolja, hogy a jelzett kérdéseket válaszolni igyekezzünk. Ahhoz, hogy etikai vonatkozásokra fényt derítsünk, szükséges orvosi szempontból a veseátültetéssel kapcsolatos szakmai problémákat is érinteni.

A vesetranszplantáció célja: életfontos szerv helyettesítése, pótlása, mely a szervezetben véglegesen károsodott. Az átültetést olyan status indikálja, amikor egy szerv működésének funkciója részletesen vagy teljesen megszűnt, dekompenzált állapotba került külső sérülés vagy betegség következtében. Fontos kontraindikáció a transzplantáció ellen, ha a betegnek más betegségei is vannak a vesebetegségen kívül, s így a műtéttel fennállhat a halál veszélye.

Etikailag azért fontos ez, mert átültetésre akkor és azért kerül sor, amikor a beteg életének fenntartása másként nem prognosztizálható, tehát ma már ez a gyakorlat nem kísérlet, hanem a beteg életének műtéti eszközökkel való meghosszabbítása.

A következőkben a magyarországi helyzettel, problémákkal és eredményekkel foglalkozom.

Magyarországon 1962-ben a szegedi sebészeti klinikán végeztek veseátültetést élő donortól és a műtétet követő hetvenkilencedik napon a halál bekövetkezett uramias és septicus tünetek között pulmonális oedema miatt. (Már ekkor Németh doktorban és teamjében felvetődött a kérdés, hogy tudniillik megfoszthatunk-e veséjétől egy egészséges embert, megcsonkíthatjuk-e annak érdekében, hogy 1-2-3 évvel meghosszabbítsuk embertársunk életét.¹)

Megjelent tehát az az etikai dilemma, hogy élő donorból történő szervkivétel esetén végül is veszélybe kerülhet az egészséges ember élete, irreverzibilis károsodás léphet fel, másrészt a recipiensnek semmi bizonyosat nem mondhatunk az új szerv működésének jövőjéről, eredményességéről.

Ezzel párhuzamosan felmerült az a kérdés, hogy mikor beszélhetünk sikeres műtéti beavatkozásról: Petri professzor szerint a műtét sikeres, ha a beteg meggyógyul. Egy év után állás lehet foglalni, de az első hónapokban nem lehet semmit mondani.² Véleménye szerint

nem elegendő a műtét után a szerv jó funkcionálása, hanem akkor sikeres a beavatkozás, ha a beteg legalább annyi ideig él a beültetett vesével, mintha ez alatt az idő alatt művésen kezelték volna, de a műtét segítségével jóval humánusabb életet tudunk biztosítani.

1973-tól cadaver vesével indultak el átültetések Magyarországon, s az átültetéssel párhuzamosan megjelent az EU. Miniszter 18/1972-es számú rendelete, amely az egészségügyről szóló 1972. évi II. törvény szerv- és szövetkivételre és átültetésre vonatkozó intézkedéseinek végrehajtását szabályozza.

A hazai sikereket késleltette, hogy az anyagi és személyi feltételek nem voltak széles körben biztosítva. Ezzel párosult a szervezethez hiánya, valamint a témával kapcsolatos orvosetikai kérdések tisztázatlansága, bizonytalansága, Például halott donor esetében felmerült az a kérdés, hogy joga van-e az orvosnak a halottat szerveitől megfosztani. Az orvosok egy része nem volt-kellőképpen orientálva, hogy egy ismeretlen vese-elégtelenségben szenvedő ember életének megmentéséért felelősséget érezzen, vállaljon.

Ma az átültetések centrumában a budapesti I. sz. Sebészeti Klinika áll. Itt 1973 novemberében kezdődtek el az átültetések. 1986 szeptemberéig 316 transzplantációt végeztek:

Ebből élő donoros átültetés:	35 fő	11 %
Cadaver donoros átültetés:	281 fő	89 %
A nemek közötti megoszlás:	198 férfi, és 118 női beteg volt.	

A kimutatások egyértelműen bizonyítják, hogy a kezdeti élő donorból történő átültetés után az arány egyértelműen a cadaver donorok felé tolódott el.

1973 és 1985 vége között a klinikán 294 átültetést végeztek. Ebből 66 beteg exitált, más betegségben 110 beteg halt meg, s ami a legfontosabb, 118 beteg él.

1978-ban már évi 33 betegen végeztek átültetést, s a vizsgált évben 24 beteg élt és csak 4 beteg exitált, 5 betegnél jelezte a computer, hogy más betegségben veszítette életét. A beültetett vesék közül a vesetűlélesi mutató 85,7 % volt.

A kiemelkedő eredményt az 1983-84-es esztendő hozta meg, amikor 50 betegnél végeztek átültetést. Ebből 27 beteg élt a jelzett évben, 5 exitált, 18 beteg más betegségben veszítette életét.

A beültetett vesék közül a vesetűlélesi mutató 84,37 % volt. Ebben az időben kezdték alkalmazni a nagyhatású immunszuppresszív gyógyszert, a "cyclosporin"-t, mely többek között elősegítette a jó eredményeket.³

Magyarországon a vesék egy részét külföldről kapjuk. 1979-ben az Egészségügyi Minisztérium 24 kórházat szólított fel, hogy jelezze a potenciális halott donorokat, akiknek veséjét átültetésre alkalmasnak találja, de a jelzett kórházak töredéke tesz csak ennek ele-

get. Jelenleg a kórházak nincsenek érdekelve vagy kötelezve (mint pl. az NDK-ban, ahol azt kell jelentenie az orvosnak, hogy a szerv miért nem volt alkalmas transzplantációs célra), tehát nincs kellő anyagi, sem erkölcsi érdekelttség, hogy vesékhez juttassák a veseátültetési központokat.

A transzplantáció többfázisú folyamat, mely felöleli egyrészt az előkészítés periódusát (immunológiai, pszichés, tájékoztatás, felvilágosítás), másrészt a szervkivétel és beültetés folyamatát, harmadrészt a rehabilitáció problémáját.

A következőkben a terápia 2 alternatívájával foglalkozom. Egyrészt az élő donorból való szervkivétel és a recipiensbe való átültetésével, másrészt a halottból nyert cadaver szerv recipiensbe való beültetésével. A konzervatív terápia (művese) értékelése nem képezi jelen dolgozat tárgyát.

Élő donorból természetesen csak páros szerv, vagy szervszegment kivételéről dönthet a donor és az orvosi team. Élő donornál előtérbe kerül az a probléma, hogy alkalmas-e a donációra, hogy nem rendelkezik-e anatómiai vagy funkcionális rendellenességgel, ami a műtétet kontraindikálja. Ezt a jog pontosan szabályozza a 18/1972-es Eü. M. rendelettel. Élő donor önként, ingyenesen, közjegyző előtt szándékát hitelesítve járul hozzá a műtethez, s általában a közvetlen családtagok köréből kerülnek ki. Fontos feltétel a donor és a recipiens felvilágosítása a műtėti kockázatról, az esetleges postoperatív szövődményekről, s arról, hogy a jelenlegi ismereteink szerint és tudományos felkészültségünk alapján az új szerv funkcionálása csak néhány év.

A donor családtag és a recipiens között sincs teljes érdekezzonosság, mert mögötte sokszor kényszer, környezeti presszió húzódik. A donor erős lelki presszió alatt áll, s döntése sokszor környezeti kényszer alapján történik, de a jelenlegi szűkös lehetőségek, tudniillik, hogy nincs elegendő cadaver vese, sokszor még ma is ezt a megoldást, ezt a műtėti lehetőséget kínálják.

Élő donornál az orvos szempontjából felvetődik egy olyan etikai attitűd, hogy a "nil nocere" etikai elv elégtelennek bizonyul, mert a műtėti beavatkozásnál ártunk, megcsonkítjuk az élő, egészséges donort. Az orvos tehát csak úgy tud segíteni, úgy tudja a beteg életét meghosszabbítani, ha azt a megoldást választja, hogy megcsonkítja az élő, egészséges embert, s ezzel lehetőséget teremt a recipiensnek egy emberhez méltó, humanusabb élethez.

Az orvos felelősségét csekély mértékben, de "redukálja" az a körülmény, hogy a donor 50-55 évesnél nem lehet idősebb, és csak kifogástalan egészségi állapotú. Élő donor esetében az áldozatvállalás a tudomány jelenlegi ismeretei szerint még nem jelenti a recipiens számára a végleges gyógyulást, ezért az orvosnak nagy a felelőssége annak eldöntésében, hogy a donáció ténylegesen önkéntes-e a műtét vállalását illetően. Ha az orvos a család részéről a donorra nehezedő, túl erős pressziót tapasztal, akkor etikailag ajánlható, hogy

a donort e pszichés teher alól felmentse, s "bűntudatától" megfossza, s ekkor kegyes csalással élhet, ami a műtétet ellenjavallja.

Az orvosi titoktartás azt is megköveteli, hogy élő donorból történő kivétel esetén a donor félelmét, averzióját a műtéttel szemben nem lehet a recipiensnek elmondani. Ugyanakkor műtéti indikációnál a recipiens akaraterejét fontos fenntartani, hogy bízson a cadaver vese átültetési lehetőségében, s türelemmel várjon a transzplantátumra.

Fontos arra rámutatni, hogy az élő donoros veseátültetés kétoldali etikai problémát vet fel, melyet a donor és recipiens szempontjából kell figyelembe venni. A donor részéről etikai hőstett a műtéti beleegyezés és vállalás, míg a recipiens részéről etikai áldozat, ezért ebben a viszonyban a legnemesebb erkölcsi tulajdonságok lépnek előtérbe. Ha mi egy áldozati etika képviselői lennénk, ha a jót csak áldozatokon (hősiességen) keresztül lehetne elérni, akkor ezen beavatkozás mellett törnénk lándzsát, de társadalmilag és egyénileg is szegény az a kor, amelynek ilyen hősökre van szüksége. S mivel a fejlődés, a tudomány lehetősége nyitott, az etikailag kevésbé terhes megoldásra kell figyelmünket fordítani.

A szervhez jutás másik leggyakoribb formája, a baleseti áldozattal nyert szerv, amikor az áldozat végzetes agysérülést szenvedett, s akinek újraélesztése reménytelen. A 18/1972. Eü. M. rendelet az egészségügyről szóló 1972. évi II. törvényszabályozza a halottból történő szervkivétel lehetőségét.

Három orvos, aki az átültetésben nem vesz részt, aláírásával igazolja, hogy a betegnél a szervátültetés indikált. A donornál a halál beálltát is orvosi team állpítja meg, s a bizottság tagja nem lehet az az orvos, aki a szervkivételben vagy átültetésben vesz részt. Ez a megfogalmazás tudniillik demonstrálja az "érdekelletét", ami a halált megállapító team és a kivető, illetve beültetést végző sebészek között húzódik. Az időfaktornak itt rendkívül fontos szerepe van, mert a beültetést a műtéti siker érdekében minél hamarabb el kell végezni.

Olyan agysérült személytől lehet szervet felhasználni, aki kómás állapotban van, "primer agyhalott", s az egész agy irreverzibilisen elpusztult, pl. sérülés, baleset vagy agyvérzés következtében, aki lélegeztető gépen van, keringése biztosított, de ténylegesen halott, tehát spontán módon az élettel összeegyeztethető folyamatok nem működnek, csak gépi segítséggel, s az EEG az élettel összeegyeztethetetlen idegrendszeren károsodást demonstrált. Ugyanakkor a donor fertőző betegségben nem szenvedett, s normál veseműködéssel rendelkezett. Ma az agyhalál fogalmát tartják korszerűnek, mely egzakt módon EEG felhasználásával verifikálható.

A gépen lévő "dobogó szívű", "pirospozagás" ember orvosi és jogi szempontból halott. A szív-és tüdőkészülékek kikapcsolása csak akkor jogszerű, ha számolni lehet a természetes életfunkciók visszatérésével. A személyiség megszűnése tehát az öntudat végleges elvesztéséhez kapcsolódik.

Lekapcsolni a gépről egy olyan lényt, aki halott, az nem természetellenes. Az orvosnak fokozott felelősséget kell vállalnia azokért az uremias betegekért, akik műtétrel hozzászerezhetők az emberhez méltó élet elviseléséhez. Napjainkban már megengedhetetlen, hogy az olyan szerveket, amelyek optimális körülmények között további életet szolgálhatnak, eltemessék.

Az orvos-beteg kapcsolat fontos oldala a felvilágosítás, tájékoztatás. Az orvos nagy dilemmája az is, hogy amikor a beteggel való konzultáció és objektív lehetőségek alapján dönt a dialízis vagy a műtét alternatívájáról, akkor minden fáradozás, műteti precizitás ellenére sem tud bizonyosat mondani, hogy a kilöködés kizárható-e, és a szervezet befogadja-e a számára idegen szervet.

"A szervátültetés sikerének előfeltétele, hogy a szervezet "megismerhesse" a beültetett testszövetek fehérjéit és ne termeljen ellenanyagokat."⁴

Az együttműködés a beteggel már nem a nondirektív medicinára jellemző, hanem a kapcsolat objektív és szubjektív adottságok alapján orientálja is a beteget a beavatkozás jellegét illetően.

Az orvos számára a műteti beteg kiválasztás a compatibilitási status alapján computeres módon történik, de aktuálisan az orvosnak mégis abban kell döntenie, hogy a vesére várakozó betegek közül ki kapja a szervet. A végső döntés súlyos felelősséget mér az orvosra.

A halottból nyert szervkivételnél is megfogalmazódnak etikai problémák. A halott és szervei etikailag természetes jelenségeként és nem személyként funkcionálnak, ezért etikailag könnyebb, problémamentesebb, mint az élő donorból való szervkivétel, ahol az élő donort is figyelembe kell venni. Etikailag ez a változat tekinthető értékesebbnek. Itt viszont, a recipiens oldalról felmerülhet a természeti vallás, a misztikum sugallata is. A szociális rehabilitációhoz ezen kérdések megválasztása is fontos.

Etikai szempontból a művese-kezelés lenne a legracionálisabb. Itt ugyanis általános metafizikai síkon nem merülhet fel a fenti probléma. Ma viszont szakmailag a transzplantáció a legeredményesebb forma, s ha nem akarunk moralisták lenni, akkor az orvosi szakma útmutatását kell követnünk.

A rehabilitáció fontos kérdés az átültetés sikerét illetően. Láttuk, hogy a túlélés nem elégséges a transzplantáció értékének megítélésakor. Fontos, hogy a transzplantált betegek életminősége hasonló legyen az egészségesével, de magasabb a hemodializált betegeknél.

Az élet minősége, a szociális beilleszkedés, a dependencia foka mind fontos mutató. 1978-ban a párizsi Necker Intézetben tanulmányozták a cadaver vesével és a művesén élők rehabilitációját. 2958 cadaver vesés és 11 372 művesén élő beteget figyeltek meg. A műtét

utáni második év végén a cadaver vesével élők 63 %-a teljes munkaidőben, míg 15 %-a nem teljes munkaidőben dolgozott. A művesén élők csak 37 %-a dolgozott teljes munkaidőben és 22 %-a pedig nem teljes foglalkoztatásban dolgozott.

Pontos cél a korábbi környezethez, a munkához való kapcsolat megteremtése, és itt feltétlenül jobb eredményt mutatnak a veseátültetésben részesült betegek.

A további kutatások és kísérletek - beleértve a figyelmen kívül nem hagyható gyógyszer- és állatkísérleteket is -, továbbá a műtéti eljárások tökéletesítése feljogosítanak azon remény kifejezésére, hogy a veseműködési elégtelenségben szenvedő betegek életkora fokozatosan meghosszabbodik.

JEGYZETEK

- 1 Németh A. dr.: Tapasztalataink vese homotransplantációról. V.8. Orvosi Hetilap, 104/1963. Idézi: Pünkösti Árpád: A kihegyezett ember. (A hazai veseátültetés zűrzavaros dokumentumai.) Magvető, 1981. 107. old.
- 2 Vö. Sajtótájékoztató a veseátültetés kérdéséről. MTI 1973. március 19. Idézi: Pünkösti Árpád: Uo. 111. old.
- 3 Dr. Perner Ferenc docens és Dr. Alföldi Ferenc adjunktus, a budapesti I. sz. Sebészeti Klinika sebészeinek küzlése, és a klinika computeres kimutatásai alapján.
- 4 Markovics Tibor: Emberi veseátültetés Szegeden. 1962. december 31. Délmagyarország.
- 5 Dr. H. Kreis és mtsai: A terminális krónikus veseelégtelenség kezelési stratégiájának koncepciója és fejlődése a Necker kórházban. Párizs, Necker, belső kiadvány. 417-418. old.

AZ EGÉSZSÉG ÉS A BETEGSÉG FOGALMA

I. Általános megjegyzések

A medicinaiban az egészség-betegség fogalompár ugyanazt a szerepet tölti be, mint az esztétikában a szép és a rút, az etikában a jó és a rossz, vagy a tudományban az igaz és a hamis; olyan alapvető értékfogalmak, melyek az adott terület jelenségeit két csoportba osztják: a kívánatos és a nemkívánatos jelenségekre.

Legáltalánosabban a betegség, mint erre Gert és Culver¹ rámutat, olyan testi vagy szellemi állapotot jelent, melyet racionális ember öncélként nem kíván, mely önmagában rossz, kerülendő, s legfeljebb valamely más cél elérésének eszközeként lehet kívánatos. Ilyen öncélként nemkívánt állapotok a szenvedés, a fájdalom és a halál.² Ezeket az állapotokat öncélként minden kultúra rossznak, kerülendőnek tartja, s ezek kerülése az emberek oly természetes jellemzője, hogy ez külön magyarázatot nem is igényel. Mindig az szorú magyarázatra, ha egy kultúrában az emberek keresik a fájdalmat, szenvedést, halált, egyszóval a betegséget. Ez természetesen előfordulhat, a betegség és a halál bizonyos kultúrákban vagy bizonyos körülmények között értékelt, vágyott állapot is lehet (pl. vallási, mitológikus stb. elképzelések miatt), de mindig csak más, kívánatos célok elérésének eszközeként, sohasem öncélként.

Ugyancsak Gert és Culver³ hívja fel a figyelmet arra, hogy az egészség-betegség fogalmak mindig olyan testi vagy szellemi állapotokra vonatkoznak, melyek fenntartó oka magában a testben, és nem a környezetében van, vagyis az ok a testtel szorosan integrálódott, attól könnyen nem elválasztható. Például az éhezés következtében létrejövő szenvedés nem betegség mindaddig, míg csak külső (szervezeten kívüli) oka van, vagyis ameddig pl. egy kiadós étkezéssel a tünetek azonnal megszüntethetők. De ha az éhezés már magában a testben is olyan elváltozásokat hozott létre, melyek rövidebb-hosszabb ideig a megfelelő táplálkozás ellenére is fennmaradnak, akkor ez már betegség (malnutrito), mert fenntartó oka a test bizonyos állapota.

II. Az egészségnek a statisztikailag leggyakoribbként való megközelítése

A medicinaiban és főleg a klinikai gyakorlatban nagy hagyományai vannak, hogy az egészséget, a normálist mint átlagost, mint a leggyakrabban előfordulót határozzák meg. Ha olyan anatómiai vagy élettani paramétereket vizsgálunk, amelyeket nagy számú, önmagában kis hatást gyakorló, és egymástól függetlenül ható tényező szab meg, akkor a kérdéses paraméter normál eloszlású lesz, vagyis Gauss görbét kapunk. Az így kapott görbén az átlagtól való ± 2 szó-

rás eltérést tekintik sokan a normalitás alsó, illetve felső határának. Így módon azonnal két betegségesztály is adódik, az illető mennyiségi paraméter "hyper", illetve "hypo" jellegű megváltozása.

Elméleti szempontból azonban ezen meghatározás helyessége vitatható. A definíció legfőbb hibája: nem mondja meg, hogy a leggyakoribb milyen kritériumok alapján tekinthető a legelőnyösebbnek, a legegészségesebbnek, ezért a normális, illetve abnormális közötti határ kijelölése önkényesnek tűnik. A vérnyomás, vércukorszint stb. normális határait pl. nemzetközi konvenciók rögzítik. De jogosan kérdezhető: miért éppen ott jelölték ki a határokat, ahol kijelölték? Normális eloszlás esetén miért éppen a ± 2 szórásnyi tartomány tekinthető normálisnak?

A definíció másik fő hibája: számos, az emberi populációban általánosan elterjedt (tehát statisztikailag normális) jelenséget patológiásnak tekintünk (pl. caries, pes planus stb.), viszont sok ritka, statisztikailag tehát abnormálisnak tekintendő jelenséget abszurd lenne betegségnek tartani (pl. rendkívüli sportteljesítményre való képesség, rendkívüli szellemi képesség stb.) Az amerikai indiánok egy törzsének pl. egyedülálló képessége, hogy rendkívüli magasságokban sem szédülnek. Ez a tulajdonság az emberi faj egy csekély töredékére jellemző csak. Betegség ez ettől?

Az egészséget a statisztikailag leggyakoribbal azonosító nézet általában azzal érvel, hogy bármely, az emberi populációban leggyakrabban észlelhető jelleg azért a leggyakoribb, mert a múltban nyilván valamilyen szelekciós előnyt jelentett az ezt hordozó egyedek számára, míg a ritka jellegek valamilyen (esetleg általunk még nem ismert) szelekciós hátrányt jelentenek. Újabb mutattak ki például olyan összefüggést, hogy a leggyakrabban előforduló "0" vércsoport kisebb fogékonyságot jelent bizonyos betegségekre. Ezért tehát valószínű, hogy bármilyen jelleg, mely a populációban ritkán fordul elő (kezdvé pl. az "AB" vércsoporttól folytatva egészen a kiemelkedő szellemi képességig), valamilyen szempontból szelekciós hátrányt jelent, így tehát bizonyos körülmények között az egészség alacsonyabb fokát is jelentheti, hiszen ha valóban előnyös lenne, elszaporodott volna, és ma ez a jelleg fordulna elő a legnagyobb számban, vagyis ez lenne az átlag. Hogy ez nem így történt, annak az lehet az oka, hogy az általunk előnyösnek ítélt jelleg jelentős hátrányokat is hordoz, ezek a hátrányok azonban sok esetben általunk nem ismertek.

Ez az érvelés azonban nem veszi figyelembe, hogy az emberi szaporodást nem kizárólag biológiai törvények határozzák meg. A fenti érvelés az állati szaporodás törvényeire illik a legjobban, bár arra sem teljesen. Jogosan felvetődik ugyanis a kérdés: ha a genetikusan meghatározott testi-szervezeti hátrányok (betegségek) csak szelekciós hátrányt jelentenek, miért nem szelektálódtak ki teljesen? Miért fordulnak elő minden egyes generációban újból és újból? A válasz a darwini elmélet alapján az, hogy egy faj variabilitásának (vagyis az átlagtól jelentősen eltérő "változatok" megjelenésének) biológiai értelme, hogy a környezetnek legyen "miből" kiválogatnia a legegészségesebb egyedeket. Ezért az átlagtól való je-

lentős eltérés, a biológiai értelemben vett abnormalitás minden faj inherens sajátossága kell legyen, mert enélkül a faj fejlődésképtelen lenne, hiszen az abnormalitás - bizonyos környezeti feltételek esetén - egészség lehet. Bizonyos értelemben elmondható, hogy a biológiai evolúció az abnormalitás következménye. Az abnormalis egyedek produkálásának képessége a faj fontos, túlélést biztosító tulajdonsága, hiszen ez teszi lehetővé a faj fejlődését, mert voltaképpen ez a faj egyetlen lehetősége a környezethez jobban alkalmazkodó egyedek kikísérletezéséhez. Paradox módon tehát egy faj csak akkor egészséges, ha abnormalis egyedeket is tud produkálni, hiszen ez a faj fejlődőképességének, a környezethez való genetikai alkalmazkodásnak a záloga.

Az állatvilágban, az egyed szintjén, biológiailag a normalitás az egyed olyan testi állapota, melyben az egyed szaporodóképessége maximális. Minél több, a szaporodóképes kort elérni képes utódot tud egy egyed produkálni, biológiailag annál egészségesebbnek tekinthető. A maximális szaporodóképességet lehetővé tevő tulajdonságok azután - az utódokra való átörökítés révén - lesznek a leggyakoribbak, a fajra legjellemzőbbek. Ez az állítás azonban csak akkor igaz, ha a szaporodást és az életbenmaradást tisztán biológiai törvények befolyásolják, vagyis csak az emberi civilizációtól távol élő élőlényekre érvényes.

Az emberi társadalom azonban a környezethez való alkalmazkodás új formáját, a kulturális alkalmazkodást fejlesztette ki. Az ember nemcsak biológiailag alkalmazkodik környezetéhez, hanem az általa készített eszközök révén is. Úgy is fogalmazhatunk: az emberi evolúció egy jelentős része átteődik a tárgyakra, nem az ember maga fejlődik, hanem tárgyait fejlesztzi,⁴ és így alkalmazkodik a környezetéhez. A kérdés tehát az ember esetén nem úgy vetődik fel, hogy egy emberi egyed egy adott környezetben életképes-e, alkalmazkodott-e hozzá biológiailag, hanem úgy: rendelkezik-e olyan tárgyakkal, eljárásokkal, melyekkel együtt alkalmazkodni tud a környezetéhez. Ezért nem az az ember tekintendő betegnek, aki testileg képtelen alkalmazkodni a környezetéhez, hanem az, aki az adott kultúra által rendelkezésre bocsátott eszközökkel, eljárásokkal együtt sem képes a környezethez fájdalom, szenvedés nélkül alkalmazkodni. Így tehát egy emberi csoport életképességét nemcsak biológiai, hanem kulturális alkalmazkodóképessége is befolyásolja, melynek jelentősége a történelem során egyre nő. Az alkalmazkodás az embernél nem egyedi, hanem társadalmi szinten történik, ezért a ma leggyakoribb emberi tulajdonságok (jellegek) nem a biológiailag legéletképesebb emberek leggyakoribb jellegei, hanem az legéletképesebb kultúrákban élő emberek leggyakoribb jellegei. A legéletképesebb kultúrák pedig a környezethez való alkalmazkodást legjobban segítő tárgyakat, eljárásokat produkáló kultúrák. Erre jó példa az amerikai indiánok XV. század végi demográfiai helyzete. Mivel semmiféle állati eredetű tejet nem ismertek, ezért az anyák gyermekeiket 3-4 éves korukig kellett szoptassák, s ez alatt természetesen csak csekély mértékben voltak fogamzóképesek. Egy kulturális vívmány (pl. tehéntej) hiánya elegendő volt ahhoz, hogy egy kultúrát katasztrofális demográfiai helyzetbe juttasson.⁵

Egy populációban statisztikailag az az öröklődő jelleg a laggyakoribb, melynek hordozói az előző nemzedékben maximális szaporodási lehetőséghez jutottak. Állatoknál a maximális szaporodási lehetőség oka csakis valamilyen biológiai előny lehet, az emberi társadalomban azonban társadalmi előny is. (Például jobban tudta testi jellegeit szaporodással elterjeszteni egy közepes egészségű római patricius, mint egy kitűnő egészségű római rabzsoló gladiátor.)

Általában igaz, hogy minél fejlettebb egy társadalom, illetve minél előnyösebb az egyén helyzete a társadalomban, annál jobban fel tudja használni a kultúra adta lehetőségeket a környezethez való alkalmazkodásra, vagyis annál kevésbé érvényesülnek tisztán biológiai törvényszerűségek az adott társadalom szaporodásában. Ez azonban az egyes testi jellegek statisztikai megoszlására lényeges hatást gyakorol. Nézzünk néhány, az emberi szaporodásban szerepet játszó nem-biológiai tényezőt.

1./ Társadalmi-gazdasági helyzet. Előnyösebb anyagi-gazdasági feltételek esetén általában jobban lehet óvni az egészséget, illetve távoltartani az egészségkárosító tényezőket (pl. fertőzéseket stb.). Első közelítésben tehát minél előnyösebb egy egyén társadalmi-gazdasági helyzete, az általa hordozott (s biológiailag nem feltétlenül optimális) biológiai paramétereket annál nagyobb mértékben el tudja terjeszteni, hiszen utódai esetleges biológiai hátrányait tárgyi-kulturális tényezőkkel kompenzálni tudja. Bizonyos társadalmi helyzet sokszor önmagában is szaporodási előnyt jelenthet (pl. bizonyos fejedelmek, uralkodók akár több ezer gyermek nemzői is lehetnek), s a megszületendő utódok életben maradási esélyei is annál jobbakká, minél előnyösebb társadalmi helyzetűek, hiszen kedvező körülmények esetén a "gyengébb" egészségű utódok is életben maradhatnak, elérhetik a szaporodóképességet, és így gyermeket nemzhetnek, míg egy rosszabb társadalmi helyzetű egyén "jobb" egészségű utódai is áldozatul eshetnek az extrém rossz körülményeknek. Jó példa erre az éhínség, mely Európában még néhány száz évvel ezelőtt is néha egy ország lakosságának a harmadát elpusztította, és természetesen nem egyformán szedte áldozatait a társadalom különböző rétegeiből. Az éhínséget szinte természeti szükségszerűséggel követő járványok ellen is jobban tudtak védekezni - korabeli leírások szerint - a jelentős élelmiszer-tartalékokkal rendelkező, gazdagabb rétegek, akik a járvány idejére házukba, birtokaikra, hajóikra stb. bezárkózva átvészelték a fertőzést, mint a nagy tömegű szegények, akik a nagyvárosokban összezsúfolódva, élelmiszer-tartalékok stb. híján a fertőzés könnyű prédái lettek.

2./ Vallási, erkölcsi, kulturális tényezők. Vallási előírások bizonyos - biológiailag nem feltétlenül hátrányos helyzetű - egyének szaporodását lehetetlenné tehetik (pl. papi nőtlenség, szerzetesek, apácák). Bizonyos erkölcsi tradíciók is jelentős szerepet játszhatnak. Ilyen például a monogámia intézménye, mely biológiai szempontból jelentősen csökkenti a férfiak közötti versengést, nem teszi lehetővé, hogy a biológiailag legalkalmasabb férfiak termékenyítsék meg a lehető legtöbb nőt, de ezt a poligámia intézménye is akadályozza, ahol a feleségek száma nem a férj biológiai alkalmasságától, hanem társadalmi

rangjától függött. Létezett olyan indián kultúra, melyben a vezérnek olyan sok felesége volt, hogy ez megbontotta a törzsben a normális férfi-nő arányt. Az egyik kultúra erre a férfiak homoszexualitásával, a másik poliandriával reagált.⁶

Számos primitív társadalom ismeri a rituális gyermek- és felnőttáldozatok intézményét, ahol sokszor a legszebb, legéletképesebb embereket áldozták fel az istenek kiengesztelésére, a háborúban is sokszor a biológiailag legegészségesebb férfiak vettek részt és pusztultak el. Mivel az emberi jellegek gyakorisági eloszlását a már említett biológiailag közömbös kulturális tényezők nem pontosan felbecsülhető mértékben, de valószínűleg jelentősen befolyásolták, ezért egyáltalán nem biztos, hogy a ma leggyakoribb emberi jellegek a biológiailag legelőnyösebb emberi jellegek, hiszen létrejöttükben a biológiai előny csak az egyik, és nem feltétlenül a legjelentősebb tényező volt. Ezért elméletileg megkérdőjelezhető a statisztikailag leggyakoribbnak a biológiailag leoptimalisabbal való azonosítása. Azt mondani, hogy a ma létező emberek leggyakoribb testi sajátosságai a biológiailag lehetséges legjobbak, hasonló Leibniz kijelentéséhez, miszerint a létező világ a lehetséges világok legjobbjika.

III. A betegségfogalom gyakorlati célú definíciója

A klinikai gyakorlatban mégis a betegségfogalom statisztikai jellegű megközelítését célszerű alapul venni, némi korrekcióval. A mindennapi gyakorlat számára a betegség fogalmát King,⁷ továbbá Gert és Culver⁸ betegségdefinícióinak a felhasználásával a következőképpen fogalmazhatjuk meg: A betegség a statisztikai átlagtól eltérő olyan testi vagy szellemi állapot, mely fájdalommal, szenvedéssel, halállal, vagy mindezeknek az átlagosnál nagyobb valószínűségével jár.

A betegségfogalom természetesen kontextusfüggő, vagyis az, hogy egy adott állapot okoz-e szenvedést, fájdalmat stb., mindig a társadalmi környezettől függ. Így lehetséges, hogy egy adott állapot (pl. dyslexia) bizonyos társadalmi körülmények között (analfabétizmus általános elterjedtsége) nem betegség, más társadalmi körülmények között igen. Társadalmi környezet alatt mindig azt a környezetet értjük, mellyel az adott társadalom minden tagja nagy valószínűséggel találkozni fog, és nem azt, az adott korban létező, de egészen speciális környezetet, mellyel egy személy csak kis valószínűséggel, esetlegesen találkozhat. Egészen speciális körülmények minden társadalomban léteznek, s az ezekhez való alkalmazkodási képesség nyilván különleges tulajdonságokat igényel, ezek megléte vagy hiánya azonban csak a "munkaalkalmasság" kérdését érinti, de ritkán befolyásolja az illető általános egészségi állapotáról alkotott felfogásunkat. (Például az újját elvágó titkárnő aligha tekinthető betegnek, noha írógépelésre alkalmatlan. Egy órásnak lehet, hogy előnyös a rövidlátás, de ez annyira speciális körülménynek számít a társadalomban, hogy a myopiát

mégis betegségnek tekintik.) A társadalom "környezeten" tehát a leggyakrabban előforduló, és ezért mindenkit érintő környezeti hatásokat érti.

A fenti betegségdefiníció kapcsán azonban kell tennünk egy megszorítást. Mivel egy társadalom bármely tulajdonságot önkényesen is hátrányosnak minősíthet (pl. a szeplőt), s az így stigmatizált embereknek a kiközösítés révén fájdalmat, szenvedést okozhat, (szekunder deviancia) ezért csak azon állapotokat lehet betegségnek tartani, melyek a társadalom helytelenítése, stigmatizáló hatása nélkül is fájdalmat, szenvedést okoznának. Ha egy állapot pusztán azért okoz fájdalmat, szenvedést, mert azt a társadalom helyteleníti, de az illető tulajdonság a társadalomban való széles körű elterjedtsége és közömbös társadalmi megítélése esetén nem okozná az egyének fokozott fájdalmát, szenvedését, akkor az illető állapot nem tekinthető betegségnek. Ennek a megszorításnak főleg a mentális betegségek, devianciák meghatározásánál van jelentősége. Nincs az az átlagtól eltérő mentális tulajdonság, erkölcsi beállítottság, melyet egy társadalom ne tarthatna önkényesen kórosnak, betegnek, vagy ellenkezőleg: Kíváncosnak és egészségesnek. (Például a múlt századi Amerikában az orvosok leírtak egy sajátos betegséget: azt, hogy a rabszolga rendszeresen megszökik urától. Ezt drapetomániának nevezték.⁹ A középkorban egyes hallucinálókat nem elmebetegnek, hanem szentnek tartottak, a maszturbációt elmebetegségnek tekintették stb.) A fenti megszorítás szerint azonban a hallucináció azért számít betegségnek, mert általános elterjedése - társadalmilag közömbös megítélés esetén is - nagyszámú munkaképtelen, önmagát ellátni nem tudó, tehát szenvedő, fájdalmat átélő embereket eredményezne. Ezen teszt - úgy vélem - alkalmas a betegségfogalommal való - a drapetomániához hasonló - visszaélések elkerülésére. A betegségfogalom gyakorlati célú definíciója, mivel lényeges részeként tartalmazza az átlagtól való (bizonyosfajta) eltérést, ezért a már elemzett okok miatt teoretikusan nem teljesen elfogadható.

IV. A betegség elméleti célú definíciója

Elméletileg elfogadhatóbbnak látszik a következő betegségdefiníció: A betegség olyan testi vagy szellemi állapot, melyet öncélként senki sem kíván (fájdalom, szenvedés, halál), vagy ezen állapot bekövetkezésének az elméletileg lehetséges minimumnál nagyobb valószínűsége. Ezzel szembeállítva tehát az egészség az az ideális állapot lenne, melyben nincs aktuálisan szenvedés, vagy fájdalom, s a jövőben szenvedésnek, fájdalomnak vagy halálnak az adott körülmények között az elméletileg lehetséges legminimálisabb a valószínűsége.

Hogy melyik állapot jár az elméletileg lehetséges legminimálisabb valószínűségű szenvedéssel, azt sokszor csak korábbi, egyedi esetekből tudjuk (ti. hogy élt már ilyen szerkezű ember). Lehetséges, hogy ilyen ember még nem élt, de elméletileg lehetséges. (Például elméletileg a génsebészet révén "hibátlan", tehát kóros gént még recesszív formában sem

hordozó génkészletű embert is elő lehet "állítani", holott ilyen ember valószínűsége - mai ismereteink szerint - nem létezik.)

Ez a definíció a statisztikai átlagtól függetlenül állapítja meg, hogy mi tekinthető egészségesnek. Például, ha valamilyen eljárással az emberi fogfejlődés is felruházzható lenne azzal az önmegújító mechanizmussal, mellyel bizonyos állatok rendelkeznek (ti. az előre-gedett, beteg fogak kihullanak, s új nő helyettük pl. a krokodilnál), akkor teoretikusan egy ilyen emberi egyed egészségesebb lenne, mint az a társa, mely ilyen folyamatos fogvál-tására nem képes.

Nem számít, hogy egy ilyen változást esetleg csak mesterségesen (pl. idegen gén be-juttatásával) lehetne elérni: ha az új állapot kevesebb szenvedéssel, fájdalommal, vagy ezek kisebb valószínűségével járna, akkor ezt kellene egészségesnek (kívánatosnak) tartanunk, bármennyire is mesterségesen létrehozott állapot lenne is ez. Fenti állítás bizonyít-tására kevésbé fiktív példa is adódik: bizonyos fertőző betegségek kontagiozitási indexe 100 % körül jár, vagyis majdnem mindenki megbetegszik, aki a beteggel kontaktusba kerül. A védőoltások segítségével - tehát mesterségesen - számos fertőző betegség ellen igen nagy-fokú védettség biztosítható. Fenti definíciónk szerint két egyetértő, genetikailag azonos konstitúciójú ikerpárnak az a tagja az egészségesebb, mely pl. kanyaró ellen védőoltással védett, hiszen neki kisebb az esélye a kanyaróval kapcsolatos fájdalomra, szenvedésre, mint nem védett ikertestvérének. És ezen nem változtat, hogy a védőoltás "mesterséges" találmány. Ezért az a testi állapot az egészséges, mely fájdalomra, szenvedésre stb. való minimális valószínűséget jelent, függetlenül attól, hogy ez veleszületett képessége-e a szervezetnek, vagy mesterségesen létrehozott.

Összefoglalás

A betegség tehát elméletileg olyan testi vagy szellemi állapot, melyet fájdalom, szen-vedés jellemez, vagy ennek az elméletileg lehetséges minimumnál nagyobb valószínűsége. Az elméletileg lehetséges minimum megállapítása empirikus kérdés, s mivel gyakran nem lehet-séges, ezért a gyakorlatban a statisztikai átlagot szokták az elméletileg lehetséges mini-mummal azonosítani. Elméletileg azonban semmi bizonyíték nincs rá, hogy a ma létező sta-tisztikailag leggyakoribb emberi jellegek az adott környezeti feltételek között biológiai-lag a lehetséges legoptimálisabbak, ezért az általunk adott definíció elméletileg elfogad-hatóbb, s a kutatás számára is orientálóbbnak tűnik, mint a statisztikai betegségfelfogás.

JEGYZETEK

- 1 C.M. Culver - B. Gert: Maladies. In: C.M. Culver - B. Gert: Philosophy in Medicine. New York - Oxford, Oxford University Press, 1982.

- 2 Uo.
- 3 Uo.
- 4 Csaba György: Gondolatok az emberiség jövő evolúciójáról. In: Az evolúció és az emberiség (Szerk.: Vida Gábor) Natura, Budapest, 1983.
- 5 Fernand Braudel: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV-XVIII. század. Gondolat, Budapest, 1985.
- 6 Maria Ossowska: Erkölcpszociológia. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973.
- 7 King, Lester S.: What is disease? Philosophy of Science, 1954, 21. 193-203. old.
- 8 C.M. Culver - B. Gert: Id. mű.
- 9 Mary C. Rawlinson: Women, Medicine and Religion. In: Journal of Medicine and Philosophy. Vol. 9. No. 3. August, 1984.

AZ ORVOSI ETIKA IRÁNTI ÉRDEKLŐDÉS A SZEMINÁRIUMOKON

Az orvostudományi egyetemeken a harmadik évfolyam 2. félévére ütemezett tárgy oktatásáról kívánnék szólni - az orvosi etikáról -, mely két tudomány határterületén próbál eligazodni. Az előadás és a szemináriumi forma közül feltétlenül a szeminárium lehetőségei kedveznek jobban az etikának a tantárgy sajátos jellemzői miatt.

Manapság az élet számos területén fölerősödtek az etika felé fordulás folyamatai. A történelem során bizonyítható, hogy válsághelyzetekben, az érdekek több szempontú ütközésekor, a fejlődést akadályozó megkövesedett formák elmozdíthatatlansága miatt az etikai szféra dominánssá válik. Természetesen ezek a folyamatok az orvosi etikát is érintik. Az utóbbi idők film-, színház és televíziós műsorainak témái mind erről győznek meg, nem is beszélve a riportokról és újságcikkekről, melyek kifejezetten orvosetikai problémákat vetnek föl és megoldásokat sürgetnek.

Ez lehet talán az egyik oka annak, hogy a korábbi évekhez képest teljesen megváltozott a hallgatók hozzáállása az etikához: komolyan és őszintén érdeklődnek az etikai problémák iránt. Közismert, hogy a társadalmi ellentmondások és feszültségek az egészségügyben még erőteljesebben mutatkoznak meg. A harmadéves hallgatók pedig már nagyon határozott véleményekkel rendelkeznek minden, a közösséget és saját jövő hivatásukat érintő problémákkal kapcsolatban és véleményüket nyíltan el is mondják.

Igy az etikai szemináriumokon lehetőség nyílik arra, hogy a legszélsőségesebb nézetek ütközzenek a vitákban. A viták módszertanilag rendkívül hasznosak, mert fejlesztik a tolerancia-készséget, komoly érvek felsorakoztatására készítetnek, valamint határozott állásfoglalásra, önálló véleményalkotásra motiválnak. A vita lehetősége újdonság is a hallgatók számára, hiszen a legtöbb tárgy az orvosi egyetemeken ilyen módszerre nem ad lehetőséget. A vita konkrét orvosetikai esetekkel kapcsolatos, mikor a szemináriumvezetők feladata csupán a megfelelő irányítás és a hallgatói véleményekkel kapcsolatos egyetértésének, illetve cáfolatának indoklása; természetesen nem a vita mindenkor lezárása, és végleges megválaszolás, hiszen ez a tudományág természetéből következően szinte lehetetlen. Akadnak olyan hallgatók, akik épp ezeket "a kész válaszokat" kéri rajtunk számon, mondván, hogy pl. anatómiából vagy gyógyszerтанból stb. ez sokkal egyszerűbb, mert a tudásanyag pontokba szedhető, mindez tételekre és vizsgákra orientált, az etikát pedig azok, akik ezt igénylik, nem tudják megtanulni más jellege miatt.

A vita lehetőségét azért is tartom rendkívül fontosnak, mert tapasztalataink szerint még a több évtizedes praxissal rendelkező orvosok esetében is előfordul, hogy nem tudnak orvosetikai kérdésekről vitatkozni anélkül, hogy ne szabaduljanak el a legszélsőségesebb

indulataik, hogy ne hangerővel és esetleg sértegetéssel válaszoljanak a nekik nem tetsző véleményekre. Erre jó példával szolgált egy tudományos ülés, ahol a teratanázia problematikája kapcsán derült ki, hogy még vannak olyan tabunak számító kérdések, melyeket nem illik - főleg nyilvánosan - feszegetni.

A szemináriumok másik fontos célja az erkölcsi problémák iránti érzékenység kialakítása, az egészséges kételkedés ösztönzése mindabban, ami érvekkel nem alátámasztható, ami relativista erkölcsi álláspontokon nyugszik. Sokszor kiderül a konkrét eset megbeszélése kapcsán, hogy a hallgatók rendkívül hajlamosak a "nagyvonalúságra", arra, hogy gondolkodás nélkül átugorjanak alapvető hibákat és ne vegyenek észre súlyos problémákat. Ha egy konkrét eset kapcsán a csoport minden tagja nem is ért mindennel egyet, de abban feltétlenül közös nevezőn kellene lenniük, hogy látnak-e és milyen etikai problémát. Meggyőződésem, hogy sok etikai eset megbeszélése után - még akkor is, ha ezek sématisáltak és sarkítottak - kialakul a hallgatókban egy egészséges probléma-érzékenység és némi empátia-készség. A körültekintő, alapos analízisnek az a módja lenne kívánatos, mely nem teszi lehetővé a betegek uniformizálását, a betegségeknek a betegektől való elvonakoztatását, a problémák átugrását vagy kényelmes letagadását. Körültekintő elemzést igényel minden esetben a legapróbb részleteséggel történő megvizsgálása és azon eltérések megtalálása, melyek egymástól mégis megkülönböztetik őket, habár látszatra egyformák. Ha valaha eljön az ideje pl. a teratanázia gyakorlati alkalmazásának, majd nem azt kell kérdezni, hogy hol a határa az életképesnek és a nem-életképesnek, hanem azt, hogy a nem-életképesre vonatkozó előre felállított kritériumok mindegyikét kimerítette-e az a konkrét eset, és ezen túl, mi az adott közösség szempontjából is a legjobb, különös tekintettel a szülők véleményére. El kell végre tekintenünk a fekete-fehérben való gondolkodástól, attól, hogy mindig azt kérdezzük "hol a határ". Nem lehet előre megszabott határok meghúzása alapján ítélni másban sem, főleg nem az élet és halál kérdésében.

Az orvosi etika oktatását ilyen elméleti gondokon kívül az egység hiánya is nehezíti. A hallgatók a szemináriumokon elpanaszolják: rengetegféle etikai oktatásban részesülnek a képzés során. A szaktantárgyakat oktatók sokszor saját ún. "bevált" etikai elveiket adják át követendő példaként. Így lesz pl. a beteg tájékoztatás etikája oly torz, mely a beteggel való elbeszélgetés, a személyes és közvetlen kontaktus felvétele helyett egy nyitott bórítékot nyom annak kezébe, a zárójelentéssel. Nincs itt mód taglalni az ilyen eljárásból adódó félreértéseket, esetleges tragédiákat, de az eljárást mindenestre a hallgatók is minősítették, sőt egyesek fölháborodásuknak adtak hangot. Természetesen az ilyen eljárást alkalmazó klinikusok üdvözlendő módszerük népszerűsítését azzal fűszerezik, mennyi időt lehet így megtakarítani és hány kínos szituációtól menekít meg. Az említett példa egyenes következménye a beteg tájékoztatás fő elveit érintő tudatlanságnak vagy azok semmibe vételének. Az ilyen etikaoktatás ellentétet szít a klinikus és a hallgató, klinikus és az etikaoktató között, s oka lehet a hallgatókban kialakuló "tudathasadásos" állapotnak, mely során a tapasztalt és gyakorlott praktizáló orvosba vetett hit és a saját erkölcsi meggyőződésünk áll

szemben egymással. Mindez kételkedéshez és elbizonytalanodáshoz vezet. Sajnos, ritkán vagy egyáltalán nem jöhet létre olyan fórum, ahol az ilyen ellentétes nézetek összeecsaphatnának és nyílt vitában dőlne el a kérdés.

Nem kevés gondot okoz a gyakorló orvosok bevonása az etika oktatásába, hiszen velük sem lehet megoldani az egységes nézetek továbbadását. Először is azért, mert ellenőrizhetetlenek az etikai nézeteik és nem lehet megoldani az általános etika kérdéseiben való jártasság problémáját sem. Alapvetően az a kiválasztás alapja, hogy ki milyen jól végzi munkáját, komoly problémák nem merültek föl ellene, hogy - és ez szerintem nevetséges - van-e esti egyetemi végzettsége. Ha lenne legalább egy használható, egységes jegyzet és valami könyv-féle érdekes, tartalmas orvosetikai esetekkel, még akkor sem szabadna eltekinteni a fórumoktól, ahol orvos, orvosetikát oktató orvos, etikus találkozhatnak.

A konfliktushelyzet a hallgatókban akkor áll végképp elő, mikor az etikaoktatásban a különböző etikai irányzatok szemszögéből hallanak a korábbiakhoz képest - egészen mást. Az etikai szemináriumvezető, bár lehet, hogy nem orvos, saupán csak ismeri a témára vonatkozó bel- és külföldi irodalmat és megvan az a szerény igénye, hogy a helyi gyakorlat kötelezően megkövetelt elismerése helyett próbálkozzon olyan elvek, általánosan elfogadható szabályok után kutatni, melyek társadalmi berendezkedésünkkel, erkölcsi alapelveinkkel sokkal jobban összhangban vannak.

A hallgatók teljesen egyetértenek az orvosi etika célkitűzéseivel, törekvéseivel, csak közben azt tapasztalják, hogy a gyakorlatot és a gyógyítás mindennapjait a hely - ahova majd kerülnek - határozza meg alapvetően, a helyi szokásokat pedig az ottani vezető diktálja. Általában mindig központi dilemmaként jelentkezik az "erkölcsösen kellene cselekedni" és a "közben meg is kell valahogy élni" ellentéte. Különösen azok aggályoskodnak, akik az egyetem előtt egy vagy több évet eltöltöttek különböző egészségügyi intézményekben. Ezen hallgatók - kivétel nélkül - mindig érzékenyebbek az orvosetikai problémák iránt is. Igazán ők értékelik azt az alapvetően megváltozott tematikát az orvosi etika oktatásában, mely a langys moralizálás helyett az erkölcsi tudat szerkezetének elemzése és a kommunista erkölcs ismérveinek taglalása, továbbá a paraszolvenciát mélységesen elítélő és szinte mániákusan csak erre koncentráló orvosi etika helyett - legalábbis megpróbálja felvetni az eddig tabunak számító kérdéseket is, így az eutanáziát, a teratanáziát, az embereken történő kísérleteket; és ugyanakkor vállalja a kudarcait, mikor bizonyos kérdések - esetleg a tudomány jelenlegi állása miatt - még nem teljes biztonsággal megválaszolhatók, amik csak felvethetők és analizálhatók, mert hogy léteznek. Az orvosetikai szeminárium épp ilyen okok miatt nem tartja központi kérdésének a paraszolvenciát, ugyanis képtelen az etika körében maradvá megadni a megoldások módozatait. És aligha tud mást tenni, mint hogy felhívja a figyelmet a hálapénz gyakorlatának szélsőséges eseteire és a társadalmi kontroll szükségességére. Az etikai szemináriumon előkerülő esetek tulajdonképpen modellek szerepét töltik be, de mindig akad olyan hallgató, aki hasonló saját tapasztalatokról, hallottakról vagy olvasottakról tud beszámolni.

A hallgatóknak kb. 30-40 %-a rendkívül lelkes és aktív az órákon. A részvétel 90 %-os, ami azért is feltűnő, mert még az ún. szaktárgyak némelyike sem éri el ezt a szintet. A félév második felében a gyakorló orvosok oktatói munkájával szemben egyetlen követelményt meg kell hogy fogalmazzunk, nevezetesen azt, hogy elismerjük és belássák - és így is adják tovább - vannak olyan szituációi a gyógyításnak, melyek legalább annyi etikai megfontolást igényelnek, mint szakmai tudást, mert mindenképpen kényelmi szempontot tükröz és passzívítást eredményez, ha elfogadjuk azt a manapság oly divatos nézetet, mely szerint a gazdasági hiányokat nem lehet etikával pótolni. Valóban nem lehet - erre némiképp a paraszolvancia kapcsán már utaltam -, de az sem megengedhető, hogy ilyen címen és hivatkozással a kizárólagosan az etikai szférába tartozó problémákat is elutasítsuk. Ha még azt sem látjuk be, hogy a beteg és hozzátartozójának megfelelő tájékoztatása, a titoktartás, az emberek autonómiájának tiszteletben tartása nem anyagi források kérdése, akkor még a legszélsőségesebb utilitaristákon is túteszünk. Bár ez a szemléletmód a harmadévesek döntő többségére még nem jellemző, ők még igen őszinte érdeklődéssel, nagy emocionálitással és tenniakarással fordulnak az orvosetikai témák felé. Akadnak köztük persze közömbösek, sőt cinikusak is. A cinikusak véleménye sok esetben élénkíti a vitákat, erős érzelmeket váltva ki társaikból, míg a közömböseket sem könnyű kimozdítani a "minden mindegy"-filozófiájából. És persze ez a kimozdítás tán nem oszupán az orvosetikai szemináriumok feladata.

A hallgatók az esetmegbeszélések kapcsán az általános etikában tanult elméleteket jól tudják hasznosítani, mert mindig fölfedezik azt, hogy az utilitarizmus, a paternalizmus, az arany szabály-elv vagy a szituációs etika stb. jellemzői milyen formában lelhetők föl a gyógyító gyakorlatban. Ez az elméleti, történeti megalapozás azt célozza, hogy ne tegye lehetővé a hallgató gondolkodásában a leegyszerűsítéseket, a fehérben és feketében való világlátást. Az előadások és szemináriumok élénk vitái és hangulata mind azt bizonyítják, hogy a hallgatók érdeklődése nagy és az ő értékelésükben nem paramedicinális tárgy az orvosi etika.

Az etika, így az orvosi etika, sem tud örök értékű és "kész válaszokkal" szolgálni, mert úgy változik, ahogy a közösségek mozgása, a társadalom fejlődése vagy az adott tudományterület kérdései módosulnak. Ezért talán nehezebb is az egység megvalósítása mind a tankönyveket, mind a nézeteket illetően. Ha örök érvényű válaszokat nem is tudunk adni, arra azonban mindenképpen törekedni kell, hogy olyan magatartási mintákat állítsunk követendő példakkká, amelyek elismerik az erkölcsi prioritásokat, az egyén autonómiáját és a társadalmi igazságosság elvét.

Az etikai szeminárium hatásával elégedettek lehetünk akkor, ha az úgy épül be a hallgatók tudatába, mint az a jó regény, melynek egyetlen szereplőjére sem emlékszünk pontosan, s egyetlen mondatára sem konkrétan, de a szelleme ott van bennünk és épülésünkre szolgál.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ádám György: Etikák és szaketikák. A filozófia időszerű kérdései, 1985. 66. szám 106-111. old.
- Blasszauer Béla: Az orvosi etika. Valóság, 1981. 4. szám 62-75. old.
- Blasszauer Béla: Paramedicinális tárgy-e az orvosi etika? A filozófia időszerű kérdései, 1985. 66. szám 112-115. old.
- Csanda Endre: Az orvosi etikára nevelés az egyetemi oktatás folyamatában. Felsőoktatási Szemle, 1977. 10. szám 577-580. old.
- Fabinyi Erzsébet: A szocializmus értékrendjének változása az egyetemi hallgatók körében az etika oktatása során szerzett tapasztalatok alapján. A filozófia időszerű kérdései, 1985. 66. szám 76-78. old.
- Horuczi László: Megújíthat-e az etikai front? (Az etikaoktatók szegedi országos tanácskozásáról. 1983. január 24-25.) Felsőoktatási Szemle, 1984. 1. szám 185-189. old.
- Soproni Andrásné: Erkölctan és etikaoktatás. A filozófia időszerű kérdései, 1985. 66. szám 130-134. old.

ERKÖLCÉS ÉS SZOCIÓBIOLOGIA

Referátumom témája közvetlenül nem illik bele az orvostudományi szekció tematikájába. Távlatból indulva azonban bizonyos csatlakozásokat találhatunk. Az ember biológiai és kulturális evolúciója között a szociobiológia képviselői feloldhatatlan ellentmondást látnak. Szerintük a feloldhatatlan ellentét többek között abból fakad, hogy az orvostudomány, "mint a kulturális evolúció terméke, a természetes szelekció ellen ható tevékenységet végez azáltal, hogy még praenatalis szakaszban harcot folytat a kevésbé életképes utódok megmentéséért, akik aztán tovább rontják az emberiség genetikai állományát.

Edward O. Wilson nevével fémjelezett szociobiológia, amely a genetika, etológia, populációbiológia, ökológia metszesterületén alakult ki, az evolúciós megközelítés határait olyan szélesre tágította, hogy a természetes szelekció hatáskörébe vonta az állati viselkedést is, különösen az állati társas viselkedés különböző formáit. Ezzel egy új paradigma született, mégpedig annak a felismerése, hogy nemcsak a biológiai struktúrák, hanem a társas viselkedés formái is az evolúció során alakultak ki. A viselkedési formák, amelyek növelik az állatok alkalmasságát a túlélésre, hozzájárulnak az alkalmasságot hordozó gének elterjesztéséhez, a következő nemzedékben való megjelenéséhez. A társas viselkedés paradigmájának központi gondolata, hogy minden állatfaj társas viselkedése és az adott faj egy meghatározott nagyságú populációjának a genetikai struktúrája között korreláció állapítható meg. Ezen alapszik, hogy az adott fajok társas viselkedése levezethető biogramjukból. Wilson hangsúlyozza, hogy a "szociobiológia definíciója szerint, mindenféle organizmus mindenféle társas viselkedésének biológiai alapját szisztematikusan vizsgálja... Célja a társas viselkedés általános evolúciós és biológiai törvényeinek kidolgozása, amely törvények azután elfogulatlanul terjeszthetők ki az ember vizsgálatára is."¹

A szociobiológia az emberi magatartás általánosnak, egyetemesnek vélt formáit a természetes szelekció művének tekinti, amelyek rögzültek az ember génállományában. Wilson a komplex emberi magatartás és a genetikai meghatározottság sajátos összefüggése alapján arra a következtetésre jut, hogy a jövőben "az erkölcsi kódexet genetikailag pontos és ily módon tisztességes alapon kell kidolgozni."² A szociobiológia kutatási szempontjai erkölcsi kérdésekben amennyiben jogosnak tekinthetők, amennyiben az ember társas viselkedésének erkölcsi aspektusai kapcsolatban vannak az ember biológiai evolúciójával. Ennek a feltételezhető összefüggésnek a reményében a szociobiológia képviselői kísérletet tesznek arra, hogy az újszintézisnek nevezett evolúciós teória segítségével az ember erkölcsi életének biológiai fundamentumát feltárják.

A szociobiológiának az erkölcsi kérdésekben való illetékességét, illetékességének jellegét és mélységét a következő kérdések alapján kísérreljük megválaszolni:

- 1./ Milyen formában és mértékben járulhat hozzá az evolúció és az etológia elmélete adekvátabb erkölcsképünk kialakulásához?
- 2./ Alkalmasak-e a szociobiológiai megközelítés paradigmái az erkölcsi rendszerek megalapozásához?

Az erkölcs kialakulása szempontjából elengedhetetlen biológiai előzményeinek vizsgálata,³ amely a darwini evolúciós elmélethez nyúlik vissza.⁴ Darwin jutott először arra a következtetésre, hogy az erkölcs előzményeinek a feltárása lehetséges az állati evolúció keretei között. Az erkölcs farrását, előzményeit a társas ösztönben kereste és számos példával igyekezett dokumentálni. Felfigyelt arra, hogy a magasabbrendű állatok társas kapcsolatában a rokon- és ellenszenvérvések jelentős mértékben megnyilvánulnak, eléggé általános a kölcsönös szolgálat, egymás figyelmeztetése a veszélyre. Ugyanakkor a lelkiismeret, a jó és rossz megkülönböztetésének erkölcsi elemeit is felfedezni véli az állatoknál, főleg a kutyánál. E területen is bizonyítani akarta az embernek az állvilágból való származását. Azonban tisztában volt azzal, hogy a lelkiismeret egyik lényeges feltétele a tudatosság. Más összefüggésben rámutatott az állatoknál megfigyelhető társas ösztön korlátaira, amelyek kizárják, hogy "erkölcsi törvénnyel", "erkölcsi ítélkezés" képességével rendelkezessenek.

Darwin érdeme, hogy az erkölcsnek, mint specifikus társadalmi jelenségnek a természeti előfeltételeire felhívta a figyelmet, s ezek feltárásához az evolúciós elmélet keretei között nagy lendületet adott.

A szociáldarwinizmus, Darwin gondolatrendszeréből azokat az antropomorf elemeket emelte ki, amelyek alkalmasnak tűntek a társadalmi agresszióknak a biológiai szférába való viszszavezetésére. A szociáldarwinisták számos tételét az etológia kiemelkedő képviselői, N. Timbergen és G. Tembrock bírálathoz vetették és az állatok társas viselkedésében olyan összefüggésekre mutattak rá, amelyek az erkölcsi érzék kialakulásának előtörténete szempontjából döntő jelentőségűek.

Kondrad Lorenz és tanítványai a társas életmód legelemibb formáit már az alacsonyabbrendű állatoknál kísérletileg bizonyították. Az etológusok feltételezik, hogy a társas életmód iránti szükségletnek a biológiai alapjait a faj genetikai konstitúciójában kell keresni.

Az erkölcs genetikai, biológiai előzményeinek a meglétét leginkább azok a kutatások, megfigyelések támasztják alá, amelyeket természetes körülmények között élő emberszabású majmok hordaeletében vizsgálnak az etológusok. A csimpánzközösségekben kialakult alá- és fölérendeltségi viszonyok, anya-kölyök viszony, testvérkapcsolatok, a hosszú utódgondozás, a betolakodókkal szembeni közös védekezés, a tapasztalatok tanulás útján történő elsajátítása és a kommunikációs kapcsolatok az antropogenezis, a társadalmiasulás előképét nyújtják.⁵ Az együttműködés, a közös tevékenység, az egyre fontosabb szerepet játszó tanulás adaptív

értékkel bír, enélkül nem alakulhattak ki a biológiai egymásra utaltságon túli szociális kapcsolatok.

Az etológia eredményei - az ösztönfogalom korszerűsítése, a zárt és nyitott genetikai programok megkülönböztetése, s valamint az a tétel, hogy az intelligencia nem az ösztönre közvetlenül ráépülő evolúciós szint - jelentős mértékben elősegítették az erkölcs genetikai előzményeinek a feltárását. Ezek az eredmények ugyanis rávilágítanak arra, hogy az állati viselkedés nem egyszerűen környezeti ingerekre adott passzív válasz, hanem a környezeti feltételekhez való differenciált alkalmazkodás során alakul ki, amelynek szerves részét alkotja az állati közösségekben az egymáshoz való alkalmazkodás biológiai szükséglete is.

Az evolúciós megközelítés elvi és metodológiai bázisán az etológia fent jellemzett, kísérletileg ellenőrzött eredményeit úgy értelmezhetjük, hogy a magatartást szabályozó biológiai mechanizmusok (genetikai, idegi, hormonális stb.) maguk is módosulnak annak a következtében, hogy a megváltozott környezet sajátos tevékenységformákat hív életre az alkalmazkodás és a szelekció során, s mindezek a változások évmilliók alatt rögzülnek genetikailag. A hominizáció folyamatában a következő, egymással szorosan összefüggő változások jellemzik az állati őseink és a kialakuló ember életében lezajlott evolúciót:

- morfológiai és funkcionális változások (végtagok differenciálódása, egyenes testtartás, kéz kialakulása és manipulációja, binokuláris látás, az agy morfológiai és funkcionális változásai, gégefe állásának és működésének megváltozása);
- a csoportos élet és kapcsolatok fejlődése (dominancia és függés, nemek szerinti szerepek elkülönülése, a hordaéletmód jelentősége a tanulás eredményeinek átörökítésében és az elhúzódtó utódgondozásban, az ösztönös jellegű munka és primitív szerszámok készítésének gyakorlatában);
- a pszichikum fejlődése az állati intellektustól a konkrét érzékeltes gondolkodáson át az elvont gondolkodásig;
- az állati kommunikáció fejlődése a hangreakciókban és testtartásban testet öltött jelzéseken át a tagolatlan, tagolt nyelv kialakulásáig.

A hordaéletben az ember állati elődeinek a viselkedésében egyre jelentősebb szerepet játszik a változó környezethez való alkalmazkodás mellett a fajtársak egyre bonyolultabb magatartásának a "figyelembevétel", "mérlegelése", "értékelése". Azonban az erkölcs közvetlenül nem a társas ösztön szükségletéből alakult ki (noha az erkölcs nem jöhetett volna létre a biológiai kényszeren alapuló társas viselkedés nélkül), hanem egy új forrásból, a létfenntartás termelésének a szükségleteiből. Ugyanis az ember az állatvilágból nem tudattartalokat hozott, hanem biológiai struktúrákat és funkciókat (beleértve az adaptív értékű társas viselkedési formákat is), amelyek a sajátosan új mozgásforma keretei között maguk is humanizálódtak. A hordaösztön már csak azért sem alakulhatott át közvetlenül társadalmi viselkedéssé, mert még a természetes kiválasztódás keretei között fejlődő munkaadaptáció nemcsak a természethez és a közösséghez való alkalmazkodás hatékonyabb eszköze volt, de együtt

tal ellentmondásba is került a biológiai adaptáció konzervatív formáival, különösen a zoológiai individualizmussal. Ugyanis a szerszámhasználat és -készítés folyamatában a tapasztalatok átadásának társadalmi elemei előnyösebb alkalmazkodást biztosítottak a környezethez, mint a csupán genetikailag rögzített evolúció eredményei. Az állati magatartás-génekben rögzült információi kezdetben kedvező feltételeket biztosítottak a társadalmi magatartás elemei befogadására (amelyek tartalmilag különböztek az állati magatartástól), később azonban szűknek bizonyultak számukra. Az állati magatartás tisztán állati-biológiai formái oly mértékben korlátozódtak, amilyen mértékben a természetes kiválasztódás meghatározó voltát kezdte "belülről" kiszorítani a társadalmi determináció.

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy az evolúciós elmélet, az evolúciós szempontokat messzemenően érvényesítő etológia által járul hozzá erkölcsképünk pontosításához, hogy feltárja azokat a mechanizmusokat, amelyek az állati társas magatartás és biológiai alapjával szolgáló struktúrák és funkciók kialakulásához vezettek.

A második kérdésünk azzal kapcsolatos, hogy a szociobiológia paradigmái, tételei alapján felépíthetünk-e egy adott erkölcsi rendszert?

A szociobiológia az evolúciós megközelítésbe ágyazott nézeteit az erkölcsről arra alapozza, hogy az ember, mint az evolúció terméke nemcsak anatómiai-biológiai, leszármazási-rokonsági, hanem alapvető viselkedésbeli sajátosságain keresztül is kapcsolatban áll az állatvilággal. Ezért a szociobiológia képviselői az állatvilágból örökölt biológiai alapokat alkalmasnak találják a társadalmak szerkezetének a vizsgálatára. Az emberi magatartást szabályozó erkölcs fundamentumát az ember génállományában keresik. "A tizenkilencedik század közepe óta ismételt kísérletek történtek - közülük a szociobiológia jelenti a legfrissebbet - az erkölcsök etológiai-evolúciós megfontolásokra való alapozására"⁶ - írja Francois Jacob, francia biológus.

Wilson az erkölcsfilozófia különböző megjelenési formáit nem tartja kielégítőnek, mert szerinte az embernek veleszületett jogai és erkölcsi direktívái vannak, amelyek az embert túlélésre ösztönzik, serkentik. Ezért, mint mondja, "az etikát ki kell venni a filozófusok kezéből, az etikát biologizálni kell"⁷. Más összefüggésben, a biologizálással szembeni vádak súlya alatt, azt hangsúlyozza, hogy az evolúciós elmélet és a genetika nem nyújthat természetes erkölcsi mértéket cselekedeteink megítélésére, mert hogy egy tulajdonság adaptív és az életre való alkalmasságot maximálja, nem jelent erkölcsi értéket, jót vagy rosszat, csupán az ember evolúciós múltjában a viselkedésbeli késztetéseket, hajlamokat, stratégiákat kutatja, de nem minősít erkölcsileg. D.P. Barash, aki mérsékeltebb formában fejti ki a biológiai és az erkölcsi feltételezett viszonyát, erről a következőket írja: "Az evolúció nem ad az embernek természetes erkölcsi mértéket más állatok vagy más emberek cselekedeteinek megítélésére. Erkölcsi normáinkat azonban valahonnan merítjük, és nem volna meglepő, ha ezeknek a döntéseknek a háttérében öntudatlan alkalmassági (fitness) számítások állnának. Könnyen lehet, hogy arra szelektálódtunk, hogy a saját alkalmasságunkat növelő

viselkedéseket, például a barátok és rokonok iránti kedvességet és az idegenekkel szembeni ellenségeséget értékeljük és helyeseljük. Az ilyen erkölcsi forrásokból származó problémák egyike az, hogy a számomra optimális erkölcsösség, legalábbis valamelyest ellentétben van a másik egyén hasonló megfontolásaival. Az emberi társadalmak alapjául szolgáló megoldás talán a társadalmi korlátozások előírt erkölcs... A lényeg mindenesetre az, hogy az evolúciós kritériumok tudatos alkalmazása az erkölcsi döntésekben: visszaélés a természet világával. Ugyanakkor lehetséges, hogy öntudatlanul hozott erkölcsi döntéseinkért végsősoron ugyanezek az evolúciós kritériumok a felelősek."⁸

Barash hosszan idézett gondolata rávilágít a biogram és a társadalmi értelemben felfogott erkölcs kapcsolatának szociobiológiai értelmezésére, amely szerint létezik a biogramban rögzített késztetés a biológiai alkalmasságra, amelyet a társadalomban élő ember kultúráisan meghatározott erkölcsre vagy elnyom, vagy megerősít. Mindenesetre az erkölcs csak a gének előírt viselkedéshez viszonyulhat, sőt az erkölcsi döntésekért az evolúciós kritériumok (genetikai struktúra, természetes kiválasztódás, alkalmasság) a felelősek.

A szociobiológusok visszautasítják azokat a vádakot, miszerint az erkölcsi "legyen"-t naturalizálják. Azonban a "van"-t és a "legyen"-t igen speciális értelemben használják. Wilson szerint a "van" nem más, mint a pleisztocénkori vadászó-gyűjtögető ember természetének, életmódjának az evolúcióban rögzült genetikai adottsága, amellyel nem lehet igazolni jelenlegi és jövőbeni társadalmi gyakorlatunkat. Például a neolitikumbeli őseinkben a háborúra késztető gének előnyt biztosítottak a létért való küzdelemben, de ma a háborúra való genetikai késztetés öngyilkossághoz vezetne. Őreg, primitív génjeink tehát terhet jelentenek a kulturális evolúció számára. Wilson szerint a "legyen" erkölcsét a kultúra fogalmazza meg, amelyet mindig meg lehet változtatni, a genetikai hajlamokat ki lehet játszani.⁹

A szociobiológia azt állítja, hogy az evolúciós biológiai törvényeket kiterjeszti az emberi magatartásra, "logikusnak" tűnik, hogy az állati viselkedés az ember magatartásában jelentős mértékben megnyilvánul. Ennek alapján levonja azt a következtetést, hogy az ember biogramjában rögzült társas viselkedés genetikai programja (amely az ősemberekénél is inkább nyílt) alapvetően megegyezik a hozzá közelálló fajok genetikai programjával. Az emberben megnyilvánuló "állati magatartás" alapját arra vezeti vissza, hogy a csimpánz és az ember génkészlete 99 %-ban megegyezik. Az evolúcióból más iskolázottságú képviselői viszont elsősorban azt hangsúlyozzák, hogy "a társadalmi jelenségek szintén rendelkeznek evolúcióval és evolúciós törvényszerűségekkel, ezek azonban nem azonosak a biológiai evolúcióval, hanem egy arra ráépült, magasabbrendű mozgásformát jelentenek. S e tekintetben óriási a távolság a csimpánz és az ember között!"¹⁰

A szociobiológia olyan módszerrel igyekszik bizonyítani a állati és emberi magatartás alapvetően közösnek tekintett gyökereit, hogy az ember igen változatos magatartásáról lehántja az egymástól igen nagy mértékben különböző kulturális formákat, variációkat, s így

történeti kortól, kulturáktól függetlennek tartott magatartásbeli univerzálék mutathatók ki, mint például az agresszió, territorialitás, önzetlenség, szülői és párválasztás. stratégiája. A szociobiológia ezeket az univerzálékat értéktelen viselkedési formáknak tekinti, mivel az ember biogramjával állnak összefüggésben, de a kulturálisan meghatározott erkölcsi életben, mint kiindulópontokat értelmezi. Felfogásában a gének evolúciós, időbeli eloszlása egymástól viszonylag jól elkülöníthető viselkedésformák felé hajt, késztet bennünket. "A magasabbrendű etikai értékek kulturális evolúciója rendelkezik-e saját fejlődési iránnyal és hangsúllyal és teljes egészében helyettesítheti-e a genetikai evolúciót?" - teszi fel a kérdést Wilson, s nyomban a következő választ adja, - "Azt hiszem nem. A gének pórázon tartják a kultúrát. A póráz igen hosszú, de az értékeket elkerülhetetlenül el fogják nyomni annak megfelelően, hogy milyen a visszahatásuk a génegyüttesre. Az agyvelő evolúciós termék. Az emberi viselkedés - mint a legmélyebb képesség az emocionális reagálásra, amely hajtja és vezeti ezt - az a különleges eljárás, amely révén az emberi génállomány érintetlen és az is marad. A moralitásnak nincs más demonstrálható végső funkciója."¹¹

Az etológusok, biológusok egyrésze megkérdőjelezi azt, hogy az evolúció törvényei úgy vezérelnek magatartásunkat, társasviselkedésünket, mint az állatokét. J.B. Slater, angol etológus azt a gondolatot fejti ki, hogy génjeink olyan rugalmasságot biztosítanak, hogy a gének előírása nélkül, "a génjeink adta lehetőségekre alapozva tehát különféle erkölcsi kódexek alakíthatók ki, mint ahogyan a valóságban is több létezik".¹² A plasztikusság jegyeivel rendelkező emberi génállomány igen sokféle magatartás elsajátítására ad lehetőséget, amelynek csupán embervoltunk és történelmi korlátaink szabnak határt. "Semmivel sincs több okunk evolúciós magyarázatot keresni erkölcsi szabályokra - hangsúlyozza Francois Jacob, francia biológus -, mint mondjuk a költészetre vagy a fizikára. És még soha senki nem vetette fel a matematika biológiai elméletét."¹³

A marxista igényű filozófiai antropológia emberképe nem nélkülözheti a genetika, humán etológia stb. szaktudományos eredményeit. Szükségképpen a biológiai és a társadalomtudományok eredményeinek bázisán korszerűsíti emberfelfogását. Az emberi lényeg hagyományos értelmezése az ember biológiai specifikumaitól elkülönített társadalmi minőségre koncentrált (ez jogos volt a marxizmus kialakulása idején a naturalista, spiritualista emberkoncepciókkal való vitában). Az emberi lényeg azonban nem érthető meg a humán organizmus sajátos struktúrái és funkciói nélkül. Az ember lényegét, specifikumát ugyan nem találjuk meg génjeink, agyunk mélyén, de nélkülük sem. A filogenezis során a formálódó emberi-társadalmi környezet, mint a mutatív-szelektív folyamatok egyre jelentősebb tényezője az állatelődök organizmusát olyan irányban "lendítette ki", hogy a faji képességek genetikai rögzítését felváltotta egy olyan genetikai konstrukció, amely csupán a társadalmi emberré való alakulás lehetőségét kódolta. Tehát nem arról van szó, hogy a marxista filozófiai antropológia tagadja az emberi viselkedés genetikai meghatározottságát, csupán a szaktudományok eredményei alapján nem látja megalapozottnak a szociobiológia azon állítását, hogy az állatvilág-

ből, az emlőstevből átmentett génjeink meghatározott konstrukcióban konkrét viselkedési formákat írnak elő, még ha lazább, képlékenyebb formában is, mint pl. a csimpánzok esetében.

JEGYZETEK

- 1 E.O. Wilson: Bevezetés. In: D.P. Barash: Szociobiológia és viselkedés. Natura, 1979. 17-18. old.
- 2 Idézi J.B. Slater: Az evolúció értékei és az erkölcs mércéi. Élet és tudomány, 1985/47. 1478. old.
- 3 Lásd részletesebben Huszár Tibor: Erkölcs és társadalom. Kossuth Könyvkiadó, 1983. 13-37. old.
- 4 Ch. Darwin: Az ember és az állat érzelmeinek kifejezése. Gondolat, 1963.
- 5 J. van Lawick-Goodall: Az ember árnyékában. Gondolat, 1980.
- 6 Francois Jacob: A lehetséges és a tényleges valóság. Európa, 1986. 49. old.
- 7 Idézi Bereczkei Tamás: Szociobiológia és ideológia. Világosság, 1987/1. 7. old.
- 8 David P. Barash: Szociobiológia és viselkedés. Natura, 1980. 157. old.
- 9 Lásd Bereczkei Tamás: Id. mű 10. old.
- 10 Vida Gábor: Az evolúciós elméletek evolúciója. Társadalmi Szemle, 1984. 12. szám 93. old.
- 11 Edward O. Wilson: On Human Nature. Harvard University Press, Cambridge - Massachusetts - London, England, 1978. 167. old.
- 12 J.B. Slater: Id. mű 1479. old.
- 13 Francois Jacob: Id. mű 50. old.

MORALITÁS ÉS MORÁL

Az erkölcs mint az emberi gyakorlat, a társadalmi viszonyok szubjektív szabályozó eleme, hordozója, alanyát tekintve kettős alakzatban létezik: úgy mint a fejlődés adott fokán álló valamely társadalmi integráció (törzs, osztály, közösség, stb.) erkölce és úgy is, mint az ezeket alkotó egyének erkölce. Ennek alapján szokás társadalmi erkölcsről (erkölcsiség, morál) és egyéni erkölcsről (erkölcsőség, moralitás) beszélni.

Ezt az evidenciának tűnő kettős szerkezetet első hallásra sokan nem fogadják el: azok a hallgatók, akik csupán a mindennapi gondolkodás és tapasztalat jellegzetességeire építenek, például akként vélekednek, hogy "az"-erkölcs az ő legszemélyesebb magánügyük, jelenségei az egyén szubjektív szokásaiból állnak, normái és elvei intuitívak, senki máséhoz nem hasonlítanak.

Az effajta felfogással szemben szükségesnek tartom leszögezni azt, hogy egy adott közösség, egy egyén erkölce, egyáltalán az erkölcsi jelenségek világa eredetét, funkcióját, egész létezését illetően beleegyződik az össztársadalmi folyamatokba. Sőt, mint Lukács rámutat,¹ elválaszthatatlanul együttlétezik más társadalmi jelenségekkel, objektivációs formákkal, - semmiképpen sem alkot egy, ezektől a folyamatoktól elszakítható külön szférát. Sőt nemcsak beegyződésről, hanem arról is szó van, hogy ezek a társadalmi viszonyok alapvetően meg is határozzák valamely konkrét társadalmi integráció (közösség) erkölcsi tudatát - normáinak, eszméinek tartalmait -, továbbá, részben a spontánul, részben pedig a normák által konstituált gyakorlati magatartási modelleket is.

A vitatott hallgatói vélekedés ugyanakkor az erkölcs fontos, alighanem egyik leglényesebb sajátosságára vonatkozóan tartalmaz némi halvány utalást: arra ti., hogy az erkölcs jelenségeit valóban a szubjektum, az individuum alkotja, hívja életre a maga sajátos tevékenységi formáival. De a számomra irányadónak tekintett filozófiai elemzésben - s főleg mert nem minden filozófiai elemzés fut ezen a vonalon - ez a szubjektum - s itt ismét eltér álláspontom a hallgatói vélekedéstől -, nemcsak mint egyes egyén, hanem mint ember, mint nem-beli társadalmi lény jelenik meg, aki közössége, vagy saját maga számára keres olyan erkölcsi szabályozókat, melyekkel megszervezi mind a társadalmi életben való mozgásokat (így pl. szocializációját is), mind pedig önalakításának, individualizációjának módozatait. Társadalmi létezésének erkölcsi síkon nyit új terepet.

Lukács "Az esztétikum sajátosságá"-ban olvasható elemzéseiben fejtegeti, hogy az erkölcs, mint a társadalmiság termelésének szubjektív eleme, tulajdonképpen az egyén nembeliségbe való emelkedésének olyan sajátos formája, ahol végbemegy partikularitás és nembeliség egyesülése, de nem valami szubjektivitásán kívül megtermelt objektivizáció közvetítésével,

hanem magán az egyedi szubjektumon belül. Ezzel kapcsolatban a következőket írja: "A morális szándék mint olyan, egyrészt általánosításra törekszik... és mivel a szubjektum közvetlen partikularitásán való túlhaladás irányának mégiscsak a szándék, a szubjektivitás körén belül kell maradnia, nyilvánvaló, hogy ennek az intenciónak többé-kevésbé világosan az emberi szándékok közös vonásait a nembeli kell célba vennie. Másrészt e szféra lényeges mozanata, csomópontja, a morális döntés mégis megszüntethetetlenül az egyes ember személyiségében gyökerezik. A morálisan cselekvő szubjektumban a meglevő partikuláris egyedinek és nembeli általánosnak ez a soha teljesen meg nem szüntethető ellentétessége az etika egyik alapvető problémája." Majd gondolatmenetét lejjebb így folytatja: "...a partikuláris egyediség a nembelihez közeledve, általánosítást hajt végre és tapasztal önmagán, és pedig olyat, amely ugyan részben lehántja, vagy legalábbis semlegesíti pusztán partikuláris vonásait, de anélkül, hogy ezzel egyénisége valódi sajátosságát megsemmisítené, sőt ellenkezőleg, azért teszi, hogy egyénisége lényegét erősítse, intenzívebbé tegye."²

Az erkölcsi cselekvés során tehát ellentmondásos módon, egyfelől megőrződik a szubjektivitás, másfelől ez, éppen mint szubjektivitás magasabb szintre emelkedik azáltal, hogy felvesz magába olyan nembeli tartalmakat, melyek egyénisége lényegét kiteljesítik, intenzívebbé teszik. A szubjektivitásnak ez az intenzív, felfokozottá tétele éppenséggel az erkölcs sajátos funkciója, - s mint ilyen azt hangsúlyozza, hogy az erkölcs szerkezetileg a szubjektivitásra összpontosul. Ezért az erkölcs önmagában véve az egyénnek, a szubjektumnak és nem az objektív világ átalakításának az eszköze, ez utóbbira irányuló tevékenységnek mindig csak a szubjektumra visszaható aspektusa marad.

A fenti kiinduló gondolatok az erkölcsi folyamatoknak nem elvont szerkezeti elemzésében, hanem csakis szigorú történeti vizsgálatában nyerhetik el valódi tartalmaikat.

Rátérve mostmár az általam alapvetőnek tartott kiindulópontnak, morálnak és moralitásnak a kapcsolatára, először is azt szükséges kiemelni, hogy az egyéni erkölcs kialakulása, miként az erkölcs általában, történeti fejlődés eredménye. A moralitás a nemzeti társadalom felbomlásakor kezdett formálódni, amikor a magánmunka, a tulajdon, az emberi viszonyok lehetővé és szükségessé tették, hogy az egyén - kiváltképp a filozófus³ - elkülönülhessen, szembefordulhasson közössége jelen - vagy múltbeli, általa már elfogadhatatlannak tartott szokásstruktúráival, hogy saját magatartási normákat állítson fel és kövesse is azokat.

Thomson "Aiszkhülosz és Athén"⁴ című tanulmányában bemutatja azt a folyamatot, ahogyan a Moira (a sorsistennő) fogalmát fokról fokra kiszorítja a - nemzeti és egyéni erkölcsi tartalmakat mítikus formában megjelenítő - daimon, aki dönt az emberi élet fontosabb eseményeiről, míg végül Szókratésznél beköltözik a szubjektumba. Majd további "útja" során a zozofisták és főleg Arisztotelész munkásságában teljesen evilági, immanens, emberalkotta tartalmakat ölt magára.

Az ősek, a nemzetség szellemének bázisán – és csakis ezen – megeremtődik a szubjektivitás belső elve, amely radikálisan új erkölcsi tudatot és magatartást alakít ki. A döntő mozzanat itt abban áll, hogy ettől kezdve az ember, pontosabban az egyén az eddigi közösségi hagyományokkal ellentétben saját maga határozza meg, – de legalábbis akarhatja és megeremtheti ennek lehetőségét –, tevékenységének mértékét. Ezzel együtt azonban már itt rögtön szükségesnek látszik utalni arra, hogy ez semmiképpen nem azt jelenti, mostmár a moralitás szubjektivisztikus tartalmakra épülne – bár a majdan végbemenő polgári fejlődésben kétségkívül megfigyelhetők absztrakt individualista tendenciák. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a már Arisztotelésznél is határozottan megfogalmazott tényállást, miszerint a moralitásnak objektív társadalmi bázisa van. Kétségtelen, hogy a fejlődés folyamán a társadalmi jelenségek eldologiasodása, fetiszizálódása következtében ezek a társadalmi és egyéni egymásra vonatkozások rejtve maradnak, sőt ebbéli mivoltukban elhomályosodnak és azt a látszatot eredményezik, mintha e kettőnek semmi köze sem lenne egymáshoz, mintha az egyéni erkölcs teljesen magába szívta volna, avagy éppen elpárologtatta volna az erkölcs objektív meghatározottságait. Ennek fel nem ismeréséből adódik az erkölcs legszemélyesebb magánügyé válásának egyes hallgatók által is képviselt látszata.

A moralitás, megjelenése óta, az egyéni mértékadást vagy a múlt megőrzött vagy a jövő előlegzett normáira alapozza. Ettől kezdve a szubjektum mintegy jogot formál arra, hogy megkülönböztesse, sőt szembeállítsa erkölcsisége tartalmait az éppen érvényesnek tartott erkölccsel, szelektáljon abból a maga számára, hogy belülről is szabályozza tevékenysége és tudata erkölcsi tartalmát, hogy azt helyeselje és valósítsa meg, amit maga is annak érez.

Amikor Makai Mária mintegy összegzőképpen rámutat arra, hogy – elvont formában – milyen kérdésfeltevések képezték és képezik ma is a moralitás genezisést, további hajtóerőt, akkor ilyen kérdéseket sorol fel: "mit jelentenek mások tettei, magatartása az én számomra? mit kell tennem? mit kell (kellene) másoknak tennie? miért kell tennem? hogyan kell tennem? miért tettem? ki vagyok én?"⁵

Ismeretelméleti aspektusból szemlélve, mondhatni, ilyen és ehhez hasonló kérdéseknek a felvetése és a rá adott válaszok alakítják az egyéni erkölcs akaratí irányultságát, érzelmvilágát, fogalmi rendszerét. Eközben a moralitás maga egyik szervévé válik mind a társadalmi viszonyok aktív elsajátításának, mind ezeknek az önszabályozás erkölcsi mozzanatán keresztül történő átalakításának. A kérdések és a rá adott válaszok végül is oda vezetnek, hogy az egyén megkísérli magában "lebontani" a "mi" számunkra való jó és helyes erkölcsi követelményeket a saját maga számára, az "én" számomra való jó és helyes erkölcsi követelményeire. Vagy adott esetben fordítva, az internalizált, saját erkölcsi követelmények szellemében nemcsak a maga életét szervezi meg, hanem igyekszik azokat elfogadtatni másokkal is – tudatosan vállalva a vele járó konfliktusokat is. Ismeretes, hogy ennek során számos éles ellentmondás jön létre közte és a közösség között.

Ezeknek a problémáknak a felvetődése és megoldása beletorkollik a moralitásnak, az erkölcsiség gazdagon individualizált egyéni formájának a kialakulásába és fejlődésébe, amely a már felvázolt módon végbemenő egyéni determináció révén a társadalmi lét új mozzanataként lép elénk.

Már a korábbi utalásokból kitűnik, hogy ez az egyéni öndetermináció maga is determinált jellegű, világa többszörösen meghatározott. Mégpedig azért, mert részben az objektív, már kialakult (alakított) társadalmi erkölcsösség világából meríti tartalmait, attól teljesen el nem szakadhat. Kiküszöbölhetetlen az uralkodó erkölcs(ök) befolyása rá nézve, ezért a moralitásnak mindenképpen ki kell alakítania a hozzá való személyes viszonyt, akár elfogadja azt, akár nem. Másrészt pedig a moralitást meghatározza például az egyénnek a társadalomban elfoglalt helye is.

A moralitás felől nézve ugyanakkor tagadhatatlan az is, hogy az egyén élete, erkölcsisége kétségkívül visszahat – bár módfelett közvetetten – a társadalom objektív erkölcsének alakulására, a társadalom egész világára is. Elsősorban azoknak a konkrét közösségeknek, csoportoknak az erkölcsösségére és társadalmi viszonyaira, amelyek a moralitás gondolati gyakorlati hatókörébe esnek, melyeknek a morális szubjektum közvetlenül tagja. Ennek keretében az egyén erkölcsi élete számtalan formában hat a társadalom erkölcsi életére. Elegendő talán a különböző példák közül csak néhányat kiemelni, ilyen többek között az etikai gondolkodás; az erkölcsi nevelés; a példa ereje; vagy azoknak a konfliktusoknak a hatása, amelyekben az egyén összeütközik közösségével, mert ez a közeg már tényleges gátjává vált az egyéni kiteljesedésnek, vagy ismeretes, hogy a művészi ábrázolás mutat fel, őriz meg kivívott, értékes, későbbi korok emberei számára is megvalósításra érdemes magatartási modelleket.

A társadalmi viszonyok és az erkölcs, ezen belül morál és moralitás kapcsolatrendszerét tehát a történelmi fejlődés során mindkét irányban kibontakozik, s a mindenkori társadalmi berendezkedés célkitűzéseinek megfelelő tartalmakat tételez vagy épít ki magának a maga normarendszereinek formájában.

A fentiekből adódó konklúzió számomra végül is a következő tézisben foglalható össze: nincs moralitás az erkölcsösség interiorizálása nélkül, és fordítva, erkölcsösség sincs az egyének (a moralitás) realizáló, alkotó, alkalmazó tevékenysége nélkül.

Részben e tézisnek, részben az előző gondolatoknak a további vizsgálata érdekében röviden érdemes megvizsgálni azt, hogy az erkölcs-szabályozás három nagyobb típusában, – a szokás-erkölcs, a normák és az elvek által vezérelt típusokban – miként alakul, nagy vonalakban, morál és moralitás viszonya.

A szokás- és hagyományörző erkölcsi szabályozás lényege talán abban a felszólításban foglalható össze leginkább, hogy "légy olyan, mint mások". Ez a parancs látszólag kollektív tartalmú, valójában azonban szigorú modellkövetésre szólította fel a közösség tagjait, gya-

korlatilag nem hagyott mozgásteret az egyes ember számára, hanem szolgai alkalmazkodásra, a viszonyok változatlanul hagyására, a mások ítélete szerinti élésre kárhoztatta az egyéneket.

Láttuk, hogy már az antikvitásban feltűnő, de egyértelműen és határozottan majd csak a jóval fejlettebb, főleg polgári társadalmak berendezkedésében általánossá váló ún. normatív-erkölcsi szabályrendszer viszont már megjelenésekor nemcsak lehetővé tette, de meg is követelte az egyén erkölcsi aktivitását, mivel - abból az alapelvből kiindulva, hogy "különbözz másoktól" - már nagymértékben számított annak önállóságára, választó, adaptáló-képességeire az erkölcsi élet terén is.

Míg tehát az első típusú erkölcsi szabályozás, jellegéből adódóan, előírta az egyes embernek, hogy mit kell tennie és mit nem a helyesnek tartott, az erkölcsös cselekvés érdekében, - s ezáltal kétségkívül meglehetősen nagy biztonságot nyújt neki - addig a második típusúban már az alternatívák közötti mérlegelés, választás, cselekvés stb. mozzanatai egyre inkább a moralitásba vannak helyezve, rá vannak vízva.

A polgári berendezkedés fejlettebb szakaszában az erkölcsi fejlődés - kiváltképp az etikai gondolkodás - tovább halad az elvek vezérelte szabályozási forma felé. Ennek döntő jellegzetessége, követelménye, hogy a konkrét normáknál is elvontabb, az egyes konkrét szituációktól távolodó elvek, ideálok, eszmék fogalmazódnak meg, melyek rendkívül magasfokú önállóságot, aktivitást, ugyanakkor autonómiát is biztosítanak a moralitás számára. Ennek a fejlődésnek az eredményeképpen Kant (és mellette Fichte), különös élességgel fogalmazza meg a moralitás magáértvalóságára építő koncepcióját.

Kant alapvető elképzelése egyrészt az, hogy az egyén az erkölcsi törvényt magából kiindulva úgy valósítsa meg, hogy az maga és mindenki más számára is példaadó erejű legyen. Híres kategorikus imperatívuszát a legáltalánosabb formában ekként fogalmazza meg: "Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája egyszersmind általános törvényhozás elvéül szolgálhasson."⁶ Másrészt, ami ennek az elvnek a gyakorlati megvalósítását illeti, arra vonatkozóan "csupán" egyetlen, de igen fontos megszorítást tesz kései etikai írásaiban, hogy ti. egyik ember a másik számára, beleértve akár a társadalom különböző intézményeit is, soha nem lehet pusztá eszköz éppen azért, mert az egyén és az emberiség abszolút értékkel bír. Ezt írja: "Cselekedj úgy, hogy az emberiséget mind saját személyedben, mind pedig mindenki másában mindig egyúttal célként is kezeld, sohase pusztá eszközként."⁷

Ez a felfogás még a későbbiekben is igen hatékonynak mutatkozott. A fiatal Lukács is egyetértőleg foglalt mellette állást, igaz, akkoriban ő is egy Kant és Fichte által kidolgozott szubjektivistikus etika talaján állt. A Kant-Fichte-féle "formális etikának - írta 1918-ban - célja és tartalma autonóm, semmiféle külső erőnek vagy hatalomnak alá nem vetett, csakis önnön törvényeit követő és ebben az autonómiában csakis a jót, mint egyetlen lehetséges egyértelmű célt kereső szabad akarat. Ennek az ideálnak a létezésére pedig egy nagyon

konkrét parancsot jelent... azt, hogy minden ember úgy magát, mint minden más embert, mint ennek az ideálnak lehetséges megvalósítóját, de csakis mintilyent, tisztelni tartozik... nem szabad eltérnie (és még kevésbé előidéznie) olyan helyzetet vagy cselekvést, melyben... elveszthetné azt az önállóságát, amelyben bármiféle összefüggésnek eszközévé süllyedhetne le."⁸

Abban, hogy később Lukács túllép a jelzett állásponton, bizonyára nagy szerepe van filozófiai fejlődése mellett Hegel-tanulmányának, ahol beható elemzések során kimutatja és magáévá teszi Hegel azon felismeréseit, melyekben a német gondolkodó bírálja Kanték egyoldalúságait. Miként Hegel, Lukács is hevesen bírálja Kantékat amiatt, hogy a moralitást eloldozzák társadalmi meghatározottságaitól, elhanyagolják a moralitás valóságos és konkrét működési területét, az ember társadalmi életét.⁹

Kant és Fichte morálfilozófiai nézeteinek kritikáját ma is helytálló érvénnyel Hegel alapozta meg.¹⁰ Miközben Hegel jogfilozófiájában nagy ívű történetfilozófiai betekintésgét összekapcsolta gazdaságfilozófiai felismerésekkel, akkor egyrészt maga is kiemelte a kanti vonal központi gondolatát - a moralitás öncélúságát. Miközben az egyén a modern világban objektivációkat formálva kimunkálja magát, aközben belső világát is létrehozza, olyan szubjektummá formálja magát, aki képes magában megteremteni a valóságban elveszett harmóniát, megszüntetni szubjektivitását és objektivitását kettéosztottságát, de legalábbis mindezeknek a lehetősége adott számára. Másrészt, erre a gondolati bázisra támaszkodva, Kantékkal ellentétben merőben új álláspontra helyezkedett akkor, amikor kifejtette, hogy a moralitást az objektív szellem totalitásának részeként fogta fel. (Jogfilozófia 107 paragrafus.) Ezzel többek között azt hangsúlyozta, hogy az egyéni erkölcsnek a társadalom erkölce képezi és képezheti csak az alapját, sőt az kell, hogy az alapja legyen. Az egyén a társadalom erkölcsével való egységet akként valósíthatja meg, ha bizonyos mértékig felfüggeszti saját szubjektívisztikus törekvéseit, megismeri a társadalom erkölcsi normáit, tartalmait és azokat a szocializáció folyamatában - spontánul majd tudatosan - elsajátítva a maga mozgató céljának tudja azokat. Saját korára konkretizálva ezeket a gondolatokat minden kétséget kizáróan rámutatott arra, hogy a moralitás, mint olyan, csakis a polgári társadalomra vonatkoztatva értelmes kategória - értve és kifejtve ezalatt egyfelől azt, hogy a moralitás tulajdonképpen a polgári társadalomért van, de másfelől hangsúlyozva azt is, hogy maga a társadalom sem működhet az egyéniség elve nélkül (v.ö. pl. Jogfilozófia: 238. és 124. paragrafus).

A hegeli elemzések igazsága és mélysége tér vissza Marxnál, aki a kapitalizmus átfogó társadalomképének megrajzolása és ennek a kommunizmus által történő meghaladása tekintetében egy nagyszabású koncepciót vázolt fel, ugyancsak történetfilozófiai, gazdaságfilozófiai, személyiségelméleti kitekintésekre módot adó elemzésekbe ágyazva. A kapitalizmus-kommunizmus történelmi korszakváltásának kapcsán felvillantja azt a gondolatsort, miszerint nemcsak a társadalmi alakulatoknak van világtörténetük, hanem az egyéneknek is, akik ugyan-csak sajátos struktúrákat alakítanak ki annak a társadalomnak megfelelően, amelynek szub-

jektumai. A társadalmi alakzatok tagolásával, az erkölcsi fejlődés típusaival párhuzamosan az egyéniség - s ebből erőddően a moralitás - kifejlődésének három fő formáját különíti el: "Személyi függőségi viszonyok (eleinte egészen természetadta módon) az első társadalmi formák, amelyekben az emberi termelékenység csak csekély mértékben és elszigetelt pontokon fejlődik. Dologi függőségre alapozott személyi függetlenség, ez a második nagy forma, amelyben először alakul ki az általános társadalmi anyagcserének, az egyetemes vonatkozásoknak, mindenoldalú szükségleteknek és egyetemes képességeknek egy rendszere. Szabad egyéniség, amely az egyének egyetemes fejlődésére és közösségi, társadalmi termelékenységük, mint társadalmi képességük alárendelésére alapozódik, ez a harmadik fok. A második hozza létre a harmadiknak feltételeit."¹¹

Marx idézett gondolatából először is kitűnik, hogy, eltekintve a konkrét történelmi fejlődés menetétől, részleteitől, az egyének kiképződése a társadalmi termelékenység függvénye és megfordítva, az egyén maga is konstituálja a társadalom létének és továbbfejlődésének. Következtetni lehet, másodsor, egy hosszú világtörténelmi fejlődési folyamatra, amely az egyének egyetemes fejlődését, a társadalmi termelés magas fokát eredményezi. Tudjuk, hogy a marxi jövőképek, a kommunizmusnak, mint társadalom és embereszemnynek a képe csillan itt fel egy pillanatra, amelynek fő jellegzetessége, hogy annak egyéne magába sűríti a társadalmilag megtermelt gazdaságot, hogy a társadalmi fejlődés dinamikáját saját fejlődésének korlátlan dinamikájában kamatoztatja. A kommunizmusban tevékenykedő szubjektum teszi ezt oly módon, hogy saját közösségi ellenőrzése alatt tartja közösségi termelőerőt, s azokat tudatosan és tervszerűen használja fel az egész társadalom javára. A szubjektum az eddigi gyakorlattól eltérően kilép a közvetlen termelési folyamatból, a termelés mellé állva irányító, szabályozó, ellenőrző jellegű munkát végez, melynek során erőteljesen támaszkodik a tudományra, munkáját a lehető legteljesebb módon társadalmiasítja.

A belső gazdagság külsővé változtatása, a külső gazdagság folyamatos elsajátítása pedig középpontba állítja a szubjektumnak a kérdését, aki mostnár nemcsak mint a termelés szubjektuma jön számításba, hanem mint sokoldalú, teljes és szabad egyéniség, és annak megvalósulása is. Ebben a folyamatban az emberi, egyéni fejlődés Marxnál nem szűkül pusztán termelési mechanizmussá, hanem egyenesen mint magáértvaló öncél jelenik meg. Ő világít rá, hogy az emberi fejlődés öncélúságának egyetemes kibontakozása a pusztulás terhe mellett megy végbe a társadalmi fejlődés során, s jelenlegi fázisában csak egyedi módon, pontszerűen, apró szigetekként lehet megvalósítani. A tragikus periódus ellentmondásos jellegét maga Marx így fogalmazza meg: "A termelés a termelés végett nem egyéb, mint emberi termelőerők kifejlődése, bár eleinte az emberi egyedek, sőt emberosztályok többségének rovására megy végbe, végül áttöri ezt az antagonizmust és egybeesik az egyes egyed kifejlődésével, hogy tehát az egyéniség magasabb kifejlődése csak olyan történelmi folyamat árán valósítható meg, amelyben az egyedeket feláldozzák."¹² Mindez azonban nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy feloldódjon egyén és nem antagonizmusa, a szubjektum felemelkedjen a nembeliségbe, megvalósítsa intenzív teljességét, - a Lukács által is elemzett és továbbfejlesztett módon - egyszó-

val lehetővé téve az egyéniség tevékenységének a nembeliség szintjéhez mért megítélését.

E vázlatos kitekintések, úgy gondolom, megadják a szükséges kiindulópontokat moralitás és morál problematikájának megközelítéséhez, annak az irányadó gondolatnak a kibontásához, hogy az ember önmagának, személyiségének olyan létrehozója, aki, miközben a történetileg adott lehetőségkörében megpróbálja megközelíteni a nembeliség szintjét, nem pusztán csak önmagáért van, hanem e nembeliségnek a magában történő reprodukciója révén, az emberiség ügyének az előrehaladásához is képes hozzájárulni.

JEGYZETEK

- 1 V.ö. pl. Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. III. köt. Prolegomena. Magvető, Budapest, 1976. 352. old.
- 2 Lukács György: Az esztétikum sajátossága. Akadémiai, Budapest, 1969. I. köt. 532-533. old.
- 3 Lásd Platón: Szókratész védőbeszéde. In: Platón válogatott művei. Európa Kiadó, Budapest, 1983. 91-127. old.
- 4 Thomson, G.: Aiszkhülosz és Athén. Budapest, 1958.
- 5 Makai Mária: Az erkölcsi tudat dialektikájáról. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1966. 258-259. old.
- 6 Kant: A gyakorlati ész kritikája. Franklin, Budapest, 1922. 32. old.
- 7 Idézi Tengelyi László: Autónomia és világrend. Medvetánc, 1984. 73. old. (Alapvonalak az erkölcsök metafizikájához című műből.)
- 8 Lukács György: Hozzászólás Fogarasi Béla: Konzervatív és progresszív idealizmus című előadásához. In: Lukács György: Ifjúkori Művek. Magvető, Budapest, 1977. 844. old.
- 9 V.ö.: Lukács György: Az ifjú Hegel. Magvető, Budapest, 1976. 3. fej. 3. pont. 380-398. old. (Főleg a 390. oldaltól.)
- 10 Hegelnek a moralitásról kifejtett álláspontját rekonstruálta Novákné Rózsa Erzsébet, akinek gondolatmenetére Hegel tárgyalása kapcsán támaszkodom. Novákné Rózsa Erzsébet: Hegel a moralitásról. Tájékoztató, 1985. 4. szám 47-58. old.
- 11 Marx - Engels: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972. MEM 46/I. köt. 75. old.
- 12 Marx: Értéktöbbség-elméletek. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, MEM 26/II. köt. 100-101. old.

5. SZEKCIO

**A SZOCIALIZMUS FEJLŐDÉSÉNEK
ALAPVETŐ POLITIKAI FOLYAMATAI,
EZEK IDEOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉSE**

A FOLYTONOSSÁG KÉRDÉSÉHEZ

Van-e folytonosság Marx politikaelméletében, avagy lényegi változások történtek Marx politika-felfogásában 1843-80 között? Ez a kérdés gyakran felmerül a szakirodalomban.

Bizonyos fokú folytonosságot mindenki elismer, aki ezzel a kérdéssel foglalkozott. Sokak szerint azonban a folytonosságnak kicsi a jelentősége, csak néhány frázis, metafora vagy formális elv ismételt hangsúlyozását jelenti. Vannak persze olyanok is, akik Marx politika-felfogását alapvetően kontinuuusnak tartják.

Nálunk azok hangosabbak, akik szerint lényegi változások figyelhetők meg Marx politika-felfogásában. Van, aki a lényegi változás okának a tőkés termelés, a gazdaság marxi analízisét tartja. Van, aki az állam-osztályjellegének a felfedezését tekinti döntő fordulatnak. Jellemző azonban mindenkire, aki diszkontinuitást lát, hogy hiányol Marxnál egy szisztematikus politikaelméletet is. Az érett Marx műveiben található politikáról szóló kijelentések, tételek szerintük nem illeszthetők össze egy egységes politikaelméletté. A Tőkében és más későbbi műveiben Marx bemutatta a tőkés gazdaság általános sajátosságait, de véleményük szerint hiába keressük ezekben az írásokban a kapitalizmus általános politikai elméletét. S még ha el is fogadják, hogy az 1843-as Kritikában Marx felvázol egy általános politikaelméletet, szerintük ez, a későbbi döntő fordulat, cezúra miatt, érvényét veszti.

Nem elsősorban a cezúra jogosságával kívánok foglalkozni, hanem a konzisztens és szisztematikus politikaelmélet hiányával. Mi az oka a diszkontinuitást vallók szerint ennek a hiánynak? Miért nem bővíthetők az érett művekben található tézisek egy általános politikaelméletté? A kérdésre adott válaszokban Hobsbawm, Jessop, Blackburn és Ágh Attila érveire támaszkodom.¹

Az egyik lehetséges oka a hiánynak a következő: Marx számára a fő feladatot a tőkés gazdaság elemzése jelentette. Mivel pedig a kapitalizmusban a hatalom nem politikai természetű, ezért a politikát és az államot nem kellett integrálni az alapvető fontosságú gazdaságtan elemzésbe. Maradhatott ez az elemzés későbbre – s végül elmaradt.² Ez az érv életrajzi okokkal indokolja a hiányt, de nem magyarázza meg, hogy a késői írások tézisei miért nem illeszthetők össze egy általános politikaelméletté.

Egy másik érv csak részint ismeri el a hiányt, mivel azt mondja, hogy van egy sajátos politika-felfogás Marxnál, s ez a forradalomelmélet. Ez pedig – a gyakorlati tapasztalat hiánya miatt – kidolgozatlan kellett, hogy maradjon 1917-ig.³ Ez az érv sem érinti azonban a tézisek elméletté tevését.

A hiány oka lehet az is, hogy eleve lehetetlen a marx politikai gazdaságtanra alapozva a politikának, az államnak az egynemű elméletét megfogalmazni. Azért lehetetlen, mert a politika, az állam történelmi konkrétum, aminek fogalmi konkrétként való újraalkotása – a gazdaság elvontságától elindulva – lehetséges, de elméleti általánosítása redukcionizmushoz és esszencializmushoz vezet. A politika, az állam történelmi konkrétum, különböző sajátos meghatározó tényezők szintézisének a terméke. Ez az oka annak, hogy Marx politikai írásai "zsurnalisztikusak", azaz kora konkrét történelmi eseményeinek elemzései. Mivel azonban a XIX. század óta a tőkés termelés maga is több alapvető változáson ment keresztül, ezért ezen politikai elemzéseknek csak a módszere használható ma már, a tartalma elévült.⁴ Vagyis ezen érvelés szerint csak a politikum, az állam konkrét történelmi alakjának a rekonstrukcióját, a leírását végezhetjük el, az általános politikaelmélet a történelmi materializmus elvei szerint lehetetlen. Ez az érvelés pedig nemcsak a hiányt magyarázza meg, hanem a marxizmus tézisek elméletté formálásának az elmaradását is indokolja.

Nem tartom azonban elfogadhatónak ezt az érvelést, noha jogosultnak tartom azt az igényt, hogy a XX. századi tőkés termelés elemzése szükséges a XX. század konkrét politikai rendszereinek megértéséhez. Azért elfogadhatatlan számomra ez az érv, mert így az azonos termelési alapra épülő, de szükségképpen különböző politikai berendezkedések összevetése lehetetlenné válik. Másképpen mondva: a marx elmélet kritikai jellege a gazdaságra korlátozódik, a politikum szférája csak leírható. Márpedig Marx "zsurnalisztikus" politikai írásainak legfőbb jellemzője éppen a kritikai szellem volt.

Egy másik érv az általános politikaelmélet szükségszerű hiánya mellett az, hogy a marxizmus tézisek maguk inkonzisztensek.⁵ Ezek a tézisek – a teljesség igénye nélkül – a következők: a gazdasági alap és politikai felépítmény; az állam mint az osztályuralom eszköze; az állam mint a társadalmi kohézió tényezője; az állam mint intézményi rendszer.

Tény, hogy ezeknek a téziseknek – éppen tézis voltak, sőt sok esetben metaforikus megfogalmazásuk miatt – több olyan interpretációját lehet adni, amik összeegyeztethetetlenek. Ebből azonban még nem vonható le az a következtetés, hogy Marx politikafelfogására az inkonzisztencia a jellemző. Ezek olyan tézisek, amelyek nem a gazdaság elemzéséből származnak. Ezért a konzisztenciájukat a gazdaság felől nem is nyerhetik. Csupán egymástól ezek a tézisek szintén nem kaphatnak konzisztens interpretációkat – mint az Marx módszertanából következik.⁶

Véleményem szerint viszont Marxnál megtalálható ezeknek egy olyan interpretációja, ami konzisztenssé teszi őket. Ez az interpretáció nem valamilyen szűk értelemben vett politológiára, de nem is gazdaságtanra alapozódik, hanem filozófiára épül. Mégpedig Hegel politikai filozófiájának Feuerbach transzformatív módszerét felhasználó kritikájára. Vagyis a fiatal Marx politikai filozófiája; illetve filozófiai elvéinek Hegel filozófiájának kritikájára való alkalmazása egységbe rendezi ezeket a téziseket – ha sok esetben csak implicit módon

is.⁷ A továbbiakban azt szeretném megmutatni néhány példán keresztül, hogy az ifjúkori írások fényében másként látszanak az érett Marx magától értetődőnek, s ugyanakkor inkonzisztensnek tekintett állításai.

Véleményem szerint nagymértékű folytonosság van Marx politikafelfogásában 1843-80 között, sőt úgy látom, hogy a hegeli államjog kritikájában a marxi elmélet fő tételei nagyrészt megtalálhatók. Hegel politikai filozófiájának kritikája eredményezi tehát a konzisztenciát véleményem szerint. Itt azonban nem egyszerűen egy filozófia kritikájáról van szó, hanem olyan filozófiáról, amelyik a valóságot hűen adja vissza. A kritika lehetőségét nem is az adja, hogy Hegel hűtlen a valóságoshoz, hanem az, hogy a valóságot ésszerűnek, az egzisztenciát esszenciának, a "van"-t "kell"-nek tünteti fel. Mert Hegel feloldja ugyan a kanti dichotómiát, de csak az elvont filozófiában, a spekulációban. Mikor filozófiáját a társadalomra, a politikumra alkalmazza, akkor a spekuláció elfedi ugyan a valóság dichotómiáját, de a feuerbach-i módszer segítségével kimutathatóak a rejtett ellentmondások Hegel politikai filozófiájában. (Fontos megjegyezni, hogy Hegel politikai filozófiájának tárgya nem a porosz állam, hanem a kapitalizmus államisága, politikuma volt.)

Igy a hegeli állam egyetemességével és társadalomfelettségével szemben fogalmazódik meg Marxnál az állam instrumentalista felfogása. Az állam instrumentalista felfogása nem jelenti az állam közvetlen eszköz voltát, hanem Marx azt mutatja be, hogy a bürokrácia és a korporációk egymást feltételező voltán és ellentmondásán keresztül hogyan is érvényesül az eszközjelleg. A korporációk felett érvényesíti akarátát a bürokrácia, ami a kormányzati hatalom, az állam mint intézmény viszonylagos önállóságot jelent. Ennyiben tényleg "társadalomfeletti" - s ugyanezt az elemzést találjuk meg a Brumaire-ben a gothai program kritikájában is.⁸ De ez nem az államnak mint olyannak, az erkölcsi szabadság valóságának az uralma, hanem az általános látszata mögé bújt különös, a kiteljesedett korporáció uralma. Így módon Marx - Hegel politikai filozófiájának kritikájában - konzisztenssé teszi az állam - látszólag összeegyeztethetetlen - instrumentalista és institutionális felfogását, s implicit módon megfogalmazódik benne az az elméleti nézőpont, ahonnan összeegyeztethetővé válnak a gazdasági alap meghatározó voltának s a politika elsődlegességének tételei.

Vannak más tételek is, amelyek folytonossága Marx politikafelfogásában kimutatható. Ugyancsak a hegeli államjog kritikájában jelenik meg a parlamentarizmus kritikája és elvetése ugyanezen az alapon: azaz, hogy az nem más, mint az általános képeződésének intézménye (köpenye) mögé bújva, valójában a magánérdek érvényesítési módja.

Az egyén atomisztikus felfogását (burzsoá és citoyen kettőségét), - ami később a politikai gazdaságtanban és a liberalizmus kritikájában visszaköszön - is bírálja itt Marx. Az állam elhalásának elve, ami később a Kommunista Kiáltványban, s máshol is felbukkan, szintén itt jelenik meg először.

Fontos kérdés azonban, hogy a polgári társadalom és a politikai állam kategória párja - amik a korai időszak alapvető kategóriái -, összeegyeztethetők-e az állam osztályjellegével? Véleményem szerint igen. Marx már ekkor úgy látja, hogy a proletariátus kívül van a polgári társadalmon - s erre alapozódik azután a proletariátus forradalmi jellege. De éppen azért, mert kívül van a proletariátus a polgári társadalmon, ezért a polgári társadalom és a politikai állam viszonya nem érinti közvetlenül. Viszont éppen a polgári társadalom és a politikai állam viszonyrendszere az, amin keresztül közös érdekét a frakciók közvetítésével az uralkodó osztály kiképezi. Poulantzas a hatalom stratégiai képeződésének ezzel analóg viszonyait elemzte.

A hegeli államjog kritikájában Hegel bírálatából kifejtett pozitív államberendezkedés az "igazi demokrácia", aminek rokonsága a kommunizmussal nyilvánvaló. S ez az elmélet is visszaköszön A gothai program kritikájában, A polgárháború Franciaországban című művében, s a Bakunyinnak adott válaszában is.

Kétségtelen, hogy e korai időszakban a gazdaság elemzése hiányzik még. De a gazdaság marxi elemzése nem elméleti előfeltevések nélkül történik. Amiképpen a politika elemzésének, úgy a gazdaság elemzésének is filozófiai megalapozása van Marxnál. (Ilyen szempontból érdemes lenne alaposan megvizsgálni, hogy az emancipáció, az elidegenedés és a tulajdon filozófiai összefüggései miként anticipálják az árufetisizmust, s a tőke logikájára alapozódó gazdasági determinizmust.¹⁰⁾

Véleményem szerint tehát folytonosság van Marx politikafelfogásában, aminek alapja az, hogy - szemben Jessoppal¹¹ - szerintem mindvégig van filozófiai váza Marx elméleti vizsgálódásainak.

JEGYZETEK

- 1 V.ö.: Eric Hobsbawm: Marx, Engels and the Politics; Bob Jessop: The Capitalist State. New York University Press, 1982.; Robin Blackburn: Marxism: Theory of Proletarian Revolution. New Left Review, 1976/97. May-June; Ágh Attila. Újraolvasva Marxot. Valóság, 1983. 5. szám 1-13. old.
- 2 Ezt az érvet megtaláljuk Hobsbawmnál és Ágh Attilánál is.
- 3 Ezt az érvet elsősorban Blackburn hangsúlyozza. Sőt azt is mondja Blackburn, hogy Marx elsősorban a politika-felfogás terén hozott újat a társadalomtudományokban.
- 4 Mind Jessoppnál, mind Ágh Attilánál megtalálható érv.
- 5 Elsősorban Jessop feszegeti az inkonzisztencia kérdését.
- 6 A filozófia nyomorúságában kifejtett marxi módszerre és Proudhon kritikájára utalnék itt.
- 7 Érvelésem nagymértékben támaszkodik Shlomo Avineri gondolataira. (Avineri: The Social and Political Thought of Karl Marx. Cambridge University Press, 1968.

- 8 A Brumaire-ben például ezt találjuk: "Az állam a polgári társadalmat a legátfogóbb életmegnyilvánulásaitól egészen a legjelentéktelenebb megmozdulásáig, a legáltalánosabb létezési módjaitól egészen az egyének magánegzisztenciájáig behálózza, ellenőrzi, rendszabályozza, szemmel tartja, gyámkodik felette." Marx - Engels Válogatott Művei I. köt. 339. old.
- 9 V.ö.: Poulantzas: State, Power Socialism. NLB London, 1978.
- 10 Mélyenszántó elemzései találhatók ezen kérdéseknek Cohen, illetve Mészáros művében (Cohen: Karl Marx's Theory of History. A Defence Clarendon Press Oxford, 1978; I. Mészáros: Marx's Theory of Alienation. Merlin Press, London, 1970).
- 11 Jessop azt mondja, hogy Marx a "Párizsi Kommün elemzésekor megismétel olyan eszméket, amik először az 1843-as Kritikában és az 1844-es Bevezetésben jelennek meg, de ezek radikálisan átalakultak a marxi politikai gazdaságtan elveivel és koncepcióival való összekapcsolódás hatására."

A LEGITIMITÁS NÉHÁNY PROBLÉMÁJA A SZOCIALIZMUSBAN

I. A legitimitás jelensége

Az ember vágyakozása a "tökéletes", "igazságos" társadalom után valószínűleg egyidős az alá- és fölérendeltségi viszonyok kialakulásával.

Napjainkig számtalan irodalmi, politikaelméleti, filozófiai munka szerzője alkotta meg legalább gondolatilag a hite szerinti legigazságosabb társadalmat.

Miközben (talán nem is paradox módon) kevésbé ideális, egyenlőtlenségeket magukba foglaló relációkkal tűzdelt struktúrák hordozták a történelem folyamán a tökéletesség mozzanatát abban az értelemben, hogy tagjaik, a társadalmakat alkotó emberek és embercsoportok megelégedésével működtek.

Mármint ha feltesszük, hogy az ember az, aminek történelme során objektíválta magát, akkor a társadalmi rendszernek, amelyet a benne élő emberek többsége mint az általa ismert világok legjobbját tisztelt és termelt újra mindennapi élete során, ha morálisan talán nem is, az adekvátság értelmében ideálisnak kellett lennie.

Explicit vagy implicit módon a görög politikaelméleti munkáktól indulva, a társadalomról gondolkodók valamilyen módon érintették a társadalom fenti jelenségét, sokan közülük a tudós ember, vagy a morálisan érzékeny lény felsőbbiségével rácsodálkozva. A jelenséget Max Weber analizálta tudományosan először.¹

Napjainkig tisztázatlan azonban, hogy a legitimitásnak elnevezett jelenség a társadalom valamelyik, melyik szférájához vagy struktúrához köthető-e; jogosságot, törvényességet, elfogadottságot stb. értünk-e alatta; végül: mi motiválhatja, válthatja ki.

A legitimitás koncepciókban, fogalomértelmezésekben, a jelenségszintű leírásokon túlmenően közös, hogy a társadalom tagjai többségének támogatásával működő szféra vagy struktúra analizését (és) vagy a jelenség (általában rendszerspecifikus) magyarázatát kísérlik meg megadni.

Eltételezve itt a napi politika megnyilvánulásainak aktualizáló elemzéseitől, a magyarázatoknak alapvetően két típusa különíthető el egészen a legutóbbi időkig. Ezek a marxizmus rendszerelméletével megközelítve, önmagukban nem bizonyulnak helytállónak. Röviden ezekről:

1./ A legitimitás jelenségét a politikához kötve a végrehajtó és/vagy törvényhozó hatalom struktúrájából és funkcionálásából vezeti le.

A politika alapfunkcióját tekintve valóban rögzíti formálisan a társadalom viszonyait, és megjeleníti a struktúrát mint integrációt, adott esetben a politikai hatalom birtokában relációk rúghatók fel, vagy módosíthatók.

Amennyiben alapfunkciójuknak megfelelő hatáskörben működnek, a törvényhozó és végrehajtó hatalom szerkezete, funkcionálása egyfelől legfeljebb a relációk újratermelésének formális szabályozóin, eljárásain keresztül nyerhet legitimitást.

Másfelől: mivel a procedúrák, jog, testület stb. eszközfunkciót látnak el, hogy a társadalmat "normatív meghatározott társadalmi intencitásban"² megtartsák, elfogadottságukban a struktúra legitimitása legfeljebb tükröződik.

Tehát miközben közös mindkét jelenségben (a politikában és a legitimitásban) többek között, hogy az integráció szempontjából relevánsak, míg a politika formálisan rögzíti és megjeleníti az integrációt, adott esetben a relációt megalkotja, a legitimitás az integráció létformája. Másként fogalmazva: a legitimitás szempontjából vizsgálat tárgyát képezhetik a politika viszonyai,³ funkcionálásuk, kapcsolatuk a társadalom egyéb relációival, a legitimitás tehát jelen van (vagy lehet) a politikában. A politika azonban legitimitást nem, legfeljebb legitimitást (esetleg) kiváltó relációkat építhet be a struktúrába.

Lehetőségei kimerülnek a társadalom formális integrálásában, a struktúráképzésben; annak garantálásához, hogy a struktúra integrációként reprodukálódik a társadalom és tagjai mindennapi életében, önmagában a politika a szükséges eszközrendszerrel nem rendelkezik.

2. / A legitimitás forrását az "alapelvekben", "alapértékekben" véli fölfedezni, amelyet egy személy vagy társadalmi csoport stb. isten kegyelméből, a néppel szerződést kötve, vagy merőben manipulatív szándékkal stb. testesít meg.

A fenti elgondolás több megfontolásra érdemes momentumot kínál, feltéve, ha a legitimitás problémakomplexumát nem csúsztatjuk kizárólag az ideológiai⁵ síkjára, továbbmenve, fosztjuk meg ontológiai bázisától, manipulációvá degradálva. Adekvát társadalmi gyakorlatba ültetve, az egzisztáló alapelvek és alapértékek a struktúra pillanatnyi állapotaként integrációt tükröznek.

Az állapotot analizálva tételezhetjük egyfelől, hogy az alapelvek és alapértékek (társadalom és egyedfejlődés oldaláról egyaránt determinált) szükségletek társadalmilag meghatározott kielégítési módjainak és a tudatosult szükségletek körének társadalmi átlagban vett lényegi azonosságához rendelve a társadalmi érdekhierarchia és értékrend részét képezik.

Másfelől, hogy a relációk bázisa a társadalmi szférákban lényegileg azonos, tehát ún. "alapviszony" létét. Az alapviszony a tulajdon-, hozzá kapcsolódó értékrend és a politikai akarat egy bizonyos kombinációjának dominanciája. A fenti horizontális viszonyokból álló vertikális tagoltságot a struktúrának röviden társadalmi hatalomnak nevezem.⁶

Az integráció azonban nem azonos a legitimitással, viszont tükrözi a legitimitás jelenlétét a társadalomban. A társadalmi relációk - a társadalom tagjai (egyedek, közösségek) viszonyrendszere ugyanis a társadalmi gyakorlatban a struktúra egy bizonyos módon történő funkcionálásában realizálódik.

A legitimitás folyamat, amelynek lényege, hogy a társadalom tagjainak többsége önreprodukciós folyamata részeként termeli újra a társadalom viszonyait, azokkal mint példa - vagy mintaszerűen azonosulva (akár mint alárendelt, vagy nem más, mint fölérendelt kíván lenni).

Másként fogalmazva: a legitimitás az a folyamat, amelynek során a differenciálódás alapját képező érdek- és értékhierarchia (mint a gyakorlatban a társadalom- és egyedfejlődés szempontjából leginkább adekvátnak és funkcióképesnek bizonyuló) minta- és példaszerűsége alapján épül be és termelődik újra a társadalom tagjai többségének önreprodukciós folyamatába. A társadalmi érdek- és értékhierarchiában foglalt egyenlőtlenségi viszonyok rögzülnek az egyedi reprodukció szintjén (szokás).

A társadalom és tagjai létformájának ezen egybeesése a legitimitás, az integráció létformája. Legitim rendszerben az egyedek többsége önmagát identitívként, az adott struktúrában legitímként éli meg.⁷

A legitimitás esetén a társadalom érdek-, érték-, politikai akarati viszonyaiban a domináns kombináció az általános különösként való megjelenéseként funkcionál; az adott viszonyokat dominánsan befolyásolja, megjeleníti a példa- és mintaszerűséget; reprezentánsai a tekintélyt (authority), a társadalmi hatalom hatalmi jellege háttérbe szorul, a hatalmi viszonyokat mint társadalmi viszonyokat reprodukálják a társadalom tagjai. Az ilyen módon értelmezett legitimitás szoros kapcsolatban áll a társadalmi hatékonysággal és stabilitással.⁸

A társadalmi hatékonyságra való utalás több legitimitással foglalkozó munkában megtalálható a jelenség pontos körülhatárolása nélkül.⁹

Részletekbe menő elemzés helyett itt csupán annyit jegyeznek meg, hogy feltevésem szerint a társadalom rendelkezésére álló erőforrások (emberi, anyagi, morális stb.) struktúrális értelemben vett legitimitással összekapcsolódva eredményeznek társadalmi hatékonyságot, tehát a struktúra (minősége által behatárolt) bővített újratermelést.

A jelenség definiálása fontos lenne, mivel az integrációként legitim struktúrát a formálisan (jórészt a politika közreműködésével) integrált és legitimált (legfeljebb egyszerű újratermelésre képes) struktúrától a legszembevetőbben a társadalmi hatékonyság alapján lehet elkülöníteni.

Összegezve az eddigieket: mindkét idézett felfogásnak van igazságmagva, de önmagában egyik sem ad kielégítő magyarázatot a legitimitás jelenségének megértéséhez. Megítélésem

szerint a legitimitás kérdése felvethető társadalmi szférák (relációi) vonatkozásában; a jelenség azonban a társadalmi hatalom (differenciálódás) - egyedi reprodukció - társadalmi érdek- és értékrend (integrálódás) a társadalom újratermelési folyamata során a társadalmi gyakorlatban kitapintható viszonyrendszereként vizsgálható, tehát strukturálisan.

II. Legitimitás és a magyar társadalmi struktúra a két világháború között

Röviden elemezném a II. világháború előtti magyar társadalom struktúráját és mechanizmusait a fenti értelemben vett legitimitás szempontjából.

Feltevéssem ugyanis, hogy a legitimitás és a társadalmi hatékonyság szétválása az idézett korszakban már tetten érhető Magyarországon.¹⁰

Egyetértve Bibóval, a két világháború közötti magyar társadalom struktúráját alapvetően rendi jellegűnek ítélem. A rendi dominancia az értékrend és a politikai viszonyok vonatkozásában mutatható ki.

A csonka társadalmi hatalom a tulajdonviszonyok és részben a hatalomgyakorlás módját (törvényhozás) illetően ún. "kapitalista formációelemekkel" egészült ki.

A kiegészülés beépülés többek között azért, mivel egy polgári jellegű társadalmi hatalom mint alternatíva nem merült fel Magyarországon (a polgárság idegen volta; "szabadság kis köreinek", a polgári társadalomnak a hiánya; a "demokratikus nacionalizmus" (mint a polgárság ideológiája) a reprezentált társadalmi közeg hiányában nemesi nacionalizmusba fordult; 67-től: politikailag és garantált alternatívátlanúság stb.).

Az ilyen módon felemás, alapvetően rendi jellegű struktúra reprodukáltatását - egyfelől: egy funkcióján és eszközein túllépő közhatalom; - másfelől: integráló funkciót betöltő ideológia, a nemesi nacionalizmus támasztotta alá.

A közhatalom a struktúra egyszerű újratermeltetése érdekében regulázó funkciót látott el a gazdasági, társadalmi, politikai alrendszerben egyaránt.

Tehette ezt, mivel a civil társadalom nem ellensúlyozta a hagyományosan túlsúlyos közhatalmat (a tulajdonképpeni politikai végrehajtó- vagy államhatalmat).

Az ideológia, amely lényegileg egy nemesi társadalom integráló tényezőjeként funkcionált, a nemzetiségi alakulási folyamat megtorpanását követően progresszív (demokratikus) töltetűtől megfosztott nacionalizmus volt (immáron nem nyelvében, hanem érzelmeiben, illúzióban, indulataiban élt csupán a nemzet).

Mi az oka annak, hogy a struktúra mint minta- vagy példaszerű reprodukálódott? Egyrészt az alternatív társadalmi hatalom hiánya, másrészt a hézagosan, de mégiscsak létező társadalmi hatalom, a közhatalom - beépített formációelemek - legitimitás munkamegosztásán ala-

puló fenntartása, reprodukálása. A munkamegosztás lényege, hogy a közhatalom garantálta (alrendszerek vonatkozásában is) a struktúra sérthetetlenségét; a beépített formációelemek jórészt az anyagi erőforrásokat állították elő (részben a hatalomgyakorlás demokratikus elemei részvételén keresztül fogadtatták el a rendszert anélkül, hogy adekvát tartalommal (civil társadalom; alulról építkező politikai rendszer; kölcsönhatásuk stb.) bírtak volna, vagy adekvát módon jelenítették volna meg a struktúra "politika alatti" világát).

Az életmódvitel, értékrend, moralitás - ideológia, hamis tudat, társadalmi tudat szférába utalt legitimitás biztosította a társadalom tagjai többségének a struktúrával való azonosulását.

A társadalom (emberi, anyagi morális stb.) erőforrásait és energiáit a fenti munkamegosztás segítségével formálisan integrált struktúra egyszerű reprodukálása felemésztette, kimerítette.

III. Az 1948 utáni magyar társadalmi struktúra a legitimitás szempontjából¹¹

1./ A "személyi kultusz"

A huszas évek végétől a Szovjetunióban működő, a "személyi kultusznak" vagy monopolisztikus hatalomgyakorlási módnak elnevezett szisztéma került bevezetésre Magyarországon. Jellemzői a következőkben foglalhatók össze:

- A társadalmi gyakorlatból a tulajdon-, morális-, politikai-, tehát horizontális viszonyok kiiktatódtak.
- A vezetők-vezetettek; kormányzók-kormányzottak viszonyára redukálódott a társadalom összes hatalmi relációja (érdek-, érték-, politikai akarati egyaránt).

Az egyetlen megjeleníthető érdek- és értéktörékvés, amely társadalmi érdek- és értékrend szintjén a vezetők reprezentálásában egzisztált, összekapcsolódva a tulajdon, morál, politika monopóliumával határozta meg a struktúra felépítettségét, funkcionálását.

A horizontális relációk hiányában egyrészt, másrészt mivel a struktúrát és funkcionálást illetően a legalitás-legitimitás kritériumai egybeestek, a legitimitás kérdése a kormányzók-kormányzottak viszonyát illetően vethető fel.

Másként mondva, a kormányzat a horizontális relációkat kiiktatva, megsemmisítette a feltételeit annak, hogy a társadalom tagjai érdek- és értékvizonyok közvetítésével a társadalmi gyakorlatban mint példa- vagy mintaszerűvel azonosuljanak az adott struktúrával. Ez legfeljebb a vezető személy vagy az ideológia közvetítésével történhetett.

Másrészt, elvonva a struktúrára, annak funkcionálására vonatkozó döntéseket a társadalom tagjaitól, egybeolvasztotta a legalitást-legitimitást, tehát azzal, hogy kötelezővé

tette a fenti értelemben vett társadalmi érdek- és értékrenddel (és alapján felépülő és funkcionáló struktúrával) való formális azonosulást a társadalom minden egyes tagja számára, nem csupán eliminálta az egyed érdek- és értéktörekvéseit, hanem az egyedet mint olyat illegitimmé nyilvánította.

Ennek következtében nem állapítható meg egyértelműen, hogy a vezetés igényt tartott-e egyáltalán strukturális értelemben vett legitimitásra, mint ahogy a legitimitás vagy illegitimitás mértéke sem egy adott pillanatban.

Mindenesetre előállt az a helyzet, amelyet Bibó 1947-ben a koalíciós szakítás eredményezte három alternatíva egyikeként, még mint lehetőséget elemzett: "...a kormányzat hamar bejutna abba a reménytelen circulusba, amelybe minden sikertelenségét szervezett aknamunkának tulajdonítja, viszont azokkal a módokkal, melyekkel ezt megtorolni és megelőzni igyekszik, halálos bizonyossággal még sűrűbbé teszi az ellenségesség atmoszféráját és még valószínűbbé az újabb sikertelenségeket.

Hozzájárulna ehhez egy összeseküvés pszichózis is, mert Magyarországon a helyüket nem találó egzisztenciák elszaporodása feltehetően az elkövetkezendő időben fog néhány összeesküvést kiváltani, melyeket komolyan kell majd venni rendészeti, de annál kevésbé politikailag. A reakciótól való idegesség állapotában azonban hiányozni fog az ehhez szükséges fölény.

A közhangulat ellenzékiessége szükségképpen nagyobb államhatalmi centralizációra kényszerítené az államhatalmat."¹²... stb.

Az ösztönök, indulatok világába visszaszorított, így kontrolálatlan, látens egyet nem értés egyfelől - a döntések kizárólagos birtoklása mellé a feltétlen engedelmisséget megkívánó vezetés folytonos öngazolási kényszere másfelől eredményezte azt a circulust vitiosust, amely végül is 1956-hoz vezetett.

2./ Elmozdulások a 60-as évektől

Megítélésem szerint a hatalomgyakorlás módját illetően jelentős stílusváltás figyelhető meg a 60-as évektől kezdődően, ennek elemei a következők:

a./ A kormányzat és a társadalom tagjai közé alapvetően döntéslebontó és igazoló funkcióval beiktatódott egy erősen hierarhizált végrehajtó apparátus.

Az adott szempontból lényegesnek tartom, hogy a végrehajtó szférán belül, egy felülről lefelé, és egy "oldalról" felfelé irányuló mozgás egyaránt megfigyelhető.

Másként szólva, a kormányzat szintjén született, közvetítő szervek áttételein keresztül jutott, lépcsőzetesen konkretizálódott döntés a döntést, döntéshozatal folyamatát és a végrehajtást befolyásolni legkevésbé képes közép; alsóbb vezető-, végrehajtó réteg által képviselten jelenik meg személyhez kötötten a társadalom tagjai számára.

A funkciót betöltő (elvileg és amennyire az adott döntés lehetővé teszi) státuszát felfelé, pozícióra való alkalmasságát felfelé a döntésekkel, mint sajátjával történő azonosulással igazolja, ezáltal közvetve reprezentálja és igazolja a kormányzatit is.

Másrészt (szélesen értelmezett) végrehajtó szféra az informális csatornákon beérkező érdektörékvések felfelé közvetítésével döntésbefolyásoló funkciókat is ellát.

b./ A háztáji bevezetése a mezőgazdaságban mint precedens, a gazdasági hatékonysághoz és egyéni teljesítményhez nem kötött életszínvonalemelést, összekapcsolódva a megítélésem szerint leglényegesebb elemmel; c./ az ún. "intim szféra" felszabadításával, hiátusok közpödését eredményezte a legális struktúra bizonyos pontjain.¹³

Az összefüggő szféraként nem, csupán hézagokként egzisztáló "illegális" lukak paradigmánként léte mint tartalom a hetvenes évektől kezdődően, az első társadalom innovációs készségének csökkentésével párhuzamosan kezdett beszivárogni a legális társadalom formarendszerébe.

A norma nélküli lét erőzítője valószínűleg a struktúra alapelvei és egy "alulról építkezési" folyamat (az egyed érdek- és értéktörékvéseinek becsatornáztatása) kölcsönhatásának eredményeként szorítható vissza a társadalmi gyakorlatban.

JEGYZETEK

- 1 M. Wéber legitimitás-konceptiójának és legitim uralomtípusainak kritikai elemzésével még adós az (általam eddig feldolgozott) szakirodalom.
- 2 J. Habermas: Legitimációs problémák a modern államban. In: Válogatás a polgári politikatudomány fejezeteiből. Tudományos Szocializmus Füzetek, 65-66. szám 157. old.
- 3 A politikai viszonyokat illetően különböző elgondolások élnek a politikatudományban. Az elemzések középpontjában a politikai hatalom áll, amelyre vonatkozó ellentétes megközelítéseket Offe tipizálta. C. Offe: Politikai uralom és osztálystruktúrák a késő kapitalista társadalmi rendszerek elemzéséhez. In: Válogatás a polgári politikatudomány fejezeteiből. Tudományos Szocializmus Füzetek, 65-66. szám 129-155. old. Tanulmányában ún. konfliktus-teoretikusokat és integráció-teoretikusokat különít el, kritizálva mindkét elméletet egyoldalúsága miatt. Előbbiek a hatalmat nem evolúciós mozgás által kitermelt, tehát az adekvátság kritériumának alávethető politikai viszonyként fogják fel, hanem az (osztály) uralom automatikus leképezéseként.
Az integráció-teória viszont "elmetszi azokat a kapcsolatokat, amelyek a társadalmi kiváltságok és a politikai uralom között állnak fenn. E nézőpontban eltűnik az elnyomás ténye..."
Megítélésem szerint az ellentétek áthidalhatók, mivel az elméletek három különböző, bár kölcsönhatásban álló politikai viszonyra vonatkoztatva helytállóak.

A konfliktuselmélet a legtársadalmibb, kvázi politikai viszony, az uralom szintjén igaz. A "politikai szükségletek", amelyeket Offe a politikai folyamatok "nyersanyagának" tekint, "amelyeket a politikai rendszer intézményei mint "küldő adatokat" dolgoznak fel és ellenőriznek" ezen a szinten képződnek. Az uralom nem más, mint a tulajdon-, hozzá kapcsolódó értékrend egy bizonyos kombinációjának dominanciája nyomán a politikai akaratképződés nyersanyagát képező komplex érdek- és értékdominancia.

Az integrációelmélet részben a hatalom (mint a döntések tényleges birtoklása /Gombár/, amely hatalomgyakorlási módban realizálódik), részben a kormányzás szintjére vonatkoztatva fogadható el. Az uralom szintjén keletkező "politikai szükségletek", "igények" politikai akarattá transzformáltan jelennek meg a hatalom szintjén "politikai közösségek" (pártok) által megjelenítve. A hatalom nem automatikusan képezi az uralmat, viszont a két politikai viszony kölcsönhatásában az uralom a domináns. A hatalom mozgásterének szélső pólusait, illetve alternatívakeretét az uralmi rendszer jelöli ki. A hatalom az uralmat (adekvátsága esetén) politikailag, formálisan (részvételen keresztül) fogadtatja el, azáltal rögzíti azt. Szilárd, de nem statikus uralmi bázisra (az uralom által kijelölt alternatívakereten belül; nem elhanyagolva a kölcsönhatást) változó hatalom épülhet.

Az adott struktúrát mint itengrációt a kormányzat jeleníti meg; az államilag szervezett társadalomban az állam reprezentánsa a mindenkori kormányzat. Ebben a minőségben a kormányzat Habermas gondolatát átvéve: "garanciát vállal arra, hogy a társadalmi dezintegrációt kötelező döntések segítségével megakadályozza." Funkciója, hogy a hatalomban hozott döntéseket (output) a napi politika eszközürendszerén keresztül csatolja vissza a társadalom egyedeihez (végrehajtó hatalom) autonómiája azonban relatív (az uralom és a hatalom vonatkozásában).

A kormányzók és kormányzottak viszonyának konkrét tartalma és minősége a társadalmi viszonyok minőségét (és a rend legitimitásának mértékét) esszenciálisan tükrözi.

Max Wéber legitim uralomtípusai (akárcsak Machiavelli tanácsainak jó része) ezen a szinten érvényesek.

- 4 Különösen árnyalt elemzést kívánnak meg az ún. kevert vagy többbúklódos struktúrák. Lényegük az adott szempontból, hogy eltérő bázisú relációkat magukba foglaló társadalmi szférák (szükségszerűen) inkonzisztens összekapcsolódása nyomán épülnek fel.

Labilitásuk ellensúlyozásaképpen - mint az egyik lehetséges megoldást - involválják a regulázó, kondicionáló jellegű politikát, hogy formálisan ugyan, de integrálja és integrációként jelenítse meg az egyébként heterogén struktúrát.

- 5 Lásd: Szabó Miklós: Programideológiák és állapotideológiák. Világosság, 1978. 2. szám.; Schlett István: A politikai ideológia természetéről. Társadalmi Szemle, 1982. 3. szám. A cikkek lényeges utalásokat tartalmaznak ideológia és legitimitás kapcsolatára vonatkozóan.

- 6 Maga az elnevezés (társadalmi hatalom) és a viszony dominanciaként való felfogása Ol-
sentől származik. Lásd: Marvin E. Olsen: The Process of Social organization: Power in

Social Systems. 33-55. old. Holt, Rinehart and Winston.

Meg kell jegyezni, hogy Olsen a hatalomtípusoknál még további hármat különböztet meg a dominancia mellett (Force; Authority. Attraction), ezek közül a legitimitás-jelenség a tekintélyhez (Authority) köti.

- 7 Lásd: S.M. Maslow: Elmélet az emberi motivációról. In: R.S. Sutermeister (edit.): Ember és termelékenység. Budapest, 1966; Heller Ágnes: A mindennapi élet. Budapest, 1970.
- 8 Lásd: Pokol Béla: Stabilitás és legitimáció. Valóság, 1983. 1. szám 13-22. old.
- 9 Gondolok itt például Rothschild tanulmányára, amelyben a politikához kapcsolja ugyan a legitimitás jelenségét, de (Lipset nyomán) az elsősorban gazdasági értelemben vett hatékonyság és a normatív alapelvek (mint legitimitás) szoros kapcsolatára hívja fel a figyelmet. Ez utóbbi gondolata azért igen lényeges, mert gazdasági hatékonyságot az alapelvekkel kölcsönhatásban produkáló struktúrát megjelenítő politika valószínűleg egy társadalmi hatékonysággal bíró (legitim) rendszert reprezentál.
Lásd: J. Rothschild: Political Legitimacy in Contemporary Europe. In: B. Denitch (edit.): Legitimation of Regimes. City University of New York, USA:
- 10 Lásd: Bibó István: Válogatott tanulmányok I-II. Budapest, 1986; Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról, Budapest, 1983. Szemben például: Hanák Péter (szerk.): Magyarország története VII. köt. Budapest, 1978; vagy Kolosi Tamás: A strukturális viszonyok körvonalai. Valóság, 1982. 11. szám 1-18. old., akik ún. kettős struktúrát vélnek felfedezni a két világháború közötti Magyarországon.
- 11 Az adott kornak más szempontú, de tágabb spektrumú elemzését lásd: Ágnes Heller: Phases of Legitimation in Soviet-type Societies. In: T.H. Rigby and Fehér Ferenc (eds.): Political Legitimation in Communist States. New York, 1982.
- 12 Bibó István: Válogatott tanulmányok. II. Budapest, 1986. 355. old.
- 13 Bár élvezettel forgattam Hankiss Elemér Diagnózisok című könyvének I. és II. kötetét, az ún. "második társadalom" létét nem látom igazolva. A hiátusok megítélésem szerint nem állnak össze egybefüggő mezővé, amely elvileg bázisa lehetne egy alternatív társadalmi hatalom kialakulásának.

DEMOKRÁCIA - HATÉKONYSÁG ÉS STABILITÁS

"A szocialista demokrácia fejlesztése
pártunk történelmi programja."

(MSZMP XIII. Kongresszusa)

A társadalmi feszültségek halmozódása mindinkább a közgondolkodás homlokterébe állítja a vajdó reformprogram kérdését. Se szeri, se száma a publikációknak, melyek e reform mielőbbi kibontakoztatása mellett érvelnek. Míg egy-egy konkrét elképzelést illetően jelentős nézetkülönbségek mutatkoznak, a szükségesnek vélt változtatások tendenciájáról, ennek főbb összetevőiről, legalábbis a szakirodalomban, már jóval nagyobb összhang tapasztalható. Nagy az egyetértés a társadalmi demokratizmust, pontosabban annak elodázhatatlannak vélt, tényleges és hathatós fejlesztését illetően.

A dolgozatban arra keresünk választ, hogy mennyire megalapozottak ezek, az egyébként fölöttébb érthető várakozások; valóban nagyobbak-e a demokratizálódás esélyei most, mint mondjuk az elmúlt évtizedekben.

A demokrácia "aktualitása"

Az elmúlt 30 évben nem volt olyan pártkongresszus, ahol ne fogalmazódott volna meg a szocialista demokrácia fejlesztésének igénye.¹ Sokféleképpen lehet értelmezni e tényt, de alig kétséges, hogy társadalmi fejlődésünk egy krónikus problémája tükröződik benne. Valóban aktuálisabb lenne a demokrácia most, mint korábban? Valóban adottabbak a feltételek, a tényezők, melyek fordítanának társadalmi-politikai mechanizmusaink "logikáján", s ellehetetlenítenék a tényleges demokratizálódás előtt álló, igazán nem újkeletű akadályokat? A válasz érdekében a "hiány" kezdetéig, társadalmi-politikai rendszerünk kialakulásához kell visszanyúlnunk.

Ismeretes, hogy a II. világháború után történelmünk szerves fejlődése megszakadt, helyét "a politika elsődlegességének" gyakorlata vette át. A politikai akarat a szocialista forradalom jegyében szervezte önmagát és a társadalmat. A szocialista átalakítás a társadalmi élet minden területére kiterjedt. E komplex folyamatból mégis kiemelhető két vezérmotívum: egy gazdasági és egy politikai.

A gazdasági program nem kevesebbet tartalmazott, mint az évszázados gazdasági elmaradottság felszámolását; mi több, a legfejlettebb tőkésországok "utólérését és elhagyását". A politikai a felépítmény radikális átgyúrását, homogenizálását, s a szocialista-kommunista társadalom mielőbbi felépítését. Vagyis egy feszített gazdasági fejlesztési program ötvöződött egy radikális politikaival, s mint ilyen, eleve komoly terhet rótt a lakosságra. Külö-

nősképp pedig az ötvenes évek elejének túlfeszítettsége értelmében. Az átmenetinek mondott áldozatokat végsősoron csak is egygel: gyors, minden kétséget és tiltakozást elnémitő sikerekkel lehetett (volna) ellensúlyozni.

A politikai vezetés e feladatát a társadalom erőforrásainak maximális koncentrációjával és azok egyetlen, központi akarat általi optimális, mondhatni, a lehető legkisebb veszteséggel történő működtetésével kívánta megoldani. E stratégia jegyében öltött konkrét tartalmat minden valamelyest fejlett társadalom két alapkövetelménye, célja és eszköze, a gazdasági hatékonyság és a politikai stabilitás.

Témánk nem igényli e koncepció és a belőle fakadt gyakorlat általában vett megítélését, így méltatását és kritikáját sem. Csapdán egyetlen ide kívánczoló megjegyzésre szorítkozunk, arra tudniillik, hogy ez a fajta hatékonysági és stabilitási törekvés eleve, lényegből adódóan negatív társadalmi-politikai környezetet teremtett a demokrácia, pontosabban a szocialista demokrácia számára. Következmenyei: az elvileg mindenütt jelenlévő és mindennek föléhelyezkedő központi akarat "átpolitizálta" az egész társadalmat, a magánéletet éppúgy, mint a közéletet. Szinte minden közvetlen politikai relevanciát, s ezzel hatalmi megítélést nyert. Ami eltért a központi direktíváktól - társadalomellenessé vált. A bírálát, ha az letről felfelé irányult - minden deklaráció ellenére - hatalomellenessé minősült. Érthető, hisz a sajátos homogenizálódásban egymásba csúsztak a fejlett politikai társadalmakra olyannyira jellemző uralmi, hatalmi és kormányzási viszonyok. Ez pedig nemcsak az állampolgárok, de esetenként a politikai vezetés körében is zavart keltett.

A demokratikus centralizmus, melyet kezdetben kifejezetten a párt működési elvének vallottak - megint csak a berendezkedés lényegének engedve - kilépett e szervezet keretei közül, s valamennyi intézmény szervezési, működési elvévé vált. A demokratikus centralizmust mindinkább a szocialista demokrácia formai bázisának kezdték feltüntetni. Csakhogy a valóságban a centralizmus szembe került a demokráciával, minthogy magát a demokráciát nem lehetett, s ezért nem is tudták összeegyeztetni a hatékonyság és a stabilitás adott gyakorlatával. Így a szocialista demokrácia már a kibontakozás éveiben általában vett aktualitást nyert, s a továbbiakban ez alapvető társadalmi-politikai ellentmondássá fokozódott.

A tényeket nem tudták elfedni a hivatalos értékelések ellenkező értelmű állításai. S amikor már elkerülhetetlen volt az önkritikus hangvétel, még akkor is érezhető volt a vezetőgarnitúra egy jórésznél a szocialista demokráciával szembeni ambivalencia. De azok a vezetők is, akik távolról sem tekintették sokdrangú kérdésnek a demokráciát, s e téren is változásokat akartak, szembekerültek egy realitással. Azzal ugyanis, hogy bár a demokráciát át- meg átszövik szubjektív tényezők, annak tartalmi s formai jegyei végülis a hatékonyság és stabilitás intézményesített mechanizmusaiban, ezek pedig a stratégia elveiben gyökereznek. Vagyis, hogy a demokrácia, a szocialista is, nem pusztán politikai vezetési stílus kérdése.

1956-ot követően lényegesen módosult az MSZMP politikája a szocialista demokrácia szempontjából is. A párt kidolgozta a szocialista forradalom új stratégiáját. Ez a stratégia elvetette az "egyetlen nagy erőfeszítés" koncepcióját, s a türelmet, a fokozatosságot állította helyébe. A maga módján jól kifejezi ezt, az időközben általánosan használatossá vált "szocialista társadalom építése" terminus. E koncepcióban az "építés" több nemzedék feladata, s csakis a társadalom valamennyi osztályának, rétegének együttes tevékenységeként lehet eredményes. Az erőfeszítések a továbbiakban is elkerülhetetlenek, de a korábbi feszítettséget enyhíteni kell. Meg kell találni, s a konkrét politika szerves részévé kell tenni a történelmi és az aktuális érdekek közötti dialektikát. A ma élő nemzedékeket is érdekeltté kell tenni a szocializmus építésében.

E stratégiai megfontolások öltöttek formát a "szövetségi politikában". Eredményeként nyitottabbá vált a társadalom bel- és külpolitikailag egyaránt. Tényleges elmozdulás történt a monopolisztikus hatalomgyakorlástól a hegemonisztikus felé. Liberalizáló és demokratizáló tendenciák ötvöződtek egymással. Javult az állampolgári közérzet, s vele együtt a rendszer legitimitásága. Összességében, a társadalmi-politikai környezet lényegesen kedvezőbbé vált a szocialista demokrácia fejlődése számára. Ennek ellenére, ha a korábbival nem is azonos módon és mértékben, de maradt a szocialista demokrácia általánosan vett aktualitása. Hozzáteve, hogy politikai demokrácián végső soron az állampolgárok stratégiai szintű választási, döntési lehetőségeit értjük. Liberalizmuson pedig a hatalom taktikai értékű eredményeit, - egyebek mellett az előbbi kiváltása érdekében. Mármost mi az oka, hogy a szocialista demokrácia fejlesztése szükségességének folytonos hangoztatása ellenére is nem ez, hanem a liberalizáló tendencia volt az elmúlt évtizedek politikájára elsősorban jellemző?

Aligha fogadható el érdemi válasznak, hogy politikai értékről lévén szó, demokráciából sosem lehet elég. Avagy, ha mindent a "szüntelenül változó, fejlődő társadalmi valóság" nyakába akarnánk varrni.

A tényleges okokat keresve sokan úgy vélik, hogy szocialista demokráciánk fejlődését alapvetően szubjektív természetű tényezők akadályozzák. Így például: a politikai irányítás kellő elhatározottságának hiánya, amely aztán sokszor látszatmegoldásokban, formalitásokban jut kifejezésre. Továbbá, a vezetői hierarchia érdekmegosztottsága; közép- és alsószintű vezetők apolitikussága, amelyen fönnakadnak, vagy éppen diszfunkcionálissá válnak a felsőszintű vezetés helyes elképzelései; politikai apparátusok bürokratikus észjárása. Vagy ellenkező előjellel: a vezetettek értetlensége és éretlensége, közömbössége - egyszóval alkalmatlansága az igazán lényeges kérdések eldöntésére.

Egy másik síkon, közeli s távolabbi múltunk antidemokratikus hagyományait szokták fel- említeni, melyek, úgymond, jórészt talajukat veszítették már, de továbbélnek az emberek látás- és gondolkodásmódjában, magatartásukban, munkastílusukban, az intézményi mechanizmusokban stb. Végül, s legáltalánosabb értelemben politikai kultúránk viszonylagos fejletlenségét, vagy éppen nemzeti karakterünket szokták negatív tényezőként szóbahozni.

Tagadhatatlan, sok igazság van a felsoroltakban, szerepüket nem is szabad alábecsülni. Megítélésünk szerint azonban ezek együttvéve is csak addig képezhetnek hatékony ellenállást a szocialista demokrácia fejlődésével szemben, míg az objektív szférában ki nem érlelődnek, s kellőképpen nem koncentrálnak azok a tényezők, melyek végülis kikezdi és ellehetetlenítik őket. Gondolunk mindenekelőtt a már említett két tényezőre, a hatékonyságra és a stabilitásra. Pontosabban ezeknek, a történelmi előrelépés szempontjából elkerülhetetlenül szükséges új, fejlettebb minőségére. Mert csakis ezen új minőség szerveződésének folyamatában, s majd bázisán képződhetnek reális politikai alternatívák, - melyek nélkül aligha képzelhető el tényleges, avagy fejlett társadalmi demokratizmus.²

A gazdasági hatékonyság és politikai stabilitás új minősége

Fejtegetésünkben e kategóriákat mindeztideig definiálatlanul kezeltük. Definíciókra ezúttal sem törekszünk; tartalmi kibontásukra, kölcsönhatásuk részletezésére mégkevésbé. Értelmezésükről azonban néhány rövid megjegyzés feltétlenül idekívánczozik.

Elsőként az, hogy hatékonyságról nemcsak gazdasági, de politikai értelemben is beszélhetünk. Mint ahogy nemcsak a politikai, de egy társadalom gazdasági rendszerének stabilitása is veszélybe kerülhet. Az, hogy e dolgozatban hatékonyságot és stabilitást a jelzett összefüggésben vizsgáljuk, mégsem tekinthető önkényesnek. Magyarázata társadalmi helyzetünk egészében, méginkább, a megoldandó rövidebb, s hosszabb távú feladatok megítélésében gyökeredzik. Gazdaságunk előtt ugyanis nem pusztán a minimális követelmény, a stabilitás áll, hanem - az első oldalakon említett fejlesztési programból (nevezzük ezt szocialista építésnek, vagy éppen modernizálásnak) adódóan - a fokozott hatékonyság. A gazdasági hatékonyságot tehát népgazdasági szintű kategóriaként kezeljük, amely "a felhasznált erőforrások eredményességét, végsősoron az összes munkaráfordítás és az eredmény viszonyát" fejezi ki.³ Ugyanakkor nem pusztán gazdaságossági mutató, hisz "a gazdasági hatékonyság cél és eszköz-rendszere szorosan kapcsolódik a tulajdonviszonyokhoz. A szocialista gazdaságban sajátos társadalmi célok érvényesülnek az erőforrások elosztásában."⁴

Gazdaságunk teljesítőképességének növelésére törekedve a hatékonyság fokozatosan új tartalmat nyer. E folyamatban azonban - miként az a fenti idézetből is kitűnik - a hatékonyság egyik eleme, a gazdaságossági tényező szembekerülhet, s került is a másikkal, azokkal a bizonyos "sajátos társadalmi célokkal". Vagyis a gazdaságpolitikával. Nyilvánvaló, hogy ez komoly erőpróba a politika számára. A politikának ugyanis nem egyszerűen eltérnie, de valamennyi eszközeivel elő kell segítenie a gazdasági hatékonyság szerveződő, s majd funkcionáló új minőségét. Ennek pedig, különösképpen hosszú távon, csak akkor tud eleget tenni, ha maga is adekvát strukturális változásokon megy keresztül. E folyamatban a politikai stabilitásnak is szükségképpen más, magasabbrendű tartalmat kell nyernie, - amennyiben inkább fog jelenteni legitimitátságot, mint adminisztratív értelmű szilárdságot. Ez azonban

már átvezet a kategóriák értelmezésének kérdéséről születő új minőségük kérdésére. A továbbiakra erre térünk ki röviden.

a./ A gazdasági hatékonyság

Ismeretes, hogy társadalmi rendszerünk kialakulását követő években a gazdasági hatékonyság egyik legfőbb eszközét a tervezésben, a mindenre kiterjedő tervutasításos rendszerben látták. Figyelembe véve, hogy e hatékonysági koncepcióban erősen túlsúlyban voltak a gazdaságpolitikai elképzelések a gazdaságossággal szemben, továbbá, hogy gazdasági fejlődésünkre az extenzitás, a fogyasztásra pedig egyfajta elosztási rendszer volt jellemző, a tervgazdálkodásnak megvolt a maga értelme, s tagadhatatlan eredményei is. A terv abszolutizálása, a gazdaságosság elhanyagolása azonban viszonylag rövid időn belül diszfunkcionálissá vált, s össztársadalmi szinten éreztette káros hatását.

1957 után a politikai vezetés fokozatosan feloldotta ezt a merev, abszolutizáló tervutasításos rendszert. Vele párhuzamosan, lépéseket tett a piaci mechanizmusok legalább részbeni visszaállítása érdekében. Változott tehát a központi akarat szerepe a gazdaságban. Nem vonult ki onnan, de változott jelenlétének módja és mértéke. Az új gazdaságpolitika szívesen kapcsolta be a termelésbe a még kiaknázatlan anyagi erőforrásokat. Eredményeként erőteljesen fejlődött az ipar és a mezőgazdaság, s nem utolsósorban az életszínvonal.

Az 1960-as évek elején azonban világossá vált, hogy az extenzív gazdasági fejlődés forrásai kimerülőben vannak. Ha el akarjuk kerülni a tartós megtorpanást, mielőbb létre kell hozni a hatékonyság, a gazdasági fejlődés minőségileg új, magasabbrendű eszközrendszerét. Így került napirendre az intenzifikálás fölöttébb bonyolult, és több vonatkozásban kényes feladata. E törekvés jegyében született a gazdaságirányítási rendszer reformjának gondolata, s került bevezetésre 1968-ban. Mind a mai napig vitáznak róla; de nem kétséges, hogy döntő fontosságú lépés volt. Nem csupán az akkori helyzet, de jelenlegi, s jövőbeli fejlődésünk szempontjából is.

A reform az egyetlen helyes irányban kereste a megoldást, s nyitott is felé utat. A folyamat azonban mielőtt kibontakozhatott volna, megakadt. A sok ok közül kettőt, a témánk szempontjából legfontosabbakat meg kell említenünk. Két tévedés, vagy inkább két vonatkozásban túlzott óvatosság. Az első: a reform túlságosan az irányítás problematikájára koncentrált. Vagy azért, mert az indokoltnál még mindig nagyobb szerepet tulajdonított annak, vagy - s ez a valószínű - nem kívánt a gazdasági struktúra egészének reformprogramjával fellelődni. A másik: bár nyilvánvaló volt, hogy gazdasági életünk e változásai a társadalmi egészre kihatással lesznek, maga a reform nem szándékozott a gazdasági rendszer keretein túllépni. Ha figyelembe vesszük, hogy a társadalom alrendszerei szoros kölcsönhatásos viszonyban állnak egymással, akkor e szándék már megfogalmazódásakor fölöttébb vitatható volt. A tapasztalatok pedig egyértelműen bizonyították, hogy e folyamat nem bírhatott el ilyen korlátozásokat. S e tanulságnak már megvan a maga aktualitása. Történetesen az, hogy a ter-

melőzők intenzifikálása a társadalmi komplexitás egészében implikál analóg folyamatokat. S ezt vállalni kell, bármennyire bonyolult, konfliktusokkal terhes út is.

Könnyen belátható az is, hogy az intenzifikálás elképzelhetetlen a gazdasági, de egyben valamennyi társadalmi létezésféra erőteljes demokratizálása nélkül. Az intenzifikálás ugyanis mindenekelőtt a szubjektív tényezőkre vonatkozik. Ennek során nagyságrenddel, vagy rendekkel nő a termelésbe már bevont, vagy ezidáig passzivitásra ítélt szubjektív erőforrások szerepe. Hatására nagyarányú átrendeződés indul el a termelőerők és -viszonyok egész rendszerében. E mozgás legerőteljesebb motivációja a közvetlen és tényleges anyagi érdekelttség lesz. Gazdasági és jogi feltételeket kap az egyéni és kollektív törekvés. Differenciálódik gazdasági struktúránk, úgy, hogy közben új termelői-értékesítési integrációk szerveződnek. Mondhatni, társadalmiasulnak a gazdasági döntések, hisz a tervhivattól az egyéni vállalkozóig húzódó skálán oszlanak majd meg. A döntések helytállóságáról méginkább a piac fogja kimondani a kritikát. Lesznek akik meggazdagodnak, s lesznek, akik tönkremennek. De hogy kik lesznek ezek, az végképp nem a központi akarat függvénye lesz.

Röviden szólva ezt értjük gazdasági életünk demokratizálódásán. S mindjárt hangsúlyozzuk, hogy ez nem önmagában vett cél, hanem immár döntő hatékonysági tényező. Vagyis, ha fejlődésünk valamely korábbi stádiumában hatékonyság és demokrácia szembeállítható volt is egymással, napjainkban ez már katasztrofális következményekkel járna. Igaz, hatékonyságnak és demokráciának vannak ellenható mozzanata, aszimmetrikus vonásai (s e vonatkozásban nagy szerepe lesz a központi akaratnak), de ez nem elégséges ok, hogy egyszer s mindenkorra féltsük az előbbi az utóbbitól.

b./ Stabilitás

Utaltunk rá, hogy gazdasági életünk demokratizálásában a többi társadalmi alrendszerre is, de kiváltképp a politikaira komoly feladatok hárulnak. Érthető, hisz közvetlenül innen indul ki az egész folyamat. Itt születnek meg az első politikai, jogi és egyéb feltételek, mint ahogy itt kell nyugodniuk a legalapvetőbb társadalmi garanciáknak is. Szélesebb értelemben arra, hogy a kibontakozó új tendenciák ne lehetetlenítsék el történelmi céljainkat. Szűkebben pedig, itt kell kimunkálni azokat az eszközöket, amelyek lehetővé teszik, hogy mindenkor gyorsan és hathatósan nyesegessük a társadalom alapvető érdekeit sértő, egyébként elkerülhetetlen vadhajtasokat. Nem a gazdasági mechanizmusok önkényes megsértésére gondolunk, hanem arra, amit nem szabad a "piacra" bízni, amit nem lehet pusztán gazdasági eszközökkel megoldani. Napjainkban is szép számban találkozhatunk ilyenekkel.

Mindamellet nem szabad elfeledkezni arról, hogy a politikának a hatékonyság mellett megvannak a maga szűkebb, de legalább annyira lényeges szempontjai is. Így mindenekelőtt az államrend szilárdsága, a társadalmi-politikai stabilitás. Mármost kérdés, hogy eleget tehet-e egyformán és egyidejűleg mindkét követelménynek. Nem általában, hanem itt és most.

Általánosságban ugyan kijelenthetjük, hogy a politikai stabilitás megőrzéséhez a gazdasági hatékonyság fokozásával lehet leginkább hozzájárulni. A tétel azonban fordítva is igaz: amennyiben a hatékonyság csökken, a gazdasági fejlődés tartósan megreked, előbb-utóbb szükségképpen kikezdi a stabilitást. Mennyire ésszerű ilyen helyzetben napirenden tartani a demokratizálást? Sokan teszik fel e kérdést mostanában, egyesek a stabilitásért, mások a demokrácia fejlődéséért aggódva.

A kérdés azért is indokolt, mert az MSZMP első és legfontosabb feladata a rend helyreállítása, a hatalom megszilárdítása, a belpolitikai élet konszolidálása volt. Kiegyensúlyozott, megrázkódtatásoktól mentes belpolitikai életet ígért az országnak, s ezt mind ez ideig valóra is váltotta. Mindenekelőtt azzal, hogy a hatékonyság és a stabilitás tényezőit megfelelően ötvözte a szövetségi politikában. Pontosabban, e politika nálunk kialakult gyakorlatában. Erre ugyanis nem az érdekek, illetve hordozódik egyezkedés a jellemző, (mint az lenni szokott: a politika arénájában konfliktusok és kompromisszumok árán), hanem az érdekek egyeztetése. Vagyis a politikai vezetés mintegy elébemeny a társadalmilag releváns érdektörvényeknek, s amennyire lehet, felvállalja azokat. Ezzel lényegében előjött veszi az érdekek politikai artikulációjának, az ellentétek konfliktussá terebélyesedésének. Aligha lehet túlbecsülni a hatalmi centrum szerepét e mechanizmusban. Ezért meg is fogalmazódhat a gondolat: az elmúlt évtizedek konszolidáltsága épp annak a centralizmusnak köszönhető, amelyet most készülünk feláldozni a demokrácia oltárán.

Két ellenvetés ezzel kapcsolatban:

1./ A politikai stabilitás megteremtésében és megőrzésében valóban kiemelkedő szerepe volt a centralizmusnak. De az is tény, hogy e konszolidációs politika megközelítően sem lett volna ilyen sikeres, ha nem kíséri egészséges gazdasági fejlődés, az életszínvonal emelkedése, valamint az állampolgári jogok bővülése. Ennek során olyan jogosítványok kerültek a közéletbe, melyek néhány évvel korábban még elképzelhetetlenek voltak. Gondolunk az egészségügy, a kultúra, a művelődés, a szórakozás, a turizmus területén született egész sor intézkedésre. Ezek jelentős legitimációs tényezők voltak, s növelték a rendszer stabilitását. Stabilitást azonban egyszer s mindenkorra megteremteni nem lehet, hanem azt a változó, fejlődő társadalommal együtt folytonosan újra, méginkább, újjá kell termelni. Stabilitásról szólva, gondjaink épp ez utóbbi értelemben mutatkoznak. De a demokratizmus iránti fokozódó társadalmi igény nem előidézője e gondoknak, hanem sokkal inkább indikátora.

2./ A szövetségi politika hazánkban kialakult gyakorlata minden pozitívuma ellenére is kezdettől fogva terhes volt diszfunkcionális elemekkel. Ezek az évek folyamán halmozódtak, s ma már nem csupán az újjászerveződő gazdasági hatékonyság logikájával összeegyeztethetetlenek, de egyben destabilizáló tényezővé váltak. Csupán egyet, de a legfontosabbat emeljük ki közülük. Történetesen, a már említett érdekegyeztető hatalmi politika azon diszfunkcionális hatását, melynek következtében sajátos módon depolitizálódnak azok a társadalmi jelenségek, melyek természetüknél, lényegüknél fogva nagyon is politikaiak, s nem is lehetnek

mások. Ide vezethetők vissza (csak felsorolásszerűen): mind a mai napig helyüket kereső tömegszervezetek; a társadalom adminisztratív túlszabályozottsága, illetve az ebből adódó önszabályozatlanság; látens és ezért áttekinthetetlen, kezelhetetlen politikai folyamatok; politikai mondanivalók más, nem politikai szférában való megfogalmazódása; állampolgári közömbösség, passzivitás, konformizmus; és Almási Miklós megfogalmazásával élve, növekvő kollektív felelőtlenség.⁵ Nyilvánvaló, hogy ilyen és ehhez hasonló jelenségekkel együtt élni mind lehetetlenebb. Érdemi változást csakis politikai életünk demokratizmusának egészséges fejlődése eredményezhet. Ezért megalapozatlan ma már demokrácia és stabilitás egyébként gyakorta tapasztalható szembeállítás.

Demokrácia és/vagy hatékonyság és stabilitás?

Fejtegetésünkben úgy tűnhet, hogy a bevezetőben feltett kérdésre - ti. hogy megalapozottak-e a társadalmi demokratizmus fejlesztésével kapcsolatos felfokozott várakozások - a válaszuk egyértelmű igen. Hisz ha nincs, márpedig nincs alternatívája a gazdaság intenzifikálásának, nincs a politikai élet demokratizálásának sem. E szerint a szocialista demokrácia mellett mind gyakoribb felszólamlásokat sem lenne helyes agitációként felfogni, sokkal inkább a nyilvánvaló tény tudatosításaként - mindenekelőtt a hatalmi szervek előtt. S ez természetesen jelen dolgozatra is vonatkozna.

Valójában, álláspontunk sokkal összetettebb, ellentmondásosabb - miként helyzetünk is. Gondolatmenetünkben ugyanis figyelmen kívül hagytunk két, a demokratikus fejlődés szempontjából igenek fontos aktuálpolitikai tényezőt:

1./ A dolgozat azt a látszatot kelthette, hogy társadalmunk jelenlegi állapotára az extenzív gazdasági fejlődésről az intenzívra való szerves áttérés a jellemző. Viszonyainkra azonban (s erre történt utalás) épp nem ez a continuin átnövés, hanem a se itt, se ott jellegű tartós megtorpanás nyomja rá a bélyegét. Elsősorban ennek tudható be, hogy gazdasági hatékonyságunk messze elmarad a szükségéstől. Következmenyként a társadalom nagyobb részénél romlottak az életkörülmények, s vele együtt a közhangulat. Úgy tűnik, a politikai vezetésnek mindenekelőtt e krízisállapotból kell kivezetnie az országot. Mármost kérdés, hogy a krízisből való kiemelkedés gazdasági-politikai eszközrendszere mennyire esik egybe a hosszabb távú intenzifikálásával. Ha a törekvés az összeegyeztetésre irányul, mennyire húzódik el a kilábalás folyamata, s képes lesz-e a lakosság tűrőképessége ezt követni?

Amennyiben a döntés - akár stabilitási megfontolásokból - ezzel ellenkező, vagyis "előbb az egyiket, s aztán a másikat" lenne, mennyire vetné vissza az intenzifikálás kibontakoztatását? Könnyen belátható, hogy ezek a demokratizálás-demokratizálódás szempontjából is releváns kérdések.

2./ Viszonyainkra az is jellemző, hogy a fenti, az ország jelenét és jövőjét nagyban befolyásoló kérdésekben végső soron szűk hatalmi szervek döntenek. S épp ezért a döntés, az elmozdulás lehet ellenkező irányú is, - vagyis a demokratizálás egyfajta "elnapolása". Addig ugyanis, amíg a gazdasági hatékonyság és politikai stabilitás új minőséget kiváltó és meghatározó objektív tényezők nem transzformálódnak politikai akarattá, szerveződnek számottevő politikai tényezővé, addig a demokratizálást (ha egyáltalán van ilyen!) inkább tekinthetjük elméleti, mint valóságos politikai alternatívának.

JEGYZETEK

- 1 MSZMP VII. Kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Kiadó, Budapest, 1960. 39., 590. old.
MSZMP VIII. Kongresszusa. Kossuth Kiadó, Budapest, 1962. 33., 112. old.
MSZMP IX. Kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Kiadó, Budapest, 1967. 37., 458-459. old.
MSZMP X. Kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Kiadó, 1971. 96. old.
MSZMP XI. Kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Kiadó, 1975. 81-82. old.
MSZMP XII. Kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Kiadó, 1980. 101. old.
MSZMP XIII. Kongresszusa. Kossuth Kiadó, Budapest, 1985. 102. old.
- 2 Politikai alternatívákról a Gombár Csaba által kifejtettek értelmében szólunk. ("Van-e, s ha van, milyen a politikai tagoltság nálunk?") Politika és társadalom. A magyar politikatudományi társaság évkönyve. 1983. 57. old.
- 3 A politikai gazdaságtan kissezótára. Kossuth Kiadó, Budapest, 1981. 173. old.
- 4 Uo.
- 5 Almási Miklós: Esszé a felelősségről. Valóság, 1976. 6. szám 34. old.

A SZOCIALISTA DEMOKRÁCIA INTÉZMÉNYEI. A MUNKAHELYI DEMOKRÁCIA

A munkahelyi demokrácia a politika egyik kulcsszava napjainkban; az egyes embernek, az emberek csoportjainak a munkával, a munkavállalással, a munkahellyel kapcsolatos viszonyait jellemzi, az egyes országok politikai berendezkedésének része, a politikai rendszer demokratizmusának eleme. Mindenkor szoros kapcsolatban van azokkal a társadalmi, hatalmi, politikai, gazdasági, technikai-termelési és szervezeti viszonyokkal, amelyek között a munkavégzés történik. Ugyanakkor feltételezi, hogy az említett társadalmi meghatározottságok mellett az adott munkahelyek (üzemek, gyárak, vállalatok, szövetkezetek, intézmények) viszonylagos önállósággal rendelkeznek.

A munkahelyeken meghatározott célokért együtt dolgozó emberek között társadalmi és termelési, a munkamegosztásból fakadó okok miatt hierarchikus viszonyok alakultak ki, a munkafolyamatok résztvevőinek helyzetükből fakadóan eltérő érdekeik vannak.

A munkahelyi demokrácia feladata, hogy a munkahelyeken meglévő eltérő érdekeket feltárja, ezeket az érdekeket az együttműködés elősegítésére egyeztesse, összehangolja, lehetőségeket teremtsen az érdekek kifejezésére, figyelembevételére, egyben a munkavégzés eredményességét is segítse.¹

A munkahelyi demokrácia vizsgálata igen sokoldalú megközelítést igényel. Most csak arra vállalkozunk, hogy a munkahelyi tevékenységet alapvetően befolyásoló érdekeket, érderendszereket, ezek intézményeit leírjuk, illetve jelezzük a politikai rendszer egészéhez való kapcsolódásukat. Nem foglalkozunk a dolgozók különböző csoportjai közötti érdekkülönbségekkel, bár ennek nagy jelentősége van a munkahelyi demokrácia működésében.

A munkahelyi érderendszer értelmezése a munkahelyi, a vállalati önállóság létezését feltételezi. A munkahelyek belső viszonyai, elkülöníthető érdekei és intézményei hazánkban is az utóbbi időben, a munkahelyi önállóság nem ellentmondásmentes erősödése kapcsán váltak fontosabbá. A munkahelyi önállóság növekedése erősítette az önálló munkahelyi érdeket, a munkahelyeken a különböző, egymással szembenálló érdekek önállóbb megjelenését is serkentette.

Magyarországon, miként a többi szocialista országban is, a munkahelyeken három alapvető érdek és szervezet található; a gazdasági vezetés, a szakszervezet és a pártszervezet. Ez a három az utóbbi időszakban nálunk két újabbal, a tulajdonosi szervezettel és a vállalati érdeket képviselő szervezettel bővült.

1. A munkahelyi vezetés

A szocialista munkahely olyan tevékenységi terület a szocialista társadalomban, amelynek eredményes működésére szüksége van a társadalomnak, az államnak, az adott munkahelynek, az ott dolgozó munkavállalóknak, minden állampolgárnak. A munkahelyeken végzett eredményes munka alapvető érdek, közügy a szocializmusban.

A vállalatok, az intézmények, a munkahelyek működtetését a mindenkorai vezetői, vezetési rendszer biztosítja, amely a tevékenységéhez szükséges irányítói, parancsnoki megbízatását különböző formában kapja - az állam mint tulajdonos vagy mint közhatalom kinevezi, a kollektíva mint tulajdonos megválaszthatja - és különböző vezetési rendszereket alkalmazhat a merev bürokratikus utasításos szisztémától a demokratikus együttműködésig.

Ma nálunk is hierarchikus vezetési rendszerek vannak, amelyeknek alapvetően integratív funkciójuk van; a munkahelyi együttműködést, kooperációt, eredményességet kell biztosítaniuk.

A vezetés viszonylatában a dolgozók beosztott munkavállalók, a vezetés és a dolgozók érdekei szembekerülhetnek egymással, az érdekelletét természetes. Az állami tulajdonban lévő vállalatok az állam érdekeit képviselik, ezek végrehajtására szabályok léteznek. De a vezetésnek bizonyos mértékben a dolgozók érdekeit is figyelembe kell venni.

A vezetés tehát az eredményesség, a hatékonyság prioritása mellett igen összetett érdeket képvisel, ezek érvényesítéséhez megfelelő eszközökre, lehetőségekre van szüksége. Az eredményes vezetés tehát olyan érdek, amely nem ellentétes a munkahelyi demokrácia törekvéseivel. A munkahelyi demokrácia nem helyettesítheti a vezetést, de az együttműködés során jelentkező konfliktusok hatékony feloldásával hozzájárulhat eredményességéhez.

A munkahelyi demokrácia alakulásának fontos kérdése, hogy mennyire önálló a munkahely és a vezetés; egy központosított, részletekben is szabályozó irányítási rendszer, amely a vezetést aprólékosan kötelezheti, a munkahelyi demokráciát is korlátozza.

A munkahelyeken a belső vezetési rendszer fejlődése önálló szakmai kérdés is, a modern menedzsment problémája.

2. A dolgozók munkavállalói érdekei. A szakszervezetek

A dolgozók munkavállalói érdekeit a szocialista társadalmakban is a munkásmozgalom nagy hagyományú szervezetei, a szakszervezetek képviselik.

Funkciójuk a társadalmi-politikai viszonyoknak megfelelően változott, tevékenységük alakulását nem kevés vita kísérte. A nálunk elfogadott megfogalmazás szerint a szakszervezeteknek kettős funkciója van: a hatalom részesei és képviselői; ugyanakkor az össztársada-

lom, a szocializmus érdekeit szem előtt tartva védik és képviselik a dolgozók érdekeit. A két funkció a különböző szinteken különböző arányban és ellentmondásosan érvényesül, de mindenütt megtalálható az együttműködési készség és az érdekvédelem. Munkahelyi szinten az utóbbi időben az érdekvédelem, az érdekképviselési jelleg erősödött.

A vezetésnek, a dolgozóknak, de az egész politikai rendszernek is érdeke, hogy a dolgozók, illetve különböző csoportjaik reális érdekeit jól megfogalmazó szakszervezet működjön, az együttműködés szabályai és garanciái világosak és stabilak legyenek, az érdekegyeztetést folyamatos tárgyalások és alkuk biztosítsák. Magyarországon a dolgozókat érintő minden jelentős kérdésben kompetens a szakszervezet, s az 1977 óta működő szakszervezeti bizalmi rendszer révén a szakszervezet közelebb került a dolgozók gondjaihoz.

Mivel nálunk szinte teljes a szervezettség és érvényesül az egy munkahely - egy szakszervezet szervezési elv, és a szakszervezetek az összes dolgozó nevében felléphetnek, korábban az is megfogalmazódott, hogy a munkahelyi demokrácia letéteményese a szakszervezet, s a munkahelyi demokráciát és ennek a fórumait szabályozó állami rendelkezések is ennek szellemében születtek.² Az előrelépés ellenére azonban a szakszervezet-csak az egyik, fontos eleme a munkahelyi demokrácia komplex rendszerének, s csak a többi érderendszerhez és intézményhez kapcsolódva, ezekhez való viszonyaiban funkcionál.

A szakszervezeti mozgalomnak szocialista körülmények között is alkalmazkodnia kell a változásokhoz,³ de a hagyományos funkcióit is őriznie kell (művelődés, testedzés, egészségvédelem, munkamozgalmak), s a mozgalom lehetőségeivel és erejével aktivizálhatja a dolgozókat a munkahelyi demokrácia erősítésére.

3. A pártszervezetek és a munkahelyi demokrácia

A szocialista országok politikai rendszerében a marxista-leninista pártok vezető szerepet töltenek be. Ezek a pártok munkahelyi-területi alapon szerveződnek. Ma nálunk minden jelentősebb munkahelyen működik pártszervezet, a nagyobbaknál pártbizottság is. A kommunista pártok munkahelyi szerveződése jelzi, hogy a politikai rendszer fontos szerepet tulajdonít a munkahelynek, a munkahelyek érdekképző, politikai és hatalmi szerepének, a dolgozókkal való közvetlen kapcsolatok biztosításának.

A pártszervezetek a munkahelyeken a szocialista hatalom, a szocialista fejlődés érdekeinek a politikai képviselői. "A vállalati, üzemi pártszervezetek - pártbizottságok és alapszervezetek - alapvető funkciója annak biztosítása, hogy a szocialista vállalat működése, az ott dolgozó egyének, kollektívák cselekvése megfelelően a munkásosztály, a társadalom érdekeinek, a szocialista építés céljainak. Következésképpen tevékenységük központi kérdése az üzemben, a vállalatoknál az eltérő érdekek egyeztetése, összhangba hozása, integrálása a társadalom egészének érdekeivel." - írja Héthy Lajos.⁴

A munkahelyek pártszervezete tehát fontos érdekartikuláló szintér, ahol a politikai döntések társadalmi-hatalmi érdekei, a dolgozók egyes csoportjainak érdekei, a központi és a vállalati érdekek egyaránt kifejeződnek. E szervezetek vezetőségeiben, döntést hozó testületeiben a legfontosabb érdekek képviselői jelen vannak.

A pártszervezetek a párthatározatok végrehajtását mozgalmi, politikai, néha hatalmi eszközökkel, felsőbb pártszervek támogatásával az adott munkahely körülményeit figyelembe véve biztosítják. Ellenőrzik a vezetést, a legfontosabb döntéseket, befolyásolják a káderpolitikát, közvetítik a politikai követelményeket a munkahely kollektívájához.

Ugyanakkor a pártszervezetek a munkahelyi kollektíva szerves részei, hiszen tagjai a munkahely dolgozói, ezért a munkahely érdekeit is képviselik, nemritkán ellentmondás is keletkezhet az általános politikai és a helyi érdekek között.

A munkahelyi önállóság növekedése, a felelősség erősödése, a politikai rendszer működésének változásai a munkahelyi pártszervezetek tevékenységét, politikai munkájának hangsúlyait és eszközeit is módosítják, de a munkahelyi demokrácia fejlődésének politikai feltételei alakításában fontos szerepük van.

4. A szocialista vállalatok tulajdonosi érderendszer. A vállalati tanács

A munkahelyi önállóság, az állam és a vállalatok közötti viszony kérdése, a szocialista tulajdonviszonyok elemzése, de mindenekelőtt az állami tulajdon hatékonyabb működtetése vetette fel a tulajdon kérdéseit az állami vállalatoknál. 1984-től a tulajdonosi jogok jelentős részét a vállalati kollektíváknak adták át, s ezeket a tulajdonhoz kapcsolódó érdekeket elvben kifejező intézmény a közgyűlés, illetve a vállalati tanács.⁵

A vállalati tanács a dolgozóknak mint tulajdonosnak a képviseleti intézménye, olyan jogokkal rendelkezik, amelyek csak a tulajdonosokat illetik meg; stratégiai döntések, tervek, a vezetők választása stb. Egyben a vállalat vezetésében való részvétel, a participáció egy formája is.

Működésének az az alapkérdése, hogy a kollektívának, a különböző csoportoknak, az egyes dolgozóknak van-e egyáltalán, s ha van, milyen a tulajdonosi érdeke. Ez nem egyszerűen tudati kérdés, ezt a gazdasági, társadalmi, politikai viszonyok termelik ki, s csak akkor hat, ha nemcsak általában, hanem konkrétan is megjelenik. Kialakulásában megkülönböztetett szerepe van az önálló vállalati érdek létének és erősségének.

A mai viták és a kezdeti tapasztalatok arra utalnak, hogy ez a tulajdonosi érdek egyelőre elég halovány, a vállalati tanácsok működésében funkciózavarok mutatkoznak, a vezetés is bizalmatlan még. A vállalaton belül működő egyéb intézményekkel való kapcsolata sem problémamentes. Mindenesetre a dolgozói részvétel egy alakuló formájaként a munkahelyi demokrácia fejlődésének hatékony eleme lehet.

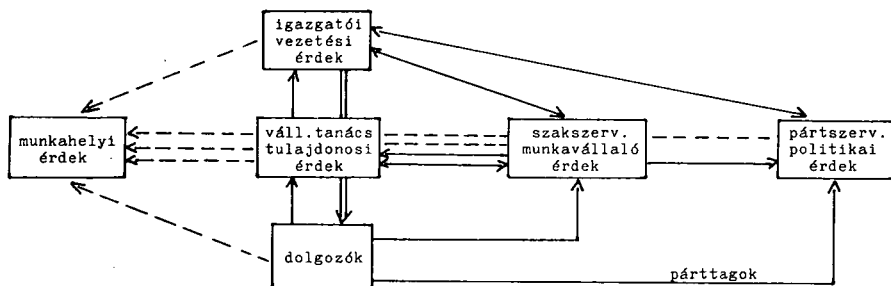
5. A munkahelyi érdek

A munkahelynek, a vállalatnak a szocialista körülmények között is van egy sajátos önállósága, autonómiája, egy körülhatárolható önálló érdeke, ami a munkahelyi önállóság erősödésével egyre inkább hat.

A munkahelyi érdek a belső érdekegyeztető mechanizmusok hatására - vezetés, pártszervezet, szakszervezet, dolgozói csoportok, vállalati tanács - alakul ki, és abban a viszonyrendszerben érvényesül, amelyben az adott munkahely tevékenykedik. A belső kohéziót is jelentő munkahelyi érdek erősítése a munkahelyi demokrácia fontos feladata. Ma különösen aktuálisnak tűnik, hogy a dolgozók érdekei a fő munkahelyük tevékenységéhez, annak érdekeihez kapcsolódjanak.

Ennek az objektíve létező, de nem könnyen megfogható érdeknek - hiszen könnyen jelentkezhetnek a munkahelyi érdek képeben partikuláris érdekek - a képviselete kérdéses, hiszen valamilyen formában az eddig említett intézmények is képviselhetik, s bizonyos értelemben eddig is képviselték. A munkahely érdekét ma leginkább a vezetés tudja képviselni, ügyelve arra, hogy a vezetés érdeke nem azonos a munkahely érdekével.

A munkahelyi érdekeket, illetve ezek képviseleti intézményeit, egymáshoz való viszonyát, kapcsolatait a következő egyszerűsített ábrán mutatjuk be. Ez az ábra a dolgozók különböző csoportjait, a vezetés bonyolult szakmai rendszerét nem tartalmazza, kihagytunk társadalmi szervezeteket is, s értelemszerűen nem szerepelnek az informális mechanizmusok, amelyek a munkahelyi viszonyokat átszövik.

Az alapvető munkahelyi érdekek és ezek képviseleti intézményei

Az ábrázolt rendszernek a működése azonban még spekulatív sem írható le a külső kapcsolatok rendszere nélkül. A munkahely olyan nyílt rendszernek tekinthető, amely érzékeny a külső hatásokra, és eredményessége az ezekre való reakcióképessége milyenségétől függ. És ez nemcsak a termelési, gazdálkodási kérdésekre, hanem a társadalmi kapcsolatokra is érvényes. A munkahelyeken létező és működő intézmények a politikai rendszer alapvető intézményeinek a munkahelyi szervezetei, így a munkahelyi viszonyok alakításában közvetlen hatása

van a politikának. A munkahelyi szervezetek szoros kapcsolatban vannak külső szervezetekkel, s ma többnyire - az organizmusok szervezeti szabályai szerint - a munkahelyi szervezetek alárendelt helyzetben vannak, de védelmet és támogatást is kaphatnak kívülről.

A munkahelyi vezetés ma is függ az állami irányítástól, sokszor az államigazgatástól is, s a vezetés önállóságát nagymértékben befolyásolja a munkahelyi tevékenységet meghatározó, gyakran változó szabályozó rendszer. Régóta vitatott kérdés a központi állami irányítás és a vállalatok viszonya, a vezetés önállósága. Ennek alakulása a munkahelyi demokrácia fejlődését is befolyásolja. Egyre inkább az a tapasztalat, hogy a vezetési rendszer megszilárdítása az előrelépés feltétele.

A munkahelyi szakszervezeti alapszervezetek, a bizalmiak, a bizalmi testületek meglehetősen önállósággal rendelkeznek, lehetőségeiket, "jogosítványait" állami rendelkezések szabályozzák. Munkájukban támogatást kapnak az ágazati szakszervezeti szövetségektől, az országos szakszervezeti szervektől. Ugyanakkor a munkahelyi szervezetek tevékenységét - a funkcionáriusokét, a vezetőket mindenképpen - befolyásolják a szakszervezeti központok és a SZOT állásfoglalásai, határozatai, amelyek már átfogóbb politikai érdekeket is figyelembe vesznek. A munkahely mindennapi életében, a vezetés és a helyi szakszervezet vitáiban és kompromisszumaiban egyszerre jelentkeznek a helyi érdekek és a társadalmi méretű szakszervezeti megfontolások.

A munkahelyi pártszervezetek az MSZMP politikájának a végrehajtásáért felelősek. A gyakorlatban ez a sokféle érdek, az eltérő interpretáció miatt az érdekegyeztetések, a direkter beavatkozások, a meggyőzések egész rendszerét jelenti. A munkahelyek számára ma fontos a területi pártbizottságokkal való kapcsolat, ezek határozatai munkahelyi érdekeket érinthetnek. A jelzett feladatokat a pártszervezetek mozgalmi, politikai eszközökkel oldják meg, de ezek rendszere nem mindig pontosított.

A még csak rövid ideje működő vállalati tanácsok működését állami előírások szabályozzák, de a pontos vállalati ügyrend még alakulóban van. Bizonytalanságát az is jelzi, hogy külső, összefogó intézményrendszere még nincs. Kérdéses persze, hogy szükséges-e?

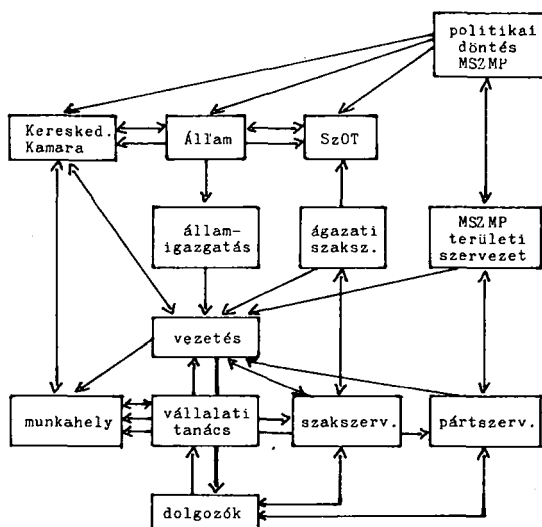
A munkahelyi, a vállalati érdekek hatékony képviseletének a munkahely és az állami irányítás viszonyában, az egyes munkahelyek egymás közötti kapcsolatában, a politikai döntések előkészítésében, a szakszervezeti központokkal való együttműködésben van növekvő jelentősége.

A munkahelyi érdekek sajátos képviseleti szerveit jelentik a már régebben működő különböző szövetségi szövetségek, mindenekelőtt a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa. 1985-ben a vállalatok érdekeit képviselő társadalmi szervezetté alakult a Magyar Kereskedelmi Kamara. "A Magyar Kereskedelmi Kamara érdekközvetítő, érdekegyeztető és érdekképviseletet ellátó, továbbá a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztését elősegítő társadalmi

szervezet... a vállalati gazdálkodást, a szocialista gazdasági vállalkozást általánosan és alapvetően érintő döntések és szabályok tervezetéről a tagjai összehangolt véleményét és a meghozott döntésekre, szabályozókra vonatkozó tapasztalatait, javaslatait továbbítja az állami gazdaságirányító szervekhez... A Kamara rendszeres véleménycserét folytat a szakszervezetek központi, ágazati és területi szerveivel a vállalati gazdálkodás időszerű kérdéseiről.”⁶

A Kereskedelmi Kamara erősödő érdekképviselői tevékenysége, az érdekegyeztető megállapodások szaporodása az állami szabályozás korlátozását eredményezheti, a munkahelyek belső viszonyaira is hatással lehet.

A munkahelyeken tehát nemcsak a helyi érdekek és képviselők közötti viták és megegyezések hatnak, hanem legalább ilyen szerepe van a külső, intézményes, néha túlszabályozott, máskor meg nem pontosított befolyásnak. Egy bonyolult, komplex rendszer létezik, amit a következő ábrán mutatunk be. A séma így is egyszerűsített, de a munkahelyeken ennek kereteiben értelmezhető a munkahelyi demokrácia, az eredményes működés feltételei ebben a rendszerben teremtnének meg. Ezért az érdekek, az intézmények funkcióinak, követelményeinek a pontos megfogalmazása nagyon fontos lenne.

A gyakorlat azt mutatja, hogy a funkciók, a feladatok megosztása nem mindig pontos, funkcióátvezetések, disszfunkciók jelennek meg. Például, központi párt és állami elhatárolás a munkahelyi önállóság növelése, de a gazdasági helyzet gyakran vállalati érdeket sértő operatív beavatkozást igényel. A vállalatok egy része adott helyzetben nem az önállóságot igényelte, hanem egyikezett az államigazgatási felügyelet óvó-gondoskodó védőszárnyai

alá. A munkahelyeken kialakult gyakorlat, hogy a vezetés a szakszervezettel együtt, a párt-szervezet támogatásával lép fel az irányító állami szerveknél például a bérszabályozás módosításért, a vállalat különleges kezelése érdekében. Sokszor központi vagy területi párt-és állami szervek vállalati érdekeket védenek, ami esetleg nem is esik egybe a párt alapvető gazdaságpolitikai elképzeléseivel. A szakszervezet kiszorult a dolgozói tulajdonosi képviselőből, de gyakorlatilag ma is minden dolgozó, minden munkavállaló képviselője. A vállalati tanácsok pedig sokszor érdekvédelmi funkciókat akarnak ellátni, néha még dolgozói csoportokét is. A vállalati, munkahelyi érdeket a különböző munkahelyi szervezetek - vezetés, párt, szakszervezet - összefogva, ki-ki a maga felettes szervénél is képviseli, s igyekszik támogatást szerezni.

Az egyes szervezetek érdekeiknek, feladataiknak megfelelően, egymástól eltérő elvárásokat fogalmaznak meg a munkahelyekkel szemben; hatékonyságot, de konkrétan meghatározott tevékenységet; nyereséges, takarékos működést és társadalmi áldozatvállalást; ésszerű, hatékony munkaerőgazdálkodást és megfelelő területi foglalkoztatáspolitikát. Ezek az ellentétes igények egyébként természetesen következnek a társadalom bonyolult érdekeiből.

Az eltérő érdekek, szabályozások, a szocialista elvárások és a napi prakticista igények ellentmondásos rendszerének összehangolása a munkahelyeken folyamatos és nem könnyű feladat. Ezért fontos az érdekek és funkciók pontosabb körülhatárolása, megfogalmazása.

A vázolt helyzet talán meggyőzően jelzi, hogy a munkahelyi demokrácia működése elválaszthatatlan a politikai rendszer működésétől, hiszen annak minden fontosabb eleme aktívan funkcionál a munkahelyeken is. A munkahelyi demokrácia tehát a belső és külső intézményrendszerek szabályai, elvárásai között - a munkahelyi önállóság keretein belül - működik egy komplex társadalmi-politikai viszonyrendszerben.

Ennek a rendszernek, szabályainak és elvárásainak az ismerete ma a munkahelyek, a vállalatok, szövetkezetek, intézmények eredményes tevékenységének feltétele. Ez a mechanizmus formálja a vállalatot, a vezetés magatartását, ami aztán kihat az egész munkahelyi tevékenységre, s így közgazdasági tényezővé is válhat, s végül a dolgozók magatartását is befolyásolja. Sajnos, ma sokszor nem a hatékony munka az elsődleges, hanem a megfelelő eligazodás az említett komplex rendszerben.

Tulajdonképpen ugyanez érvényes a munkahelyi demokrácia alakulására is: hiszen ebben a bonyolult viszonyrendszerben létezik, s a munkahelyi viszonyok demokratizálását összekapcsolja a társadalmi viszonyok egészének alakulásával. Érzékeny a különböző érdekekre, de nemcsak elfogad, hanem ki is termel érdekeket, ezeknek prioritást ad, s ezeket a közös érdekeket a szocialista hatalom eszközeivel is erősíteni igyekszik.

A munkahelyi demokrácia valós, konkrét működése attól függ, hogy az intézményes lehetőségek és garanciák mellett a munkahelyi kollektívák, a kisebb-nagyobb csoportok, a dolgo-

zók mennyire érdekelték és képesek a jelzett folyamatokban részt venni, mennyire részesek ezeknek a folyamatoknak, különösen pedig milyen mértékben alakítói. A munkahelyi demokrácia ugyanis nemcsak érdekfelismerést, ennek akár harcos képviselőjét jelentí, hanem mindenkéltől képességet az érdekek érvényesítésére, a valóságos, érdemi beleszólás elérésére. Ehhez a munkahelyeken csak a szaktudás azonban nem elegendő, az "érdekvérvényesítés társadalmi képességére" is szükség van, ahogy ezt Makó Csaba találóan fogalmazta.⁷ Ez a képesség pedig a munkahelyi viszonyok, az érdekek, az erőviszonyok ismeretét, társadalmi tapasztalatot, kifejezőkészséget, kultúrát igényel a munkaszervezetben betöltött pozíció mellett. Azaz, eligazodást a vázolt bonyolult munkahelyi társadalmi viszonyokban.

Az a tapasztalat, hogy a munkahelyi demokrácia alakításában nálunk ma, különböző okok hatására, a dolgozók egy kisebb, aktívabb, érdekei érvényesítéséhez társadalmi képességgel rendelkező csoportja vesz részt. Ez a csoport a pártszervezetben, a szakszervezetben is az aktív mag, a munkahely egész tevékenysége iránt érdeklődő csoport, akiknek többnyire jelentősebb pozíciójuk van a munkaszervezetben is. Velük, illetve képviselőikkel tárgyal a vezetés, rájuk számítanak a társadalmi szűrvék, s rajtuk keresztül születnek a kompromisszumok az egész dolgozói kollektívával.⁸ A dolgozók nem jelentéktelen része, eltérő okok miatt, még kívülmarad, érdektelen vagy bizalmatlan, vagy az informális csatornák felé húzódik. Nagy feladat az aktív csoportok kiszélesítése, a még visszahúzódnók aktivizálása.

Nemzetközi tapasztalat, hogy az előrelépés a kisebb munkakollektívákban belüli dolgozói részvétel, aktivitás erősítése alapján képzelhető el, amikor is a kisebb csoportokat a termelési, a közvetlen munkafeladatok tervezésébe, szervezésébe, az új technológiák, szervezési eljárások kialakításába is bevonják, erősítik közvetlen érdekelttségüket, ösztönzik a kezdeményezéseket.⁹ Nálunk a tulajdonosi érdekelttség és felelősség megteremtésének kísérletei, a decentralizálás is ezt segítheti. Ugyanakkor az is feltétel, hogy az érdekek, funkciók, elvárások és garanciák, a munkahelyi önállóság keretei is világosan, pontosan körülhatárolhatók legyenek.

A munkahelyi demokrácia eredményei végső soron emberi magatartásokban jelennek meg, amelyek az egyének, a kisebb kollaktívák és a munkahely érdekeit - akár konfliktusok vállalásával is - úgy tudják összehangolni, hogy a munkahely eredményes tevékenysége és a szocialista fejlődés érdekei is összekapcsolódnak. Ez mindig ellentmondásokkal jár, állandóan alakuló folyamat, amely az érdekeket is kitermeli.

A munkahelyi demokrácia - perspektívájában a szocialista öngazgatás - azonban csak akkor tekinthető eredményesnek, ha az a munkahelyi tevékenység eredményességével párosul. Ezt segítheti a vázolt ellentmondásos rendszer hatékonyabb funkcionálása, jobb megismerése és javítása.

JEGYZETEK

- 1 Héthy Lajos - Makó Csaba: Munkások, érdekek, érdekegyeztetés. Gondolat Kiadó, Budapest, 1978. Héthy Lajos: Az üzemi demokrácia és a munkások. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980.
- 2 1049/1982. (XII.15.) számú Mt-SZOT együttes határozatai a munkahelyi demokrácia egyes kérdéseiről. Magyar Közlöny, 1982. 76. szám. Tolnai Gyula: Az állami vállalatok társadalmi szervezeti rendszerének korszerűsítése. Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 3. szám.
- 3 Nyikos László: Az új vállalatvezetési formák és a szakszervezetek. Társadalmi Szemle, 1986. 3. szám
- 4 Héthy Lajos: Vállalatirányítás és demokrácia. Az üzemi demokrácia szociológiai koncepciója és fejlesztési lehetőségei szervezeti társadalmi viszonyainkban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983. 52. old.
- 5 A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1984. évi 22. sz. törvényszerejű rendelete az állami vállalatokról szóló 1977. évi VI. törvény módosításáról. Magyar Közlöny, 1984. 46. szám
- 6 A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1985. évi 11. sz. törvényerejű rendelete a Magyar Kereskedelmi Kamaráról. Magyar Közlöny, 1985. 25. szám
- 7 Makó Csaba: A társadalmi viszonyok erőtere: a munkafolyamat. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 104. old.
- 8 Makó Csaba ezt a helyzetet a centrum-periféria viszsonnyal jellemzi. Id. mű 167. old.
- 9 Tolnai Gyula: A tőkés munkahelyi viszonyok szabályozási kísérletei. (Az Auroux-törvények.) Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 2. szám.

A PÁRT FEJLŐDÉSÉNEK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI. AZ MSZMP XIII. KONGRESSZUSA A PÁRTRÓL

"Mi az elveikben szilárd, a napi politikában körültekintő és megfontolt, a megújulásra kész pártot tekintjük eszményünknek..." (Kádár János szóbeli kiegészítése a Központi Bizottság beszámolójához).¹

Pártunk 1985. március 25-28. között megtartott XIII. kongresszusa átfogó értékelést adott az ország belső helyzetéről és azokról a nemzetközi feltételekről, amelyek közepette hazánkban megvalósul a szocialista építőmunka. Az értékelés alapját képező beszámolót és jelentést tárgyszerű elemzés és konstruktív viták formálták, és ezek a kongresszuson további vitákban gazdagodtak, részben módosultak. Mindez mutatja, hogy pártunkban tovább erősödött a demokrácia, hogy a párt Központi Bizottsága nem feledkezik meg a történelmi tapasztalatokról. A kongresszus határozata, éppen az elvtársi vita eredményeképpen, élesebb kontúrokkal rajzolta meg a helyzetértékelést - mind belső, mind külső vonatkozásban -, és nagyobb követelményeket állított a párttagság és a vezető pártszervek elé. A kongresszus irányelveinek és határozatának egybevetése lényeges előrehaladást, fejlődést mutat. Tárgyi bizonyítéka ez annak, hogy a pártdemokrácia érvényesülése erősíti pártunkat és elmélyíti vezető szerepét. Egyben jól mutatja azt is, hogy pártunkban a szavak és tettek egysége eleven valóság.²

A kongresszus munkájának eredményességét csak akkor érthetjük meg igazán, ha figyelembe vesszünk néhány fontos - a kongresszust megelőző - körülményt. Ezek közül emeljünk ki néhányat!

1./ A nemzetközi kommunista mozgalom, a szocialista vilárendszer országai, ezek vezető pártjai és a mi pártunk is lényeges átalakuláson, megújulási folyamaton mennek át. Számos kommunista párt újrafogalmazza politikáját, az eddigieknél jobban figyelembe veszi történelmi tapasztalatait, korrigálja a korábban kialakított szocializmusképet, illetve a jelenkori kapitalizmus értékelését. Ebből természetesen következik, hogy újrafogalmazza saját szerepét, feladatait is, változtatja munkastílusát.³ Az egész folyamat talán legjellemzőbb vonása, hogy ezek a testvérpártok - és a mi pártunk is - realisabban értékelik a jelen helyzetet, de realisabban, a valóságot jobban tükrözve veszik számba a múlt tapasztalatait, magát a múltat, és mindezek alapján realisabbak a közvetlen és a távlati feladatmeghatározások. A realis helyzetértékelés valóságosabb agitációt eredményez, ami erősíti a pártok tömegkapcsolatát, alkalmasabbá teszi őket történelmi szerepük teljesítésére.

2./ Pártunk helyzetére, tevékenységére jelentős befolyással van az a tény, hogy hazánk gazdasági fejlődésére negatív hatást gyakorolnak a világgazdaságban 1973-tól bekövetkezett

változások. A szükséges következtetések levonása után 1978-tól a párt gazdaságpolitikájában első helyre került az egyensúly helyreállítása. Ez maga után vont számos kényszerintézkedést, amelyek népszerűtlenek voltak és negatív hatást gyakoroltak mind a párt belső helyzetére, mind a párt tömegkapcsolatára. Ez a negatív hatás azonban átmeneti jellegű, leküzdhető, és erre mozgósított a pártkongresszus. Az egyensúly helyreállítása elsőrendű társadalmi érdek volt, és fenntartása ma is központi feladata gazdaságpolitikánknak. Ezt a feladatot egészítette ki a kongresszus azzal, hogy meg kell teremteni a feltételeit a népgazdaság gyorsabb növekedésének.⁴ Az egyensúly helyreállítását célzó népszerűtlen feladatok vállalása pártunk felelősségtudatát, forradalmi elkötelezettségét bizonyítja.

3./ A XIII. kongresszust megelőzően a párt Központi Bizottsága állást foglalt abban a kérdésben, hogy a gazdaságirányítás reformját folytatni, gyakorlati tapasztalatait hasznosítani kell. A kongresszus ezt az alapállást erősítette meg, kimondva: a reformot "legfontosabb elemeit megtartva, bizonyos igazsággal továbbfejlesztjük."⁵

4./ Nagy jelentőségű állásfoglalás született a párt ifjúságpolitikáját illetően is.⁶ A párt Központi Bizottsága szükségesnek tartja, hogy a társadalmi fejlődést, a realitásokat jobban vegyük figyelembe az ifjúságpolitikában is. E határozat sürgeti a KISZ tevékenységének továbbfejlesztését, és azt, hogy a pártszervezetek az eddigieknél nagyobb erőt és figyelmet fordítsanak a felnövekvő nemzedék nevelésére, felkészítésére. A Központi Bizottság határozata felveti az ifjúságért érzett felelősség elvét mind a társadalom egésze, mind az egyes intézmények felé. A család, az iskola, a társadalmi szervezetek, a párt, az állam felelőssége mellett azonban rámutat az ifjúság önmagáért érzett felelőssége növelésének szükségességére is.

5./ A korábbi évek elméleti és gyakorlati munkájának folytatásaként a párt XIII. kongresszusa szükségesnek tartja politikai intézményrendszerünk egészének továbbfejlesztését. Ez megköveteli az egyes intézmények közötti munkamegosztás javítását, az egyes feladatok jobb elhatárolását, tevékenységük összehangolását, a felelősség pontosabb meghatározását. Az állami és társadalmi szervezetek munkája mellett tovább kell fejleszteni a párt irányító tevékenységét is. Az ezzel kapcsolatos tennivalók meghatározása minden szerv, illetve szervezet számára felelősségteljes munkát jelent.

6./ A kongresszus foglalkozott szociálpolitikai kérdésekkel is. Szocialista építőmunkánk jelenlegi szakaszában szükséges egy olyan átfogó szociálpolitikai koncepció kialakítása, amely a társadalom egészét tekintve határozza meg a tennivalókat, és amely rangsorolva azokat, összehangolja az egyes intézmények tevékenységét.

A kongresszus a társadalmi igényeknek megfelelően foglalkozott olyan kérdésekkel, mint az alacsony jövedelműek helyzetének javítása, a lakáskérdés megoldásának időszervi feladatai, az egészségügyi ellátás fejlesztése, az iskolaügy terén előttünk álló feladatok, egyes szakmák, területek bérproblémái.

7./ Az elmúlt 5 év eredményeinek és megoldatlan kérdéseinek számbavétele mellett a kongresszus az elmúlt 40 év történelmi tapasztalatait is értékelte. 1985-ben Unnepeltük hazánk felszabadulásának 40. évfordulóját. Az Unneplés egyben számvetés is volt. Hazánk az elmúlt négy évtized alatt számos történelmi vívmányt ért el. Munkásosztályunk, dolgozó népünk élete gyökeresen megváltozott, országunk eredményeit nemzetközileg is elismerik. A párt ma a négy évtized eredményeire is támaszkodhat. A pártnak azonban nemcsak az eredményekre kell emlékeznie. Számon kell tartania a kudarcokat, a vereségeket is. Ezekből is tanulni kell. A kongresszus szükségesnek tartja az elmúlt négy évtized szocialista építőmunkája tapasztalatainak elméleti általánosítását. Vonatkozik ez külön az MSZMP tevékenységének időszakára is. Az MSZMP közel három évtizede folytatott gyakorlata számos olyan vonást tartalmaz, amely elméleti általánosításra érdemes. Le kell küzdenünk elméleti munkánk viszonylagos lemaradottságát. Erre adott ösztönzést a kongresszus.⁷

A XIII. kongresszus a továbbiakban is elsőrendű feladatnak tekinti a párt tevékenységének tudományos megalapozását, a társadalmi problémák reális megközelítését, a párt kezdeményező szerepét, készségét a megújulásra, a tömegek iránti őszinteséget, a hazafias és internacionalista elkötelezettséget. "A párt szerepéről szólva még egyszer szeretném hangsúlyozni, hogy az MSZMP marxista-leninista párt. A magyar kommunistákat a szocializmus, a kommunizmus elvei vezérlik. Hazánkban szocialista társadalmi rendszer, népi hatalom, népi állam van. Célunk világos: a fejlett szocialista társadalom felépítése..."⁸ - mondotta Kádár János a kongresszusi vita összefoglalójában. A kongresszuson elfogadott szervezeti szabályzat pedig megállapítja: "A Magyar Szocialista Munkáspárt kommunista párt, a munkásosztály forradalmi élcsapata, a dolgozó nép pártja, a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom része; tevékenységében a marxizmus-leninizmus, a proletár internacionalizmus, a munkásosztály, a nép szolgálata vezérli."⁹

A párt vezető szerepének erősítése a jelen időszakban is a tömegekkel való kapcsolat erősítését követeli, s ennek érdekében fokozni kell a meggyőző munkát, a szervező-nevelő tevékenységet. Az eddigieknél nagyobb figyelmet kell fordítani a határozatok végrehajtásának ellenőrzésére.

A vezető szerep megköveteli, hogy a párt feltárja a társadalom ellentmondásait, feszültségeit, konfliktusait és kidolgozza ezek feldolgozásának megoldásait. Mindehhez elengedhetetlenül szükség van a pártban és a társadalom egészében a kérdéseket tisztázó vitákra.

A vezető szerep érvényesítése csak úgy lehetséges, ha a párt tagsága az alapvető kérdésekben egységes állásponton van. Az elmúlt néhány kemény esztendő próbára tette a párt egységét is. Pártunk ezt a próbát kiállta. Ez csak úgy volt lehetséges, hogy a párt politikájában, a párt belső életében helyes elvek érvényesültek. Igaz ez akkor is, ha a nehézségek idején "Növekedett azoknak a száma, akik a párt vezető szerveinek egyes döntéseit nem értették meg, vagy nem értettek velük egyet".¹⁰

Ez arra kötelez bennünket, hogy többet tegyünk a párttagság informálása érdekében, hogy időben és kellő színvonalon adjunk a társadalmi kérdésekre elméleti-politikai válaszokat, türelemmel és következetesen folytassuk le a pártban szükséges vitákat. Emellett azonban erősíteni kell a helytelen nézetek elleni küzdelmet, nagyobb igényeket kell támasztanunk a párttagság fegyelmét illetően. Az elmúlt évek gyakorlata ismételten arra tanít bennünket, hogy a párt egységeért és tömegkapcsolatáért mindenkor dolgozni kell. Ehhez pedig magas színvonalú agitációs és-propagandamunka szükséges.

A párt egészséges belső légköre csak úgy biztosítható, ha továbbfejlesztjük vitakultúránkat. A pártdemokrácia érvényesülésének ez mutatója, de eszköze is. A párt belső életében érvényesülő konstruktív vita példa lehet a társadalom egésze számára is. A kongresszus állásfoglalása szerint gyakrabban kell nagyobb horderejű kérdésekben még a döntés előtt lehetővé tenni, hogy a párttagság véleményt mondhasson. Ez természetesen nemcsak az országos, hanem a helyi pártszervekre is vonatkozik. Ezzel a módszerrel a párt egész belső életét fejleszthetjük, erősítve a pártban a mozgalmi jelleget, a kommunisták közösségi érzését, magabiztosabb cselekvését, a párt politikája melletti kiállást.

A XIII. kongresszus a pártmunka fejlesztése érdekében két olyan területet emelt ki, ahol az előrelépés az egész pártra pozitívan éreztetetheti hatását. Nevezetesen a párt Központi Bizottságának és az alapszervezeteknek a munkájáról van szó. A Központi Bizottságnak nagyobb lehetőséget kell biztosítani a középszervezeteknek és a helyi szervezeteknek arra, hogy helyi, aktuális kérdésekkel foglalkozzanak és nagyobb figyelmet kell fordítani arra, hogy a központi határozatok végrehajtását előkészítse, hogy döntéseit indokolja, elfogadtassa, hogy a határozatokat a párttagság egységesen értelmezze.

Az alapszervezeti munkában erősíteni kell a kommunisták közösségi összetartozását, eszmei egységét, felelősségérzetüket a párt politikájának megvalósításáért. Több elvtársi eszmecsere, az emberekkel való nagyobb törődésre van szükség. Ennek birtokában lehet a kommunistáktól nagyobb aktivitást, fegyelmet, áldozatvállalást követelni. Erre hívta fel a figyelmet Kádár János vitaösszefoglalójában: "Képviselnünk kell álláspontunkat, politikánkat, erkölcsi nézeteinket mindenütt, a közélet fórumain, a munkahelyen, a lakóterületen, még a családban is..."¹¹

A kongresszus által meghatározott feladatok végrehajtása jelentős mértékben függ a párt kádermunkájától. E téren a kongresszus bírálta a sok helyen meglévő szubjektívizmust, szorgalmazta a kádermunka tervszerűségének, demokratikus jellegének fejlesztését, felkészült, rátermett vezetők beállítását. Fiatalok, nők, pártunkívüli szakemberek köréből nagyobb számban kívánatos vezető posztokra történő kinevezés. "A pártszervek és -szervezetek támogassák a kezdeményező, az újat felkaroló, a rendet és a fegyelmet megkövetelő vezetőket" - mondja ki a kongresszus határozata.¹²

A párt a XII. és XIII. kongresszus közötti időszakban szervezetiileg tovább erősödött. A párt taglétszáma: 1980. január 1-én 811 833 fő, 1985. január 1-én 870 992 fő volt. A párt taglétszáma 5 év alatt 59 159 fővel (7,3 %-kal) növekedett.¹³ Ha a párt növekedését hosszabb időszakban vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy a taglétszám növekedési üteme lassan csökkenő tendenciát mutat. A párttagság évi átlagban a következő mértékben növekedett:¹⁴

1957-1959 között:	10,50 %
1959-1962 között:	4,82 %
1962-1966 között:	3,12 %
1966-1970 között:	2,93 %
1970-1975 között:	2,44 %
1975-1980 között:	1,52 %
1980-1985 között:	1,46 %

A párt XII. és XIII. kongresszusa közötti években a növekedés a következő volt:

1980-ban:	1,8 %
1981-ben:	1,7 %
1982-ben:	1,4 %
1983-ban:	1,1 %
1984-ben:	1,26 %

A taglétszám növekedési üteme a párt egész helyzetét, nagyságát, tevékenységét figyelembe véve egészségesnek mondható. Nem lenne indokolt ezt a kialakult irányzatot mesterségesen megváltoztatni. A XIII. kongresszus, teljesen indokoltan, a tagfelvétel minőségi oldalát állította középpontba. A szocialista országokban működő testvérpártokban egyébként ugyanez a növekedési tendencia figyelhető meg.

A budapesti pártszervezet is tovább erősödött szervezetiileg. Növekedett a taglétszám a fővárosban, szélesedtek a kommunisták sorai, sok értékes ember kérte felvételét a pártba. A párttagság létszáma Budapesten 1975. január 1-én 201 952 fő, 1979. október 31-én 211 546 fő, 1984. június 30-án 222 287 fő volt.¹⁵

Budapesten a párttagság létszáma 1975 és 1979 között évi átlagban 0,95 %-kal, 1979 és 1984 között pedig évi átlagban 1,01 %-kal növekedett. Ez az országos fejlődéshez képest alacsonyabb szintet jelent - annak mintegy kétharmadát -, de nem csökkenő, hanem valamelyest növekvő tendenciát jelez. A tagfelvétel növelése a budapesti pártszervezetekben sem látszik indokoltnak, sokkal fontosabb annak az elvnek a realizálása, hogy "...a társadalom minden rétegéből azok kerüljenek a pártba, akik aktívak a közéletben, szocialista módon élnek, munkájuk, magatartásuk, társadalmi tevékenységük alapján megbecsülést élveznek".

A párt összetételének elemzésekor figyelmet kell fordítani arra, hogy milyen tapasztalatokkal rendelkezik a párttagság. Ezt részben meg tudhatjuk a párttagság kelte szerinti összetétel elemzéséből. Az adatok a következők:¹⁶

A párttagság kelte	1975.I.1.	1980.I.1.	1985.I.1.
Felszabadulás előtti	1,1 %	0,8 %	0,5 %
1944-1945 közötti	10,0 %	7,4 %	5,3 %
1946-1948 közötti	10,9 %	8,6 %	5,3 %
1949-1956 közötti	11,2 %	9,2 %	8,6 %
1957-1970 közötti	50,4 %	42,3 %	35,3 %
1971-1979 közötti	16,4 %	31,7 %	28,2 %
1979 utáni	-	-	16,8 %

A tagság több mint 80 %-a tehát 1957 óta lépett be a pártba; egy viszonylag békés periódus küzdelmeinek politikai tapasztalatait, munkamódszereit sajátította el. Ebben dolgozott, ez volt az a természetes közeg, amelyben politikailag edződött, megszerzett tapasztalatai nagyon értékesek. Ezt a tapasztalatot, ismeretanyagot azonban ki kell egészíteni a párt korábbi harcainak megismerésével. A párttörténetírás és a pártpropaganda szép és nehéz feladata ezt elősegíteni.

A budapesti pártszervezetek tagságának vizsgálatakor a következő adatokat kapjuk:¹⁷

A párttagság kelte	1975.I.1.	1979.X.31.	1985.VI.30.
Felszabadulás előtti	2,8 %	2,3 %	1,7 %
1944-1945 közötti	12,9 %	10,1 %	7,7 %
1946-1956 közötti	22,6 %	18,9 %	15,5 %
1957-1970 közötti	46,5 %	39,9 %	34,0 %
1971-1974 közötti	15,2 %	13,9 %	12,1 %
1975-1979 közötti	-	14,9 %	14,9 %
1979 utáni	-	-	14,1 %

Mint az adatok mutatják, a budapesti párttagság háromnegyed része szintén 1957 után lett a párt tagja. A régi harci tapasztalatok megismertetésének jelentősége itt sem kisebb.

A szocialista építés egyik kiemelkedően fontos eredménye és egyben alkotóeleme a nők társadalmi egyenjogúságának megvalósítása, a nők politikai aktivitásának fokozódása. A nők társadalmi felszabadítása tükröződik a nők arányának párton belüli növekedésében is. Ugyanakkor a nők arányának növekedése az ország vezető politikai pártjában visszahat a társadalmi folyamatokra, és eszköze, elősegítője a nők tényleges társadalmi felszabadításának. Ez a pozitív folyamat nagy erővel indult meg hazánk felszabadulása után. Az ellenforradalom 1956-ban átmenetileg visszavetette, de 1957-től újra felerősödött, és társadalmi életünk egyik állandó, töretlen pozitív tendenciája.

A nők arányának alakulása az MSZMP-ben: 18

1957:	22,4 %
1959:	22,6 %
1962:	22,7 %
1966:	22,9 %
1970:	24,4 %
1975:	26,5 %
1980:	28,3 %
1985:	30,5 %

Budapesten ez az arány, a főváros jellegének megfelelően, magasabb.

A budapesti párttagságban a nők aránya a következő: 19

1975:	35,5 %
1979:	36,2 %
1984:	37,6 %

A nők aránya a megyék jelentős részében nem éri el a kívánt mértéket, és országos jelenség, hogy vezető beosztásban kevés nő dolgozik. A XIII. pártkongresszus irányelveinek vitájában ez a probléma számos helyen napirendre került. Néhány fontos posztot azóta női káderekkel töltöttek be, és ez széles körben keltett pozitív visszhangot.

A párt összetételét vizsgálva fel kell figyelni egy kedvezőtlen tendenciára is: a fiatalok aránya hosszú idő óta csökken a párttagságon belül. A harminc év alatti párttagok aránya következőképpen alakult: 20

1975. I. 1.:	12,4 %
1980. I. 1.:	9,2 %
1985. I. 1.:	7,5 %

Budapesten ez az arány:

1975. I. 1.:	10,5 %
1979. X. 31.:	8,0 %
1984. VI. 30.:	5,7 %

Ezen feltétlenül változtatnunk kell. A párt ifjúságpolitikájának továbbfejlesztése napirenden van, ennek végrehajtása és gazdagítása egész jövőnk szempontjából kiemelkedő jelentőségű. Növelni kell a tanuló és dolgozó ifjúság sorából a pártba felvételre kerülők számát. Meg kell gyorsítani azt a folyamatot, amelynek során a pártban és a szakszervezetben dolgoznak tovább a KISZ-ben felnőtt fiatalok.

A párttagság eredeti foglalkozása szerinti összetétele a párt munkásbázisának stabilitását mutatja. Hasonlóan stabil a párt parasztbázisa is, de a társadalom szerkezetének átalakulásával egyidejűleg kisebb mértékben csökken. Polyamatosan növekszik az értelmiség aránya a párton belül. Az 1966. évi 9,6 %-ról 1985-re 21 %-ra növekedett. A növekedés üteme gyorsuló tendenciájú. A párttagság jelenlegi foglalkozása szerinti összetétele arra figyelmeztet bennünket, hogy az aktív fizikai munkások aránya csökkent. A csökkenés mértékre lassú, de ezt a negatív tendenciát mérsékelnünk kell, illetve meg kell állítanunk. Ez összefüggésben van a nagyüzemek gondjainak megoldásával. Pozitív folyamat a közvetlen termelés-irányítók arányának stabilitása, illetve növekedése és az alkalmazottak arányának csökkenése. Polyamatosan növekszik a nyugdíjasok aránya a párton belül. Az 1975. évi 15,1 %-ról 18,8 %-ra növekedett 1985-re. Ez a körzeti pártszervezetek munkájának fejlesztését igényli. Különösen áll ez Budapestre, ahol a nyugdíjasok párton belüli aránya még nagyobb, Budapesten a körzeti pártszervezetek munkájának fejlesztése az egyik legfontosabb időszaki feladat.

A párt szervezeti szabályzatának módosítása azt a célt szolgálja, hogy a megváltozott feltételek mellett továbbfejlődjön a párt belső élete és irányító tevékenysége, és még inkább alkalmassá tegye a pártot vezető szerepének betöltésére. A párttagok jogainak és kötelességeinek, az egyes pártszervek tevékenységi körének pontosabb meghatározása ezt segíti elő.

JEGYZETEK

- 1 A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusának jegyzőkönyve. 1985. március 25-28. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. 186. old.
- 2 Lásd: Idézett jegyzőkönyv.
- 3 Jó példa erre pártunkat illetően "A szocializmus fejlődésének időszaki kérdései hazánkban" címmel Szegeden, 1987. február 19-21-én megrendezett országos elméleti tanácskozás. Lásd: ugyanezen címmel megjelent kiadványt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- 4 Lásd az MSZMP XIII. kongresszusának határozatát. Idézett jegyzőkönyv, 575. old.
- 5 Kádár János szóbeli kiegészítése a Központi Bizottság beszámolójához. Lásd: Idézett jegyzőkönyv, 190. old.
- 6 Lásd: Németh Károly: Az ifjúság helyzete és a párt feladatai. Előadás az MSZMP Politikai Akadémiáján. 1985. június 12. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985.
- 7 E határozat végrehajtásának egyik fontos mozzanata a már idézett szegedi elméleti tanácskozás.
- 8 Idézett jegyzőkönyv, 563. old.
- 9 Uo. 595. old.
- 10 A Központi Bizottság beszámolója a XII. Kongresszus határozatának végrehajtásáról, a párt feladatairól. Idézett jegyzőkönyv, 140. old.

- 11 Idézett jegyzőkönyv, 554. old.
- 12 Uo. 591. old.
- 13 A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. Kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980. 8. old., és idézett jegyzőkönyv, 9. old.
- 14 A számítás alapját képező adatokat lásd az MSZMP VII., VIII., IX., X., XI., XII. és XIII. Kongresszusának jegyzőkönyveiben.
- 15 Az MSZMP Budapesti Bizottságának beszámolója a XII. Kongresszus óta végzett munkáról. Budapesti Fórum, 1985. II. szám.
- 16 Lásd az MSZMP XI., XII., XIII. kongresszusának jegyzőkönyveit.
- 17 Uo.
- 18 Uo.
- 19 Az MSZMP Budapesti szervezetének 1975., 1980., 1985. évi pártértekezleteinek dokumentumai alapján.
- 20 Uo.

A NEMZETISÉGI ÉS A NÉPESEDÉSI FOLYAMATOK ÖSSZEFÜGGÉSEI A SZOCIALISTA VILÁGBAN

Az utóbbi évtized és különösen az elmúlt néhány év hangsúlyosan vetette fel a szocialista világban mind a nemzetiségi, mind a népesedési problémákat. Ugyanakkor a két kérdéskör sajátos összekapcsolódása is megfigyelhető. A nemzetiségi problémák mögött sok esetben demográfiai feszültségek rejtőznek, míg a népesedési kérdésnek a legtöbb országban nyilvánvaló demográfiai vonatkozásai is vannak. Vizsgálódásunk természetesen azokra a szocialista országokra terjed ki, ahol nemzetiségek nagyobb számban élnek. Kivételt képez ezen a téren Magyarország, ahol megkíséreljük tipológiánkba illeszteni a nemzetiségi lakosság körében lezajló folyamatokat, elsősorban azért, hogy megfelelő összehasonlításokat tehessünk a szomszédos szocialista országokban élő magyar nemzetiségű lakosság helyzetével. Mivel témánk eleve nagymértékben szerteágazó, nem terheltük az ázsiai szocialista országok hasonló társadalmi folyamatainak elemzésével. Dolgozatunk szükségszerűen vázlatos, mivel csupán az első kísérleti lépés a téma feldolgozására. De vázlatossá teszi a rendelkezésre álló adatok hiányossága és esetlegessége is. A szocialista országok statisztikai adatatszolgáltatása nemzetiségi és népesedési téren egyaránt szűkkörű. Sok esetben csak régi és közvetett adatok állnak a kutató rendelkezésére. Mégis úgy véljük - foglalkozni kell ezzel a kérdéskörrel, mert egy sor politikai, társadalmi kérdés megválaszolását megkönnyítheti, ha egymásra vesszük a nemzetiségi és a népesedési folyamatokat.

Hipotézisünk az, hogy a nemzetiségek közötti eltérő demográfiai folyamatok, tendenciák idővel megváltoztatják a nemzetiségi problémák jellegét és súlyát. Másrészt egy-egy nemzetiség sajátos helyzete sajátos népesedési problémákat hoz magával. Felerősítheti, vagy gyengítheti a nemzetiségi kérdés jelentőségét, fontosságát. Úgy tűnik, hogy a szocialista országok nemzetiségeinek helyzetében bekövetkezett változások - jelentős mértékben - tartósan érvényesülő demográfiai folyamatok következtében jöttek létre.

A szocialista világban sokáig mind a két kérdés viszonylag gyors, szinte automatikus megoldásával számoltak. Úgy vélték, hogy a kapitalista társadalom ellentmondásainak kiküszöbölése nyomán elhárult minden akadály a problémák végleges rendezése elől. A nemzetiségek hamarosan integrálódnak, megszűnnek a tradicionális különbségek a különböző nyelvű és kultúrájú emberek között, akiket korábban sok ellentét választott el egymástól. Hasonlóképpen az osztálytársadalmak felszámolásától várták a népesedési konfliktusok eltűnését is. Ezért a 60-as években meglepetésként hatott ezeknek a rég megoldottnak hitt kérdéseknek az újra fölvetődése. Kezdetben nem is valóságos problémaként kezelték őket - különösen a nemzetiségi kérdést - hanem bennük csupán a korábbi társadalmi rendszer maradványait látták, vagy egyszerűen az ellenséges politika és propaganda számlájára próbálták őket írni. Napjainkra bebizonyosodott, hogy a szocializmusban még történelmileg nagyon hosszú ideig szá-

mitani kell a különböző társadalmi-politikai kérdések fennmaradására. Andropov jegyezte meg a Szovjetunió megalapításának 60. évfordulóján mondott beszédében, hogy "a nemzeti kérdés megoldásának sikerei még korántsem jelentik a problémák megszűnését... A problémák mindaddig megmaradnak, amíg fennállnak a nemzeti különbségek. Márpedig ezek még sokáig meglesznek, sokkal tovább, mint az osztálykülönbségek."

A nyugati politikai irodalom régi, kedvelt témája a szovjet nemzetiségi politika elemzése és bírálata. Ezek az írások mind ez ideig egy sajátos ellentmondással találták magukat szemben. Oroszositási politikáról beszélnek, ugyanakkor, ha statisztikákat közölnek, meg kell állapítaniuk, hogy a Szovjetunióban nem nő, hanem elég tekintélyes arányban csökken az orosz nemzetiségűek aránya az utóbbi évtizedekben. "A nagyoroszok részaránya az 1939. évi 58 %-ról 1979-re 52,4 %-ra csökkent. Az ukrainaiak és fehéroroszok százalékos aránya ennek során csupán csekély mértékben növekedett, noha jelenleg minden ukrán és fehérorosz zártan a Szovjetunióban él. Valószínű, hogy a tényleges növekedés lényegesen nagyobb volt, mivel a népszámlálásnál az ezekhez a népekhez tartozók közül sokakat nyilvánvalóan oroszokként tüntettek fel. A muzulmánok részaránya a szovjet lakosságon belül 1979-re 11,6 %-ról 16,5 %-ra növekedett. Az öt középpázsiai nemzet, köztük négy türk nép, az 1959-es 6,2 %-ról 1979-re 9,9 %-ra nőtt. Összességében a türk népek részaránya, akikhez az azerbajdzsániak, a tatárok és baskiok is tartoznak 1979-ben 15,2 %-ot tett ki."¹

A hatalmas országban érvényesülő népmozgalmi tendenciákat és társadalmi folyamatokat nem lehet erőszakos asszimilációs politikával, vagy népszámlálási törekvésekkel magyarázni. Egészen másról van szó; a kontinensnyi ország egymástól eltérő multú, fejlődésű területeinek természetszerűleg eltérő társadalmi viselkedéséről. A más hagyományokat őrző, más kultúrkörben, más gazdasági körülmények között élő nemzetek népmozgalma is eltérően alakul. Az európai szovjetköztársaságokban már befejeződött a népesedés terén a demográfiai átmenet korszaka, amely azt jelenti, hogy a lakosság népmozgalmát kevés születés és viszonylag kevés halálozás alapozza meg. Ez a folyamat először a balti köztársaságokban ment végbe, s napjainkban már Grúziában és Moldáviában is befejezéséhez közeledik. Egészen más a helyzet a középpázsiai köztársaságokban. Itt a 60-as évektől jelentős mértékben javuló életszínvonal és egészségügyi ellátás következtében a népesség felgyorsuló növekedése figyelhető meg. Alig csökkent a születések száma, viszont nagyot javultak a halálozási mutatók, így népmozgalmi szempontból a fejlődő országok demográfiai helyzetéhez hasonló szituáció alakult ki. A demográfiai átmenet sajátosságai közül egyelőre csak a halálozások arányának visszaszorulása tapasztalható, viszont a születések aránya alig csökkent, Tadzsikisztánban még növekedett is. (1. táblázat)

A 80-as évek derekán a Szovjetunió köztársaságai fő vonalakban nagy népességyarapodást mutató, és csökkenő népességnövekedésű területekre oszthatók. Az előbbieket a középpázsiai köztársaságok, valamint két kaukázusi állam Azerbajdzsán és Örményország, míg a

A születési arányszámok (ezrelék) dinamikája szovjet Közép-Ázsiában

Év	Üzbegisztán	Kirgizisztán	Tadzsikisztán	Türkmenia	Közép-Ázsia	Szovjetunió
1897	44,0	44,0	44,0	44,0	44,0	49,6
1913	45,1	45,1	45,1	45,1	45,1	45,5
1926	41,5	42,4	43,3	45,8	42,4	44,0
1935	40,1	39,1	34,7	38,0	38,9	38,7
1940	33,8	33,0	30,6	36,9	33,7	31,2
1950	30,8	32,4	30,4	38,2	31,9	26,7
1955	34,3	33,5	33,8	40,7	34,9	25,7
1960	39,8	36,9	33,5	42,4	38,7	24,9
1965	34,7	31,4	36,8	37,2	34,8	18,4
1970	33,6	30,5	34,8	35,2	33,5	17,4
1975	34,5	30,4	37,1	34,4	34,2	18,1
1980	33,8	29,6	37,0	34,3	33,8	18,3

Forrás: Murtaza Karacsanov: A születések Közép-Ázsiában. In: Fertilitástrends. Akademie-Verlag, Berlin, 1984. 103. old.

többi köztársaságok - az átmenetet mutató Grúzia és Moldávia kivételével - a másik csoportba sorolhatók. (2. táblázat)

A népesedési helyzet azonban ennél a statisztikai megoszlásnál sokkal bonyolultabb, hiszen minden köztársaságban nagy számban élnek európai eredetű lakosok, elsősorban a nagyvárosokban és az iparvidékeken, akik magukkal hozták korábbi lakóhelyük szociológiai-demográfiai jellemzőit. Az európai származású családokban (oroszk, ukránok stb.) kevés a gyermek. Tovább növeli a különbséget a két népességi csoport között az, hogy az európai származásúak szinte kizárólag értelmiségiek, vezető beosztásúak, magasan kvalifikált szakemberek, akik saját demográfiai mintájukon belül is szélső helyzetet foglalnak el termékenységüket illetően.

Az utóbbi évtizedekben az autochton lakosság köréből is egyre nagyobb számban kerülnek ki vezetők és szakemberek, mégis az a helyzet, hogy mind az életszínvonalat, mind az életmódot és ennek nyomán a tradicionális családmodellt illetően nagy az eltérés. Sok helyen az eltérő demográfiai sajátosságokat felmutató rétegek lakóhely szerint is elkülönülnek egymástól (falvak-városok). A közép-ázsiai és kaukázusi falvak őrzik a nagy család szeretetének hagyományát, a szocialista társadalmi rendszer előnyeinek ezeken a tájakon nem siettetették a demográfiai átmenetet, hanem helyenként még meg is erősítették a régi szokásokhoz való ragaszkodást. Kétségtelen, hogy ilyen körülmények között lelassult a különböző nemzetiségű-

A népmozgalom főbb adatai a Szovjetunióban és a szövetségi köztársaságokban(1000 lakosra)

Köztársaság	1940-ben			1983-ban		
	születés	halálozás	természetes szaporodás	születés	halálozás	természetes szaporodás
Szovjetunió'	31,2	18,0	13,2	20,1	10,3	9,8
Tadzsikisztán	30,6	14,1	16,5	38,7	7,6	31,1
Üzbegisztán	33,8	13,2	20,6	35,3	7,5	27,8
Türkmenia	36,9	19,5	17,4	35,6	8,5	27,1
Kirgizisztán	33,0	16,3	16,7	31,5	7,9	23,6
Azerbajdzsán	29,4	14,7	14,7	26,2	6,7	19,5
Örményország	41,2	13,8	27,4	23,6	5,8	17,8
Kazahsztán	40,8	21,4	19,4	24,4	8,0	16,4
Moldávia	26,6	16,9	9,7	22,5	10,9	11,6
Grúzia	27,4	8,8	18,6	18,0	8,4	9,6
Beloruszia	26,8	13,1	13,7	17,5	10,0	7,5
Oroszország	33,0	20,6	12,4	17,6	11,1	6,5
Litvánia	23,0	13,0	10,0	16,3	10,3	6,0
Ukrajna	27,3	14,3	13,0	16,0	11,5	4,5
Észtország	16,1	17,0	-0,9	16,0	12,0	4,0
Lettország	19,3	15,7	3,6	15,9	12,5	3,4

Forrás: Statisztikai Szemle, 1985. 460. old.

ek integrációja. Ennek akadályát képezi a hagyományrendszer eltérésén túl az életszínvonal-beli eltérés is.

Adódik ez egyrészt abból, hogy az autochton lakosság szakképzettségi szintje alacsonyabb, másrészt abból, hogy ezek a családok sokkal népesebbek, körükben a családanyák munkavállalása nem terjedt még el, így a jövedelem sokkal több felé oszlik, mint az európai eredetű családoknál. A lakosság korstruktúrája az egyes köztársaságok között globálisan is eltérő, ami részben a népmozgalmi különbségekből ered, de újra is termeli azokat, hiszen egészen más a jövedelmek megoszlása azokban a köztársaságokban, ahol a nyugdíjasok aránya meghaladja a lakosság 20 %-át, mint ott, ahol ez az arányszám csak 10 % körüli. (3. táblázat)

A nagy eltérések, különbségek párosulva egy jól kirajzolható nemzetiségi összefüggésrendszerrel, kényes feladat elé állítják a nemzetiségi politikát. Ilyen viszonyok között szinte minden társadalmi konfliktus nemzetiségi ellentétként tételvezhető, legyen szó akár a falu-város, a vezetők és beosztottak, a magasan kvalifikáltak és a kvalifikálatlanok között-

ti-viszonyról. Ilyen körülmények között termékeny talajra találhatnak a nemzetiségi elzárkózás és a nemzetiségi gőg, szupremáciára törekvés retrográd eszméi.

3. táblázat

A nyugdíjasok száma és aránya a Szovjetunióban és a szövetségi köztársaságokban 1984-ben

Köztársaság	A nyugdíjasok	
	száma (1000 fő)	aránya (százalék)
Szovjetunió	53555	19,6
Oroszország	30087	21,2
Ukrajna	11517	22,7
Belorúszia	2072	21,0
Üzbegisztán	1928	11,0
Kazahsztán	2118	13,5
Grúzia	945	18,3
Azerbajdzsán	840	12,9
Litvánia	732	20,7
Moldávia	712	17,5
Lettország	579	22,4
Kirgizisztán	517	13,3
Tadzsikisztán	435	10,0
Örményország	401	12,3
Türkmenia	326	10,5
Észtország	344	22,7

1984. január 1-én. 1941-ben 4,0 millió (2,1 %), 1961-ben 21,9 millió (10,1 %) nyugdíjas volt

Forrás: Statisztikai Szemle, 1985. 467. old.

Az európai szocialista országok közül Jugoszláviában figyelhető meg a legnagyobb demográfiai eltérés a különböző nemzetiségek között. A legélesebb különbség Koszovóban tapasztalható. Míg a szövetségi államokban nem alakult ki dichotómia egyik nemzetiséghez tartozó vezetők, magasan kvalifikáltak és a másik nemzetiséghez tartozó beosztott, szakképzetlen, sőt munkanélküli tömegek között, addig Koszovóban a jugoszláv kormány minden törekvése ellenére sem tudott - az albán lakosság nagyfokú társadalmi elmaradottsága és sajátos nemzeti hagyományaihoz való erős ragaszkodása miatt - megoldást találni erre a konfliktusra. Az albánok nemzeti felemelkedését szolgáló Pristina-i egyetem, megalapításának céljaival ellentétben az albán nemzeti mozgalom egyik központja lett. A Koszovóban együtt élő szerb kisebbség és albán többség között a társadalmi közeledést a gyökeresen eltérő demográfiai folyamatok nagyon megnehezítik.

1948 óta csaknem háromszorosára nőtt ebben az autonóm tartományban az albánok száma, míg a szerbeké stagnált.

4. táblázat

A koszovói nemzetiségi arányok eltolódása

Év	Albán	%	Szerb	%
1948	500 000	68,4	172 000	nincs adat
1971	916 000	73,6	228 000	18,3
1981	1 227 000	77,5	209 000	13,2

Forrás: Dima, N.: Southeast European Boundary Disputes (Dél-kelet-európai határviták). The Journal of Social Political and Economic Studies. 1982. 3. szám 244. old.

Ez a népességrebbanás nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az albán tömegek kulturális és szociális elmaradottságát csak kevésbé sikerült csökkenteni. A szegénység, munkanélküliség körülményei között a legkisebb nemzetiségi sérelmek is nemzeti ellentéteké transzformálódnak. A jelentős mértékben demográfiai tényezőkre visszavezethető társadalmi problémákat az albán lakosság egyre inkább nemzeti elnyomatásként éli át.

A szocialista világ népesedési és nemzetiségi folyamatainak összefonódásáról szólva nem kerülhető meg a szomszédos szocialista országokban élő magyar nemzetiségű tömegek helyzetének problémája. A kérdés súlyát az is mutatja, hogy a kelet-európai szocialista országok mintegy 7 milliónyi nemzetiségi lakosságának körülbelül a fele magyar. A magyar kisebbségek azonban demográfiai szempontból alapvetően különböznek az eddig tárgyalt nemzetiségektől, mivel nem gyorsabban, hanem lassabban népesednek – sőt Jugoszláviában lélekszámuk is csökken – a többségi nemzeteknél. Erre a jelenségre a nemzetközi irodalomban is felfigyeltek. A magyar kisebbségek közül legjobban népesedő romániai magyarságról írta az egyik szerző: "Az elmúlt évtizedek alatt a Romániában élő magyar és székely lakosság száma 1956-ban 1,5 millió, 1966-ban 1,6 millió és 1977-ben 1,7 millió volt. Az 1977-es legutóbbi román népszámlálás adatainak megfelelően e két nyelvileg megkülönböztetett lakossági csoport Románia 21 milliós lakosságának 7,9 %-át, Erdély lakosságának pedig 30 %-át alkotta, míg a románok az utóbbi lakosságának 60 %-át és az ország összlakosságának 90 %-át tették ki. A helyzetet etno-demográfiai szemszögből vizsgáló Seton-Watson történész megállapítja, hogy a magyarok körében alacsony a születések száma, s hogy az utóbbi időszakban nem sikerült számukat természetes szaporulat útján növelni, így tehát az inkább város lakó erdélyi magyar lakosság számszerűen nem növekedett, míg a nagyobb részben vidéki románok elég gyorsan szaporodtak. A jelenlegi urbanizációs és iparosító folyamatok sok vidéki románt vonzottak az erdélyi városokba, egyre inkább román jelleget adva ezeknek és az egész térségnek. E tendenciák folytatódása és a német ajkú lakosságnak Nyugat-Németországba települése követ-

keztében Erdély fokozódóan románná válik és egyre kevésbé fenyeget a destabilizáció veszélyével. Ezzel szemben Besszarába és Dél-Jugoszlávia pontosan az ellentétes irányban haladnak."²

Tekintsünk most el a tanulmány írójának elfogultságaitól és attól, hogy adatai nem pontosak, hiszen a romániai magyarság számát - elfogadván a hivatalos statisztika adatait - alábecsüli, erdélyi arányát viszont túlbecsüli. Figyeljünk fel inkább arra, hogy összefüggést talál a népesedési folyamatok jellege és a politikai stabilizáció között. Kétségtelen, hogy a kezdetben látens, csak lassan manifesztálódó nemzetiségi népesedési eltolódások előbb-utóbb politikai feszültségekkel, problémákkal járnak. Akkor is felmerül a destabilizáció veszélye, ha a kisebbség gyarapodása változtatja meg az erőviszonyokat, de akkor is, ha a többségé. Politikailag az előbbi eset kényesebb, hiszen egy már kialakult status quo megváltoztatása irányába hat, míg az utóbbi eset - a nemzetiség visszaszorulását eredményezve - megszilárdítja, legitimálja a már kialakult politikai helyzetet.

Nehéz azonban a legitimáció abban az esetben, ha a nemzetiségi népmozgalomban keverednek egymással a természetes belső fejlődés hatására kialakuló folyamatok, a kívülről jövő beavatkozással, a nemzetiségi lakosság asszimilációjának siettetésével, erőltetésével. Ebben az esetben elválaszthatatlanná válik egymástól a természetes népmozgalmi tendencia és a felülről vezérelt, erőszakos beavatkozás eredményessége. Ha a magyar nemzetiségi demográfia történelmi távlatú vizsgálatát végezzük el, azt tapasztaljuk, hogy az adott területen együtt élő nemzetek, nemzetiségek közül mindig azok szaporodtak gyorsabban, amelyek maguk mögött érezhették az állam tudatos beavatkozását a népesedési folyamatokba. Erdélyben magyar impérium alatt a magyarok, román impérium alatt a románok gyarapodtak az utóbbi évszázadban gyorsabban. Egymáshoz - népesedési szempontból - közel álló nemzetiségek között Kelet-Európában az népesedik jobban, amelyik többségi helyzetben van. Tudatos állami beavatkozás nélkül is elvégzi a maga dolgát a természetes asszimiláció, amely mindig a nagyobb lélekszámú nemzet arányát növeli jobban, hacsak közjogi, területiális elhatárolásra nem kerül sor a különböző nemzetiségű lakosság között. Felgyorsítja a nemzetiségek lemorzsolódását, ha olyan állam keretei közé kerülnek, amelynek gyorsabban népesedő, a demográfiai átmenet terén hátramaradottabb területei is vannak. Ha közelebbről megvizsgáljuk a romániai magyarság népesedési mutatóit, azt találjuk, hogy természetes szaporulata elmarad a román többség mögött, de a különbség a románság javára elsősorban Moldvában, Olténiában és Munténiában mutatkozik. Erdélyben a magyar lakosság történelmileg gyorsan népesedő vidékeket is benépesít (Székelyföld, Szatmár), visszaszorulása főleg azért tapasztalható, mert a más tartományokból Erdélybe irányuló természetes és államilag forszírozott migrációs folyamatok hatására összekeveredik egy nagyszámú, más demográfiai sajátosságokat felmutató népességgel. A bánti románok, németek és magyarok népmozgalmi mutatói közelebb állnak egymáshoz, mint a távoli román vidékekéhez. (5. és 6. táblázat)

Az élveszületések arányszáma 1000 főre ROMÁNIÁBAN

Év	Magyar kisebbség	Az ország egész népe	Különbözet
1966	12,8	14,3	-1,5
1967	21,2	27,4	-6,2
1968	22,9	26,7	-3,8
1969	21,4	23,3	-1,9
1970	19,8	21,1	-1,3
1971	17,9	19,5	-1,6
1972	17,4	18,8	-1,4
1973	16,6	18,2	-1,6
1974	18,0	20,3	-2,3
1975	17,3	19,7	-2,4
1976	17,1	19,5	-2,4

Forrás: Semlyén István: Hétmilliárd lélek. Kriterion, Bukarest, 1980. 203. old.

Szélsőségek a természetes szaporodásban Romániában

(1977)

Megye		születés - halálozás (1000 fő)		1000 főre jutó gyarapodás
BÁNÁT	Arad	14,3	13,2	0,11
	Temes	14,3	11,7	0,26
	Krassó-Szörény	15,8	12,0	0,38
Megye		születés - halálozás (1000 fő)		1000 főre jutó gyarapodás
MOLDVA	Vaslui	27,5	9,6	1,79
	Iagi	25,3	7,4	1,79
	Botogani	25,0	9,4	1,56

Forrás: Semlyén István: Hétmilliárd lélek. Kriterion, Bukarest, 1980. 187., 189. old.

A nemzetiségi demográfiai folyamatok sajátos összefüggéseket mutatnak a társadalmi struktúra alakulásával. Általában elmondható, hogy az urbanizáltabb, magasabban iskolázott népesség lassabban népesedik, mint a falusi, a hagyományokhoz még jobban kötődő népesség.

A különböző nemzetiségű lakosok elhelyezése a társadalmi struktúrában információkat nyújthat a kutató számára a nemzetiség történelmi hagyományaira és pillanatnyi állapotára vonatkozóan is. Kétségtelen, hogy a nemzetiségek integrációja számára a legjobb feltételeket az nyújtja, ha társadalmi struktúrájuk nem különbözik egymástól lényegesen. Jelentős eltérések vagy különleges hagyományok továbbélését, vagy a nemzetiségi politika hiányosságait mutatják. A romániai magyarok hagyományosan urbanizáltabb népességet alkottak, mint a románok. Ez is hozzájárult fokozatos népesedési visszaszorulásukhoz, ami mindazonáltal nem volt túlságosan jelentős, hiszen ha az 1910-es népszámlálás kimutatta erdélyi 32 %-os arányt összevetjük a mai kb. 25 %-os aránnyal, a csökkenés számottevő, de nem végzetes, és a magyar lakosság abszolút számának lényeges növekedésével járt együtt. Egészen más a helyzet Csehszlovákiában, ahol a Trianonban elcsatolt területen 1910-ben a lakosság egyharmada volt magyar nemzetiségű, míg ma csak 13-14 % (becslés, hivatalosan még alacsonyabb). Itt a lakosság abszolút száma stagnál, azaz 65 év nem jelentéktelen természetes szaporulatát asszimilálta a többségi szlovákság.

A társadalmi struktúra változásai megváltoztatják a nemzetiségek demográfiai viselkedését is. Ha a nemzetiségi lakosság kiszorul az értelmiségi, és az alkalmazotti pályákról, úgymond "proletarizálódik", népesedése is ennek megfelelően változni fog. Több szakember véleménye megegyezik abban, hogy a társadalmi struktúra csúcsairól kiszoruló magyarság nagyarányú munkás és paraszt tömegei csökkenteni fogják mind Csehszlovákiában, mind Romániában a természetes szaporodásban jelenleg még mutatkozó hátrányos különbségeket. (7., 8. és 9. táblázat)

7. táblázat

A főbb társadalmi csoportok számaránya Románia egész lakosságában és a romániai magyarságban (%)

	munkások	parasztok	alkalmazottak
	1956	1956	1956
Az egész lakosságban	23,7	58,0	13,3
A magyaroknál	38,6	47,5	12,7
	1966	1966	1966
Az egész lakosságban	39,9	43,8	12,3
A magyaroknál	45,9	36,2	11,6

Forrás: Nyikolaj Rügyenszkij: A magyarság számszerű és területi megoszlása Európában. In: Szovjet Irodalom, 1985. 12. szám 158. old.

Csehszlovákia egyes nemzetiségeinek demográfiai jellemzői

Nemzetiség	Házasságkötés	Válás	Élve születés	Halálozás	Természetes szaporulat	Az élve születettek száma (1000 15-49 éves nőre)
Cseh	9,2	2,14	14,8	12,8	2,0	59,5
Szlovák	8,1	0,93	18,8	8,8	10,0	73,3
Magyar	7,4	0,79	14,6	10,6	4,0	61,2

Forrás: Ny. Rügyenszkij: A magyarság számszerű és területi megoszlása Európában. In: Szovjet Irodalom, 1985. 12. szám 161. old.

A Csehszlovákia területén élő főbb nemzetiségek
társadalmi szerkezete 1970-ben (%)

Osztályok és rétegek	Magyarok	Csehek	Szlovákok
Munkások	58,0	56,6	58,5
Alkalmazottak	16,2	31,7	28,0
Szövetkezeti parasztok	22,4	8,6	9,1
Kisipari szövetkezeti tagok	1,6	2,5	1,7
Egyéni gazdálkodók	0,2	0,3	2,0
Egyéb és ismeretlen	0,6	0,3	0,7

Forrás: Ny. Rügyenszkij: A magyarság számszerű és területi megoszlása Európában. In: Szovjet Irodalom, 1985. 12. szám 160. old.

A jugoszláviai magyarság demográfiai visszaesése a legnagyobb mértékű a szomszédos szocialista országokban. A hatalmas regionális különbségek közé került, viszonylag kis létszámú népesség felmorzsolódása feltartóztathatatlanak tűnik, még akkor is, ha eredeti településterületén többségét eddig meg tudta őrizni. A magyar lakosság kormegoszlása alapvetően eltér a jugoszláv népességétől, és nyugati kivándorlás is ritkítja sorait. Arra, hogy a demográfiai folyamatok milyen mértékben képesek befolyásolni a nemzetiségi kérdést, a legjobb példa összehasonlítani egymással a Jugoszláviában élő albán és magyar nemzetiség 6 és fél évtizedes útját. Az állam kialakulásakor a két nemzetiség lélekszáma kb. egyenlő volt egymással (550 000 fő körül). Ekkor Szabadka volt a legnépesebb város az országban, és a magyar kisebbségben rejlő centrifugális erők a kisantantba szorították be a fiatal délszláv államot. Ma a koszovói és macedóniai albánok több, mint másfél millióan vannak, és a Balkán félsziget legnagyobb konfliktusforrását képezik. A mintegy 400 000 magyar nem viaszoly okozója többé, elkerülhetetlennek tűnő asszimilációjának befejeződéséig várhatóan be-

tölti a két szomszédos állam által neki szánt feladatot: a gazdasági és kulturális híd, összekötő szerepét. (10. táblázat)

10. táblázat

A fő korcsoportok aránya jugoszlávia egész lakosságában
és a jugoszláviai magyarságnál (%) (1971)

Korcsoport	Egész lakosság	Magyarok
15 év alatt	26,8	18,0
15-49 év között	53,4	50,7
50 év felett	19,8	31,3

Forrás: Ny. Rügyenszki: A magyarság számszerű és területi megoszlása Európában. In: Szovjet Irodalom, 1985. 12. szám 163. old.

A magyarországi nemzetiségek demográfiai mérlege azt mutatja, hogy arányuk gyorsabban csökkent az ország lakosságában, mint a szomszédos országok magyar lakosságáé. Hiába keresnénk azonban e jelenség mögött politikai okokat, nemigen találunk. A hazai nemzetiségek a II. világháború utáni német kitelepítés, és a szlovák-magyar lakosságcsere óta nem élnek összefüggő területen, asszimilációjuk már a szocialista rendszerváltozás idején előrehaladt volt. Sopron és Békéscsaba nemzetiségi jellegének megváltozása óta a magyarországi nemzetiségek csak szórványokat alkotnak a városokban. A nemzetiségi falvak népesedési mutatói nem térnek el lényegesen a velük szomszédos magyar közösségektől. A baranyai német és délszláv falvak népesedése az ottani magyar falvakhoz hasonlóan stagnáló, míg a keleti határszáron található román falvak, a magyarokhoz hasonlóan, kedvezőbb képet mutatnak. A központi és északi területeken fekvő szlovák közösségek népmozgalmát alaposan megváltoztatta az utóbbi évtizedekben a közelükben kiépült szocialista nagyipar és bányászat. Valószínűleg a magyar lakosságához közel álló demográfiai sajátosságaik is hozzájárulnak ahhoz, hogy a hazai nemzetiségek gyorsan asszimilálódnak, s a századelőn még többszázéves tömegeikből a legutóbbi népszámláláson már csak néhány tízezen vallották magukat nemzetiséginek.

Magyarország legfontosabb "nemzetiségi" problémája ma a cigánykérdés, ennek taglalása azonban már nem képezheti dolgozatunk tárgyát.

Megállapíthatjuk, hogy a nemzetiségek léte abban az esetben a leginkább konfliktusmentes a szocialista világban, ha nincsenek köztük és a többségi nemzet között számottevő népmozgalmi eltérések. Összefoglalásként a következő típusokat különböztetjük meg.

- 1./ A demográfiai folyamatok egybeesése mutatható ki: (Szovhetunió európai részein, Magyarországon)
- 2./ A többségi nemzet és a nemzetiségek demográfiai folyamatai eltérőek.
 - a./ A többségi nemzet "fejlettebb" típusú népmozgalmat figyelhetők meg. (Alacsonyabb születésszám, urbanizáltabb struktúra stb.)

b./ A többségi nemzet "fejletlenebb" demográfiai sajátosságai érvényesülnek. (Pl. Romániában)

c./ Vegyes típus. Egyes nemzetiségek népmozgalma fejlettebb, másoké fejletlenebb a többségi nemzeténél. (Jugoszlávia, Szovetunió)

A magyar lakosság Magyarországon a nemzetiségekhez hasonló demográfiai jellegzetességeket mutat. Ez részben oka annak, hogy nálunk előrehaladott a nemzetiségek integrációja. De egyben következménye is, hiszen azért jöhetett létre ez a helyzet, mert a magyarországi nemzetiségek diaszporikus jellegükönél fogva már egy korábbi történelmi szakaszban elvesztették demográfiai sajátosságaikat.

A szomszédos szocialista országokban élő magyarok népesedése karakterisztikusan eltér a többségi nemzetektől (Szlovákiában a szlovákokétól). Az eltérés negatív irányú, azaz a magyarok természetes és különösen tényleges szaporulata csökkenő irányú. Ez az eltérés - Jugoszlávia kivételével - azonban nem olyan mértékű, hogy indokolná azt a számszerű veszteséget, ami a közreadott statisztikák szerint éri a magyar nemzetiségű lakosságot. A magyar lakosság térvesztésében a természetes szaporulat kedvezőtlen alakulása mellett a nemzetiségi politikában tapasztalható hiányosságok is közrejátszanak.

JEGYZETEK

- 1 Meissner, Boris: Die "Nationale Frage" in marxistischer und leninistischer Sicht. Südosteuropa, 1986. 6. 333. old.
- 2 Dima, N.: Southeast European Boundary Disputes. In: The Journal of Social Political and Economic Studies, 1982. 3. 254. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adatok a Szovjetunió fejlődéséről 1945-1984. Statisztikai Szemle, 1985. 458-469. old.
- Dima, N.: Southeast European Boundary Disputes. In: The Journal of Social Political and Economic Studies, 1982. 3. 241-256. old.
- Murtaza Karachanov: Geburlichkeit in Mittelasien. In: Fertilitätstrends. Methode - Analyse - Politik. Akademie Verlag, Berlin, 1984. 101-121. old.
- Kommuniszt 1983. 1. old. Szaszygyeszját let SZSZSZR. Doklad Generaln v szekretara CK KPSZSZ tovariscaa Ju. V. Andropova.
- Meissner, Boris: Die "Nationale Frage" in marxistischer und leninistischer Sicht. Südosteuropa, 1986. 6. 319-339. old.
- Rugyenskij, Ny.: A magyarság számszerű és területi megoszlása Európában. Szovjet Irodalom, 1985. 12. 150-167. old.
- Semlyén István: Hétmilliárd lélek. Kritérium, 1980. 228. old.

A MAGYAR NÉPESSÉG DEMOGRÁFIAI JELLEMZŐI ÉS A NÉPESEDÉSPOLITIKA ÖSSZEFÜGGÉSEIRŐL A NYOLCVANAS ÉVEKBEN

Napjaink társadalomtudományában, a társadalmi gyakorlatunkban is kiemelt helyet kap a népesség összetételének, az ún. "emberi tényező" jellemzőinek vizsgálata. Hiszen közismert az összefüggés a társadalmi-gazdasági fejlődés és a népesség demográfiai jellemzői között.

Az elmúlt években ismét több szó esett a magyar népesedésről, népesedéspolitikáról; szerves összefüggésben társadalmi-gazdasági fejlődésünk problémáival, gondjaival. 1984. októberében sor került egy távlati népesedéspolitikai stratégia megfogalmazására, melyet nemzeti programként hirdettünk meg. Ezzel egyidőben rövidebb időintervallumra szóló, ún. intézkedési tervet dolgoztak ki és a családjogi törvény módosításának előkészületei is folynak. E tervek megvalósítása az előttünk álló évtizedekben, az 1980-as évekre kialakult új, a korábbinál kedvezőtlenebb helyzetben tulajdonképpen kényszer is.

Az elmúlt évtizedek népességfejlődéséből adódóan 1980-tól - az ezredfordulóig fokozatosan -, teljesen megszűnnek a jövőbeli jelentősebb népességszám-növekedés demográfiai lehetőségei, kimerülnek a népességreprodukciónak a demográfiai átmenet korábbi szakaszában létrejött tartalékai.

Az eddigi kutatások - a KSH Népeségtudományi Intézet népességprojekciói - szerint az előttünk álló 5-6 évtizedben, a maximálisan legkedvezőbb feltételek és változások melletti népességhatár abszolút felső értékét 12 millióban jelzik.

A jelenlegi termékenységi és halandósági szintek mellett azonban 2000-ig kisebb mértékben, az ezredforduló után - strukturális okok miatt - növekvő ütemben csökkenne a népességszám, 2031-re 9,7 milliós nagyságrendet érve el.

A mainál kedvezőtlenebb esetben, a teljes termékenység 1,6-1,7 közötti (ma Nyugat-Európára jellemző!) szint, és a halandóság kisebb javulása esetén is népességszámunk 9 millió fő körül alakulhat.

Az 1980-85 közötti időszakban kialakult halandósági szintek mellett 2,2-2,25 közötti átlagos és tartós teljes termékenység szükséges (legalább az ezredfordulótól) ahhoz, hogy visszaállíthassuk az 1980. év eleji népességszámot. Ebben az esetben, a háromgyermekes családok aránya 50 % körüli értéket kellene hogy elérjen, a jelenlegi 15-20 %-kal szemben. Ez így teljesen irreális tételezés lenne.

A népességszám stabilizálódása tartósan 10-11 millió körül, csak 1,95-2,05 körüli termékenységi szint esetén is igen jelentősen javuló halandósági szint (évtizedenként 10-15 %)

mellett valósulhat meg. Ez akkor lehet reális, ha a két alapvető demográfiai folyamatban (termékenység és haladóság) az 1980-as évek közepétől kezdődően jelentős tendenciaváltozások mennek végbe.

A népességfejlődés lehetséges pályái azt mutatják, hogy az 1980 utáni 2-3 évtized a magyarországi népességfejlődés különleges, alternatív szakasza lehet.

- 1./ Egyrészt lehetséges, hogy az eddigi - elmúlt 25-30 évben - kialakult termékenységi és halandósági trendek-szintek konzerválódnak, a népességfejlődés egészére kiterjedő, s az ezredforduló utáni fél évszázadra is érvényesülő igen kedvezőtlen hatásokkal együtt.
- 2./ Másrészt potenciálisan hasonló lehetőség kínálkozik arra is, hogy egy folyamatos és hatékony népesedéspolitikával - érdemben korrigáljuk a kialakult termékenységi és halandósági trendeket, és az egyszerű reprodukciós szint környékére emeljük a termékenységet és egyidejűleg jelentősen csökkentjük a haladóságot.

Itt kell megjegyeznünk azonban, hogy a népesség számának változása (akár csökkenésről, akár növekedésről lesz szó) nem fog egyenletesen végbemenni.

A korösszetételnek a XX. század elejétől kialakult egyenetlenségei ingadozásokat okoznak elsősorban az élveszületések, de a halálozások számában - és így a népességszámban is. Ezek az ingadozások egy stacionérhoz közelítő népességfejlődés esetén sem kerülhetők el. Kiegyenlítettebb korösszetétel csak igen hosszú távon, több generáció múlva érhető el.

A lehetséges alternatívák realizálódása igen nagymértékben a következő egy-két évtizedben megvalósuló társadalmi és gazdaságfejlődési pályák, az életszínvonal-növekedés és az életmód-alakulás, valamint az ezeket közvetítő tudati változások függvénye.

A nyolcvanas években mind a népességi-demográfiai jellemzőkre, mind a népesedéspolitikai koncepcióra és gyakorlatra vonatkozóan új szakaszról beszélhetünk. Melyek ezek a másságok, amelyek jogossá teszik a szakaszhatár használatát?

Köztudott, hogy a magyar népességfejlődés az elmúlt száz évben a klasszikus demográfiai átmenetre jellemző vonásokkal ment végbe, nem nélkülözve a specifikusan "magyar" jegyeket sem.

A klasszikus modellben (melyet a gazdasági-társadalmi változások vetületeként értelmezzünk) a termékenység és a halandóság történelmileg rövid idő alatt a korábbi magas értékről igen alacsony szintre csökken, a népesség számának növekedése lelassul, s a népességszám stabilizálódik. A modell négy fejlődési szakaszából az első három (eredeti népességfelhalmozás, demográfiai robbanás, tulajdonképpeni átmenet) az 1960-as évekig lezajlott.

Ma a magyar népesség fejlődése az átmenet utáni negyedik ún. újrástabilizációs szakaszban van, amelyet a változások nagyfokú lelassulása, közelítőleg stacionér jellegű népességfejlődés kialakulása jellemez, az átalakult termékenységi, halandósági, népsűrűségi stb. szinteken.

Az átnövés a stabilizációs szakaszba szerte a világon rendkívül differenciált képet mutat, így a demográfusok körében felmerült egy esetleges közbeeső (az újraszabilizációs szakaszt megelőző) ún. regresszív periódus beiktatása. Ezt a szakaszt tartósan igen alacsony (népességreprodukciót nem biztosító) termékenység, változó - sőt romló halandóság és népességszám-stagnálás-csökkenés jellemezze.

Ma még nem beszélhetünk egy ilyen, elméletileg megalapozott-kibővített modellről, de demográfusok véleménye szerint Magyarország esetében elképzelhető ennek a lehetőségnek a vizsgálata. Az 1960 utáni 25 év adatai ugyanis nem támasztják alá teljesen, egyes vonásokban pedig megkérdőjelezi a népességszabilizáció megkezdődését, érvényességét, sőt jövőbeni érvényre jutását is.

A termékenység, halandóság és a népesség korösszetételének adatai, s az ún. másodlagos demográfiai folyamatok kellőképpen érzékeltetik a meglévő instabilitást. Többek között a termékenység trendje összességében csökkenő, kisebb-nagyobb mértékben reprodukció alatti, erőteljes ingadozással, amiből egyértelműen arra lehet következtetni, hogy nálunk hiányoztak (hiányoznak!) az egyszerű reprodukciós szinten tartás feltételei.

A meghirdetett népesedéspolitikai programok hatására egyrészt erős korstruktúra-ingadozás, demográfiai hullámok jöttek létre, másrészt az intézkedések hatására az 1970-es évek közepétől mérséklődött az érvényesülő termékenység-csökkenés intenzitása, és a stabilizálódás jelei mutatkoztak. A ma 35-50 éves nők (termékenységet befejezettek) átlagos gyermek-száma 1,95-ös szinten mozog, 0,15-tel elmarad az egyszerű reprodukcióhoz szükségessé válótól.

A halandóság férfiaknál a 60-as évek közepétől, nőknél a végétől, folyamatosan növekedett, majd az 1970-es évektől jelentősen felgyorsult, valamint korintervalluma kiszélesedett. Bár az utóbbi egy-két évben az elért, kirívóan magas szinten a stabilizálódás jeleit mutatja. E folyamatok hatására csökkent a születéskor várható élettartam (1985-ben nők 73,6, férfiak 65,6 év), és a korszpecifikus halandóság minden csoportban kedvezőtlen. (Halálozások száma férfiaknál 40-50 év között másfélszeresére, 20-39 év között 19 %-kal, 60-79 év között 27 %-kal növekedett, nőknél 40-59 év között 10 %-kal, 60-79 év között 16 %-kal növekedett 15 év alatt az 1970-1985 közötti időszakban.)

A legfőbb halálozások között emelkedett a szív- és érrendszeri megbetegedések, a balesetek és az öngyilkosságok okozta halálozások száma. A daganatos betegségekben elhunyt nők száma nagyobb lett, a férfiaké csökkent (1985). A csecsemőhalandóság még mindig rendkívül magas, 1985-ben 20,4 ezrelék.

A születések számát továbbra is meghaladja a halálozások száma. A halandóság problémája az 1980-as évek elején a termékenység-csökkenéssel egyenrangúvá, jelenleg és a jövőben pedig - legalábbis népesedéspolitikai szempontból - fontosságában azt felülmúló problémává vált.

Fokozódott a népesség öregedése, arányuk megközelíti a 20 %-ot. Ugyanakkor a fiatal korosztály össznépségségén belüli aránya csökken. Az együttesen negatív hatások következtében 1981-től megkezdődött a népesség fogyása. (Népesség száma 1981. jan. 1-én 10 712 781, és 1986. jan. 1-én 10 640 006.)

A népesedési helyzetképhez hozzátartozik még a házasságkötések intenzitásának mérséklődése, a válások nagyfokú emelkedése (1 000 házasságkötésre 400 válás jut), a fiatalok házasságkötési idejének kitolódása, valamint a népesség területi elhelyezkedésének és mozgásának / kedvezőtlen vonásai.

Aktuális népesedési helyzetünket elsősorban azért nevezhetjük dűnak, mert nemzetközileg az 1980-as években meglehetősen egyedülálló a kedvezőtlen demográfiai jelenségeknek ilyen fokú együttes megjelenése.

A jelenlegi népességi mozgásokat nemcsak a demográfiai átmenet folyamatába illeszthetjük, hanem a szocialista társadalmi fejlődés keretei közötti demográfiai magatartások és az azt alakító-formáló politika alakulásába is el kell helyeznünk. E kettős szemléletmód ötvö-zése adhat valószínűs képet a népesedési jellemzőkről, s alakíthatja ki a befolyásolás opti-mális és hatékony módját.

Ma már a népesedéspolitikának többtényezűs demográfiai jelenségeket kell komplex módon kezelnie, s át kell fognia a népesedést érintő társadalmi-gazdasági folyamatok növekvő és változó körét. Talán ezért sem felesleges az eddigi, továbbra is használható, a jövőre nézve is mérvadó szocialista népesedéspolitikai tapasztalatokat összefoglalni.

A népesedéspolitika

- elsősorban ösztönzésre és késztetésre törekedjen (kényszerítés nélkül), a tudati- és ér-tékrendet alakító ráhatásokkal;
- eszközürendszere fogja át a különböző népesedési (termékenység, halandóság, család) folya-matokat, kerülje a konfliktusokat eredményező, alacsony hatékonyságú megoldásokat;
- legyen kampányoktól mentes, de folyamatos, kellőképpen propagált, s perspektivikusan al-kalmazkodjon a demográfiai folyamatok természetéhez (figyelembe véve a népesedési folya-matok befolyásolhatóságának korlátait);
- realisan számoljon a társadalmi-gazdasági feltételekkel, s nem utolsósorban a tudományos kutatások eredményeire támaszkodjon.

A nyolcvanas években a népesedéspolitika tartalmi bővülésének vagyunk a tanui, amikor alapvető feladataink szerves részeként célul tűztük ki:

- a társadalom népesedési magatartásának átfogó befolyásolását, az ezzel kapcsolatos egyéni és társadalmi felelősség erősítését;
- a család intézményének fokozatos támogatását és védelmét, a család növekvő jelentőségű funkcióinak realisabb ellátáshoz szükséges feltételek jobb biztosítását;

- a jövőben születő nemzedék létszámának fokozatos kiegyenlítését, rövidebb távon a termékenység csökkenésének korlátozását, hosszabb távon a termékenység színvonalának emelését, az egyszerű reprodukciót biztosító szint elérését;
- a népesség egészségi-biológiai állapotának védelmét, a halandóság csökkentését és a várható átlagos élettartam emelését;
- az időskorú népesség számára kedvezőbb társadalmi, emberi viszonyok és intézményrendszer kialakítását.

E koncepció szellemében az elmúlt két évben történt intézkedések hatását még nem mérhetjük pontosan, de kedvező fogadtatása egyértelműen érzékelhető. Hiszen a népesedéspolitikai eredményessége és a humánus szempontjából az egyedül járható út a gyermekvállalás feltételeinek állandó javítása és a többgyermekes családok életkörülményeinek kedvezőbbé tétele.

Rendkívül lényeges és jelentős, hogy az intézkedések a romló gazdasági helyzet ellenére is bevezetésre kerültek és fokozatosan bővülnek. Ezek az intézkedések többek között a következők:

- az új társadalombiztosítási forma, a GYED, mely keresetarányos (65-75 %-a a fizetésnek), s egyelőre a gyermek 1,5 éves koráig vehető igénybe;
- az egyszeri anyasági segélyt 4 000 forintra emelték;
- a GYES-t a felsőoktatási intézmények nappali tagozatos hallgatóira is kiterjesztették;
- a GYES és a GYED (a gyermek egyéves korától) bármelyik szülő által igénybe vehetővé vált;
- a szülési szabadság időtartama egy hónappal (24 hétre) bővült, a várható szülési időtartam előtti kötelező igénybevétellel;
- sor került a gyermekápolási táppénz módosítására;
- emelték a családi pótlékot;
- javultak a lakáshoz jutás feltételei (a gyermekvállalás szerint differenciált szociálpolitikai támogatás és az ifjúsági takaréketétre adható kölcsön felső határa növekedett);
- a munkavállalás és a gyermekgondozás feltételeinek összehangolt javítása érdekében útmutatások, ajánlások készültek a korszerű rész- és rugalmas foglalkoztatási formák alkalmazására;
- és megkezdődött az egységes családgondozói hálózat kialakítása - a 12 családsegítő központ kísérleti jellegű működésével.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a gyermeknevelés költségeihez való pénzügyi hozzájárulás reálértéke (vásárlóértéke) csökken. A lakáshelyzet nem javult, sőt, a gyermeknevelés és a több gyermek vállalása szempontjából megfelelő méretű és beosztású lakások hiánya, a lakáshoz jutás nehézségei mellett a folyamatos fenntartás és hiteltörlesztés terhei, egyaránt a népesedés- és családpolitikai célok megvalósulásának legszűkebb keresztmetszetét képezik.

Egyelőre nehézkes az új foglalkoztatási formák megvalósulása is, mert egyrészt a családok jövedelmi helyzete nem teszi lehetővé a munkaidő-csökkenéssel együttjáró keresetcsökkenést, másrészt hiányzik a kellő propaganda és a munkáltatói érdekeltség is.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a népesedéspolitika tartalmi gazdagodása szervesen igényli a társadalompolitikába való olyan "beillesztést", amelyben a népesedést befolyásoló társadalmi-gazdasági folyamatokkal összefüggő teendők karakterisztikusabban fogalmazódnak meg. A népesedéspolitikának organikusan kell kapcsolódnia a társadalompolitikához mind tartalmi, mind szerkezeti értelemben egyaránt. Azok a társadalmi-gazdasági folyamatok kapjanak jelentőséget, prioritást, amelyek közvetlenül befolyásolják a népesedési folyamatok alakulását.

Egyre jobban beigazolódik, hogy napjaink társadalompolitikai szemléletét - a gazdasági reformokkal kapcsolatos "részpolitikákat" is összefogó, azokkal szervesen összefüggő társadalomstratégiai koncepcióvá kell formálni. S ebben hosszú távú népesedéspolitikai szemléletre, tervre - s azt rövidebb távú teendőkre konkretizáló gyakorlatra van szükség. Még akkor is, ha a nehezebb helyzetek konfliktuscsökkentő, válsághárító politikai intézkedései rövidebb távú szemléletet igényelnek.

A népesedési magatartás és az azt befolyásolni szándékozó politika alakulásának vizsgálata bizonyítja, hogy a népesedéspolitika nemcsak a politikai folyamatok kiemelkedő fontosságú területe, hanem eredményeiben és gondjaiban "mint cseppben a tenger" a társadalmi-történeti közállapotok jellemzői és a politikai irányvonal alapvető sajátosságai egyaránt megnyilvánulnak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Andorka Rudolf: Társadalmi, gazdasági fejlődés és népesedés hazánkban. (Gazdaság és társadalom a nyolcvanas években Magyarországon. I. köt.) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1986.

Hablicsek L. - Monigl I. - Vukovich G.: Hosszú távú népességfejlődés. Demográfia, 1985. 4. szám

Népesség és társadalomstatistikai zsebkönyv 1985. KSH.

Monigl I. - Vukovich G.: A népesség számának és struktúrájának alakulása Magyarországon az ezredfordulóig. Statisztikai Szemle, 1984. 12. szám

Szipurilis I.: A társadalmi-gazdasági fejlődés emberi tényezői. (Gazdaság és társadalom a nyolcvanas években Magyarországon. I. köt.) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1986.

TÁRSADALMI MODERNIZÁCIÓ A MARXIZMUSOKTATÓ NÉZŐPONTJÁBÓL

"Megvan-e vajon a cselekvőképes többsége a reformprogramnak?" A kérdés elhangzásának időpontja öt évvel ezelőtti, a kérdés Hankiss Elemértől származik. Válasza nem egyértelmű: nem tagadó, inkább reménykedő, bizakodást kifejező. Számbavéve lakosságunk egyes rétegeinek reform-érdekeltségét, a pro és kontra vélemények mérlegelésénél eljut társadalmunk vertikális tagoltságának tetejére. "Ami az ország vezető rétegét illeti: a történelem arra tanít, hogy önként egyetlen vezető elit sem mond le érdekeinek érvényesítéséről. De vannak olyan helyzetek és korszakok, amikor egy felvilágosult vezető réteg össze tudja egyeztetni a maga érdekeit a társadalmi haladás érdekeivel. Igaz, hogy még ebben az esetben is szükség lehet a körülmények ösztönzésére."¹

A Társadalomkutatás című folyóirat 1986/3-4. összevont száma idén januárban látott napvilágot, tehát öt évvel az imént idézett nyilatkozat után. Vita-rovatában a társadalmi-gazdasági-politikai reformról szóló hozzászólásokat olvashatunk, így Hankiss Elemérét is.² Ebben írja: "Élvtben megvan a lehetőség egy olyan átfogó reformkoncepció kidolgozására is, amely gazdasági, társadalmi és politikai reformokra egyaránt kiterjedne. Ámde egy ilyen átfogó program kidolgozása, a részprogramok összehangolása olyan méretű és horderejű feladat volna, amelyre a magyar gazdasági, társadalmi és politikai folyamatok szakértői eddig még sohasem vállalkoztak." Később mégis további feladatot ró ugyanezekre a szakértőkre: "Komoly és higgadt érveléssel meg kell győzniük a politikai elitet, hogy a válság megoldására csak a reformmozgalom következetes felvállalásával és felgyorsításával van igazi esély, az úgynevezett "korábbi módszerekhez" való visszatérés útja - a nyolcvanas évek villámgyors, fejlődő világgazdaságában - csak a gazdasági és társadalmi csődbe vezethetne."

Így állunk hát az idézett szerző szerint, s nem hinném, hogy téved, hiszen magunk is tapasztalhatjuk mindezt napontként. Mármost azokat a hazai és külhoni társadalmi eredmény-hiányokat, amelyekkel a társadalomtudományok tankönyv-hű oktatása során szükségképp szembeesülünk. Talán nem egyforma mértékben, mert valószínűleg a szocializmus politikai gazdaságtana körül van a legnagyobb zavar. Gyakorolható persze olyan oktatási metódus is, ahol nincs ilyen veszély: könnyedén zárójelezhető a kellemetlenkedő valóság. Ilyenkor megyünk át a felhőtlen magasságú tudományba. Sajnos, eme egyaránt lehetséges ismeretközvetítések egyike sem mondható igazán eredményes oktatásnak. Egyik is, másik is lehet céljaink felől kárteköny, valóságidegen, csakúgy köznapian fölösleges. Igaz, ezt a kínos minősítést magyarázza, ha nem is egyedül, az oktatható társadalmi-gazdasági reformprogram kidolgozatlansága. De egyáltalán, szükség volna erre a reformprogramra már az oktatásban is? Hankiss stílusában válaszolva: hát persze! Ugyan mikor segítenénk jobban hazánk értelmiségét, mint akkor, ha modern gondolkodású, reform-elkötelezett embereket képezne az egyetem? Ami miatt ez ma

nem jellemző, annak egyik oka a már említett elvi, mondhatni koncepcionális bizonytalanság. Sietve hozzáteszem mindehhez, hogy a magyar felsőoktatás egészére igazak e szavak, s nem csupán egyik-másik formájára. Sajnálatos módon, még a politikai felsőoktatás sem kivétel a dogmák és kételyek vonzásától, miként tapasztalni tananyagban és legfőképpen "a végtermék-nél", a nézetek hordozóinál. Valamiként a szent időtlenség illata lebeg tankönyveinkben, a "mindent meggondoltak és megfontoltak már előttünk" hangulata...

Mi tagadás, élő szóban másik végleteként tapasztalni a korlátatlanul érvényesített, jobb híján használt kifejezéssel: szabadság jegyeit is. Ilyen megközelítésben a régió társadalmi jelenbeli állapota eleve elhibázott vállalkozások és célok nyomán alakult ki. Jelenük viszonyainak még értelmezése sem lehetséges a megvalósult, fejlett szocializmus eszméisége alapján - hirdeti ez a véglet - legfeljebb kitérőnek minősíthető, netán az ún. preszocializmus kagetória használatának indokoltságáról lehetne meditatálni...

E különféle tananyag-értelmezések általában a generációs szemlélet eltéréseit is jel-zik, miként valamelyest itt is tapasztalható a konzervativizmus és reformpártiság dichotó-miája. Öröndetes pluralizmus? Bizonyára az is, ám sokkal nagyobb lenne elégedettségünk, ha mindez nyíltan vállalt s vállalható módon lenne jelen, a mai társadalomtudományok tartalmi és módszertani eltéréseinek megfelelően. Ekkor például nem lenne reformista látszata az egyébként tartalmilag konzervatív polgári álláspontnak, s hasonló módon nem prédikálnánk még mindig újtípusúnak valamely uralkodó politikai intézményt csak azért, mert egyik meg-szervezője annak idején valóban annak mondhatta.

Tehát helyükre kerülnének a dolgok, legalábbis abban az értelemben, ami nézetek vál-lalhatóságát illeti. Kevesebb lenne az álság és jóval több az őszinteség. Ennek elviselése persze a különfeleség józan tudomásulvételét követelné iskolában is, de még inkább azon kí-vül. Eljövetele nem következhet be csak az oktatásban, a külső társadalmi-politikai felté-telek itt nélkülözhetetlenek.

Külső szemlélő egyébként is másnak képzelné hazai felsőoktatásunk szocializmusképét, miként mi oktatók tudjuk a valóságban. Kívülről azt gondolhatni, hogy majd két évtizeddel a meghirdetett reform-program után, egyetemeinken egy jól átgondolt, tehát komplexnek mond-ható társadalmi reformképet tanítunk. Ennek gyötrő hiánya miatt olyan bizonytalan és válas-zképtelen a tananyag. Magyarazatul aligha elégedhetnének meg a felkészületlenség általános indokával, hiszen ennél mélyebb okokról van szó. Feltehetőleg arról a hatalmi "egyenetlen-ségről" is, amely a reform híveit és ellenfeleit megosztotta (jelen időben is) a társadalom döntési posztjain. A tanügyet - szándékkal vagy nem - inkább a nem-reformelkötelezettek kö-zé sorolták. A "mit oktassunk társadalomtudomány gyanánt" kérdés úgy oldatott meg a hatva-nas évek végén, hogy csak a viták nyomán leszűródött, szilárd álláspontot tanítsuk. A dol-gok olyan formát mutattak, mintha volna egy koherens elméleti rendszer, amelynek van végle-ges és most alakuló része. Sajnos, ez a kép csak a véglegesség látszata mögé húzódott ide-iglenesség érzetét erősítette. Tehát úgy látszott (ma már jobbra ez is tarthatatlan), mint-

ha lennének a társadalomról szóló érdemi mondanivalónkban végleges, az időtől ki nem kezdhető elemek és olyan változó részek, amelyek most alakulnak. Szinte valamennyi tárgykörben szétválaszthatónak hittuk (?) a véglegest az ideiglenestől, kissé még - öngazolón - a dialektika bizonyítékát is látva mindebben, illetve centrum és periféria egységét hirdetve ily módon is. A "vissza a klasszikusokhoz!" jelmondat mélyén is valami ilyesféle elmélet áll(?); hagyjuk a bizonytalan, vitatott teóriákat, irány a biztonságos rév, a hajdani kikötő. Majd ha letisztulnak a viták, elmúlik a sok zavar, klasszikussá értek a ma még esetleges nézetek - akkor ezt is lehet tanítani... Mi tagadás, ezt nem tudtuk kívánni, a valóság türelmetlensége nem hagyta, különben elveszítettük volna maradék hitelünket és fontosságunkat is. Megjegyzem, mikor voltak a klasszikusok jelenüktől elfordulók?

Érintenünk kell itt még egy ellentmondást, amelynek bizonytalan jelenidejűsége gondot okoz, alkalmasint ismét csak ki nem mondásával. Feltehető, hogy valamely társadalomtudomány hirdetett igazságértéke lemérhető a köznapi valóságon. Ezernyi pontatlanság húzódik ugyan minden verifikáció mélyén, de végsőfokon mégis mérhetőnek tűnik az elmélet hitelessége. Miért lenne másként az általunk tanított anyaggal? Igazságértéke mérhető és a hallgató tapasztalásai által is ellenőrizhető. Ráadásul ebbe a mérési folyamatba erőteljesen belejátszódik a fiatal nemzedék életkora, amely eleve nem tette lehetővé a rendszer gyakorlatával való mélyebb azonosulást. Nem az eszmétől idegenültek el, az akár vonzó is lehetne, hanem az eszmére hivatkozó köznapi gyakorlattól. Ama rutinszelekvések sorozatától, amelyek a szocializmus korábbi, csökkentett demokráciával élő szakaszát megtanult generációk számára természetes volt. Mi, mai negyvenesek és negyven fölöttiek, gond nélkül elfogadtuk s többé-kevésbé megszokott módon gyakoroljuk azokat a rutin-köröket, engedélyezéseket, öncenzúrákat és korlátozásokat, megalkuvásokat, melyek számukra ellenszenvesek. További veszély persze, hogy ezeken az ellentmondásokon keresztül magától a hirdetett eszmétől is elhúzódnának a közöny felé, negatív tapasztalataik arányában. Egyszerűen szocializációjuk nem a kívánt úton halad. Anélkül, hogy tovább gondolnánk a helyzetet, megállapítható az eddigiek igazsága az ifjúsági politikai mozgalom mai helyzetéből is.

A szocializmuskép tanított alakzatának középponti eszméje a tervezhetőség, az előre-láthatóság, a társadalmi-természeti valóság szándékunk szerint befolyásolt alakítása. Megszüntetjük a kirekesztendő ellentmondásokat, s az ütközések és válságok helyébe lép az okos, nem részrehajló központi tervezés, amely időben felismer és érvényesít...

Az állam, mint a közakarat képviselője Hegel idején legalábbis az elképzelt jó kategóriáját jelölte. Lenin ugyan a proletár állam leírásában lényegében egy osztályalapon szervezett társadalmi közjót érvényesítő intézményt vázolt, de - mint közismert - élete végén, a tapasztalatai hatására ezt az új államot erősen féltette a bürokráciától. Más szóval: a proletár állam intézményeire rakódó részérdekek hatalmi érvényesítésétől. Valószínűsíthető az a felismerés is, hogy az ellenőrizetlen hatalom és a csökkentett demokrácia egymást erősítő kölcsönhatásban vannak, tehát kiváltó tényezők egymás számára. Az oktatásban az erre

vonatkozó nézetek megfogalmazása nehéz és kockázatos. Részben a felkészültség hiányosságai, részben az így kibontakozó összkép negatívumainak ellentételezési nehézségei miatt. Nem is szólva a tananyagtól idegen szellemről, amely az ilyen eretnek nézetek jellemzője...

Jelenidőnkől visszatekintve világnézeti-ideológiai oktatásunk elmúlt évtizedeire, eléggé különböző célokat betöltő szerepkörben láthatjuk azt. Kezdetben volt az ismerkedés az új eszmékkel, azok mindent megválaszoló, forradalmi jellegével egyetemben. Pegyver volt és lehetett (!), amelynek iránymutató és esemény-magyarázó funkciója egyaránt használható nak bizonyult. Híveinek önbizalmat adott és reményt. Társadalmi valósághoz való viszonya akkoriban nem okozott gondot, hiszen még minden az ígéret szintjén lebegett. Holnapra megforgajuk a világot...

Ama ötvenes évek pusztítása részben abban állt, hogy elidegenítette az új eszme híveit, sőt e korszak diadalmas győzelmei, a szereplők belső bizonytalanságát rejtélyes módon még csak fokozták. Az ideológia és a valóság eltérései drámai módon kiéleződtek, erőteljes szakadások keletkeztek - részben ennek következtében is - az új társadalom híveinek táborán belül: ezt a helyzetet elfedni igyekvő ideológia, szükségképpen bekövetkező társadalmi konfrontáció - 1956. Érdemes volna erről az időszakról szóló tankönyvi nézeteinket a társadalom mai közvéleményével egybevetni. Gyurkó László könyve (1956) jobban kifejezi a véleményeket, mint a felsőoktatási jegyzetek.

Ezután ismét új szakasz indult, amelynek egyszerre volt jellemzője a folytatás és a megújulás, ám mindezt az ideológiában csak részben kimondva, félig bevallva. Következmény az érezhető, majd egyre növekvő társadalmi-ideológiai zavar az értékrendben. Közben a siker-propaganda erőfeszítése, ami csak növeli a ködöt. Átmeneti kudarcok és megalapozott sikerek, hirdettük. Amit valójában elértünk, annak mélyebb oknyomozásával adós maradt az ideológia, s így gyors ütemben eltávolodott a társadalomtudományok követelményétől: a köznapi valóság értelmező tükrözésétől.

Az oktatás is jelentős mértékben veszített a maga elé tűzött feladatokat - meggyőzés, szemléletformálás, ismeretközlés - teljesítéséből, hiszen követte a kinti társadalmi ideológia funkcióit. Kétségtelenül ismét bekövetkezett a polarizálódás oktatás és társadalomtudományi kutatás között, csak éppen más formában, rejtőzködőbben ám nem kevésbé valóságosan. A fiatal nemzedéknél azonban - talán ennek hatására is - már nem a szocializmus értékei állnak a viták tengelyében. Ennek örülni vagy fölötté bánkódni, egyaránt értetlenség. Észre sem venni - következményeiben súlyos hiba.

A társadalmi korszakváltások megkövetelik az ideológiai szerepek változását az oktatásban is. Előnyös, ha ez nem külső kényszer, hanem belső, oktatók és hallgatók szándéka szerinti módon megy végbe. Az ideológia és az élet egységének felbontása az ideológia elértéktelenítéséhez vezet.

JEGYZETEK

- 1 Hankiss Elemér: Diagnózisok 2. Magvető, Budapest, 1986.
- 2 Hankiss Elemér: Reformokra van szükség? Társadalomkutatás, 1986. 3-4. szám.

A SZOCIALIZMUSRÓL, ELMÉLETRŐL ÉS GYAKORLATRÓL

(A tanácskozás összefoglalója)

Annak a feladatnak, hogy értékelést mondjak a konferenciáról, nem tudok megfelelni, már csak anyagának gazdagsága miatt sem. A kiadott programban 55 előadás vázlata szerepelt, s mintegy 200 hozzászólás hangzott el.

Témaválasztásunk - úgy tűnik - nagyon jó volt, amikor a szocializmus alapkérdéseit, mai időszerű problémáit tűztük a tanácskozás központi témájául. Szerencsésen közelítették meg a problémát a plenáris ülésen elhangzott előadások: egyrészt a szocializmus bizonyos elméleti és ebből következő gyakorlati kérdései összegezésével, másik oldalról pedig a medicina bizonyos társadalmi, orvosetikai vonatkozásaival. Mintegy megadva ezzel a tanácskozás alaphangját. Fontos utalni a kiindulópontokra olyan szempontból is, hogy törekvése volt a szocializmuskép, vagy ahogyan pontosabban nevezni szoktuk, a szocializmus-felfogás jobb megközelítése. Ma tulajdonképpen ezt történelmi, érték-, formációelméleti és pragmatikus szempontból szokták megközelíteni, s azt hiszem, joggal állítható, hogy nagyjából ezen a négy fő vonulaton folynak a nemzetközi és hazai viták, vizsgálatok.

A tanácskozáson a bevezető előadásban az érték-megközelítés, a filozófiai vitákban a formációelméleti rész dominált, a közgazdaság, a szociológia és a tudományos szocializmus képviselői között pedig főként a politikaelméleti megközelítés került előtérbe. Végülis a fent jelzett vonulatok itt, a konferencia valamely részében vitára kerültek, utközhettek.

Az a véleményem - bár nem biztos, hogy ezt mindenki osztja -, hogy szükséges és lehetséges egy elméleti szocializmus-felfogás, vagyis számos nyitott és vitatott kérdés mellett is az olyan alapvonások összegezése, melyek kiindulópontul szolgálhatnak a közvéleményben élő rendkívül szórt és sokféle társadalomkép, szocializmuskép kezeléséhez. Úgy vélem ugyanis, hogy a közgondolkodásban hosszabb távon is ilyen szórtságra számíthatunk, de a gondolkodáshoz orientációul, alapul, és főképp a társadalmi cselekvés befolyásolása céljából az elméleti megközelítések kidolgozása, erőteljesebb megfogalmazása nélkülözhetetlen.

Az orvosetikai kérdésfeltevéseknél nagyon fontosnak tartom, hogy nem szűkítették le a problémákat a paraszolvenciára, noha itt is nagy vita folyt arról, hogy mérhető-e, mennyi stb. Én úgy tudom, hogy amikor például hozzávetőleg 100 milliárdos nagyságrendű jövedelemre gondolnak, akkor annak mintegy 4 %-át számolják paraszolvenciaként. Lehet tehát számolgatni, de nem a paraszolvencián áll vagy bukik a magyar jövedelemelosztás igazságossága és teljesítményorientáltsága; ugyanakkor azt is látni kell, hogy a társadalomban ennél sokkal nagyobb arányú az irritáló, közvéleményt foglalkoztató szerepe. Ez két fontos, de külön-

bőző kérdés. Jónak tartom, hogy az itteni viták során az etikai megközelítéseket általában a szocialista magatartás kérdései irányába szélesítették.

Konferenciánkon is kiderült, milyen gyakran felmerülő probléma az, miként kell megítélni a mai helyzetet és folyamatokat: optimistán vagy pesszimistán; válság van, csőd van, válságjelenségek, feszültségek, nehézségek, ellentmondások vannak; konszolidáció vagy dinamizmus indulhat? Még sorolhatnánk a különböző tényezőket, de hadd idézzek a televízióból egy szociológust, aki úgy fogalmazott: a döntéshelyzetek fázisában van ma a magyar társadalom. Szerintem igaza van! Olyan időszakban vagyunk, amikor dönteni kell, s ha cselekedni tudunk, akkor számos nehéz kérdés megoldható a gazdaságban, a társadalomban, a politikai viszonyokban stb.; ha pedig nem cselekszünk, hanem csak viták, ütközések, egymással ellentétes vélemények vannak, akkor néhány év múlva elveszítjük a cselekvő előrelépés lehetőségét. Azt hiszem, hogy nekünk, marxizmus-leninizmus oktatóknak ezt világosan látni kell, s az alapkérdésre vonatkozó véleménynyilvánítás, kiállítás és a cselekvésre mozgósítás nemcsak a munkaköri, a politikai elkötelezettségből adódó feladat, hanem elméletileg is, de a magyar társadalom mai valóságát nézve is a középponti kérdés.

Számos vitánkban arról volt szó, hogyan halad a reform tovább: megy előre vagy nem, s erőteljesen megfogalmazódott, a politikai rendszer reformjára van szükség a gazdasági, társadalmi folyamatok megújulásához is. Véleményem szerint is a politikai területeken folyamatosan, erőteljesen további fejlesztésre, reformokra van szükség, de a kérdést rendkívül leegyszerűsítve kezelik nem csupán másutt, hanem így járnak el egyesek a konferencia vitáiban. Tessék belegondolni: ha igaz, hogy a gazdasági reform során lényeges hatásköröket decentralizáltunk, ha lényegesen új formákat hoztunk létre a vállalatoknál, ha sikerült megszüntetnünk a tervlebonthatós rendszert, és tényleges gazdasági önállóságot megvalósítani a vállalati tevékenységben, akkor az is igaz, hogy mindezek a politikai rendszer reformjának is lényeges lépései. A társadalmat - ez nekem szent meggyőződésem - csak ilyen kölcsönös összefüggéseiben, totalitásban lehet értelmezni, felfogni, s a politikai intézményrendszer reformját is csak így lehet kezelni. Nagyon sokszor a demokratizmuson - különösen verbálisan - valamiféle idealizált polgári demokratikus modellt képzelnek el, olyat, amilyen a polgári társadalmakban sem létezett soha; a fejlett tőkés országokban is a működési mechanizmusnak sokféle formája van, de ilyen idealizált forma sehol sem valósult meg. A reformviták tehát ilyen értelemben direkt módon ideológiai viták is.

Az itteni vitákban sok szó esett arról is, hogy miként lehet valóban lényeges feladatmegosztást és működési változást elérni az intézmények mechanizmusában, benne a párt vezető szerepét más módszerekkel - például a gazdaság új viszonyainak inkább megfelelő módon - tovább erősíteni. Sok szó volt arról, hogy a különböző társadalmi mozgásoknak, szervezeteknek, egyesületeknek stb. miként kell szerepet kapniuk. Azt hiszem, tanácskozásunk is jelzi, hogy az oktatásban, a vitákban ezek továbbra is a gyakran szereplő kérdések lesznek.

A szekciókban az eszmecserék során a különböző kérdéseknek még hosszú sora merült fel. Például a tulajdon kérdése, ami valóban elméletileg sürgetően kidolgozandó. Persze nem úgy, mint a szétküldött anyag egyikében felmerült, amelyben a szerző az állami tulajdonnal azonosítja a szocialista tulajdont, holott Magyarországon már régóta elméletileg is elfogadott, hogy a szövetkezeti tulajdon is egyenrangú társadalmi tulajdon. Valahol helyére kell tenni olyan fogalmakat, hogy mi a tulajdonlás, a birtoklás, a rendelkezés, a felhasználás, hogy ezek lényegesen eltérő fogalmak és sokszor helytelen értelmezésük zavarok forrása.

Nagyon fontosnak tartom, hogy a szekcióvitákban a gazdasági szerkezet átalakításának szükségességét rendkívül erőteljesen hangsúlyozták. Véleményem szerint is ez kulcsa valamennyi fejlődési problémánknak, s a társadalmunkban feszülő ellentmondások, az egyensúlykérdések mind ezzel összefüggésben jelentkeznek, akár a feltételek, akár a következmények oldaláról tekintjük. Nagyon fontos úgyszintén mindaz, ami az egészségügy szervezetsége, lehetőségei, feltételei, ellátottsága vagy ellátatlansága vonatkozásában megfogalmazódott. Éles polémiák folytak például a betegség és egészség fogalmáról; hogy mennyiben társadalmi, illetve biológiai folyamatok ezek. Valóban messzemenő következményei vannak az értelmezéseknek, főként ha összekapcsoljuk a szociálpolitika, a társadalompolitika, az egészségpolitika stb. kérdéseivel.

Bármily csábító is számomra folytatni a vitakérdések felsorolását, itt mégis abbahagynám, s egy általános, de nagy jelentőségű törekvésünkre utalnék befejezésül.

Amikor elhatároztuk, hogy Debrecenben 1987-ben kerül sor az orvostudományi egyetemek és az egészségügyi főiskola marxizmus-leninizmus intézeteinek közös tudományos ülésére, az vezetett bennünket, hogy ez az esztendő a nagy októberi szocialista forradalom 70. évfordulója. A konferenciánkon napirenden szereplő kérdések történelmileg is kapcsolódnak a nagy októberhez, s a mai szovjet elméletben, gyakorlatban is középpontban álló problémáfelvetésekhez. Csak utalásképpen: a kontinuitás és diszkontinuitás problémája, amelyet szinte magyar kérdésként kezelünk, hiszen a történelem speciálisan is felvetette a négy évtized során a folyamatok fenti szempontú értékelését. De gondoljunk csak arra, hogy a Szovjetunióban Gorbacsov elvtárs a januári plénumon milyen világosan megfogalmazta, hogy a történelmet személyek csinálták, és ez objektíve megvalósult folyamat volt, amelyet a maguk valóságában értékelni és vizsgálni kell.

Hasonló a helyzet mindazokkal a kérdésekkel is, melyek a gazdasági reform, a politikai intézményrendszer, a demokratizmus stb. területén jelentkeznek. Ezek nem egyszerűen szovjet vagy magyar kérdések, hanem általában a szocializmus fejlődésének kérdései. Nem véletlen, hogy az SZKP jubileumi felhívása olyan nagy súlyt helyez az elméleti munkára, többek között a filozófia jelentős megújulására, a szociológiában, a pszichológiában, a közgazdaságtudományban stb. való gyors és bátor előrelépésre. Úgy vélem tehát, hogy konferenciánk vitáimát jól választottuk ki, mind a magyar valóság, mind a jubileum szempontjából.

SZERZŐINK

Ádám György	egyetemi docens, a filozófiai tudomány kandidátusa, SOTE
✓ Bárány Ferenc	intézetigazgató egyetemi tanár, a történelemtudomány kandidátusa, SZOTE
✓ Benkő Zsuzsanna	egyetemi adjunktus, SZOTE
✓ Besenyi Sándor	egyetemi adjunktus, SZOTE
Béki Gabriella	egyetemi tanársegéd, SOTE
Bodnár István	egyetemi docens, a filozófiai tudomány kandidátusa, SOTE
Blasszauer Béla	tudományos munkatárs, POTE
Bujalos István	egyetemi tanársegéd, DOTE
Buk Pál	egyetemi adjunktus, SOTE
Braun Ildikó	egyetemi tanársegéd, SOTE
✓ Csanda Erzsébet	egyetemi tanársegéd, SZOTE
Cservék Emil	egyetemi adjunktus, POTE
Erdélyi Lajos	főiskolai tanár, a filozófiai tudomány kandidátusa, OTE Egészségügyi Főiskolai Kar
Füzesi Zsuzsanna	egyetemi adjunktus, POTE
Gárdai Miklós	főiskolai adjunktus, OTE Egészségügyi Főiskolai Kar
Géher Pál	ORFI
Gidai Erzsébet	egyetemi docens, a közgazdaságtudomány kandidátusa, tudományos osztályvezető, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet
Gyenisné Bertók Rózsa	tudományos munkatárs, POTE
Győre Istvánné	egyetemi adjunktus, SOTE
Halay Tibor	intézetigazgató c. egyetemi tanár, a közgazdaságtudomány kandidátusa, SOTE
Hartmann Márton	egyetemi adjunktus, POTE
Hutás Imre	az orvostudomány doktora, egészségügyi államtitkár
Ivány Vilmos	egyetemi tanársegéd, POTE
Jávor Gyula	egyetemi adjunktus, DOTE
Kolozsi Béla	egyetemi adjunktus, SOTE
Kovács József	egyetemi tanársegéd, SOTE
László Klára	egyetemi tanársegéd, SOTE
Leővey András	egyetemi tanár, az orvostudomány doktora, a Debreceni Orvostudományi Egyetem rektora
Macher Ákos	egyetemi tanársegéd, SOTE
Magyaródi Sándor	intézetigazgató egyetemi tanár, a filozófiai tudomány kandidátusa, DOTE
Marjanek Katalin	tudományos munkatárs, MTA Közgazdaságtudományi Intézet

Márle György	egyetemi adjunktus, SOTE
Molnár László	egyetemi tanár, a filozófiai tudomány kandidátusa, SOTE
Molnár Tivadar	egyetemi docens, a filozófiai tudomány kandidátusa, DOTE
Orsz Tamás	egyetemi tanársegéd, DOTE
Pellei Ilona	egyetemi adjunktus, SOTE
Péter Mózes	egyetemi tanár, az orvostudomány kandidátusa, DOTE
Román Irén	egyetemi tanársegéd, DOTE
✓ Siroki Dénes	egyetemi tanársegéd, SZOTE
Stuber Ervinné	egyetemi docens, a közgazdaságtudomány kandidátusa, SOTE
Susánszky Éva	szociológus, tudományos munkatárs, Országos Közegészségügyi Intézet Humánagenetikai Laboratóriuma
Szabó A. Ferenc	egyetemi adjunktus, SOTE
Szarka Géza	tanszékvezető főiskolai tanár, a filozófiai tudomány kandidátusa, OTE Egészségügyi Főiskolai Kar
Szenes Iván	egyetemi tanár, a történelemtudomány kandidátusa, SOTE
Szenesi Katalin	egyetemi adjunktus, SOTE
Szénási József	egyetemi docens, a filozófiai tudomány kandidátusa, SOTE
✓ Szilágyi László	egyetemi docens, a közgazdaságtudomány kandidátusa, SZOTE
Szokodi József	egyetemi adjunktus, DOTE
✓ Tatár Attila	egyetemi gyakornok, SZOTE
Tenke Júlia	főiskolai adjunktus, OTE Egészségügyi Főiskolai Kar
Tistván László	egyetemi tanársegéd, POTE
Tolnai Gyula	egyetemi docens, a szociológiai tudomány kandidátusa, SOTE
✓ Tóth László	egyetemi docens, a közgazdaságtudomány kandidátusa, SZOTE
✓ Tóth Péter	egyetemi tanársegéd, SZOTE
✓ Trásér László	egyetemi adjunktus, SZOTE

	Oldal
Előszó	3
<u>A plenáris ülés előadásai</u>	
Leővey András: Megnyitó beszéd	7
Hutás Imre: Az orvosetikáról	9
Magyaródi Sándor: A szocializmus fejlődésének aktuális elméleti és gyakorlati kérdései	17
<u>1. szekció: A gazdasági és a műszaki haladás problémái a szocializmusban</u>	
Tóth László: Műszaki haladásunk világgazdasági feltételei	29
Macher Ákos - Marjanek Katalin: A gazdasági szerkezet és hatékonyság néhány összefüggése a magyar gazdaságban	41
Cservék Emil: A hazai inflációról	53
Gidai Erzsébet: Egészségügy és gazdaság	63
Szilágyi László: Az egészségügy gazdasági eszközei és felhasználásuk hatékonysága	73
Stuber Ervinné: Társadalompolitikai reformkoncepciók és a szociálpolitika hosszú távú fejlesztési programja	83
Tenke Júlia: Az egészségügyi berendezések exportjának néhány kérdése, gyakorlati megközelítésben	93
<u>2. szekció: A szocializmus formációelméleti problémái, a szocialista társadalom fejlődésének dialektikája</u>	
Bodnár István: A szocializmus mint sajátos társadalmi formáció	99
Besenyi Sándor: Korszakváltás és megújulás	103
Szénási József: Formációelmélet és szocializmus	117
Siroki Dénes: A szocializmus elméleti és gyakorlati kérdései a lukácsi Ontológiában	129
Erdélyi Lajos: Szocializmus és ideológia	137
Márle György: Szocializmus és az emberi jogok	145
Buk Pál: Szocializmus és ökológiai probléma	157
<u>3. szekció: Szociológiai problémák a szocialista egészségügyben</u>	
Bárány Ferenc: Egészségügyi értelmiség	175
Iványi Vilmos: Egyenlőtlenségek az egészségügyi alapellátás igénybevételében	181
Molnár László - Géher Pál: A betegek együttműködési készségét befolyásoló szociológiai tényezők	187
Jávor Gyula: Szociálpolitika, egészségügy, hatékonyság	193
László Klára - Susánszky Éva: Gondolatok a veszélyeztetettségéről. Egy fogalom használatának problémái	207

Csanda Erzsébet - Tóth Péter: Ünigazgatás a társadalmi jóléti szférában	
Jugoszláviában	213
Püzesi Zsuzsanna - Tistván László: Az egészségfogalom egy lehetséges értelmezése	221
Szokodi József: A gyógyító munka elszemélytelenedésének okairól	227
Kolozsi Béla: A devianciahullám egyes jellegzetességei, a drog-visszaélés magyarországi helyzete és a szenvedélybetegeknek nyújtott segítség	231
Béki Gabriella: Az elhízás társadalmi összefüggései	239
Benkő Zsuzsanna - Tatár Attila: A Szegedi Orvostudományi Egyetem 1979-ben és 1981-ben kezdett hallgatóinak szociológiai vizsgálata	247

4. szekció: A szocialista egészségügy működésének etikai problémái

Blasszauer Béla - Hartmann Márton: Szocialista humanizmus - orvosi etika	265
Gárdai Miklós: Az általános etika és a medicina etikájának a kapcsolata	275
Ádám György: Orvosetikai bizottságok és orvosetikai kódexek	287
Györe Istvánné: Orvosi tevékenység és a beteg autonómiája	295
Péter Mózes: Az orvos-beteg viszony problémái gyakorlatunkban	301
Pellei Ilona: A döntés szükségessége és kockázata az orvosi tevékenységben	305
Szenesi Katalin: A veseátültetés egyes aktuális problémái	309
Kovács József: Az egészség és a betegség fogalma	315
Gyenisné Bertók Rózsa: Az orvosi etika iránti érdeklődés a szemináriumokon	323
Szarka Géza: Erkölcs és szociobiológia	329
Orosz Tamás: Morális és morál	337

5. szekció: A szocializmus fejlődésének alapvető politikai folyamatai, ezek ideológiai megközelítése

Bujalos István: A folytonosság kérdéséhez	347
Román Irén: A legitimitás néhány problémája a szocializmusban	353
Molnár Tivadar: Demokrácia - hatékonyság és stabilitás	363
Tolnai Gyula: A szocialista demokrácia intézményei. A munkahelyi demokrácia	373
Szenes Iván: A párt fejlődésének időszaki kérdései. Az MSZMP XIII. kongresszusa a párról	383
Szabó A. Ferenc: A nemzetiségi és a népesedési folyamatok összefüggései a szocialista világban	393
Braun Ildikó: A magyar népesség demográfiai jellemzői és a népesedéspolitikai összefüggéseiről a nyolcvanas években	405
Trásér László: Társadalmi modernizáció és gazdasági modernizáció nézőpontjából	411
Halay Tibor: Zárzó	417
Szerzőink	421

